

**THE BOOK WAS
DRENCHED**

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_176903

UNIVERSAL
LIBRARY

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Call No.

**H 891.4709
D 11 G**

Accession No. **H 3468**

Author

देवे, जयनाकृष्ण हरिकृष्णा

Title

गुजराती साहित्य का इतिहास 1963

This book should be returned on or before the date
last marked below.

ગુજરાતી સાહિત્ય કા ઇતિહાસ

प्रथम संस्करण

१९६३

मूल्य

६.५० रुपये

मुद्रक

नरेन्द्र भार्गव,

भार्गव भूपण प्रेस, गायघाट, वाराणसी

प्रकाशकीय

देश की एकता के लिए जहाँ इस बात की नितान्त आवश्यकता है कि उत्तर से दक्षिण तथा पूरब में पश्चिम तक समूचे भारत में, कम से कम, राष्ट्रीय कार्यों तथा अन्त प्रान्तीय व्यवहार के लिए हिन्दी का ही प्रयोग हो, वहाँ यह भी उचित और बाढ़नीय है कि हिन्दी भाषा-भाषी क्षेत्रों के निवासी भी एक या दो अन्य भाषाओं एवं उनके साहित्य की थोड़ी-वहुत जानकारी प्राप्त करें। इस लक्ष्य की मिड्डल में आणिक योगदान करने के उद्देश्य से हिन्दी-समिति ने बँगला, मराठी, तेलग आदि भाषाओं के साहित्य का सक्षिप्त इतिहास हिन्दी में प्रकाशित करने की योजना बनायी थी। तदनुसार अभी तक मलयालम्, बँगला और उर्दू साहित्य के इतिहास प्रकाशित किये जा चके हैं तथा अन्य भाषाओं के भी लिखाये जा रहे हैं।

प्रस्तुत पुस्तक का प्रकाशन भी समिति की उक्त योजना का ही अंश है। इसके लेखक स्वकृत विश्व-परिषद् के मानद महामत्री, भारतीय विद्या-भवन के मानद नियामक एवं गुजराती भाषा के मर्मज विद्वान् हैं। उन्होंने बड़े परिश्रम से इसकी रचना की है और इसे यथेष्ट सरल और मुबोध बनाने का प्रयत्न किया है। आगा है, हिन्दी के पाठकों के हृदय में गुजराती साहित्य के प्रति रुचि उत्पन्न करने और गुजराती भाषा भाषियों से अधिक निकट का सम्बन्ध स्थापित कराने में श्री दबे की यह कृति यथेष्ट सहायक होगी।

ठाकुर प्रसाद सिंह
सचिव, हिन्दी-समिति

विषय-सूची

भाग--१

अध्याय

	पृष्ठ
१ गुजराती और उसका मूल	२
२ ऐतिहासिक छानबीन	१०
३ मध्यकालीन साहित्य के स्थप	२८
४ नर्सिंह मेहता के पूर्ववर्ती रचयिता	३०
५ भवितकाल—भवित और ज्ञान का प्रभाव	५६
६ पन्द्रहवी शताब्दी का साहित्य	७६
७ सोलहवी शताब्दी	९६
८ सत्रहवी शताब्दी	१०९
९ सन् १७०१ से १८५२ तक	१२८

भाग--२

१० परिवर्त्तन-काल	१५१
११ दलपतराम और नर्मदाशकर	१६५
१२ नवलगाम तथा अन्य साहित्यकार	१७९
१३ गोवर्धनराम और मणिलाल	१८७
१४ नर्सिंहराव और रमणभाई	१९८
१५ केशवलाल और आनदेशकर	२०९
१६ 'कान्त' और 'कलापी'	२१८
१७ न्हानालाल	२२६
१८ वलवन्तराय तथा अन्य	२३८
१९ गाधीजी एवं उनके सहयोगी	२४३
२० क० मा० मुन्शी	२५६

२१. रमणलाल, धूमकेतु तथा अन्य	... २६३
२२. रामनारायण तथा अन्य	... २७१
२३. उन्नीसवी शताब्दी के कुछ अन्य साहित्यकार	... २७८
२४. उमाशंकर, मुन्द्ररम् तथा अन्य	... २९६
२५. व्याकरण तथा भाषा-विज्ञान आदि	... ३१८
२६. उपसंहार	... ३२१
परिशिष्ट (ग्रन्थ-सूची)	... ३३२

માણ ર

મધ્યકાલીન
ગુજરાતી સાહિત્ય કા ઇતિહાસ

अध्याय १

गुजराती और उसका मूल

गुजराती भाषा का व्याप्ति क्षेत्र उत्तर में सिरोही मारवाड़ तक, जो कच्छ तथा मिथ के थर और पारकर जिलों को भी आवेस्टित कर लेते हैं, है। दक्षिण में उम क्षेत्र की सीमा दमण गंगा तक है। महाराष्ट्र राज्य के थाणा जिले, सालमेट द्वीप-समूह और बवई यहार में भी गुजराती बोली जाती है। पूर्व में इसकी सीमा महाद्वि पर्वत श्रेणी तक, जो उत्तरवर्ती होकर धरमपुर, पालनपुर एवं अरावली पहाड़ियों तक पहुँचती है, तथा भील वर्स्तियों का कुछ भाग भी जिसमें आ जाता है, है। पश्चिम ओर का सीमान्त स्वयं सागर ही है।

उपर्युक्त भागों में हिन्दू, मुसलमान, पारसी, ईसाई तथा अन्य लोग भी गुजराती बोलते हैं। भारत के बाहर भी विश्व के अनेक भागों में, जहाँ गुजराती जाकर बस गये हैं, यह भाषा बोली जाती है। ऐसा आँका गया है कि वर्तमान समय में भारत के लगभग १ करोड़ ६३ लाख ११ हजार ९० व्यक्ति गुजराती भाषा बोलते हैं।

प्राचीन काल में यह भौगोलिक क्षेत्र, जिसका वर्णन ऊपर किया गया है, विभिन्न नामों से प्रसिद्ध था। किसी समय उत्तर गुजरात तथा सीराप्ट की राजधानी कुशस्थली थी और वह देश 'आनंद' कहलाता था। कालान्तर में 'आनंद' शब्द उत्तर गुजरात के लिए प्रयुक्त होने लगा, जिसकी राजधानी आनन्दपुर अथवा वडनगर थी। विभिन्न कालों में आनंद, अर्वुद, सीराप्ट, कच्छ, शूर्पारक, नासिक्य आदि विभिन्न क्षेत्रों के लिए 'अपरान्त' शब्द का प्रयोग होता था और इसका पुराना अर्थ था 'पश्चिमी तट की भूमि'। मही और तापी के बीच के क्षेत्र को लाट नाम से पुकारा जाता था, जिसमें खानदेश भी आ जाता था। इन सईद के अनुमार तो थाणा भी इसके अन्तर्गत आता था। तट का समीपवर्ती प्रदेश 'अनूप' नाम से संबोधित किया जाता था और यही नाम

રેવા કे દોનોં તટોં કે ક્ષેત્ર કે લિએ ભી પ્રયુક્ત હોતા થા, જિસકી રાજધાની માહિત્મતી થી ।

ઇસ મારેપ્રદેશ કી સંજ્ઞા ગુજરાત હોને કે પૂર્વ કેવળ ભિન્નમાલ ક્ષેત્ર ગુર્જરત્રા નામ સે પ્રસિદ્ધ થા । હુઆનસાંગ ને (૬૪૧ ઈ०) ઇસ નામ કા ઉલ્લેખ કિયા હૈ । સન् ૮૦૮ ઈ० કે મધ્ય મેં ભડોંચ કે ચારો ઓર એક છોટા-મા ગુર્જર રાજ્ય થા । પ્રતિહાર ભોજ પ્રથમ (૮૪૪ સે ૮૬૨ ઈ० તક) કે શિલા લેખોં કે અનુસાર ભિન્નમાલ કે ચારો ઓર કા ક્ષેત્ર ગુર્જર ભૂમિ નામ સે વિલ્યાત થા તથા લગભગ ૭૦૦ ઈ० મેં આનર્ત ઇસ ગુર્જરત્રા અથવા ગુર્જરદેશ અથવા ગુર્જર મણ્ડલ કા એક ભાગ થા । અલ્વરુની (ઈમા કી ૧૦ વીં શતાબ્દી) કે કાલ મેં પશ્ચિમી રાજ્યસ્થાન કા ભાગ ભી ગુજરાત મેં સમીક્ષિત થા । કુછ સમય બાદ ગુજરાત કી સીમા દક્ષિણ મેં દમનગંગા તક પહુંચ ગયી, કિન્તુ રાજ્યસ્થાન વાલા ભાગ ઇસસે નિકલ ગયા । ગુજરાત કી વર્તમાન રાજનીતિક સીમાઓં દ્વારા આવેટિત ક્ષેત્ર કા આનુનિક નામ, ગુજરાત, લગભગ ૧૪૦૦ ઈ० મેં પડ્યા ઔર ઇસમે કચ્છ તથા સૌરાષ્ટ્ર ભી સમીક્ષિત હો ગયે ।

જૈસા કિ પહ્લે કહા જા ચુકા હૈ, ૫૫૦ ઈ० મેં આધુનિક મારવાડ્હી ગુર્જર ક્ષેત્ર થા, જિમકી રાજધાની ભિન્નમાલ અથવા શ્રીમાલ થી । યહ્યોં કે ગજા ગુર્જર કહ્લાતે થે, જો અપની વંશાવળી કા આરંભ હારિશ્ચન્દ નામક બ્રાહ્મણ તથા શ્રીરામ કે ભાઈ લક્ષ્મણ સે માનતે થે (મિહિરભોજ કી ગ્વાલિયર-પ્રશાસ્તિ) । પરંતુ કુછ વિદ્વાનોં કી માન્યતા હૈ કિ ગુર્જર એક વિદેશી જાતિ—સંભવત: શક—થી, જો ભારત મેં ઈસા કી ૫૧૧ વીં શતાબ્દી મેં આયી । ૧૦વીં શતાબ્દી મેં યે ગુર્જર ભિન્નમાલ સે ચલકર ઉત્તર ગુજરાત મેં પહુંચે । ઉસ સમય યે જહ્યાં જાકર વસે, વહ ક્ષેત્ર ગુજરાત નામ સે પ્રસિદ્ધ હુઅા । ગુજરાતી ઇસી ક્ષેત્ર કી ભાષા હૈ ।

યદ્વિપિ ‘ગુજરાત’ શબ્દ કા સમ્વાન્ધ ગુર્જરોં સે હૈ, તથાપિ ઇમકી વ્યુત્પત્તિ કે વિપય મેં વિદ્વાનોં કા મતભેદ હૈ ઔર ઇસકે ગુર્જર + ત્રા, ગુર્જર + રઠ, ગુર્જર + રાષ્ટ્ર આદિ અનેક આદિ રૂપ બતાયે જાતે હૈ । પ્રાચીન સાહિત્ય મેં ગુર્જરત્રા, ગુર્જર દેશ તથા ગુર્જર મંડલ શબ્દોં કા પ્રયોગ હુઅા હૈ, કિન્તુ ઇનમે સે કિસી ભી શબ્દ કે આધાર પર ગુજરાત શબ્દ કી સંતોષજનક વ્યુત્પત્તિ નહીં કી જા સકતી । શ્રી એન૦ વી૦ દિવેટિયા ને અપને ગ્રંથ ‘ગુજરાતી ભાષા ઔર સાહિત્ય’ ભાગ ૨,

પૃષ્ઠ ૧૯૯-૨૦૦ મેં એક સુજ્ઞાવ દિયા હૈ કિ સંભવત: 'ગુજર' શબ્દ મેં અરવી કા પ્રત્યય 'આત' જુડને પર હી ગુજરાત વના હૈ, જેસે જાહિર સે જાહિરાત। 'આત' પ્રત્યય સ્થળ કા ભી સૂચક હૈ, જેસે ઠાકોર સે ઠકરાત; અથવા ભાવવાચક સંજ્ઞા વનાને કે લિએ પ્રયુક્ત અરવી કી અન્તિમ ધ્વનિ ભી યહ હો સકતી હૈ, જેસે વકીલ સે વકાલત।

ગુજરાત કી ભાષા કે લિએ 'ગુજરાત' શબ્દ કા પ્રયોગ ૧૦ વીં શતાબ્દી મેં અબૂ જાઇદ, અલમસૂદી તથા અલબરુની નામક ૩ અરબ-યાત્રિયોં દ્વારા કિયા ગયા હૈ, કિન્તુ ઇમ ભાષા કે લિએ 'ગુજરાતી' શબ્દ કા પ્રયોગ, જહાં તક જાત હુઅ હૈ, સર્વબ્રથમ પ્રેમાનંદ (૧૬૪૯ સે ૧૭૫૦ ઈંઝ તક) ને અપને દશમ સ્ક્રિંધ મેં કિયા હૈ। ભાલણ (૧૪૨૬-૧૫૦૦ ઈંઝ) ઇસે અપભ્રંશ યા ગુર્જર ભાષા કહતા હૈ; માર્કાંણ્ડેય (૧૪૫૦ ઈંઝ) અપને 'પ્રક્રિયા સર્વસ્વ' મેં ઇસે ગૌર્જરી અપભ્રંશ કી સંજ્ઞા દેતા હૈ; પદ્યનામ (૧૪૫૬ ઈંઝ) ઇસે પ્રાકૃત, નર્મિહ મેહતા (૧૪૫૦ ઈંઝ) અપભ્રંશ ગિરા તથા અખો (૧૬૫૦) ઇસે પ્રાકૃત અથવા ભાષા નામ સે પુકારતા હૈ। પ્રેમાનંદ કા સમકાળીન વર્લિન પુસ્તકાલય કા પુસ્તકાલયાધ્યક્ષ ઇસે ગુજરાતી કહતા હૈ। ઇસ પ્રકાર લગભગ ૧૭૦૦ ઈંઝ મેં ઇસ ભાષા કે લિએ 'ગુજરાતી' શબ્દ કા પ્રયોગ પ્રચલિત હુઅ।

વિદ્વાનોં ને ઉત્તર ભારત કી અનેક ભાષાઓં કો ઉસ પરિવાર કે અન્તર્ગત માના હૈ, જિસે 'ભારોપીય' પરિવાર કહતે હૈ। ઇસ પરિવાર મેં કુછ તો ગ્રીક-લૈટિન આદિ યૂરોપીય ભાષાએં હૈનું ઔર અવસ્ત્તી કે સમાન કુછ એશિયાઈ ભાષાએં હૈનું। ઇસ પરિવાર કી ભારતીય શાખા કા નામ ભારતીય-આર્ય-પરિવાર હૈ, જિસમેં વૈદિક સંસ્કૃત, ઉચ્ચ સાહિત્યિક સંસ્કૃત, પાલી, પ્રાકૃત તથા અપભ્રંશ આદિ પ્રાચીન ઉત્તર ભારતીય ભાષાએં સમ્મિલિત હૈનું, માથ હી કાલાન્તર મેં ઇન ભાષાઓં સે વિકસિત ભાષાએં ભી હૈનું, જેસે ગુજરાતી, હિન્ડી, બંગલા, મરાઠી આદિ। યે આધુનિક ભારતીય ભાષાએં નવીન ભારતીય આર્ય ભાષાએં કહુલતી હૈનું।

ઉપર્યુક્ત ભારતીય આર્ય ભાષાઓં કા વિકાસ તીન સોપાનોં મેં વિભક્ત હૈ—
(૧) પ્રાચીન ભારતીય આર્યભાષાએં, જેસે વૈદિક ભાષા, વેદકાળીન બોલચાલ કી ભાષા, સંસ્કૃત આદિ; (૨) મધ્ય ભારતીય આર્ય ભાષાએં, જેસે પાલી, પ્રાકૃત તથા અપભ્રંશ; (૩) નવીન ભારતીય આર્ય ભાષાએં, જો ઉત્તર ભારત

કી પ્રાદેશિક ભાષાએँ હૈ, જૈસે હિંદી, ગુજરાતી, બગલા આદિ । યે તીન અવસ્થાએँ સખેપ મે સંસ્કૃત, પ્રાકૃત તથા આધુનિક અવસ્થા અથવા પ્રાચીન, મધ્ય ઔર નવ ભારતીય આર્ય અવસ્થા કે નામોં સે જાની જાતી હૈ ।

દ્વિતીય અથવા મધ્ય ભારતીય આર્ય ભાષાઓં કી વિકાસ-અવસ્થા લગભગ ૬૦૦ વર્ષ ઈસા પૂર્વ સે આરંભ હોતી હૈ । ઈસા પૂર્વ તીસરી શતાબ્દી કે નમૂને તથા બોલચાલ કી ભાષાઓ કે પ્રાદેશિક અન્તર અશોક કે પશ્ચિમ (ગિરનાર), ઉત્તર ઔર પૂર્વ કે શિલા-લેખોં મે સુરક્ષિત હૈ । ઇન પશ્ચિમી શિલા-લેખોં કી કુછ વિશેષતાએં અપભ્રણ એવ ગુજરાતી મે મિલતી હૈ । ભરત કે નાટ્યશાસ્ત્ર (૨૦૦ ઈં) મે આવત્તી બોલી પાયી જાતી હૈ, જો ઉસ સમય માલવા ઔર ગુજરાત મે પ્રચલિત થી । આભીર એક જાતિ થી, જો બહુત પહ્લે (૫૦૦ ઈં) રાજસ્થાન તથા પશ્ચિમી તટ પર બસ ગયી થી । ભરત કે નાટ્યશાસ્ત્ર (૧૭-૨૪-૫૫) મે ઇન આભીરોં ઔર દૂસરે લોગોં કી દેશભાષા કા ઉલ્લેખ હૈ । ઈસા કી પાંચવીં શતાબ્દી સે પૂર્વ દક્ષિણ ગુજરાત કે કુછ ભાગ મે કન્નડ ભાષા કા ભી પ્રયોગ હોતા થા । ચૌથી ઔર પાંચવીં શતાબ્દી મે જૈન સાધૂ જૈન મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત બોલતે થે । સૌરાષ્ટ્ર મે સાહિત્ય-સાધના કે લિએ ગૌર્જરી અપભ્રણ કા ઉપયોગ હોતા થા, જિસકે મૂલ મે શીરસેની પ્રાકૃત કા અશ થા ઔર સંભવત: ઉત્તર ગુજરાત કી બોલી મે સ્પષ્ટ લક્ષિત હોનેવાલા અન્તર થા । (મુશી-ગુજરાતી ભાષા ઔર સાહિત્ય, પૃષ્ઠ ૧૮-૧૯) ।

ગુજરાતી કા વિકાસ અપભ્રણ સે હુઆ હૈ, જો ઇસકી માઁ કહ્લાતી હૈ ઔર અપભ્રણ ‘મધ્ય ભારતીય આર્ય’ ભાષાઓં અર્થાત् પ્રાકૃત કે વિકાસ કી અતિમ અવસ્થા હૈ । અપભ્રણ ૫૦૦ ઈં સે લગભગ એક હજાર વર્ષોં તક સાહિત્ય કી ભાષા બની રહી । હેમચન્દ્ર કે કથનાનુસાર અપભ્રણ પર પ્રાકૃત કા સામાન્ય ઔર શીરસેની કા વિશેષ પ્રભાવ થા ।

અપભ્રણ કે મૂલ, સ્વરૂપ, વિભેદ ઔર પરિભોષા કે સમ્વન્ધ મે વિદ્વાનોં મે કાફી મતભેદ હૈ । ગુજરાતી, રાજસ્થાની ઔર હિન્દી કા અપભ્રણ સે બડા ઘનિષ્ઠ સમ્વન્ધ હૈ । કુછ વિદ્વાનોં કા વિશ્વાસ હૈ કિ અપભ્રણ કા હી એક રૂપ પ્રાચીન ગુજરાતી મે પસ્થિત હો ગયા । ડી. બી. કે. એચ. ધુવ કા કહના હૈ કિ ૧૦વીં

ઔર ૧૧વીં શતાબ્દી કે ગુજરાત કી ભાષા અપભ્રંશ યા પ્રાચીન ગુજરાતી કહી જા સકતી હૈ। શ્રી કે૦ કે૦ શાસ્ત્રી છઠવીં સે લેકર ૧૪વીં શતાબ્દી તક કે ગુજરાત કી ભાષા કો પ્રાચીન ગુજરાતી અથવા ગૌર્જર અપભ્રંશ માનતે હૈને। શ્રી એન૦ વી૦ દિવેટિયા ભી ૧૧વીં સે ૧૪વીં શતાબ્દી કે ગુજરાત કી ભાષા કો ગૌર્જર અપભ્રંશ કહેતે હૈને।

ગ્રિયસર્ન કી માન્યતા થી કે અપભ્રંશ પ્રાકૃત ઔર આધુનિક ભારતીય ભાષાઓં કે બીચ કી અવસ્થા હૈ, કિન્તુ અબ ઇસ માન્યતા કો સ્વીકાર નહીં કિયા જાતા।

હેમચન્દ્ર ને અપને સિદ્ધહૈમ મેં વ્યાકરણ કે અપભ્રંશ ભાગ કી રચના ઈસા કી ૧૨વીં શતાબ્દી મેં કી। સબસે આધુનિક ઔર વિશ્વસનીય ધારણા યહ હૈ કે વ્યાકરણ મેં હેમચન્દ્ર દ્વારા દિયે ગયે ઉદ્ધરણ ઉસ અપભ્રંશ કા પ્રતિનિધિત્વ કરતે હૈને, જો સાહિત્ય મેં પ્રયુક્ત હોતી થી, ન કિ તત્કાલીન લોગોં કી બોલ-ચાલ મેં; સાથ હી આભીરોં એવં અન્ય લોગોં કી મૂલ ભાષા તથા પશ્ચિમી તટ પર બોલી જાનેવાલી ભાષા, જિસને હેમચન્દ્ર સે બહુત પહ્લે કિસી પ્રકાર સાહિત્યિક મહત્વ પ્રાપ્ત કર લિયા થા, અપભ્રંશ નામ સે પ્રસિદ્ધ હો ગયી થી; હેમચન્દ્ર ને કેવળ નાગર અપભ્રંશ કા વ્યવહાર કિયા હૈ, જો શિષ્ટ લોગોં દ્વારા સાહિત્ય કી ભાષા માન લી ગયી થી ઔર જો બ્રાચડ તથા ગ્રામ્ય અપભ્રંશ સે ભિન્ન થી। ઇસ મત કે અનુસાર સાહિત્યારૂઢ અપભ્રંશ કેવળ એક થા, ન કિ ક્ષેત્રીય વિભાગોં કે અનુસાર અનેક।

બ્રાચડ કા સમ્વન્ધ સિધી સે અધિક હૈ। આભીરોં કી કહાવતોં સે યુક્ત એક દૂસરા વિભેદ ગૌર્જર હૈ। પ્રાચીન પશ્ચિમી રાજસ્થાની તથા બ્રજ ભાષા કા ભી અપભ્રંશ સે બહુત અધિક સંવધ હૈ। ઇસ પ્રકાર અપભ્રંશ કા જન્મ સિધ, રાજસ્થાન ઔર ગુજરાત મેં હુએ।

યહ અપભ્રંશ પ્રાકૃત કી અંતિમ વિકસિત અવસ્થા હૈ। ઇસમે પ્રાકૃત કે લગ્ભગ ૮૦-૯૦ પ્રતિશત શબ્દ વહી હૈને, કિન્તુ ઇસકા વ્યાકરણ પ્રાકૃત કે વ્યાકરણ સે બહુત ભિન્ન હૈ તથા ઇસકે શબ્દાન્ત કી ધ્વનિયાં યા તો નવીન હૈને યા ધ્વનિ-વિકાસ કી સૂચક હૈને, જિનમે નવીન ભારતીય આર્યભાષાઓં કી શબ્દાન્ત-ધ્વનિયાં કા પૂર્વરૂપ હૈને।

લગભગ ૧૨વીં શતાબ્દી સે અપભ્રંશ સે ભિન્ન રૂપ મેં ગુજરાતી કા વિકાસ આરંભ હુआ। સુવિધા કે લિએ હમ ગુજરાતી કો દો મોટે ભાગોં મેં બાંઠ સકતે હૈને—(૧) પ્રાચીન ગુજરાતી (૧૧૦૦ સે ૧૮૫૦ ઈંચ તક) ઔર (૨) આધુનિક ગુજરાતી।

પ્રાચીન ગુજરાતી કો અપભ્રંશ સે ભિન્ન કરનેવાળી મુખ્ય વિશેષતાએ યે હૈને—સંસ્કૃત ઔર પ્રાકૃત અપભ્રંશ સંયોજક વર્ગ કી ભાષાએ હૈને, પર પ્રાચીન ગુજરાતી વિકસિત હોકર વિભાજક વર્ગ કી હો જાતી હૈ ઔર પ્રત્યય તથા વિભક્તિયોં કો છોડ દેતી હૈ। પુરાની ગુજરાતી મેં સંપ્રકૃત વ્યંજનોં કો દવાકર ઉસકે પહ્લેવાળે સ્વર કો લંબા કર દિયા જાતા હૈ। શબ્દ કે આદિ મેં અસ્પષ્ટ રૂપ સે ઉચ્ચારિત સ્વર લુપ્ત હો જાતા હૈ। અપભ્રંશ શબ્દોં કે સ્થાન પર સંસ્કૃત પર્યાય શબ્દોં કે પ્રયોગ કી પ્રવૃત્તિ હૈ। લગભગ ૧૩૫૦ ઈંચ તક 'છેઝ' શબ્દ સહાયક ક્રિયા કે રૂપ મેં પ્રયુક્ત હોતા આયા। લગભગ ૧૫૦૦ ઈંચ મેં ગુજરાત એક પૃથક્ રાજ્ય બના ઔર રાજસ્થાન પર સે ઇસકા પ્રભુત્વ હટ ગયા। અતઃ ઇસકી ભાષા મેં નયે લક્ષણોં કા વિકાસ આરંભ હુઆ ઔર ૧૬૫૦ ઈંચ તક ગુજરાતી કો ઉસકા વર્તમાન સ્વરૂપ પ્રાપ્ત હો ગયા। (મુશી—ગુજરાતી ભાષા ઔર સાહિત્ય, પૃષ્ઠ ૧૩૮-૧૩૯)।

ડીંઓ બીંઓ કેંદ્ર એચ્યુવ કે અનુસાર ૧૦વીં શતાબ્દી સે ૧૪વીં શતાબ્દી તક ગુજરાત કી ભાષા અપભ્રંશ યા પુરાની ગુજરાતી નામ સે કહી જા સકતી હૈ; ૧૫ વીં સે ૧૭વીં શતાબ્દી તક કી ભાષા કો મધ્યકાલીન ગુજરાતી તથા ૧૭વીં શતાબ્દી સે અબ તક કી ભાષા કો આધુનિક ગુજરાતી કહ સકતે હૈને। શ્રી એન્નો બીંઓ દિવેટિયા કે અનુસાર ગુજરાત કી ભાષા વિંસેંડો ૧૯૫૦ તક અપભ્રંશ; વિંસેંડો ૧૯૫૦ સે ૧૩૦૦ તક મધ્યકાલીન અપભ્રંશ; વિંસેંડો ૧૩૦૦ સે ૧૫૫૦ તક અંતિમ અથવા ગુર્જર અપભ્રંશ (તેસીતોરી કે અનુસાર પ્રાચીન પશ્ચિમી રાજસ્થાની કી ભાઁતિ); વિંસેંડો ૧૫૫૦ સે ૧૭૫૦ તક મધ્ય ગુજરાતી ઔર ૧૭૫૦ સે આગે આધુનિક ગુજરાતી થી। શ્રી મધુસૂદન મોડી આધુનિક ગુજરાતી કા આરંભ એક શતાબ્દી પહ્લે માનતે હૈને।

અનેક વર્ષોं તક નરમિહં મેહતા (૧૪૧૫ સે ૧૪૮૧ ઈં) કો ગુજરાતી કા આદિ કવિ માના જાતા રહા, કિન્તુ બાદ મેં ઉનસે પહેલે કે પુરાની ગુજરાતી કે કઈ કવિયોંની કૃતિયાં પ્રકાશ મેં આયીં। ઇસકે અતિરિક્ત ૫૦૦ સે ૧૪૦૦ ઈં તક કે અનેક અપભ્રંશ ગ્રંથોની પ્રકાશન હુએ હોયાં। પહેલે કહા જા ચુકા હૈ, કુછ વિદ્વાનોની ધારણા હૈ કે અપને પુરાને રૂપ મેં ગુજરાતી અપભ્રંશ હી થી; ઇસસે ભિન્ન ઔર શ્રેષ્ઠ ધારણા યાં હૈ કે કિ લગભગ ૧૨૦૦ ઈં મેં ગુજરાતી અપભ્રંશ સે ભિન્ન હો ગયી। દોનોં અવસ્થાઓની મેં ગુજરાતી સે ઘનિષ્ઠ રૂપ સે સમ્વદ્ધ અપભ્રંશ કે સાહિત્ય પર એક દૃષ્ટિ ડાલના સમીક્ષાની હોગા.

ચણ્ડ કે વ્યાકરણ 'પ્રાકૃત-લક્ષ્ણ' મેં જો છઠવોં શતાબ્દી કા માના જાતા હૈ—અપભ્રંશ સમ્વન્ધી ઉલ્લેખ સવસે પુરાને હૈને। ૫૮૯ ઈં કે કુછ સમય પૂર્વ ભદ્રબાહુ દ્વારા રચિત 'વસુદેવ-હિણ્ડી' મેં અપભ્રંશ કે સવસે પ્રાચીન રૂપ પાયે જાતે હૈને। ૭૭૯ ઈં મેં ઉદ્યોતન દ્વારા રચિત 'કુવલય માલા' મેં અપભ્રંશ કે કુછ પદ્ય હૈને। ઇસમેં ૧૮ દેશોની, ઉનકી ભાષા તથા વહાં કે નિવાસિયોની કા વર્ગન હૈ, યથા—“મારવાડી બહુત સ્થૂલ હોતે હૈ તથા આપા-તુપા બોલતે હૈને”; “ગુર્જર અત્યન્ત સ્વસ્થ ઔર બલિષ્ઠ તથા યુદ્ધ ઔર અનુરંજન મેં બડે પ્રવીણ હોતે હૈ એવં વે ‘ણત રે ભલ્લાઉ’ બોલતે હૈને; લાટ-નિવાસી સ્નાન વહુત અચ્છી તરહ કરતે હૈને, અપને શરીર પર ચંદનલેપ લગાતે હૈને ઔર ખૂબ સજે-વજે રહતે હૈ તથા એસા બોલતે હૈને, “આહમ્ન કાઇં તુમ્હ ભિન્ન”। રુદ્રટ કે ‘કાવ્યાલંકાર’ (૮૦૦ ઈં) મેં તથા આનન્દવર્ધન કે ‘ધ્વન્યાલોક’ મેં ભી અપભ્રંશ કે ઉદ્ધરણ પાયે જાતે હૈને। કાલિદાસ-રચિત ‘વિક્રમોવર્શીય’ કે ચતુર્થ અંક મેં મહારાજ પુરુખા ભીપણ કોથ પ્રકટ કરતે હુએ અપભ્રંશ મેં હી બોલતે હૈને; ઓર યદિ યે પક્ષિયાં ક્ષેપક નહીં હૈને, તો અબ તક કે જ્ઞાત અપભ્રંશ કવિયોની મેં કાલિદાસ કો સર્વપ્રથમ માના જા સકતા હૈ। છઠવોં અથવા દસવોં શતાબ્દી મેં જોઇન્દુ નામ કે એક જ્ઞાની કવિ થે, જિનકે ગ્રથ ‘પરમાત્મપ્રકાશ’ ઔર ‘પાહુંડોહા’ કે અંશોની હેમચન્દ્ર ને ઉદ્ઘૃત કિયા હૈ। ચતુર્મુખ સ્વયંભૂ તથા ઉનકે પુત્ર ત્રિભુવન સ્વયંભૂ (નવોં સે દસવોં શતાબ્દી તક) ને ‘જૈન હરિવંશ’ ઔર ‘પદમચરિય’ કી રચના કી હૈ। પુષ્પદન્ત તીન ગ્રંથોની પ્રણેતા હૈને, જિનમેં સે એક હૈ ‘મહાપુરાણ તિસઠિ મહાં પુરિસ ગુણાલ્ઙ્કાર’। ઘનપાલ ને (હેમચન્દ્ર સે લગભગ ૨૦૦ વર્ષ પૂર્વ) ૨૨ સંધિયોની મેં ‘ભવિસ્સત કહા’

અથવા 'પચમી કહા' કી રચના કી । વે ધકકડવશ કે દિગબર જૈન થે । ઉનકા ગ્રથ અપભ્રશ મે અબતક પ્રાપ્ત સર્વ-પ્રથમ ઉત્તમ લોકવાર્તા હૈ । જૈકોબી ને ઉસકી ભાષા કો નાગર અપભ્રશ માના હૈ । ધવલ (દસવી શતાબ્દી) ને ૧૮ હજાર પદો મે હરિવશ પુરાણ કી રચના કી, જિસમે ૧૨૨ સધિયો મે જૈન તીર્થકરો કા જીવન-ચરિત વર્ણન હૈ । લગભગ દસવી શતાબ્દી મે ચન્દ્ર મુનિ ને ૫૩ સધિયો મે કથાકોશ કી રચના કી । રાજા ભોજ દ્વારા પ્રેરિત હોકર 'તિલક મજરી' કી રચના કરનેવાલે પ્રસિદ્ધ કવિ ધનપાલ ને ભી 'પાયયલચ્છીમાલા' નામક પ્રાકૃત કોશ કી રચના કી થી । ઉન્હોને ૧૫ ગાથાઓ સે યુક્ત એક અપભ્રશ સ્તોત્ર કી ભી રચના કી થી, જિસસે અત્યન્ત મહત્વપૂર્ણ ઐતિહાસિક તથ્યો કા પતા ચલતા હૈ । ઉસમે વર્ણિત હૈ કિ તુર્કોને (ગજની કા મહમૂદ) સોમનાથ કે મદિર કો તો નષ્ટ કર ડાલા, પરતુ વે સત્યપુર (મારવાડ સ્થિત સાચોર) કે મહાવીર કે જૈનમદિર કો છૂ ભી નહી સકે । દસવી શતાબ્દી કા ધનિક માલવા કે રાજા મુજ કા સમકાળીન થા, ઉસને ધનજય કે દશરૂપક કી ટીકા લિખી હૈ, જિસમે કર્દે અપભ્રશ પદો કો ઉદ્ઘૃત કિયા ગયા હૈ । સાગરદત્ત (સ૦ ૧૦૭૬) ને 'જમ્બુ સ્વામિ ચરિત્ર' તથા નયનદી ને સુર્દર્શન-ચરિત એવ આરાધના કી રચના કી । ધાર કે રાજા ભોજ ને અપને પ્રસિદ્ધ ગ્રથ 'સરસ્વતી કઠાભરણ' મે કર્દે અપભ્રશ ઉદ્ધરણ પ્રસ્તુત કિયે હૈ । ઉનકા કથન હૈ કિ ગુર્જર કેવલ અપની અપભ્રશ સે હી સતુષ્ટ હૈ, કિસી અન્ય વસ્તુ સે નહી । એસા કહા જાતા હૈ કિ રાજા સિદ્ધરાજ ને રાજા ભોજ કે ગ્રથો કી હોડ મે હી હેમચન્દ્ર કો પ્રસિદ્ધ વ્યાકરણ 'સિદ્ધ હૈમ' કી રચના કરને કો પ્રેરિત કિયા । ગ્યારહવી શતાબ્દી કે આસપાસ કનકામર ને દસ સધિયો કા એક અપભ્રશ કાવ્ય 'કરકડુચરિત' લિખા । લગભગ ઉસી સમય એક શ્વેતાવર જૈન મહેશ્વર સૂરિ ને ૩૫ દોહો મે 'સજમ મજરી' કી રચના કી ।

હેમચન્દ્ર કા જન્મ ૧૦૮૯ ઈંદ્ર મે હુઅ થા ઔર વે સન् ૧૧૭૩ તક જીવિત રહે । મોટે તૌર પર ગ્યારહવી શતાબ્દી કી અતિમ ચૌથાઈ ઔર લગભગ પૂરી બારહવી શતાબ્દી હેમચન્દ્ર કા યુગ સમજા જાતા હૈ । હેમચન્દ્ર સે કુછ પહ્લે અભ્યદેવસૂરિ ને પાર્શ્વનાથ કી પ્રશસા મે ૩૩ ગાથાઓ વાલે 'જયિતિહુઅણ' નામ કે ગ્રથ કી રચના કી । કવિ સાધારણ ને સ૦ ૧૧૨૩ મે 'વિલાસવિકહા' કી રચના

કી। હેમચન્દ્ર કે ગુરુદેવ ચન્દ્ર ને સ૦ ૧૧૬૦ મે ૧૬ હજાર પદો કા એક અપભ્રશ કાવ્ય 'શાતિનાથ ચરિત્ર' લિખા। ઉન્હોને એક દૂસરે છોટે અપભ્રશ કાવ્ય 'સુલસાખ્યાન' કી ભી રચના કી। 'પડસિરિચરિત' કે પ્રણેતા ધાહિલ થે। જિનદન્ત સૂરિ ને તીન અપભ્રશ કાવ્યો કી રચના કી। 'પટૂાવલી' કે રચયિતા પલહ થે। વાદિ-દેવ સૂરિ ને 'ગુરુસ્તવન' તથા લક્ષ્મણગણી ને 'સુપાસનાહ ચરિત્ર' પ્રાકૃત મે લિખા। ઇન દોનો કાવ્યો મે અપભ્રશ કે પદ્ય જહાં-તહાં બિખરે પડે હૈ। યે અતિમ દો કવિ હેમચન્દ્ર કે સમકાળીન થે।

આચાર્ય હેમચન્દ્ર ગુજરાત કે સર્વશ્રેષ્ઠ એવ મહાન् પડિત માને જાતે હૈ। ઉન્હોને 'અનેકાર્થ સગ્રહ' તથા 'અભિધાન ચિન્તામણિ'—જેસે કોશો કી રચના કી ઓર 'છન્દાનુશાસન' એવ 'કાવ્યાનુશાસન' કા સર્જન કિયા। હેમચન્દ્ર ને આયુર્વેદ કા એક ગ્રથ 'નિધણ્ટુશેષ', યોગ સવબી ગ્રથ 'યોગશાસ્ત્ર' તથા તીર્થકરો ઔર મહાત્માઓ કે ચરિત્રો સે યુક્ત 'ત્રિષણ્ટ-શાલાકા-પુરુષચરિત' નામક ગ્રથ લિખા। ઉનકા 'સિદ્ધ હૈમ' ગ્રથ અત્યન્ત મહત્વપૂર્ણ હૈ। ઇસમે સસ્કૃત, પ્રાકૃત ઔર અપભ્રશ કે વ્યાકરણો કા વર્ણન હૈ। ઉન્હે અપભ્રશ કા પાણિનિ કહા જા સકતા હૈ। ઉનકે ઉદ્ધરણ અપભ્રશ કે શ્રેષ્ઠ કાવ્ય હૈ। ઉનકા વાસ્તવિક નામ ચાગદેવ થા ઔર વે ઘન્ધૂકા કે એક મોઢ વણિક થે। ઉન્હોને ખભાત મે સ૦ ૧૧૫૦ મે દીક્ષા ગ્રહણ કી, જબકિ ઇસ પ્રાન્ત કે સૂબેદાર ઉદા મેહતા થે। સ૦ ૧૧૬૬ મે વે હેમચન્દ્રસૂરિ હો ગયે। સ૦ ૧૧૮૧ મે વે સિદ્ધરાજ કે સમ્પર્ક મે આયે। સ૦ ૧૧૯૧ મે માલવા પર વિજય પ્રાપ્ત કી ગયી। જબ સિદ્ધરાજ ને ભોજ કે ગ્રથો કો દેખા, તબ ઉસકી ઇચ્છા હુઈ કિ ગુજરાત કે વિદ્ધાન્ ભી એસે વિદ્વત્તાપૂર્ણ ગ્રથ લિખે। હેમચન્દ્ર ને પ્રસિદ્ધ વ્યાકરણ 'સિદ્ધ હૈમ' કી રચના આરભ કી, જિસકા નામકરણ ઉનકે આશ્રયદાતા સિદ્ધરાજ ઔર સ્વય હેમચન્દ્ર કે અર્દ્ધનામો કો મિલાકર હુआ। 'સિદ્ધ-હૈમ' મે આયે વ્યાકરણ કે અનેક નિયમો કી વ્યાખ્યા કરતે હુએ ઉન્હોને 'દ્વયાશ્રય કાવ્ય' કી ભી રચના કી। ઉન્હોને 'દેશી નામ માલા' ભી લિખી, જો દેશી શબ્દો કા એક કોશ હૈ। અપભ્રશ તથા પુરાણી ગુજરાતી કી શુદ્ધ રૂપ-રેખા ઔર વિકાસ કો નિશ્ચિત કરને મે હેમચન્દ્ર કે યે ગ્રથ બહુત બડે સહાયક હૈ। યુગ કા નિર્માણ કરનેવાલે ઉનકે ગ્રથ 'સિદ્ધ હૈમ' કા સિદ્ધરાજ ને બહુત અધિક આદર કિયા। ઉસકી અનેક પ્રતિલિપિયો કરાકર ઉન્હોને ભારત કે વિભિન્ન ભાગો મે ભેજી।

હેમચન્દ્ર કે સમકાળીન અન્ય કવિયો મેં સે હરિભદ્રસૂરિને 'નેમિનાહચરિઉ' કી રચના કી। ઇસ ગ્રથ કી ભાષા કો ડા. જૈકોવી ને ગુર્જર અપભ્રશ કી સજ્ઞા દી હૈ। યે કવિ સસ્કૃત એવ, પ્રાકૃત કે બહુત બડે વિદ્વાન્ થે। દેવસેનસૂરિ ને 'શ્રાવકાચાર', વરદત્ત ને 'વૈરસામિ ચરિઉ' તથા રત્નપ્રભ ને 'અન્તરણ સન્ધિ' કી રચના કી। કવિ સોમપ્રભ હેમચન્દ્ર કે સમકાળીન કવિયો મેં છોટે થે ઔર સસ્કૃત તથા પ્રાકૃત કે વે અચ્છે વિદ્વાન્ થે। ઉન્હોને 'કુમારપાલ પ્રતિબોધ' કી રચના કી, જિસસે હેમચન્દ્ર ઔર રાજા કુમારપાલ કે વિપય કી અચ્છી એતિહાસિક જાનકારી મિલતી હૈ। ઉન્હોને અનેક દૂસરે ગ્રથો કી ભી રચના કી હૈ। વાગ્ભટ કે ગ્રથ 'કાવ્યાનુશાસન' કી ટીકા કરનેવાલે સિહંદેવ ગણી ને પ્રાદેશિક વિભાગો કે અનુસાર કર્ડ પ્રકાર કી અપભ્રશો કા વર્ણન કિયા હૈ। એક નાગર બ્રાહ્મણ કવિ, જો વાદ મે જૈન હો ગયે થે, 'પટ્કર્મ પ્રવેશ' કે રચયિતા થે। જયદેવ ગણી કી ગ્રથ 'ભાવના સધિપ્રકરણ' ૧૩ વી તથા ૧૪વી શતાબ્દી મે પ્રમિદ્ધ થા। જયમગલસૂરિ ને 'મહાવીર જન્માભિષેક' કી રચના કી। જિન-પ્રભસૂરિ કે અનેક ગ્રથ હૈ, જો છોટે હોને પર ભી પઠનીય હૈ। ઉનકે શિષ્યો મેં સે એક ને 'નર્મદા સુન્દરી કથા' તથા 'ગોતમ સ્વામિચરિત્ર' કી રચના કી। 'પ્રવધ ચિન્તામણિ' કે રચયિતા મેરુતુજ્જ્વલ ને બહુત-સે અપભ્રશ દોહો કો ઉદ્ઘૃત કિયા હૈ। ઉન્હોને વઢવાણ મેં સ૦ ૧૩૬૧ મે અપને ગ્રથ કી રચના કી। ઇસમે પ્રસિદ્ધ લોક-કથાઓ કે બીચ બહુત-સે એતિહાસિક તથ્ય છુપે હૈ। ઉનકે અનેક અપભ્રશ-દોહો હેમચન્દ્ર કે દોહો સે મિલતે-જુલતે હૈ। ૧૬વી શતાબ્દી તક હમે વિભિન્ન કવિયો કે ગ્રથો મેં બારાવર સાહિત્યિક અપભ્રશ કે દર્શન હોતે હૈ।

ગુજરાત-કવિયો દ્વારા રચિત અપભ્રશ-કાવ્યો કે અતિરિક્ત ભારત કે અન્ય પ્રાન્તો મેં ભી અનેક અપભ્રશ-ગ્રથો કી રચના હુંઈ હૈ ઔર વે ભી બડે મહત્વ કે હૈ। ગ્યારહવી શતાબ્દી મેં તિલ્લોપાદ, સરહપાદ તથા કણહપાદ મેં સે પ્રત્યેક ને એક-એક 'દોહાકોશ' કી રચના કી। યે આસામ ઔર બગાલ કી કૃતિયાં હૈ તથા ઇનકે રચયિતા બૌદ્ધ હૈ। 'દુહા-સપ્રહ' ભી એક અન્ય બૌદ્ધ કૃતિ હૈ। 'ડાકાર્ણવ' બગાલી અપભ્રશ કા ક તાત્ત્વિક ગ્રથ હૈ। વિદ્યાપતિ કી 'કીર્તિલતા' (પન્દ્રહવી શતાબ્દી), 'પ્રાકૃત પિઙ્ગલ' (પન્દ્રહવી શતાબ્દી), ત્રિવિક્રમ કી 'પ્રાકૃત વ્યાકરણ', માર્કણ્ડેય કી 'પ્રાકૃત સર્વસ્વ', લક્ષ્મીધર કી 'ષડ્ભાષા ચન્દ્રિકા'

તथા સિહરાજ કી 'પ્રાકૃત રૂપાવતાર' એસી રચનાએ હૈને, જિનમે યા તો અપભ્રંશ કે પદોં કો ઉદ્ઘૃત કિયા ગયા હૈ અથવા જિનકા વિષય હી અપભ્રંશ હૈ। અધિક જાનકારી કે લિએ અથવા ભાષાગત વિશેષતાઓં કે લિએ પાઠકોં કો શ્રી કે૦ કે૦ શાસ્ત્રી કા ગ્રંથ 'આપણા કવિયોં' દેખના ચાહેણી।

અપભ્રંશ-સાહિત્ય મુખ્યત: ધાર્મિક અથવા ઉપદેશાત્મક હૈ ઔર પ્રધાન રૂપ સે ઇસકી શૈલી વર્ણનાત્મક હૈ। ચરિત્રોં કે રૂપ મેં ધર્મકથા-સાહિત્ય મેં એટિહાસિક યા પૌરાણિક મહાપુરુષોં કી જીવનિયાં હૈને, જૈસે 'મહાપુરાણ'। ઇસમે ૬૩ પ્રસિદ્ધ જૈન ધાર્મિક પુરુષોં કા જીવન-ચરિત વર્ણિત હૈ। મહાકાવ્ય કે રૂપ મેં ઇસમે જૈન દૃષ્ટિકોણ સે રામ-કૃષ્ણ કી કહાનિયાં ભી હૈને તથા કથાકોશ કે રૂપ મેં ભી યહ પાયા જાતા હૈ। અનેક ઉદ્ઘરણોં સે યહ સિદ્ધ હોતા હૈ કી વોરતા ઔર પ્રેમ સમ્વન્ધી મહત્વપૂર્ણ અપભ્રંશ-સાહિત્ય ભી પ્રચુર માત્રા મેં થા।

અપભ્રંશ ને કડવા મેં રચિત એક કાવ્ય-શૈલી ગુજરાતી ભાષા કો પ્રદાન કી હૈ; છૃપ્પય, દોહા ઔર ચૌપાઈ-જૈસે અનેક છન્દ દિયે; નવીન વાક્યાલંકાર દિયે; ગદ્ય-શૈલિયોં મેં સે એક શૈલી પ્રદાન કી; પુરાની ગુજરાતી કા તો અપભ્રંશ કે સાથ માઁ-બેટી કા સમ્વન્ધ હૈ। (અપભ્રંશ પાઠાવલિ કી ભૂમિકા, લે૦—મધુસૂદન મોડી) ।

મોટે તૌર પર હિમ ગુજરાતી સાહિત્ય કે ઇતિહાસ કો દો ભાગોં મેં બાંટેંગે। પ્રથમ ભાગ મેં દયારામ (૧૮૫૨ ઈ૦) તક મધ્યકાળીન ગુજરાતી સાહિત્ય કી ચર્ચા હોયેણી તથા દ્વિતીય ભાગ મેં આધુનિક કાલ કા ગુજરાતી સાહિત્ય હોયેણી।

અગલે અધ્યાય મેં હિમ એટિહાસિક દૃષ્ટિ સે ઇસ વિષય પર વિચાર કરેંગે।

अध्याय २

ऐतिहासिक ज्ञानबीन

गुजरात एवं सौराष्ट्र के लोथल तथा अन्य स्थानों पर एक संस्कृति के अवशेष प्राप्त हुए हैं, जिसे सुविद्धा के लिए सिंधु घाटी की सभ्यता (३५०० से २७०० वर्ष ईसा पूर्व) का नाम दिया गया है। तापी और नर्मदा के उद्गम स्थल से लेकर भड़ोंच और खंभात के बन्दरगाह तथा गुजरात और सौराष्ट्र के तट इस सभ्यता के क्षेत्र हैं। यह निश्चयपूर्वक नहीं कहा जा सकता कि वैदिक आर्यों का गुजरात में कब आगमन हुआ। च्यवन का आश्रम नर्मदा के तट पर और ब्रह्मित्र का आवू पर्वत पर था। विश्वामित्र नदी का संबंध महर्षि विश्वामित्र से है। कार्तवीर्य का साम्राज्य यहाँ था। हैद्य ध्यात्रियों के विरुद्ध परशुराम ने कई युद्ध यहाँ किये। महाकाव्य तथा पुराणों के अनुसार श्रीकृष्ण ने मथुरा छोड़कर सौराष्ट्र स्थित द्वारका में समुद्र के समीप एक दृढ़ दुर्ग का निर्माण कराया तथा यादवों के साथ वहाँ बस गये। यह स्थान रैवतक पर्वत के पास था। वृत्तिं, सात्वत और यादवों का शासन अल्प जन-शासित अथवा गणतंत्र की कोटि का था। युधिष्ठिर ने गुजरात की तीर्थयात्रा की थी। तापी के तट पर मार्कण्डेय का आश्रम था तथा सिद्धपुर में कपिल मुनि रहते थे। वडनगर आनंदपुर कहलाता था, जो गुजरात की अति प्राचीन राजधानियों में से एक था और जिसकी विशिष्ट ख्याति ईसा की दसवीं शताब्दी तक बनी रही। आर्य संस्कृति का यह एक अति प्राचीन केन्द्र था। गिरिनगर, कुशस्थली, प्रभास, भृगुकच्छ तथा शूर्पारक कुछ प्राचीन आर्य-बस्तियाँ थीं।

अशोक के समय में रथ्यीक सौराष्ट्र में निवास करते थे और आभीरों ने भी इस क्षेत्र को अपना निवास-स्थान बना लिया था। ईसा पूर्व ३१९ से १९७ तक मौर्य साम्राज्य की प्रतिष्ठा थी, जिसमें गुजरात भी सम्मिलित था। अशोक ने (ईसा पूर्व २७२ से २३२ तक) अपने यूनानी शासक यवनथेर द्वारा

इस भाग पर शासन किया। मौर्यों के बाद बैक्ट्रिया के यूनानी आये, जिनमें मियन्दर (मिलिन्द) का नाम विशेष प्रसिद्ध है। उनके बाद क्षत्रप आये (७० से ३९८ ई०), जो विदेशी होते हुए भी हिन्दूपन में रंग गये थे। क्षत्रप नहपण (७८ से १२० ई०) के गुजरात में राज्य करने के बाद आंध शासक गौतमीपुत्र सतकरणी द्वारा इसका शासन हुआ, किन्तु रुद्रदमन प्रथम (१४३ से १५८ ई०) ने फिर से क्षत्रप-राज्य की स्थापना की। वह अत्यन्त कुशल और योग्य शासक था। गिरनार की चट्ठानों पर अशोक और रुद्रदमन के लेख बगल-बगल खुदे मिलते हैं। गुप्त-काल में गुजरात गुप्त-साम्राज्य का एक अंश था और इसका शासन उज्जयिनी से होता था। स्कंदगुप्त (४६७ ई०) की मृत्यु के पश्चात् गुजरात पर से गुप्तों का अधिकार हट गया और त्रैकूटक (४५० से ४९५ ई०) दक्षिण गुजरात का शासन करने लगे।

गुप्त राजाओं के बाद गुजरात पर वलभी के मैत्रकोंने सन् ४७० से ७८९ ई० तक शासन किया। 'दश कुमारचरित' और 'कथा सरित सागर' में वलभी का वर्णन एक उन्नतिशील नगर के रूप में है। मैत्रक माहेश्वर थे और नकुलिय द्वारा स्थापित पशुपत संप्रदाय के अनुयायी थे। नकुलिय स्वयं शिव के अवतार माने जाते थे, जिन्होंने कायावरोह के समीप अथवा बड़ोदा के पास कारवण नामक ग्राम में एक मृत ब्राह्मण के शव में प्रवेश किया था। सोमनाथ मंदिर को—जिसके विषय में किंवदन्ती है कि उसकी स्थापना चन्द्र देवता ने की थी और बाद में श्रीकृष्ण ने नवीन रूप दिया था—गुजरात के शासकों द्वारा राज-प्रतिष्ठा प्राप्त थी। द्वादश ज्योतिलिङ्गों में यह सर्वप्रथम है और समूचे भारत द्वारा इसकी पूजा-आराधना होती थी। मैत्रक राजाओं के लगभग १२५ ताप्रपत्र प्राप्त हुए हैं, जो दान-शासन के अंतर्गत आते हैं। इनमें से अधिकांश दान-पत्र ब्राह्मणों, मंदिरों या बौद्ध मठों के लिए हैं। आनन्दपुर, गिरिनगर तथा दूसरे स्थानों से ब्राह्मणों को आमंत्रित करके वलभी एवं दूसरे नगरों में बसाया गया था। प्रसिद्ध 'भट्टि काव्य' या 'रावणवध' छठवीं शताब्दी के अंतिम भाग में, धारसेन के शासन-काल में, भट्टि स्वामी अथवा भर्तृहरि द्वारा वलभी में रचा गया। वे बहुत बड़े वैयाकरण थे और रावणवध की कथा लिखते समय उन्होंने

સંસ્કૃત-વ્યાકરણ કે નિયમોં કા વર્ણન કિયા હૈ। ઇસી સમય મેં બુદ્ધ ધર્મ કા ભી વિશેપ પ્રચાર થા। દુદા વિહાર તથા બપ્પાપાદીય વિહાર વહુત પ્રસિદ્ધ થે। બોધિસત્ત્વ ગુણમતિ ઔર સ્થિરમતિ અપની યાત્રા મેં વલભી મેં હી ઠહરે થે ઔર પ્રસિદ્ધ ગ્રંથોં કી રચના કી થી। યદ્યપિ વલભી મેં હીનયાન કી પ્રમુખતા થી, તથાપિ બૌદ્ધમત કે દોનોં સંપ્રદાય મહાયાન ઔર હીનયાન કા પ્રચાર વહાઁ થા। નાલન્દા કી ભાઁતિ વલભી કી ભી સ્વ્યાત્તિ એક મહાન् વિશ્વવિદ્યાલય કે રૂપ મેં ભારત મેં તથા ભારત કે બાહ્ર થી।

જૈન-ગ્રંથોં કો એકત્રિત કરને કે લિએ જૈનોં કી એક સભા મથુરા મેં હુઈ થી ઔર દૂસરી નાગાર્જુન દ્વારા વલભી મેં। જૈન સાધુઓં કી દૂસરી સભા દેવર્દ્ધિગણ દ્વારા વલભી મેં હુઈ થી, જિસમે જૈન ધાર્મિક ગ્રંથોં કા લેખન હુઆ થા। ઇસ ઘટના કો પુસ્તકારોહણ કી સંજ્ઞા દી ગયી થી। વલભી કે શાસન-કાલ મેં નાગાર્જુન, મલ્લવાદિન, તથા દેવર્દ્ધિગણ વિશિષ્ટ જૈન વિદ્વાનું થે। વલભી કે અતિરિક્ત શત્રુંય તથા દૂસરે સ્થાન ભી જૈન-કેન્દ્રોં કે રૂપ મેં વિકસિત હુએ। આરંભ સે હી જૈનોં કા સમ્બન્ધ ગુજરાત સે રહા થા। બાઇસવેં તીર્થદ્વાર નેમિનાથ સીરાષ્ટ્ર કે થે। બીસવેં તીર્થદ્વાર સુવ્રત કા શકુનિક વિહાર ભડોંચ મેં થા। જૈન સાધુઓં ને ધર્મકથાઓં ઔર ચરિતોં કે સાહિત્ય કો આગે બढાયા। ભદ્રબાહુ ને ૪૧૧ ઈંચો મેં ગુજરાત કે શાસક કો જૈન કલ્પસૂત્રોં કી કથા આનન્દપુર મેં સુનાયી। ‘તરંગવતી’ પ્રાકૃત કા એક પ્રેમ કાવ્ય થા। ઇસકે રચયિતા પદલિપ્ત થે, જિન્હોને નેમિચન્દ્ર કે ‘પલિતણ’ ઔર ‘તરંગાલોક’ કો સંક્ષેપ રૂપ મેં પ્રાપ્ત કિયા થા। વિમલ કા ‘પતુમચરિઅમ’ જૈન મહારાષ્ટ્ર પ્રાકૃત મેં લિખા હુઆ હૈ ઔર જૈન-સિદ્ધાન્તોં કે અનુસાર પરિવર્તિત વહ રામાયણ કી કહાની હૈ। સિદ્ધસેન દિવાકર (૫૩૩ ઈંચો) એક પ્રસિદ્ધ જૈન તાર્કિક ઔર અનેક પ્રકરણોં કે લેખક થે। હરિ-ભદ્રસેન ૧૪૦૦ પ્રકરણોં તથા અનેક ધર્મકથાઓં કે લેખક કહે જાતે હૈનું, કિન્તુ ઉનમેં સે કેવળ ‘સમરાઇચ્ચકહા’ ઔર ‘ધૂર્તાખ્યાન’ હી હમ તક પડુંચે। યે મહા-રાષ્ટ્ર પ્રાકૃત મેં હૈનું। પહ્લી કથા એક રાજકુમાર ઔર પુરોહિત કી હૈ કિ દ્વેષ કે કારણ કિસ પ્રકાર પુરોહિત કા સર્વનાશ હુआ। દૂસરી કહાની ઠગોં કી હૈ। ઉદ્યોતન હરિભદ્ર કે શિષ્ય થે, જિન્હોને જાલોર (૭૭૯ ઈંચો) મેં ‘કુવલયમાલા’

नामक चम्पू काव्य की रचना की। रत्नप्रभ (१४०० ई०) ने इस प्रेमकाव्य का अनुवाद संस्कृत में किया। हरिवंश पुराण की रचना जिनसेनसूरि ने सन् ७८३ में की। इसका कुछ अंश वर्द्धमानपुर अर्थात् बढ़वाण में लिखा गया था। सिद्धिं ने 'उपमिति-भव प्रपञ्च-कथा' (९०६ ई०) की रचना की, जिसमें बड़े लम्बे-लम्बे उपदेश हैं। शिलादित्य का प्राकृतग्रंथ 'चौपन्न महापुरुष चरितम्', विजयसिंह का 'सुन्दरी कथा', महेश्वरसूरि का 'कालकाचार्य कथानक' तथा हरिषण का 'बृहत्कथा कोश' आदि इस काल के महत्वपूर्ण जैन ग्रन्थों में से हैं।

वलभी का प्रसिद्ध विश्वविद्यालय ४०० वर्षों तक सुविख्यात रहा। ८वीं शताब्दी के अंतिम चतुर्थांश में अरब-सेनाने सिध से नौकाओं द्वारा वलभी पर आक्रमण किया, जिसमें वलभी-शासक को मार कर वलभी को नष्ट-भ्रष्ट कर दिया गया।

बनराज चवडा ने सन् ७४५ में पाटन की स्थापना की। इसके पूर्व पंचसर चावडा की राजधानी था।

गुर्जर प्रतिहार भिन्नमाल के थे, जो लगभग एक शताब्दी तक भारत के इतिहास पर छाये रहे। नागभट्ट प्रथम ८वीं शताब्दी के द्वितीय चतुर्थांश में शक्ति-सम्पन्न हुआ और कन्नौज का प्रतिहार-साम्राज्य १०वीं शताब्दी के मध्य तक रह कर छिन्न-भिन्न हो गया। गुर्जर प्रतिहारों में मिहिरभोज का नाम विशेष प्रसिद्ध है। उसने लगभग आधी शताब्दी तक राज्य किया और एक ऐसे साम्राज्य की स्थापना की, जिसमें पंजाब, राजस्थान, उत्तर प्रदेश, ग्वालियर, गुजरात, सौराष्ट्र, मालवा आदि सम्मिलित थे। उसकी राजधानी कन्नौज थी। वह आदिवराह के नाम से प्रख्यात था। उसी के काल में राजशेखर हुए; संभवतः मेधातिथि भी। राजशेखर लाट के उन लोगों का प्रतिनिधित्व करते हैं, जो संस्कृत से घृणा और प्राकृत से प्रेम करते थे। लाट-शैली की एक विशेषता हास-विनोद भी है।

११वीं शताब्दी के प्रथम चतुर्थांश में धार के राजा भोज ने एक विशाल साम्राज्य का निर्माण किया। वाकपतिराज मंजु भोज का चाचा था। वह स्वयं महा विद्वान्, विद्वानों का आश्रयदाता तथा मधुर व्यक्तित्व वाला था। 'नव

‘સાહસાઙ્કુ ચરિત’ કે રચયિતા પદ્મગુપ્ત અથવા પરિમલ; પ્રસિદ્ધ નાટ્ય ગ્રંથ ‘દશરૂપક’ કે લેખક ધનંજય; ‘દશરૂપક’ તથા ‘હલાયુધ’ કી ટીકા કરનેવાળે ધનિક—યે સબ મુજ કે સમકાળીન તથા સહયોગી થે । ભોજ કે રાજ્ય મેં ગુજરાત તથા સૌરાષ્ટ્ર ભી સમ્પ્રિલિત થે ઔર ઉસકા વિસ્તાર ધાનેશ્વર સે તુડ્ઝભદ્ર તક તથા દ્વારકા સે કન્નોજ તક થા । ભોજ સ્વયં શ્રેષ્ઠ કવિ, વિદ્વાન् ઔર વિદ્યા-પ્રેમી થે । વે લગભગ ૮૪ ગ્રંથોને રચયિતા માને જાતે હૈ, જિનમે ‘શૃંગાર પ્રકાશ’ સબસે બડા ગદ્ય-ગ્રંથ હૈ । ‘તિલક મંજરી’ તથા ‘પ્રાકૃત કોશ રચના-શાસ્ત્ર’ કે રચયિતા ધનપાલ ઔર યજુર્વેદ કી વાજસનેયી સંહિતા પર ‘મંત્રભાષ્ય’ કરનેવાળે આનન્દપુર કે ઉબ્બટ ભોજ કે સમય મેં હી હુએ ।

પાટણ કી વાસ્તવિક ઉત્ત્રતિ ચાલુક્ય રાજાઓને સમય મેં હુઈ । ઇસ વંશ કા આરંભ મૂલરાજ સે હુआ થા । મૂલરાજ ને કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર, લાટ, ચન્દ્રાવતી ઔર સિરોહી કે શાસકોનો પરાસ્ત કરકે અપને રાજ્ય કા વિસ્તાર કિયા । ઉસને ઉત્તરાપથ કે બ્રાહ્મણોનો આમંત્રિત કરકે ગુજરાત મેં બસાયા । રાજા કર્ણદેવ ને, જો ત્રૈલોક્યમલ્લ કી પદવી સે વિભૂષિત થા ઔર પ્રસિદ્ધ સિદ્ધરાજ કા પિતા થા, ગ્યારહવીં શતાબ્દી મેં કર્ણવિતી નગર-આધુનિક અહ્મદાબાદ-બસાયા । કાશ્મીરી પંડિત વિલ્હણ ને કર્ણદેવ કી રાજસભા મેં રહકર પ્રેમ-પ્રસંગપૂર્ણ ‘કર્ણસુન્દરી’ નામક નાટક કી રચના કી । ગુજરાત કા આદિ નાટક યહી હૈ । ઇસકી રચના સન् ૧૦૮૦ ઔર ૧૦૯૦ કે બીच હુઈ । ઉસ સમય તક પાટન એક ભારત-પ્રસિદ્ધ શ્રેષ્ઠ સંસ્કૃત-કેન્દ્ર બન ગયા થા । સન् ૧૦૨૬ ઔર ૧૦૫૦ કે મધ્ય ભૂગુ-કચ્છ કે કાયસ્થ સોડ્ઢલ ને ‘કાદમ્બરી’ કા અનુકરણ કરતે હુએ ‘ઉદ્ય-સુન્દરી કથા’ નામક ગ્રંથ કી રચના કી । ગુજરાત કે પ્રસિદ્ધ સમ્રાટ् સિદ્ધરાજ જયસિંહ (૧૦૯૪ સે ૧૧૪૩ ઈંદ્ર) ને પૌષ કૃષ્ણ ૩ સંવત् ૧૧૫૦ કો શાસન-ભાર સેંભાલા । વહ ૫૦ વર્ષોનું તક રાજ્ય કરતા રહા । ઉસકી ઉપાધિયાં થીં—મહારાજાધિરાજ, પરમેશ્વર, ત્રિભુવનગણ્ડ, બર્બરક જિષ્ણુ, સિદ્ધ ચક્રવર્તી તથા અવન્તિનાથ । ઉસને સૌરાષ્ટ્ર કે ખેંગાર કો પરાજિત કરકે માલવા કો અપને રાજ્ય મેં મિલા લિયા । પાટણ, સિદ્ધપુર, વડનગર, ખંભાત, કર્ણવિતી, વઢવાણ ઔર ડભોઈ ઉત્ત્રત નગર થે । ઉસી કે સમય મેં શ્વેતામ્બર સાધુ દેવસૂરિ

और दिग्म्बर साधु कुमुदचन्द्र के बीच शास्त्रार्थ हुआ था। सिद्धराज ने मालवा के भोज के साथ प्रतिद्वन्द्विता की। वह विद्वानों का बहुत बड़ा आश्रयदाता बना। उसने परमारों के गुरु भाव वृहस्पति को गुजरात में बसने के लिए आमन्त्रित किया। हेमचन्द्र तथा उनके शिष्यगण सिद्धराज के समय में ही प्रसिद्ध हुए। गुजरात के राज्य-मंत्री मुख्यतः या तो बड़नगर के नागर होते थे या जैन। ओसवाल और पारवड के जैन व्यापारी भिन्नमाल छोड़कर पाटण चले आये थे। जैन साधुओं को सिद्धराज की माता मीनलदेवी तथा कुछ जैन मंत्रियों की सहानुभूति प्राप्त थी; स्वयं हेमचन्द्र एक बहुज्ञ जैन साधु थे। सिद्धराज ने 'सिद्ध हैम' की प्रतिलिपियाँ कराकर भारत के सभी राजाओं के पास भेजीं। २० प्रतियाँ काश्मीर गयी थीं। व्याख्यासहित उस ग्रंथ में १ लाख २५ हजार पद हैं। उसके ८वें अध्याय में प्राकृत तथा अपभ्रंश पर विचार किया गया है। हेमचन्द्र के कोश तथा प्राकृत के अध्ययन बड़े महत्वपूर्ण हैं। सिद्धराज ने नगर के बीचो-बीच सहसलिङ्ग झील का निर्माण कराया और माघ कृष्ण १४ सं० १२०२ को सिद्धपुर के रुद्र महालय को पूरा कराया, जिसका निर्माण मूलराज ने आरंभ किया था। द्वयाश्रय में वैभवपूर्ण पाटण नगर का वर्णन है। सिद्धराज ने अपनी शक्ति को संगठित करके सौराष्ट्र, दक्षिण गुजरात, शाकंभरी एवं मालवा को जीत लिया और आधुनिक गुजरात का वास्तविक संस्थापक बन गया। उसका परवर्ती कुमारपाल (११४६-११७३ ई०) भी अत्यन्त प्रसिद्ध शासक था। आरंभ में उसे उत्तर और पश्चिम में युद्ध करना पड़ा, किन्तु शीघ्र ही उसने साम्राज्य को संगठित कर लिया। उसके शासन-काल में जैन धर्म की बहुत उन्नति हुई। कुमारपाल एक सदाचारी और भक्त पुरुष था। वह संयम-पूर्ण तथा धर्मिक जीवन व्यतीत करता था। उसने अपने राज्य में पशु-वध का निषेध कर दिया। उस काल में हेमचन्द्र का पूर्ण प्रभाव था।

यहाँ गुजरात के कुछ संस्कृत ग्रंथों का उल्लेख भी किया जा सकता है। यद्यपि सांख्य शास्त्र के रचयिता कपिलमुनि का सम्बन्ध सिद्धपुर से बताया जाता है और न्याय तथा वैशेषिक सूत्रों के रचयिता पाशुपत कहे जाते हैं, किन्तु ये किंवदंतियाँ हैं। यदि ये सत्य हैं, तो गुजरात गर्वपूर्वक यह दावा कर सकता है

कि नकुलिप पाशुपत, सांख्य, न्याय तथा वैशेषिक दर्शनों का उद्गाता वही है। पाँचवीं शताब्दी में देवर्द्धिगणि की अध्यक्षता में जैन संघ ने समस्त जैन-सिद्धान्तों को लिपिबद्ध किया। सातवीं शताब्दी में हेनसांग ने वलभी का वर्णन एक समुन्नत विश्वविद्यालय के रूप में किया है। दो प्रसिद्ध वौद्धिसत्त्वों—गुणमति और स्थिरमति—का निवास स्थान वलभी ही था तथा वलभी में ही भट्टिकाव्य की रचना हुई। कवि माघ का 'शिशुपाल वध' भिन्नमाल में लिखा गया और उसने गिरनार पर्वत का अत्यन्त गौरवपूर्ण वर्णन किया है। यहाँ के सिद्धसेन दिवाकर तथा हरिभद्र, नामक दो ब्राह्मणों ने जैनधर्म स्वीकार किया। ये दोनों ही प्रकाण्ड विद्वान् थे। दोनों ने अनेक प्रकरण लिखे हैं। उब्बट ने प्रातिशाख्य सूत्रों तथा वाजसनेयी संहिता की टीकाएँ लिखी हैं। द्वाद्विवेद ने ग्यारहवी शताब्दी में 'नीति मंजरी' की रचना की। विष्णुने 'संखायन पद्धति' लिखी। ग्यारहवीं शताब्दी के अंतिम चरण में कलिकाल सर्वज्ञ हेमचन्द्र तथा उसके शिष्यों ने अनेक ग्रंथ लिखे। हेमचन्द्र ने 'सिद्धहैम', 'द्वयाश्रय', 'शब्दानुशासन', 'काव्यानुशासन', 'त्रिपष्ठि-शलाकापुरुष-चरित्र' एवं अनेक अन्य ग्रंथों का सर्जन किया। उन्होंने आयुर्वेद संबंधी कोश 'निघंटुशेष' की रचना की। वाग्भट ने 'वाग्भट्टालङ्घार' नामक ग्रंथ लिखा। हेमचन्द्र के अनेक शिष्य थे, जिनमें हैं प्रसिद्ध नाटककार रामचन्द्र, गुणचन्द्र, महेन्द्रसूरि, वर्द्धमानगणि, देवचन्द्र, उदयचन्द्र, यशस्चन्द्र तथा वालचन्द्र। रामचन्द्र ने संस्कृत के ग्यारह नाटक लिखे और 'नाट्य दर्पण' नाम से नाटक शास्त्र का एक विद्वत्तापूर्ण ग्रंथ लिखा, जिसमें लुप्त हुए नाटकों के महत्वपूर्ण उद्धरण हैं। वे एक मौलिक लेखक थे, जिन्होंने नाटकों से चमत्कारों को निकालकर उनमें यथार्थवाद प्रविष्ट करने की चेष्टा की। गुजरात की यह शती नाटकों की शती थी, जबकि २३ संस्कृत नाटक लिखे गये। सिद्धराज के कवीन्द्र श्रीपाल थे। यशपाल (१७४ ई०) ने 'मोहराज-पराजय' लिखा, जिसका विषय था कुमारपाल का जैनधर्म ग्रहण करना। सोमप्रभ ने (११८५ ई०) 'कुमारपाल प्रतिबोध' की रचना की, जिसका कुछ अंश संस्कृत में तथा शेष प्राकृत और अपभ्रंश में है। पूर्णप्रभ का 'पंचाख्यान' (११९९ ई०) प्रसिद्ध 'पंचतंत्र' का संशोधित संस्करण है।

सोमेश्वर नागर ब्राह्मण और मलराज के परोन्नित थे। वे कमार के पत्र

और सिद्धराज के पुरोहित अमिग के पौत्र थे। सोमेश्वर ने कई ग्रंथ लिखे—वस्तुपाल की प्रशंसा में ‘कीर्तिकौमुदी’, मार्कण्डेय पुराणान्तर्गत चण्डी-माहात्म्य के आधारपर ‘सुरथोत्सव’ आठ अंकों का एक नाटक, ‘उल्लाघ राघव’, ‘रामशतक’ और दो प्रशस्तियाँ। वे कालिदास के ग्रंथों और उनकी शैली के बहुत बड़े प्रशंसक थे। उनके काव्य में सौन्दर्य, स्पष्टता और प्रसाद गुण हैं। उन्होंने तत्कालीन अवस्था का वर्णन संतुलित ढंग से किया है, अतः उनसे हमें निष्पक्ष एवं प्रामाणिक जानकारी प्राप्त होती है। अपने समय के वे सर्वश्रेष्ठ कवि थे। तेरहवीं शताब्दी में नानाक, सुभट, अरिंसिंह तथा अमरचन्द्र सूरि आदि दूसरे कवि भी थे।

प्रह्लादन परमार राजकुमार थे, जिन्होंने प्रह्लादनपुर अथवा पालनपुर की नींव डाली। उन्होंने व्यायोग नाटक ‘पार्थ पराक्रम’ की रचना की, जिसमें उन्होंने अर्जुन द्वारा राजा विराट् की गायें लौटाने के प्रसंग में दीप्तरस का वर्णन किया है।

स्वयं वस्तुपाल ने १६ सर्गों का एक महाकाव्य ‘नरनारायणानन्द’ लिखा, जिसमें अर्जुन द्वारा सुभद्रा के हरण का प्रसंग है। ‘कीर्ति कौमुदी’ का अनुकरण करते हुए अरिंसिंह ने ‘सुकृतसंकीर्तन’ और बालचन्द्र ने ‘वसंत विलास’ में वस्तुपाल का यश-गान किया है। जयसिंह के नाटक ‘हमीर मद-मर्दन’ में एक मुसलमान आक्रान्ता पर वीरधवल की विजय का वर्णन है।

वस्तुपाल के पूर्ववर्ती उदयप्रभ ने ‘संघाधिपतिचरित’ तथा ‘मुकृत कीर्ति-कल्लोलिनी’ नामक ग्रंथ लिखे। ब्राह्मण कवि सुभट ने ‘द्रूतांगद’ नाम का नाटक लिखा। सोड्डल एक गुजराती वैद्य थे, जिन्होंने ‘गुण संग्रह’ और ‘गद निग्रह’ की रचना की। गोविंदराज और यशोधर १३ वीं शताब्दी के प्रमुख वैद्य थे, जिन्होंने आयुर्वेद संबंधी ग्रंथ लिखे।

वधेल शासकों के दो प्रसिद्ध मंत्री वस्तुपाल और तेजपाल थे। वे महान् प्रशासक, अच्छे विद्वान् तथा विद्या एवं कला के प्रेमी थे। उन्होंने बहुत बड़े कलापूर्ण मंदिर बनवाये, जिनमें आबू का प्रसिद्ध मंदिर लूणसिंह वसाहिका भी है। उन्होंने अनेक ब्राह्मण-मंदिरों का भी निर्माण कराया और कई की मरम्मत करायी।

ઉન દિનોં ગુજરાત અસાધારણ રૂપ સે વૈભવ-સમ્પન્ન થા। વહાઁ કે વ્યાપારી બડે સાહસી થે ઔર ગુજરાત કે બંદરગાહોં પર બરાબર કામ ચલતા રહતા થા। નાગર, ઓસવાલ, પરવડ, શ્રીમાલી—ઇનકી પ્રમુખતા થી। શિક્ષા એવં રાજનીતિ તથા યુદ્ધ-કલા મેં ભી જૈનોં ને અચ્છી પ્રગતિ કી થી। બ્રાહ્મણ સોમેશ્વર, રાજ-કુમાર પ્રહાદાન ઔર જૈન સાધુ-સમાજ—ઇન સમી ને શિક્ષા-ક્ષેત્ર મેં સહયોગ દિયા। સહિષ્ણુતા ઇસ ભૂમિ કી એક દૂસરી વિશેષતા થી। સૂર્ય-આરાધક માગી યહાઁ આયે ઔર મધેરા મેં બસ ગયે। એશિયા તથા અફીકા સે મુસ્લિમાન આક્રામક આયે। સમયાનુસાર પારસી ભી યહાઁ આયે ઔર ઇસે અપના ઘર માન લિયા।

યહાઁ કે અધિકાંશ શાસક શૈવ થે તથા પ્રમુખ ધર્મ શૈવમત થા। ભગવાન् સોમનાથ યહાઁ કે અધિષ્ઠાતૃદેવતા થે। બડનગર કે સુસમ્ય એવં સુશિક્ષિત નાગર બ્રાહ્મણ, જો ગુજરાત કે ઇતિહાસ કે પ્રમુખ પાત્ર હું, શૈવ થે। ચાલુક્યોં કે રાજ-પુરોહિત બડનગર કે એક બ્રાહ્મણ થે। નાગર બ્રાહ્મણ પુરોહિત, યોદ્ધા ઔર વિદ્વાન् થે। નકુલિષ કા પાશ્વપત દર્શન ગુજરાત મેં હી પ્રાપ્ત હુ�आ થા। શ્રી નન્દલાલ દે અપને પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ ‘પ્રાચીન તથા મધ્ય ભારત કા ભૌગોલિક કોશ’ કે પૃષ્ઠ ૧૯૮ પર લિખતે હું કિ આદ્ય શંકરાચાર્ય કા બ્રહ્મ સૂત્ર ભાષ્ય સુરત મેં લિખા ગયા થા। શંકરાચાર્ય કે ગુહ ગોવિન્દપાદ કા આશ્રમ નર્મદા કે કિનારે પર થા।

ગુપ્ત-કાલ મેં વિષ્ણુ કી આરાધના આરંભ હુઈ; યહાઁ તક કિ દ્વારકા કે રણછોડ્ઝી કી મૂર્તિ ગુપ્તકાલ કી માની જાતી હૈ। યહ વિષ્ણુ-પૂજા કુછ લોગોં મેં આગે ભી ચલતી રહી। પાટન મેં વિષ્ણુ કે મંદિર ભી થે। વસ્તુપાલ શંકર ઔર કેશવ દોનોં કા ઉપાસક થા। ‘સુરથોત્સવ’ મેં રાધા-કૃષ્ણ કા પ્રેમ વર્ણિત હૈ; ઔર યહ ગ્રંથ શક્તિ કા ગુણગાન કરને કે લિએ રચા ગયા થા।

ઇન શતાબ્દિયોં મેં ઘની જૈનોં દ્વારા અનેક કલાપૂર્ણ મંદિરોં કા નિર્માણ હુઆ। ગુજરાત, માલવા તથા રાજસ્થાન કી ભાષા ઔર સંસ્કૃતિ એક થી। પાટન એક સમ્પન્ન ઔર શક્તિશાળી નગર થા। ગુજરાત કી કલા આબૂ એવં મધેરા કે મંદિરોં મેં વ્યક્ત હુઈ। વસ્તુપાલ કા કલાકાર સોલન સંસાર કે શ્રેષ્ઠતમ કલાકારોં મેં સે એક થા। ગુજરાત મેં બધુત બડે-બડે પુસ્તકાલય થે। પાશુપત્ર ઔર જૈનોં કે ભાંડારોં મેં અમૂಲ્ય ગ્રંથ થે। ઇતની શતાબ્દિયોં કે બાદ ભી જૈન

भाडार अनेक दुर्लभ एवं मूल्यवान् पाइलिपियो को प्रकाश मे ले आये। राजसभा की भाषा सस्कृत थी, जो उच्च सस्कृति की व्योतक थी। यह वीर युग था, जिसका आभास उस काल के साहित्य मे मिलता है। जन-जीवन मे आनंद का उचित स्थान था। किन्तु सन् १२९९ मे मुसलमानी आक्रमणो ने इसे उजाड़ दिया और इसकी गौरवपूर्ण वहुक्षेत्रीय परम्परा को नष्ट कर दिया।

सन् १२९७ से १७६० तक गुजरात मे मुसलमानी शासन था। लगभग प्रयम १०० वर्षों तक दिल्ली के सुल्तानों का और १४०३ से १५७३ तक गुजरात के सुल्तानों का राज था। १५७३ से १७६० तक गुजरात मुगल साम्राज्य का एक अग बना रहा और मुगल प्रशासनाधिकारी द्वारा उसका शासन होता रहा।

अतिम वघेला शासक कर्ण था, जिसे अलाउद्दीन खिलजी ने १२९७ मे पराजित किया। गुजरात की स्वतन्त्रता छिन गयी और १०० वर्षों तक दिल्ली के सुल्तानों ने इस पर राज्य किया। विदेशी आक्रमणो के कारण दिल्ली के सुल्तान निर्बल पडे और गुजरात का मुसलमान सूबेदार जफरखा गुजरात का स्वतन्त्र सुल्तान बन बैठा (१४०७ ई०)। उस समय बड़ी गडबड मची। धर्म-परिवर्तन, लूट-खसोट और मदिरों को तोड़ने की घटनाएँ बराबर होती रही। लोग एक स्थान से दूसरे स्थान मे जाने के लिए बाध्य किये गये। जैन साधुओं ने अपने धार्मिक ग्रन्थ-भडार को भू-गर्भ मे छिपा दिया। सस्कृत भाषा के सिर से राजाश्रय हट गया। विद्वानों को जनता की शरण लेनी पडी। फलत साहित्यिक ग्रथो की रचना जन-भाषा मे होने लगी। अन्य कई वर्गों के लोगो के सम्पर्क मे आने से भाषा मे मुधार और विकास हुआ। आत्म-रक्षा की भावना से प्रेरित होकर लोगो ने अपनी जाति के अनेक भेद-उपभेद बना लिये। बाल-विवाह को प्रोत्साहन मिला। सामाजिक तथा धार्मिक उत्सवो के बीच साहित्य का सर्जन होने लगा। जिन राजपूतों ने बड़ी वीरता से मुसलमानों का सामना किया था, उनका यशगान किया गया। अधिकाश साहित्य भक्तिमय था। उत्तर मे रामानन्द ने सब जातियो के लिए भक्ति का द्वार खोल दिया। भक्ति की वह लहर समस्त भारत मे फैली और गुजरात मे भी आयी। भागवत तथा अन्य पुराणो का प्रभाव लोगो पर बहुत पडा और उनका अनुवाद किया गया। इन्ही सस्कृत ग्रथो के आधार पर आख्यानो की रचना हुई। इन्ही अनुवादो ने

જનતા કે ધાર્મિક વિશ્વાસ એવં ચેતના કી રક્ષા કી । લોક-કથાઓં દ્વારા લોગોં કા મનોરંજન હોને લગા । જૈન સાધુઓંને અપને રાસોં તથા પ્રવન્ધોં મેં મનોરંજક વર્ણન ઔર ધાર્મિક શિક્ષાઓં—દોનોં કા સમ્મિશ્રણ કરને કા પ્રયત્ન કિયા । ઇસ પ્રકાર કા સાહિત્ય લગભગ તીન સૌ વર્ષો તક ચલતા રહા ।

ગુજરાત કે સુલ્તાનોં કે સમય મેં રાજ્ય ૨૫ છોટે-છોટે ભાગોં મેં વિભક્ત થા ઔર પ્રત્યેક ભાગ 'સરકાર' કહલાતા થા । ઉસ સમય ખંભાત એક ઉન્નત બંદરગાહ થા । ગુજરાત કે સુલ્તાનોં ને અનેક વિશાળ ભવન, મસજિદ ઔર કલાપૂર્ણ રોજે બનવાયે । અહુમદાબાદ ઔર ચોંપાનેર અત્યન્ત વૈભવશાલી નગર થે । વસ્તુત: દિલ્લી ઔર આગરા કે મુગલ સાન્ધ્રાટોં ને ગુજરાત કી વાસ્તુકલા કા અનુકરણ કુછ અંશોં મેં કિયા । અહુમદશાહ ને ૧૪૧૨ ઈંચ મેં અહુમદાબાદ કો વસાયા । મહમૂદ બેગ ને ગુજરાત મેં અપની શક્તિ કા સંગઠન કિયા ઔર ચાંપાનેર તથા જૂનાગઢ કે દો પ્રસિદ્ધ કિલે લે લિયે । ઉસકા પુત્ર સુલ્તાન મુજફફર દ્વિતીય બધુત ધાર્મિક થા । ૧૫૭૩ ઈંચ મેં અકબર ને ગુજરાત કો જીત લિયા । મુગલ-શાસન કે સમય સે હી સૂરત ભારત કા પ્રથમ ઔર સર્વશ્રેષ્ઠ બંદરગાહ બના ઔર ૧૯વીં શતાબ્દી કે આરંભ તક યહ નગર વૈભવ સે પૂર્ણ હો ગયા । ઉસકે બાદ બંબઈ એક પ્રમુખ નગર તથા બંદરગાહ કે રૂપ મેં વિકસિત હુઅ ।

ગુજરાત મેં ઇન અનેક રાજનીતિક પરિવર્તનોં કે કારણ જન-જીવન કો ધર્મ કી ઓર મુઢને કા અચ્છા અવસર મિલા । ઉત્તર મેં રામાનન્દ ને જાતિ-ભેદ દૂર કરકે ભક્તિ કા ઉપદેશ સવકો દેના આરંભ કર દિયા થા, જિસકા પ્રભાવ ગુજરાત પર ભી પડા । મધ્યકાલીન ગુજરાતી કવિયોં ને ભી પ્રેમલક્ષ્ણા ભક્તિ કા વર્ણન કરતે હુએ અનેક કાવ્ય-ગ્રન્થ લિખે । ભાગવત ઔર ઉસમે વર્ણિત કૃષ્ણ-ભક્તિ સે ભી લોગ બધુત પ્રભાવિત હુએ । મુસલમાન સંતોં કા ભી શાસકોં તથા જનતા પર અચ્છા પ્રભાવ થા । હજરત મકદૂમ જહાની ને હી જ્ઞાફરખાઁ કો ગદી પર બૈઠાયા, એસા કહા જાતા હૈ । ઇસી પ્રકાર શેख અહુમદ ખત્તુ, શેખ શાહ આલમ, હજરત શેખજી તથા કુછ અન્ય મુસલમાન સંતોં ને શાસક વર્ગ એવં જનતા કો પ્રભાવિત કિયા । હિન્દુ-મુસલિમ એકતા કે લિએ અનેક પ્રયત્ન કિયે ગયે । ખોજા, બોહરા, મેમન, મોલેસલમ આદિ નયે-નયે ફિરકોં કા જન્મ હુઅ । કબીર કે ઉપદેશોં કા ભી અચ્છા પ્રભાવ થા ।

विभिन्न जातियों और वर्गों के परस्पर सम्पर्क से भाषा का स्वरूप कुछ बदला और विकसित हुआ। कृष्ण-भक्ति सबके लिए सुलभ थी। संस्कृत के धार्मिक ग्रंथ गुजराती भाषा के पदों और आख्यानों में अनूदित होने लगे। विशेषकर मुगल-काल में गुजरात में शांति एवं सम्पन्नता थी। इस युग में प्रेमानंद हुए, जो मध्यकालीन कवियों तथा आख्यानकारों में सर्वश्रेष्ठ हैं; और इसी समय शामल नाम के सर्वश्रेष्ठ लोककथा लेखक भी थे।

औरंगज़ेब की मृत्यु के पश्चात् फिर उपद्रव हुआ। मुगल साम्राज्य छिन्न-भिन्न हो रहा था। गुजरात पर मराठों के आक्रमण बराबर हो रहे थे (१६६४ से १७४३ ई० तक)। किन्तु वे तब तक गुजरात में टिक नहीं सके थे। उसके बाद गुजरात में गायकवाड़ों और पेशवाओं के बीच अधिकार के लिए संघर्ष होता रहा। इस अव्यवस्थित काल में केवल द्वितीय श्रेणी के उसी घिसे-फिटे साहित्य का निर्माण होता रहा।

सन् १८१८ ई० के बाद ईस्ट इंडिया कंपनी के हाथों में शक्ति आयी। पुनः शांति स्थापित हुई। स्वामी नारायण तथा उनके शिष्यों ने डाकुओं और लुटेरों को समझा-वुझाकर ठीक किया। इस काल में द्वितीय श्रेणी के लेखक तथा प्रथम कोटि के कवि दयाराम हुए। १८५० के बाद आधुनिक काल आरंभ हुआ।

अध्याय ३

मध्यकालीन साहित्य के रूप

प्राचीन एवं मध्यकालीन गुजराती साहित्य के रूप आधुनिक काल के रूपों से कई दृष्टियों से भिन्न हैं। प्राचीन एवं मध्यकाल में गद्य की अपेक्षा पद्य के रूप अधिक विकसित थे और उनकी मात्रा भी प्रचुर थी। वस्तुतः गद्य उस समय नहीं के बराबर था—संभवतः पद्य के पचीसवें भाग से भी कम। व्याकरण-ग्रंथों, व्याख्याओं और धार्मिक कथाओं तक ही गद्य सीमित था। उनमें कई कथाएँ वर्णनात्मक हैं, जिनसे आचार और धर्म के उपदेश मिलते हैं। प्राचीन साहित्य में आधुनिक काल की भाँति गद्य की गरिमा, मात्रा और विकास नहीं पाया जाता, किन्तु पद्य के अनेक भेद-उपभेद मिलते हैं। प्रत्येक शताब्दी में पुराने रूप तो चलते रहे, पर कुछ नये रूप भी सम्मिलित किये गये। नरसिंह मेहता के पूर्व जैन साधुओं ने अपने रास-साहित्य की यहाँ तक उन्नति की कि उस काल को रास-युग की संज्ञा दी गयी। यद्यपि उस काल में रास की प्रमुखता थी, तथापि उसके साथ फाग, बारहमासा, कक्को और प्रबन्ध आदि का भी प्रचार प्राचीन तथा मध्यकाल में था। यद्यपि इस प्रकार के साहित्य का प्राचीन-तम भाग जैनोंद्वारा रचा गया है, किन्तु जैनेतर लेखकोंने भी इन रूपों का उपयोग किया। जैनेतर कवियों में एक श्रीधर व्यास थे, जिन्होंने 'रणमलछन्द' नाम का एक वीर काव्य लिखा (सन् १३९९ ई०)। मुसलमान कवि अब्दुल रहमान ने 'सन्देश रासक' (१४२० ई०) काव्य की रचना की। अधिकांशतः यह अपनेंश में है। १५वीं शताब्दी के आरंभ में भीम ने 'सदयवत्सचरित्र' की रचना की। इसकी कथा का आधार एक लोक प्रेम-कथा है। कई शताब्दियों तक पद साहित्य भी किसी-न-किसी रूप में चलता रहा। भक्तिपरक पद प्रायः भजन के रूप में थे। इस प्रकार प्राचीन तथा मध्यकालीन काव्य का रूप गीता-त्मक और वर्णनात्मक दोनों था। हम कुछ रूपों पर यहाँ विचार करेंगे।

रास तथा रासो—रास अथवा रासो देशी रागों में रचित वह काव्य है, जिसकी सामग्री या तो धार्मिक होती थी अथवा वर्णनात्मक। कभी-कभी इसकी कथावस्तु किसी सन्त या धार्मिक नेता की जीवनी होती थी। उस काव्य में तत्कालीन देश तथा समाज की अवस्था का परिचय भी होता था। उस समय की भाषा के रूप को समझने में ये काव्य भाषा-शास्त्रियों की भी बड़ी सहायता कर सकते हैं। प्रायः ये काव्य बहुत लंबे होते थे और जनता की रुचि के अनुकूल भाषा में रचे गये थे, जिनका तात्पर्य रोचक शैली में लोगों को धार्मिक उपदेश देना होता था। जैन ग्रंथों का नायक तो प्रायः बहुत बड़ा धार्मिक होता ही है। यद्यपि ग्रंथ के आरंभ में कुछ श्रुंगार रस हो तो भी अंत ऐसा ही होता है कि अनेक प्रलोभनों के होते हुए भी नायक का चरित्र शुद्ध रहा और बाद में पवित्र आचरण, कामनाओं का दमन तथा तप का उपदेश रहता है। अपभ्रंश साहित्य में भी रासो की रचना हुई है। जैन-मंदिरों अथवा उत्सवों में गाने या अभिनय करने के उद्देश्य से ये रचे गये थे। कालान्तर में गायन तथा अभिनय के तत्त्व क्षीण हो गये और वर्णन-तत्त्वों की प्रमुखता हो गयी। रास के तीन मुख्य अंग हैं—भाषा, ठवणी और कडवक। ऋषभदेव, नेमिनाथ एवं महाबीर-जैसे तीर्थकरों के जीवन-चरित्र; जम्बू स्वामी, स्थूलिभद्र तथा दूसरे जैन-संत; वस्तुपाल, तेजपाल, जगदू, पेथड आदि जैन व्यापारी; पौराणिक पात्र; किसी तीर्थ के माहात्म्य का वर्णन—यही रास के विषय थे। कुछ समय बाद इस प्रकार का साहित्य घिसापिटा-सा हो गया, इसमें कोई नवीनता न रही और उसमें काव्य-तत्त्व का लोप होने लगा। आज उनकी एकमात्र उपयोगिता यही है कि उनसे तत्कालीन स्थितियों का ज्ञान होता है। उनके द्वारा ऐतिहासिक, सामाजिक, राजनीतिक, भौगोलिक तथा जीवनी संबंधी अनेक बातें विस्तार से जानी जा सकती हैं।

रासो शब्द की व्युत्पत्ति संस्कृत के 'रासक' शब्द से हुई है। वार्षभट्ट के 'काव्यानुशासन' की वृत्ति में रासक गेय के रूप में वर्णित है और ऐसा बताया गया है कि उसमें बहुत-सी नर्तकियाँ होती हैं; विभिन्न ताल और लय उसमें होती हैं; उसमें ६४ जोड़े भाग लेते हैं। नर्तकियों के भाग लेने के कारण तथा विभिन्न रागों में गाये जाने के कारण रास की मौलिक रचना इस प्रकार होती थी,

જિસસે વહ ગાયા ભી જા સકે તથા અભિનીત ભી હો સકે । શારદાતનય ને અપને 'ભાવ પ્રકાશન' મેં તીન પ્રકાર કે રાસક નૃત્ય બતાયે હૈને । એક હૈ 'દંડરાસક', જિસમે લકડી કે છોટે ડંડે બજાકર તાલ દી જાતી હૈ; દૂસરા હૈ 'તાલીરાસક', જિસમે તાલિયોં સે તાલ દી જાતી હૈ; તીસરા હૈ 'લતારાસક', જિસમે હર જોડે કા એક વ્યક્તિ દૂસરે જોડે કે એક વ્યક્તિ કે સાથ વૈધ જાતા હૈ । વર્તમાન કાલ મેં જવ પુરુષ રાસ નૃત્ય કરતે હૈને, તવ વહ 'હીંચ' ઔર જવ સ્ત્રીયાં નૃત્ય કરતી હૈને, તવ વહ 'હમચી' કહલાતા હૈ । કભી-કભી સ્ત્રી-પુરુષ મિલકર ભી યહ રાસ નૃત્ય કરતે હૈને । આગે ચલકર ભાવ એવં ગેયતા કે તત્ત્વ ક્ષીણ હોને લગે ઔર રાસ કેવળ ધાર્મિક આર્થાત અથવા ઉપદેશ-આદેશ કે રૂપ મેં રહ્યા હૈ । કેવળ પ્રાચીન જૈન-સાહિત્ય મેં હી લંબી ધાર્મિક કવિતાઓં કી યહ વર્ણન-શાલી અનિવાર્ય રૂપ મેં પાયી જાતી હૈ । અદ્ભુત રહમાન, એક મુસ્લિમાન કવિ, ને 'સન્દેશરામક' લિખા હૈ । રામક અથવા રાસ એક છન્દ વિશેપ કા નામ ભી હૈ ઔર વહ છન્દ 'સંદેશ રાસક' મેં વહુત પ્રયુક્ત હુआ હૈ । કાલિદાસ કે 'મેઘદૂત' કી ભાઁતિ યહ એક 'દૂત કાવ્ય' હૈ । કોઈ ભી કવિતા, જિસમે રાસ છન્દ અધિકતા સે હોં, રામક કે નામ સે પુકારી જા સકતી હૈ । ઇસી દૃષ્ટિ સે 'સંદેશ રાસક' એક રાસ હૈ ।

ફાગુ અથવા ફાગ—ફાગુ અથવા ફાગ ફાળ્ગુન માસ સે બના હૈ । ફાગ ઉસ પ્રકાર કી કવિતા કો કહતે હૈને, જિસમે વસંત ઋતુ એવં શૃંગાર રસ કા વર્ણન હો તથા જિસમે ગેયતા કા ગુણ હો । વસ્તુત: વસંત ઋતુ મેં આમોદ-પ્રમોદ કી સભી બાંને ફાગ કહલાતી હૈને । કાલિદાસ ને અપને ગ્રંથ 'ઋતુ-સંહાર' મેં સભી ઋતુઓં કા વર્ણન કિયા હૈ કિન્તુ વે તત્-તત ઋતુઓં કે સમય મેં કેવળ પ્રકૃતિ કે વર્ણન હૈને; ન તો ઉનમે કોઈ ધાર્મિક ભાવ હૈ ઔર ન ઉનમે કિસી નાયક અથવા નાયિકા કા જીવન ચરિત હી હૈ । જૈનોં ને ઇસ ફાગ ઔર વસંત કો આધારભૂમિ બનાકર કાવ્યોં કા અંત સંયમ તથા ત્યાગ કી પ્રશંસા સે કિયા હૈ । અંત મેં નાયક ઔર નાયિકા જૈન ધર્મ મેં દીક્ષિત હોતે બતાયે જાતે હૈને । ફાગુ કે ઇન કાવ્યોં મેં વિવિધ પ્રકાર કે છન્દ હૈને ઔર ઇનકી ભાષા બડી આલંકારિક હૈ । આરંભ મેં નાયક-નાયિકા મેં વિયોગ હોતા હૈ, કિન્તુ અંત મેં દોનોં કા મિલન હોતા હૈ । યહ રાસો કા હી સંક્ષિપ્ત રૂપ હૈ ઔર ચૂંકિ ઇસમે નાયક-નાયિકા કા પ્રેમ હી પ્રધાન રૂપ

से वर्णित रहता है, इसलिए यह अधिक गीतात्मक हो जाता है। प्रकृति-वर्णन, विशेष कर वसंत का, तथा विप्रलंभ और संभोग दोनों शृंगारों के वर्णन भी इसमें होते हैं। इसकी भाषा शब्दालंकारों एवं अर्थालंकारों से पूर्ण होती है। जैनों ने अपने प्रसिद्ध संतों नेमिनाथ तथा स्थूलिभद्र आदि पर ऐसे काव्य रचे हैं। यद्यपि मूलतः वसंत में ही प्रेम का वर्णन फागु में होता था, तथापि जैनों ने 'मिरिथूलिभद्र फागु' में वर्षा का वर्णन किया है, साथ ही अंत में उन्होंने धार्मिक उपदेश भी जोड़ दिये हैं। जैनेतर कवियों ने भी फागु की रचना की है। उन्होंने मुख्यतः कृष्ण-गोपियों की लीलाओं का वर्णन किया है। मध्यकाल की सर्वश्रेष्ठ फागु-रचना 'वसंत विलास' है। इसमें शुद्ध रूप में वसंत ऋतु, प्रेमी-प्रेमिका के मिलन-स्थल तथा शृंगार रस का वर्णन है। किन्तु जैनेतर कवियों की फागु-संख्या से जैन कवियों की फागु-संख्या बहुत अधिक है।

बड़कृतु—जैसे फागु में केवल वसंत-वर्णन होता है, वैसे ही मध्यकाल की ऐसी भी रचनाएँ हैं, जिनमें छः कृतुओं का वर्णन है। एक रचना है 'पटकृतुवर्णन' (१८वीं शताब्दी), जिसकी रचयित्री है इन्द्रावती। दूसरी रचना कवि दयाराम की 'पटकृतु विहार वर्णन' है (१९वीं शताब्दी)।

बारहमासी—इस प्रकार के काव्य में सभी कृतुओं और १२ महीनों का वर्णन रहता है। इसमें नायक-नायिका का वियोग वर्णन रहता है, अतः मुख्य रूप से इसका स्थायी विषय विप्रलंभ शृंगार होता है। यद्यपि आरंभ में वियोग बताया जाता है, तथापि अंत में दोनों का मिलन करा दिया जाता है। सन् १२४४ ई० में विनयचन्द्रसूरि ने 'नेमिनाथ चतुप्पदिका' की रचना की, जिसमें बहुत-सी जैन-बारहमासियाँ हैं। अनेक जैनेतर कवियों ने भी राधा-कृष्ण तथा सीताराम आदि का वियोग और पुनर्मिलन दिखाने के लिए बारहमासी शैली अंगीकार की है; यहाँ तक कि वर्तमान काल के नर्मदाशंकर और दलपतराम ने भी कृतु वर्णन तथा बारहमासी के रूप को अपनाया है। किन्तु उनके बाद वर्तमान साहित्य में इस रूप की वृद्धि नहीं हुई।

कक्षको—कक्षको का अर्थ है 'क' से आरंभ होने वाली वर्णमाला, जो प्रारंभिक शालाओं में बच्चों को सिखायी जाती है। कविता की रचना इस प्रकार

કી જાતી હૈ કિ પ્રત્યેક પંક્તિ કા પહ્લા અક્ષર વર્ણમાલા ક્રમિક અક્ષર હોતા હૈ । વર્ણમાલા કે ૫૨ અક્ષર માતૃકાએँ કહ્લાતે હૈન् । જૈન સાધુઓને ઇસ વિશેપ રીતિ કો કેવળ ધર્મ ઔર નીતિ કી શિક્ષા દેને કે લિએ અપનાયા થા । ઇસકે દ્વારા જ્ઞાન ઔર સાંસારિક બુદ્ધિ કા વિકાસ ભી કિયા જા સકતા હૈ । ધીરા, પ્રીતમ તથા જીવણદાસ આદિ જૈનેતર કવિયોંને ઇસકા ઉપયોગ કિયા હૈ । ઇસ કાવ્ય દ્વારા નિરુદ્ધમી વ્યક્તિયોં પર બલવતી ભાષા મેં કટાક્ષ-પ્રહાર કિયા ગયા હૈ । ‘હિતશિક્ષા’ વહ રૂપ હૈ, જિસમેં શિક્ષાએँ દી જાતી હૈ, કિન્તુ ઉસમેં ભી કક્કો શૈલી અપનાયી ગયી હૈ ।

● વિવાહલુ—જહાઁ તક જૈનોં કા સંબંધ હૈ, ઉન્હોને દીક્ષા કા વર્ણન વિવાહ કે રૂપક મેં કિયા હૈ; યહ વિવાહ સાધુઓં ઔર સંયમશ્રી કે બીજી માના ગયા હૈ । જૈનેતર લેખકોંને પૌરાણિક ઢંગ સે વિવાહ કી ચર્ચા કી હૈ, કિન્તુ વે વર્ણનાત્મક કાવ્ય માત્ર હૈન् । યદ્યપિ ઉનમેં વિવાહ શબ્દ પ્રયુક્ત હુઆ હૈ, તથાપિ રૂપકત્વ કા ‘વર્ધા’ ઉનમેં નહીં હૈ ।

ંષ—પ્રબન્ધ મુખ્યત: એતિહાસિક કાવ્ય હૈનું, જિનમેં કિસી વિશેપ કોટિ કે ચરિત્ર વર્ણિત રહ્યા હૈ । ઇનકા નાયક કોઈ યોદ્ધા હોતા હૈ અથવા ^f મહાદાની અથવા મહાન મનવતા-સેવી । નાયક કા યશોગાન ^g અથવા પવાડા મેં; યહ શલોકોંમેં ભી હોતા હૈ તથા છંદોંમેં ફરને મેં યે ચારો રૂપ સમર્થ હૈનું । યહી કારણ હૈ કિ યે ચરિત્ર, પવાડો, પ્રવંધ, રાસો, છન્દ તથા શલોક ^h ન હુએ હૈનું । પ્રબન્ધ મેં વીરરસ કા વર્ણન બડી કથાવસ્તુ ઇતિહાસ તથા કિવદંતી કા કા ‘ભરતેશ્વર બાહુબલિ રાસ’ યે પ્રવંધ ભી કહા જા સકતા ગરસ પ્રધાન હોતા હૈ । હેમચન્દ્રાચાર્ય ⁱ જ જ બ ખુમાન-રચના હુઈ,

वीर-गाथाकाल कहलाता है। 'समररासो' में पाटण के समर्पण के नेतृत्व में सं० १३७१ में ओसल जैन देसल द्वारा की हुई तीर्थयात्रा, संघयात्रा तथा आदि-नाथ के शत्रुजय मंदिर के नवीनीकरण का वर्णन है। ('कान्हडदे प्रबन्ध' की रचना सं० १५१२ में पद्मनाभ ने की थी। उसमें सोनगिरा कान्हडदे की वीरता का वर्णन है, जब उसने अलाउद्दीन खिलजी की सेनाओं का सामना किया था। सं० १५७४ में गणपति ने 'माधवानल-कामकन्दला प्रबन्ध' की रचना की। उसने इस प्रबंध को ८ अंगों में विभक्त करते हुए २५०० दोहों में लिखा है। इसका नायक माधव है और नायिका कामकन्दला उच्च विचारोंवाली एक गणिका की पालित पुत्री है। लोक-कथाओं के विव्यात राजा विक्रम द्वारा दोनों का मिलाप होता है। पुष्टिमार्गीय वैष्णव संप्रदाय के प्रवर्तक श्री बल्लभाचार्य का जीवन-चरित्र गोपालदास ने अपने 'बल्लभाख्यान' में वर्णन किया है। इसकी रचना विभिन्न रागों में हुई है और बल्लभ संप्रदाय के अनु-यायी बड़ी भक्ति से इसे गाते हैं। सं० १४६६ में भीम ने 'सदयवत्सवीर प्रबन्ध' लिखा, जिसकी कथावस्तु सदयवत्स और सावलिंगा की प्रसिद्ध कहानी से ली गयी है। जो संस्कृत का प्रसिद्ध काव्य 'प्रबन्ध चिन्तामणि' पढ़ सकते थे, उनके लिए जयशेखर सूरि ने सं० १४६२ में 'त्रिभुवन दी' की रचना की। सामान्यतः प्रबन्ध शब्द का प्रयोग किसी विशेष काव्यमय वर्णन के लिए होता है, किन्तु विशिष्ट रूप से इसका एतिहासिक तत्त्व लो-हासिक काव्य से है। निस्सन्देह ऐतिहासिक तत्त्व लो-रहता है, इसीलिए इन कृतियों का मूल्य पूर्णतः ऐति-भी ये तत्कालीन समाज और इतिहास पर काफ़ पात्र भी रास के पात्र होते हैं और रास तथा चन्द्र चरित्र' प्रबंध कोटि की रचना है में लिखी एक कहानी है।

छन्द, पदार्थ, शालोका-

का एक नियमित पद। चूंकि

पद का बहुत अधिक उत्त

कहने लगे, जिसमें फि

ઔર શલોકા ભી ઉસાં કોટિ કી રચના કો કહેતે હૈને । ૭૦ દોહોંમે લિખા હુઅ શ્રીધર કા 'રણમલ્લ છન્દ' વીર ભાવ કા સર્વોત્તમ કાવ્ય હૈ । શૈલી બડી ગંભીર ઔર સબલ હૈ તથા ઇસમે ઈડર કે રણ મલ્લ કી વીરતા કા વર્ણન હૈ, જવ કિ પાટન કે મુસલમાન સૂદેદાર મલિક મુર્કરહ રાસ્તવાન કે સાથ ઉન્હોને યુદ્ધ કિયા ઔર ઉસે પરાસ્ત કિયા । છન્દ કી કુછ અન્ય રચનાએ ભી હૈને, જૈસે 'અમ્વાજી છન્દ', 'ભવાની નો છન્દ', 'રાવ જેતસી રો છન્દ' । યે છન્દ દેવી યા નાયક કી સ્તુતિયાં હૈને ।

પવાડા તથા શલોકા ભી ઇસી પ્રકાર પ્રશસ્તિ કાવ્ય હૈને । પવાડા મેં નાયક કી મહત્તમ બહૃત બડા-ચઢાકર કહી જાતી હૈ । પવાડા પ્રાય: ચૌપાઈ છન્દ મેં હોતે હૈને । બીચ-બીચ મેં કુછ દોહે તથા દૂસરે છન્દ ભી આ જાતે હૈને । સંં ૧૪૭૧ મેં રચી હુઈ કવિ અસાઇત કી 'હંસાઉલી' રચના એક પવાડા હી હૈ । હીરાચન્દ સૂરિ ને સંં ૧૪૮૫ મેં 'વિદ્યાવિલાસ પવાડો' કી રચના કી ।

શબ્દ શલોકા સંસ્કૃત કે શલોક શબ્દ કા હી તદ્ભબ રૂપ હૈ, જિસકા અર્થ હોતા હૈ કિસી વીર નાયક કી પ્રશંસા સે યુક્ત એક કવિતા । કવિ શામલ ને સંં ૧૭૮૧ મેં 'રસ્તમનો શલોકો' કી રચના કી, જો ૩૬૧ કડિયોં મેં એક એતિહાસિક કવિતા થી । ઇસી પ્રકાર 'માણનો શલોકો' તથા 'નેમજીનો શલોકો' ભી હૈ ।

ચચ્ચરી તથા ધવલ--ચચ્ચરી પ્રાકૃત સાહિત્ય સે લિયા હુઅ કાવ્ય કા વહ રૂપ હૈ, જો ગાયા જા સકે । ઇસી પ્રકાર ધવલ યા ધોલ ભી અપભ્રંશ સાહિત્ય સે આયા હૈ, જો ધાર્મિક અવસરોં પર ગાયા જાતા હૈ । ધોલ કા રૂપ તો ૧૯વીં શતાબ્દી તક મધ્યકાલીન જૈનેતર કવિયોં મેં પ્રસિદ્ધ થા ।

આખ્યાન--આખ્યાન કા રૂપ કુછ-કુછ રાસો સે મિલતા હૈ । કિન્તુ ઉનમે અન્તર ભી હૈ । આખ્યાન અધિક મનોરંજક હોતે હૈને ઔર ઉનકે વર્ણન ઇતને લંબે નહીં હોતે કિ અહચિ ઉત્પન્ન હો જાય । રાસો કી રચના અન્ત મેં ઉપદેશ દેને કે લિએ કી જાતી થી, કિન્તુ આખ્યાનોં કા અન્ત ઇસ પ્રકાર નહીં હોતા । આખ્યાનોં કી કથાવસ્તુ પુરાણ અથવા ઇતિહાસ સે લી જાતી હૈ । સંસ્કૃત કે મૌલિક ગ્રંથોં સે ભી વે પ્રેરણ પ્રાપ્ત કરતે હૈને । ઇનકી રચના અત્યન્ત કલાત્મક હોતી હૈ ઔર ગુજરાત કી મધ્યકાલીન કાવ્યધારા મેં ઇનકી બડી વિશેષતા થી । ઇનકી રચના

विभिन्न देशी रागों में होती है, जिससे गाने में तथा कंठस्थ करने में बड़ी सरलता होती है। जब किसी कुशल गवये द्वारा ये ठीक ढंग से गाये जाते हैं, तब श्रोताओं पर इनका निश्चित प्रभाव पड़ता है। प्रच्छन्न रूप से ही इनमें नीति या धर्म की शिक्षा दी जाती है। अत्यन्त मुरुचिपूर्ण ढंग से अनेक धार्मिक कहानियाँ गाकर लोगों का मनोरंजन किया जाता है। इस प्रकार जनता में भक्तिरस के प्रचार और पुष्टिकरण में बड़ी सहायता मिलती थी। इन्ही कारणों से आख्यान समाज के निम्नतम वर्ग के लोगों में भी पहुँच गये थे। आख्यानों ने धार्मिक संस्कारों की रक्षा करके सुग्राह्य रूप में भक्ति-साहित्य प्रदान किया। १४वीं शताब्दी से आगे तक, जब गुजरात मुसलमानी शासन में आ गया, हिन्दुओं का जीवन, परम्पराएँ, त्यौहार तथा विचार इन्हीं आख्यानों में सुरक्षित रहे। जो सेवा रासो साहित्य ने जैन धर्म की की, वही सेवा आख्यान-माहित्य ने जैने-तर हिन्दू-समाज की की।

किसी गत घटना के वर्णन को आख्यान कहते हैं। इसका यह भी अर्थ है कि किसी मुख्य घटना का पूर्ण एवं सविस्तार वर्णन—‘आममन्तात् स्थ्यनम्’। मनुस्मृति के अध्याय ३ श्लोक २३२ में कहा गया है कि श्राद्ध समाप्त होने पर मनुष्य को आख्यान की कथा सुननी चाहिए। इससे स्पष्ट है कि आख्यान का महत्व श्राद्ध-जैसे पवित्र कृत्यों में भी था। आख्यान सुनने की वस्तु है, पढ़ने की नहीं। कथावस्तु प्रायः सबकी जानी-समझी रहती है। अतः कथा आरंभ होते ही लोग विना किसी कट्ठ के समझने लगते हैं। विभिन्न पात्र एवं घटनाएँ एक-एक करके खुलती चलती हैं और प्रायः सभी रमों का समावेश रहता है। नाटक-तत्त्व भी बड़ी कुशलता से प्रविष्ट होता है। यह साहित्य केवल धुरंधर विद्वानों के लिए ही नहीं, वरन् सर्वसाधारण के लिए लिखा जाता है, इसीलिए इसकी भाषा कठिन नहीं होती। गुजराती साहित्य में आख्यान का यह रूप बहुत पुराना है। नरमिह मेहता को हम प्रथम आख्यान-कार कह सकते हैं। भालण, नाकर तथा दूसरों ने इसकी परम्परा जीवित रखी, किन्तु इसका चरम विकास प्रेमानंद के समय में हुआ। उनके बाद दया-राम तक यह रूप किसी प्रकार बना रहा, किन्तु उसके बाद तो बीरे-धीरे यह लुप्त होने लगा।

आख्यान की रचना विभिन्न देशी पद्धों में होती है। एक आख्यान के कई कडवा तथा प्रत्येक कडवा में कई दोहों के वर्ग होते हैं। एक कडवा के तीन भाग होते हैं। प्रथम राग कहलाता है, द्वितीय को ढाल और तृतीय को बलण अथवा उथलो कहते हैं। नरसिंह मेहता के तीन आख्यान हैं—गोविंद गमन, सुरत संग्राम, मुदामा चरित्र। इसी प्रकार उनके जीवन की कुछ घटनाएँ हैं, जब भगवान् कृष्ण से उन्हें सहायता प्राप्त हुई। वे भी आख्यान-बद्ध हैं—जैसे, 'हारमालानां पद', 'विवाह', 'हुंडी'। भालण ने कडवावन्ध आख्यान के रूप को विकसित किया। वैश्य कवि नाकर ने भालण का अनुकरण करके कई आख्यानों की रचना की। प्रेमानंद ने नाकर की कुछ रचनाओं का उपयोग नयी सामग्री के रूप में किया और उन्हें अधिक कलात्मक रूप दिया। नरसिंह मेहता का जीवन-चरित भी आख्यानों का विषय बन गया है।

पद्यात्मक लोकवार्ता—कहानियाँ आनन्ददायिनी होती हैं। बच्चे से लेकर बूढ़े तक सभी अच्छी कहानियाँ सुनना चाहते हैं। एक कुशल कहानीकार एक कहानी में सभी रसों का समावेश कर देता है। एक अच्छी कहानी घटना द्वारा या घुमा-फिरा कर नैतिक उपदेश भी कर सकती है। आनन्दप्रद होने के साथ-साथ कहानियाँ जन-शिक्षा का काम भी कर सकती है। पंचतंत्र के आख्यानों की रचना राजकुमारों को नीतिशास्त्र की शिक्षा देने के लिए हुई थी। संस्कृत की बहुत-सी वार्ताएँ लोक-कथा से ली गयी हैं। संस्कृत कथा-साहित्य की एक विशेषता है कि एक मुख्य कथा में अनेक उपकथाएँ जोड़ दी जाती हैं। 'कथा सरित्सागर', 'वेताल पंचविंशति', 'सिंहासन द्वात्रिशिका', 'भोजप्रबंध' तथा 'शुक सप्तति' इसी प्रकार के संस्कृत ग्रंथ हैं। इन लोककथाओं के पात्रों में मानवता अधिक होती है, पुराणों एवं धर्मग्रन्थों के पात्रों का दैवत्व नहीं। प्रचलित विश्वासों के अनुसार समय को देखते हुए इन पद्यात्मक लोकवार्ताओं में आश्चर्य, मन्त्रसिद्धि तथा चमत्कार आदि के तत्त्व रखे जाते हैं।

पद्य वार्ताओं की रचना मुख्यतः दूहा, दोहरा, सोरठा, चौपाई और छप्पई में होती है। कभी-कभी ये खण्डों में विभक्त होती हैं। इस रूप को विकसित करने में जैन कवियों का भी बहुत बड़ा हाथ था। रासों के अतिरिक्त—जो मुख्यतः धार्मिक होते थे—जैन कवियों ने अनेक प्रबंधों की रचना की है, जिनमें

लोकवार्ताएँ वर्णित हैं। जैनेतर कवियों ने भी इस रूप को सँवारने में भाग लिया। 'विक्रम कथा', 'नन्द बत्रीसी' (नरपति), 'सदयवत्स चरित्र' (भीम), 'कादम्बरी का पद्मानुवाद' (भालण), 'कर्पूर मंजरी' (मतिसार), 'रस-मञ्जरी' (वच्छराज), 'कामसेन-कामवती' और 'हंसावली' (शिवदास), 'कामवती' (वीरजी), 'मित्र धर्मस्थ्यान' (वल्लभ) तथा महाकवि शामल की अनेक पद्य लोकवार्ताएँ—ये सब पद्य लोकवार्ता रूप की प्रमुख रचनाएँ तथा रचनाकार हैं।

इनमें से कई वार्ताओं का नामकरण नायिका के नाम पर हुआ है, जो प्रायः वडी दक्षा, बुद्धिमती और चतुरा होती है। इन वार्ताओं में घटनाएँ, चमत्कार, सहसा स्थिति-परिवर्तन, देवताओं का प्राकट्य तथा ऐसे ही साधन स्थान-स्थान पर लाये जाते हैं। इन कहानियों में पुरानी कहावतों तथा उपमाओं के प्रयोग की प्रवृत्ति पायी जाती है। श्रोता को पहले ही पता लग जाता है कि वार्ता कैसे आरंभ होगी और किन वस्तुओं की उपमा किनसे दी जायगी। राक्षस भूत-प्रेत, शकुन, ज्योतिष, जादू, मेलीविद्या, काशी करवत-भैरव कूदका में विश्वास का होना इन लोक-वार्ताओं में प्रायः पाया जाता है।

जैसे प्रेमानंद सर्वोत्कृष्ट आस्थ्यानकार माने जाते हैं, वैसे ही शामल (सं० १७४० से १८२१) सर्वोत्कृष्ट पद्य लोक-वार्ताकार माने जाते हैं। सं० १७७४ में उन्होंने 'पद्मावतीजी वार्ता' लिखी। राजा विक्रम-सम्बन्धी सिंहासन द्वार्चिशिका के आधार पर उन्होंने 'बत्रीस पुतली' की भी रचना की। उनकी इस रचना ने उन्हें एक महान् कवि बना दिया। उनके आश्रयदाता थे रखीदास, जिन्होंने 'सुडाबहोतेरी', 'नन्दबत्तीसी', 'मदनमोहना' आदि ग्रंथ लिखे हैं। उनकी रचनाएँ प्रायः वर्णनात्मक हैं और उनमें कोई ऐसी कहानी रहती है, जिसमें अच्छी सम्मति या उपदेश रहते हैं। उनके कुछ छप्पय संस्कृत के सुभाषितों की तरह हैं। उन्होंने भी एक मुख्य कथा में कई उपकथाओं को बुना है। किसी का व्युत्पन्नमतित्व देखने के लिए समस्यापूर्ति होती है। इसका भी अच्छा उपयोग हुआ है। उन दिनों, जब कि सर्व-साधारण की शिक्षा का कोई प्रबंध न था, पद्य वार्ताएँ केवल जन-रंजन के काम में ही आती थीं, वरन् उन्हें बौद्धिक तथा नैतिक ज्ञान भी देती थीं। कभी-कभी शामल कवि ने पुरानी कथा को

અપને સમય કે રંગ મેં રંગકર ઉપસ્થિત કિયા હૈ । ઉનકી ભાષા બડી સાદી તથા અર્થપૂર્ણ હોતી થી । ઉનકી મુખ્ય વિશેષતા થી કથા કા શીઘ્રગામી કાર્ય-વ્યાપાર । સૂક્ષ્મતા કે લિએ ઉનમે સ્થાન ન થા । વે જન-કવિ થે । ઉનકે સ્ત્રી-પાત્ર અત્યન્ત બુદ્ધિમાન હોતે થે । ઉનકી કહાનિયોં સે હમેં તત્કાલીન સમાજ કા—ગ્રામજીવન કા ભી—જ્ઞાન હોતા હૈ । કિન્તુ યહી વિશેષતાએં ઉનકે કવિત્વ કી સીમાએં થીં ।

ઇન લોકકથાઓં મેં હમેં વિજાતીય વિવાહ દીખ પડેતે હૈ । પ્રેમ-વિવાહ બહુત હોતે થે ઔર પ્રેમ ભી પ્રાય: પ્રથમ દર્શન મેં હોતા થા । કહીં-કહીં તો નારિયોં કી બડી પ્રશંસા કી ગયી હૈ, કિન્તુ કહીં પર કિસી વિશેષ કારણ સે પુરુષ કો પતન કી ઓરલે જાનેવાલી બતાયી ગયી હૈ । કિન્તુ અધિકાંશત: નારિયાં શિક્ષિત ઔર શિષ્ટ દિખાયી ગયી હૈ । ઉનમે સે કુછ તો જીવન ભર બ્રહ્મચારિણી રહ્યે વાલી હું । કુછ પુરુષ કા છદ્યવેશ ધારણ કરને વાલી હું ઔર કુછ ને તો દૂસરી મહિલાઓં સે વિવાહ તક કર લિયા, ફિર અપને સહિત ઉન મહિલાઓં કો અપને પતિ કો ઉપહાર કે રૂપ મેં સમર્પિત કર દિયા । અત્યન્ત કુશલ રાજનર્તક્યાં ભી ઇન કથાઓં કી પાત્ર હું । પશુ-પક્ષી મનુષ્ય કી ભાષા મેં લોગોં સે બાત કરતે હું । કુછ પાત્રોં કો તો અપને પૂર્વ જન્મોં કા ભી પૂરા જ્ઞાન રહતા હૈ । પર-કાયા-પ્રવેશ તથા અન્ય ચમત્કારોં કા ભી ઇનમે વર્ણન હૈ । ભયંકર દૃશ્ય ભી કુછ કમ નહીં હું । સંક્ષેપ મેં જન-રંજન કે લિએ સભી રસોં કા સમાવેશ બડી કુશલતા સે કિયા ગયા હૈ ।

રાસ-ગરબો-ગરબી—રાસો એક ધાર્મિક ઔર વર્ણનાત્મક કાવ્ય કહા જાતા હૈ । કિન્તુ આરંભ મેં ઇસમેં ભી ગેય તત્ત્વ થા । આગે ચલકર ઇનમેં કથા તત્ત્વ કી પ્રધાનતા હોને લગી, તબ ગીતાત્મક છોટે પદ્યોં કો પૃથક્ માનકર રાસ કરને લગે । રાસ વહ ગીત હૈ, જો ગાયા જા સકે ઔર જિસકા અભિનય હો સકે । ઇસકા સંબંધ પ્રાય: ગુજરાત તથા સૌરાષ્ટ્ર કે ગોપ-જીવન સે હૈ । લાસ્ય નૃત્ય કા મૌલિક રૂપ ઇસ પ્રકાર બતાયા જાતા હૈ—પાર્વતીને બાણસુર કી કન્યા ઉષા કો લાસ્ય નૃત્ય સિખાયા । ઉષા અનિરુદ્ધ કી પત્ની બનકર દ્વારકા આયી ઔર ઉસને વહીની કી ગોપિયોં કો વહ નાચ સિખાયા । ઇન ગોપિયોંને સૌરાષ્ટ્ર કી મહિલાઓં કો સિખાયા ઔર ઉનકે દ્વારા ભારત કે વિભિન્ન ભાગોં કી નારિયોં કે પાસ યાં

नृत्य पहुँचा। लास्य नृत्य का कोमल रूप है और नारियों के अधिक अनुकूल है। परम्परा बताती है कि इसका आरभ सौराष्ट्र से हुआ। हेमचन्द्र की मान्यता के अनुसार हल्लीसक और रासक एक ही है। यह गोपों की क्रीड़ा का एक प्रकार है। नरसिंह मेहता गापनाथ महादेव की कृपा से रास देख सके थे। इस रास या लास्य के अन्तर्गत गान, वाद्य तथा नृत्य तीनों आते हैं। प्राचीन साहित्यकार के आधार पर अभिनव गुप्त न रासक के लक्षण बताते हुए कहा है—“रास नृत्य मे विभिन्न प्रान्तों के लागा की रचि के अनुमार ताल और लय के कई प्रकार प्रविष्ट किये गये। उनमे स एक मसृण हे तथा दूसरा उद्धृत। प्रथम मे विलग्भवत लय और द्वितीय मे द्रुतलय हाती है। श्री शक्तराचार्य अपने ‘ललिता त्रिशती-भाष्य’ मे हल्लीस-लास्य-सन्तुष्टा की व्याख्या करते हुए कहते हैं—लास्य वह नृत्य है, जिसमे कुमारिकाएँ रगीन डडों के साथ एक ममान ताल मे गाती हैं। वे ‘हारावली काश’ का अर्थ भी उद्धृत करते हैं—नारियों का मण्डलाकार नृत्य हल्लीसक कहलाता है।

हल्लीसै चित्रदण्डे कुमारिकाभि एकतालादियुक्तगीतपूर्वक यल्लास्य नर्तन तस्मिन् सनुष्टा प्रीतिमतीत्यर्थ । “नारीणा मण्डलीनृत्य वुधा हल्ली-सक विदु” इति हारावली कोशाद् मण्डलाकारनृत्यसनुष्टेत्यर्थ । देवी के ‘हल्लीसलास्यसनुष्टा’ नाम से स्पष्ट है कि नवरात्र मे गरबा रास का प्रचलन क्यों अधिक है और गरबा गीतों मे देवी की स्तुति क्यों की गयी है।

शारदातनय ने रास के ३ भेद बताये हैं। एक दण्डरासक है, जिसमे डडों की सहायता से ताल दी जाती है, दूसरा तालीरासक है, जिसमे हाथों की तालियों से ताल दी जाती है (इसे मण्डलरासक भी कहते हैं), तीसरा लतारासक है, जिसमे प्रत्येक युग्म दूसरे के साथ मिल जाता है, जैसे लता किसी वृक्ष मे लिपटी रहती है। प्राचीन ग्रन्थों से सिद्ध होता है कि इस लास्य नृत्य मे गुजराती महिलाएँ विशेष दक्ष होती हैं।

एक दूसरी परम्परा के अनुसार पाडव अर्जुन तीन वर्षों के लिए मणिपुर गये थे और वही मणिपुरी नृत्य सीखा। इन्द्र के आमन्त्रण पर अर्जुन भी गये थे, जहाँ गधवर्दराज चित्ररथ से उन्होने नृत्य तथा अन्य कलाएँ सीखी। विराट देश मे अर्जन स्त्री के वेश मे वहन्नला बनकर रहे थे और वहाँ राजकमारी उत्तरा

કો ઉન્હોને નૃત્ય તથા સંગીત સિખાયા । ઉત્તરા પ્રાય: દ્વારકા જાયા કરતી થી, અત: વહાઁ કી મહિલાઓં ને ઉત્તરા સે યહ લાસ્ય નૃત્ય સીખા । સૌરાષ્ટ્ર મેં લાસ્ય નૃત્ય યા તો ઉષા દ્વારા આયા અથવા ઉત્તરા દ્વારા ।

ગરબો શબ્દ કી વ્યુત્પત્તિ ગર્ભદીપ સે હુઈ હૈ । મિટ્ટી કી હાઁડી મેં બહુત-સે છિદ્ર કરકે ઉસમે દીપક રખ દિયા જાતા હૈ । યહ હાઁડી યા તો મધ્ય મેં ભૂમિ પર રહ્યી જાતી હૈ યા કિસી મહિલા કો બીચ મેં ખડા કરકે ઉસકે સિર પર રહ્યી જાતી હૈ, ફિર અન્ય મહિલાએં ગરબો ગાતી હુઈ ગોલાઈ મેં ઘૂમતી હુંદી હૈ । ઇસ ગરબા નૃત્ય મેં દીપ કી પ્રદક્ષિણા કી જાતી થી, જો શક્તિ અથવા દેવી કા પ્રતીક હોતા થા, ઇસીલિએ ઇસ ગાને કા નામ ભી ગરબો પડ્ય ગયા । મધ્યકાળીન ગરબા-લેખકોં મેં વલ્લભ મેવાડા સર્વશ્રેષ્ઠ હુંદી હૈ । ઉન્હોને શક્તિ કી મહાનતા કા વર્ણન કિયા હૈ । ઉનકે કઈ ગરબે પ્રસિદ્ધ હુંદી હૈ ઔર પ્રાય: ગાયે જાતે હુંદી હૈ । ભાનુદાસ, રણછોડ્ઝી દીવાનજી તથા દૂસરોં ને ભી અપને ગરબોં મેં દેવી કી મહિમા ગાયી હૈ । દયારામ ને અપને 'બ્રજબાસિની નો ગરબો' મેં રાધા કા વર્ણન કિયા હૈ । ઇસ પ્રકાર ગરબા કા અર્થ વહ પદ્ય હો ગયા, જો વૃત્તકાર ઘૂમ-ઘૂમકર ગાયા જાતા હો । ગુજરાત મેં ગરબા નવરાત્ર મેં—વિશેષકર આશ્વિન માસ મેં—ગાયા જાતા હૈ । ગરબા-લેખકોં કી સંખ્યા અધિક હૈ । વલ્લભ મેવાડા સર્વો-પરિ થે । 'શણગાર', 'આરાસુર', 'આનન્દ', 'શ્રીચક્ર', 'ગાગર' આદિ ઉનકે કુછ ઉત્કૃષ્ટ ગરબે હુંદી હૈ । દેવી-મહિમા કે અતિરિક્ત ગરબોં મેં કૃષ્ણ-રાધા અથવા કૃષ્ણ-ગોપિયોં કી લીલાએં ભી વર્ણિત હુંદી હૈ, જૈસે રાસલીલા, દાનલીલા આદિ । સામાજિક ઘટનાએં ભી ગરબોં કા વિષય રહી હુંદી હૈ । રાસડા કા એક પ્રકાર રોલો હૈ, જો સૂરત મેં વિશેષ પ્રચલિત થા । રાસડા વહ કાબ્ય હૈ, જિસમે એક હી ભાવ પર બલ દેને કે સ્થાન પર કિસી ઘટના કા વર્ણન વિસ્તારપૂર્વક કરતા હૈ । ગરબી કી અપેક્ષા યહ કુછ અધિક બડા હોતા હૈ ઔર કોમલતા કમ હોતી હૈ ।

ગરબી સંક્ષિપ્ત ઔર ગીતાત્મક હોતી હૈ । યહ અપને મેં પૂર્ણ એક પદ્ય હૈ, જો કિસી એક વિચાર, ભાવ યા ઘટના કો અપના વિષય બનાતા હૈ । શબ્દા-વલી ઇસકી બડી મધુર હોતી હૈ । અપેક્ષાકૃત ગરબા અધિક વર્ણનાત્મક હોતા હૈ । કિસી અસાધારણ ઘટના કા વિશેષ વર્ણન રાસ મેં હોતા હૈ । ગરબા કા ઉહેશ્ય બાધ્ય દશ્ય કા વર્ણન કરના તથા ગરબી કા ઉહેશ્ય કિસી અન્તર્ભાવિ કો

प्रकट करना है। भावों की अभिव्यक्ति में यह बड़ी सहायक है। गरबी की रचना देशी रागों में होती है। वल्लभ मेवाड़ा अपने देवी के गरबों तथा दयाराम मधुर गरबियों के लिए प्रसिद्ध हैं। सौराष्ट्र में गरबा पुरुष गाते हैं; उनकी मुद्राएँ और भाव-भंगिमाएँ पुरुषोचित तथा सबल होती हैं। किन्तु गुजरात की गरबियों में कला एवं कोमलता अधिक है। नरसिंह, मीरा, भालण, वल्लभ, स्वामी नारायण, दयाराम तथा दूसरे कवियों ने गरबियों की रचना की है। नर्मदाशंकर, नवलराम तथा दलपतराम ने भी गरबी-साहित्य की रचना में योग दिया है। मणिलाल, नरसिंहराव, खबरदार और गोवर्धन राम ने भी गरबी रची हैं। वर्तमान समय में रास तथा गरबी के श्रेष्ठ लेखक के रूप में नानालाल ने रास का एक नया युग आरंभ किया है। बोटादकर, केशव सेठ तथा दूसरों ने भी इस क्षेत्र में कार्य किया है। रास की ख्याति इतनी अधिक हुई कि आधुनिक नाटकों और चलचित्रों में भी कुछ रास गरबों का रखना आवश्यक समझा जाता है। शरदोत्सवों तथा वसन्तोत्सवों के अवसर पर गुजरात में रासों और गरबों का बहुत जोर हो जाता है। वस्तुतः प्रत्येक नया कवि एक रास अथवा गरबा की रचना करने को लालायित होता है। आधुनिक काल की कुछ गरबियों की रचना देशी रागों में न होकर शास्त्रीय रागों में हुई है। कुछ श्रेष्ठ आलोचकों ने इस प्रवृत्ति की आलोचना की है।

थाल एक ऐसी रचना है, जिसमें भगवान् को समर्पित किये जाने वाले व्यंजनों का वर्णन रहता है। यह बड़ी भक्तिपूर्वक गायी जाती है। ऐसी रचनाओं के विशेष कवि प्रेमानन्द स्वामी हैं। आरती भगवत्-स्तुति है, जो भगवान् की आरती (नीराजन) के समय गायी जाती है। भिन्न-भिन्न देवताओं की भिन्न-भिन्न आरतियाँ होती हैं, जिनमें उन देवताओं की महत्ता वर्णित रहती है। शिवानन्द स्वामी की आरतियाँ बहुत प्रसिद्ध हैं। झूलणा-बन्ध में नरसिंह मेहता के पद प्रभाती कहलाते हैं। धीरा के पद काफी और भोज के पदचाबखा कहे जाते हैं।

मध्यकालीन कवियों ने मुख्यतः देशी और मात्रामेल छन्दों में रचनाएँ की हैं। किन्तु इसका यह अर्थ नहीं कि अक्षरमेल वृत्तों की रचना वे जानते द्वी नहीं थे। “रणमल्ल छन्द” में भजंगप्रयात छन्द का उपयोग किया गया

હૈ। ઇસી પ્રકાર વિભિન્ન કાવ્યોं મેં સંગ્રહિતી, દ્રુતવિલમ્બિત, ઉપજાતિ તથા દૂસરે વૃત્તોં કા ઉપયોગ હુआ હૈ। જૈન એવા જૈનેતર, દોનોં પ્રકાર કે કવિયોં ને થોડી લઘુ-ગુરુ કી સ્વતન્ત્રતા કે સાથ અક્ષરમેલ વૃત્તોં કા ઉપયોગ કિયા હૈ। ફિર ભી માત્રામેલ તથા દેશી છન્દોં કા ઉપયોગ બહુત અધિક હુઆ હૈ, ક્યારોકિ યે ગાને, પઢને તથા કંઠસ્થ કરને મેં બડે સુગમ હોતે હૈને।

ગદ્ય-સાહિત્ય—મધ્યકાળીન સાહિત્ય મેં ગદ્ય કા સ્થાન અત્યન્ત સીમિત હૈ। ગદ્ય કે કુછ રૂપ વાલાવાંદોં, ચિત્રમય કહાનિયોં, વ્યાકરણ ગ્રન્થોં, ઔદ્ધિકતકોં, કથાસારોં, રૂપાન્તરોં તથા સંસ્કૃત ગ્રંથ કે અનુવાદોં મેં સુરક્ષિત હૈને। ‘પૃથ્વીચન્દ્ર ચરિત્ર’ અત્યન્ત કલાત્મક એવા ઉત્તમ ગદ્ય મેં લિખા ગયા હૈ। વાલાવાંદ કિસી સંસ્કૃત યા પ્રાકૃત ગ્રંથ કી વ્યાખ્યા, અનુવાદ યા રૂપાન્તર હોતા હૈ, જો સાહિત્ય કે આરંભિક પાઠક કી સમજી મેં ભી સરલતા સે આ સકે। ઇન ગ્રન્થોં મેં કુછ કહાનિયોં એસી ભી હૈને, જિન્હેં ચિત્રોં દ્વારા કહા ગયા હૈ। જૈન-સાહિત્ય મેં એસે કર્દે ગ્રન્થ પાયે જાતે હૈને। વ્યાકરણ કે આરંભિક વિદ્યાર્થીયોં કી સુવિધા કી દૃષ્ટિ સે ગુજરાતી મેં લિખે હુએ સંસ્કૃત-વ્યાકરણ કે ગ્રંથ ઔદ્ધિક કહ્લાતે હૈને। ઇસી-પ્રકાર સંસ્કૃત કે મહાભારત, રામાયણ, ગીતા, પદ્ય વાર્તાઓં તથા પુરાણોં કે કથાસાર, રૂપાન્તર તથા અનુવાદ ગદ્ય મેં પાયે જાતે હૈને। કિન્તુ સબ મિલાકર પદ્ય-સાહિત્ય કી અપેક્ષા ગદ્ય કા સાહિત્ય બહુત હી કમ હૈ, એવા ઇસમે ઉત્તને પ્રકાર ભી નહીં હૈને; સાથ હી ગદ્ય કા સર્વથા અભાવ રહા હો—એસી બાત ભી નહીં હૈને।

अध्याय ४

नरसिंह मेहता के पूर्ववर्ती रचयिता

कम से कम सन् ५०० ई० से गुजरात की साहित्यिक भाषा अपभ्रंश थी । लगभग १२वीं शताब्दी को हम गुजराती का उन्नति-काल मान सकते हैं । हेमचन्द्र की मृत्यु (११७३ ई०) से लेकर नरसिंह मेहता की उत्पत्ति (१४१४ ई०) तक गुजराती भाषा एवं साहित्य का प्रथम युग है ।

यद्यपि बौद्धों तथा हिन्दुओं ने भी अपभ्रंश को साहित्य का माध्यम स्वीकार कर उसका उपयोग किया है—तथापि मुख्यतः जैन साधुओं ने अपभ्रंश की स्थिति दृढ़ की । गुजराती भाषा का यह सौभाग्य है कि अभी हाल में अपभ्रंश का विशाल माहित्य प्रकाश में आया है, जो पुरानी गुजराती के अध्ययन के लिए पर्याप्त सामग्री प्रस्तुत करता है । अपभ्रंश के धर्म-साहित्य के अन्तर्गत चरित्र, महापुराण, महान् कथाएँ—जैसे ‘पउम चरिय’ और ‘हरिवंश पुराण’—तथा कथाकोश आदि प्रमुख रूप में हैं ।

उद्योतन सूरि (७७९ ई०) की ‘कुवलयमाला’ अपभ्रंश का एक उत्तम ग्रन्थ है । यह प्राकृत में है, जिसमें अपभ्रंश के पद्य आये हैं; साथ ही कहीं-कहीं गद्य का भी समावेश है । एक अनुच्छेद में मारु, गुजर, लाट तथा मालव-जैसे विभिन्न स्थानों के व्यापारियों की बोली में भिन्नता बतायी गयी है ।

कवि धनपाल ने २२ संघियों में एक अपभ्रंशकाव्य की रचना की है, जिसका नाम है ‘भविस्सत्त कहा’ अथवा ‘पञ्चमीकहा’ । यद्यपि कवि का समय अनिश्चित है, किन्तु उसका काल हेमचन्द्र से लगभग एक या दो शताब्दी पूर्व माना जाता है । यह हस्तिनापुर के राजकुमार भविष्य (कथा-नायक) तथा उसके अत्याचारी सौतेले भाई की कथा है । दोनों एक साहसिक यात्रा पर निकलते हैं । एक निर्जन द्वीप में भविष्य को उसका सौतेला भाई छोड़ देता है । वहाँ उसकी सहायता यक्षों के राजा अच्युतनाथ और मणिभद्र करते

हૈન् । યહીં એક રમણી કા પ્રેમ ઉસે પ્રાપ્ત હોતા હૈ । કુછ સમય કે બાદ બન્ધુદત્ત કા દલ ઉન્હેં દ્વીપ સે લે જાતા હૈ । ફિર વહી ઘટના ભવિષ્ય કે સાથ ઘટતી હૈ । બન્ધુદત્ત ઉસે એક દ્વીપ મેં છોડકર ઉસકી પત્ની કો લે જાતા હૈ । ફિર યક્ષ-પતિ ઉસકી સહાયતા કરતે હૈન् । વહ પુન: હસ્તિનાપુર લાયા જાતા હૈ । અપરાધિયોં કો દંડ દિયા જાને વાલા થા, કિન્તુ ભવિષ્ય ને દયાપૂર્વક ઉન્હેં છુડવા દિયા । અંત મેં એક સાધુ જૈન ધર્મ કે સત્યોં કા વર્ણન કરતા હૈ । ભવિષ્ય કો પૂર્વ જન્મોં કા સ્મરણ આતા હૈ ઔર વહ સંસાર કો ત્યાગકર સંન્યાસી હો જાતા હૈ । ધનપાલ કવિ ને લિખા હૈ—ધક્કાડ વનિક-પરિવાર મેં ઉત્પન્ન મહેશ્વર કે પુત્ર સરસ્વતી પુત્ર ને ઇસ કાવ્ય કી રચના કી હૈ ।

હેમચન્દ્ર ને અપને વ્યાકરણ મેં સ્વયં કે તથા દૂસરે કવિયોં કે ઉદ્ધરણ દેકર તત્કાલીન અપભ્રંશ-કવિતા કા એક રૂપ હમારે સામને પ્રસ્તુત કિયા હૈ । દ્વયાશ્રય કાવ્ય કે આઠવેં સર્ગ મેં અપભ્રંશ પર હી વિચાર કિયા ગયા હૈ । સમ્પૂર્ણ દ્વયાશ્રય કેવળ એતિહાસિક રચના હી નહીં હૈ, વરન્ વ્યાકરણ કે નિયમ ભી ઇસમે બતાયે ગયે હૈન् । હેમચન્દ્ર કે વ્યાકરણ મેં ઉદ્ભૂત રચનાએ ઉસ સમય કે સાહિત્ય કા રૂપ સ્થિર કરતી હૈનું; ઔર વહ સાહિત્ય પૌરાણિક, ધાર્મિક, ઉપદેશાત્મક, શૃંગારિક તથા વીરભાવ સે યુક્ત થા, જો સરલ ઔર સુન્દર ભાષા મેં વ્યક્ત હુઅા હૈ । યહી ઉસ સમય કા લોક-સાહિત્ય થા । કુછ ઉદાહરણ દેખિએ—

“પાઇ વિલંગિ અંત્રડો, સિહ લહસિં ખન્ધસ્મુ ।

તો વિ કટારઇ હૃત્યડુટ, બલિ કિજજં કન્તસ્મુ ॥”

ભાવાર્થ—ઉસકી આંતેં ઉસકે પૈરોં મેં ફાંસી હૈનું, ઉસકા સિર કટકર ઉસકે કંધોં પર લુઢક રહા હૈ, તો ભી ઉસકા હાથ તલવાર ચલા રહા હૈ । અપને એસે કન્ત કી મૈં બલિ જાતી હું ।

“નોવિઉ કાસુ ન બલ્લહં, ધણ પુણ કાસુ ન ઇદ્ધુ ।

વેળિં વિ અવસર નિવડિઅં, તિણ ભર ગણિ વિસિંદુ ॥

ભાવાર્થ—પ્રાણ કિસે વ્યારે નહીં હોતે? ધન કો કૌન નહીં ચાહતા? કિન્તુ અવસર આને પર યે દોનોં મહાન् વસ્તુએ તિનકે કે સમાન સમજી જાતી હૈનું ।

“फोडेन्टि जे हियडउ अप्पणउ, ताहें पराई कवण घृण ।

रखेजजहु लोअहो अप्पण बालहे जाया विषम थण ॥”

भावार्थ—जिन स्तनो ने स्वयं अपना हृदय विदीर्ण कर लिया, उनसे दूसरे लोगों के प्रति दया की क्या आशा की जाय ? ऐ लोगो ! सावधान रहो । रमणियों के स्तन बड़े निर्दयी होते हैं ।

मेरुतुङ्ग के सस्कृत-ग्रन्थ ‘प्रबन्ध चिन्तामणि’ में अपभ्रंश के भी कुछ दोहे हैं । ‘मुञ्जराजप्रबध’ में भी अपभ्रंश के कुछ उत्तम दोहे पाये जाते हैं—

“मुञ्ज भणइ मुणालवइ, जुब्बणु गथउं न झूरि ।

जइ सक्कर सयखण्ड थिय, तोइ स भीट्टी चूरि ॥”

भावार्थ—मुज कहता है, “हे मृणालवती ! यौवन के बीत जाने का दुख मत कर, क्योंकि शक्कर के सैकड़ों खड़ करने पर भी उसकी मिठास नहीं जाती ।”

जब मुज को भिक्षा माँगने पर विवश किया जाता है, तब उसे अपना मत्री रुद्रादित्य याद आता है, जिसने गोदावरी पार करने को मना किया था । मुज कहता है—

“गय गय रह गय तुरय गय, पायक्कडा नि भिच्च ।

सगर् ठिय करि मन्तणउं, मुहुन्ता रहाइच्च ॥”

भावार्थ—हे रुद्रादित्य ! हाथी, रथ, घोड़े, योद्धा—इन सबसे रहित होकर बिना सेवकों के मैं यहाँ खड़ा हूँ, मुझे अपने पास बुला लो । तुम स्वर्ग में हो और मैं तुम्हारी ओर मुँह करके यहाँ खड़ा हूँ ।

“जा मति पच्छइ सम्पज्जइ, सा मति पहिली होइ ।

मुञ्ज भणइ मुणालवइ, विघ्न न बेठ कोइ ॥”

भावार्थ—मुज मृणालवती से कहता है कि जो बुद्धि विपत्ति पड़ने के बाद उत्पन्न होती है, यदि वह पहले उत्पन्न हो जाय, तो कोई सकट मे न पड़े ।

ये छोटे दोहे अत्यन्त मधुर तथा सबल शैली मे लिखे गये हैं । लोक साहित्य की इनसे बहुत वृद्धि हुई है । बाद के सोरठी दोहे इसी लोक माहित्य के प्रवाह मे आये हुए हैं, जिनका विकास चारणों ने किया है ।

યद્વાપિ અપભ્રંશ-સાહિત્ય ૧૧વીં શતાબ્દી કे વાદ તક ચલતા રહા, કિન્તુ ઉસ સમય તક અપભ્રંશ કા પુરાની ગુજરાતી કા રૂપ ગ્રહણ કરતે જાના સ્પષ્ટ લક્ષિત હો ગયા થા । પુરાની ગુજરાતી કા પ્રથમ પ્રાપ્ય ગ્રંથ હૈ “ભરતેશ્વર બાહુ-બલિ રાસ”, જિમકી રચના શાલિભદ્રસૂરિ ને ૧૧૮૫ ઈંચ મેં કી થી । યે ભીમદેવ દ્વિતીય કે સમય મેં સંભવત: પાઠણ મેં હુએ થે । ઇસમે રાજકુમાર ભરત તથા બાહુબલિ ઔર તીર્થકર ઋષભદેવ કે યુદ્ધ કા વર્ણન હૈ । બાહુબલિ અપને ત્યાગ ઔર તપ કે બલ પર કેવળ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરતા હૈ । ઇસમે પ્રધાન રસ વીર હૈ ઔર અન્ત મેં શાન્ત રસ । દોહા, સોરઠા, રોલા, ચૌપાઈ આદિ માત્રામેલ છન્દોં કી ભર્તી ઠવણી કી ૨૦૩ કંડિયોં મેં ઇસકી રચના હુર્દી હૈ, માથ હી ઇસમે ગેય રાસ છન્દ ભી હૈન । શૈલી બડી સશક્ત હૈ । યહ હેમવન્દ્ર કી મૃત્યુ કે કેવળ ૧૧ વર્ષ બાદ રચા ગયા થા । ઇસ સુગ્રથિત પ્રવન્ધ સે હર્મે હેમવન્દ્ર કે સમય કી ભાષા કા જ્ઞાન હોતા હૈ ઔર અભી તક તો પુરાની ગુજરાતી કા યહી આદિ ગ્રંથ હૈ । પહેલે ‘જમ્બૂસ્વામી રાસ’ પ્રથમ રચના માની જાતી થી, કિન્તુ યહ પ્રવંધ ઉસસે ભી ૨૫ વર્ષ પૂર્વ કા નિકળા । ઇસકી શૈલી ઔર છન્દોં મેં ઉસ સમય કી રચનાઓં સે બહુત સામ્ય હૈ । કુછ છન્દોં કો, જો કિસી વિશિષ્ટ ઢાલ મેં હી ગાયે જા સકતે હૈન, કવિ ને રાસ છન્દોં કી સંજ્ઞા દી હૈ ।

જૈનોં દ્વારા લિખિત રાસ ઔર પ્રવંધ સૈકડોં કી સંખ્યા મેં હૈ, કિન્તુ ઉનમે સે અધિકાંશ મેં કાવ્ય-તત્ત્વ નહીં હૈ । પરવર્ત્તી રચનાએ તો પૂર્વ કા અનુકરણ માત્ર હૈ ઔર વર્તમાન સમય મેં વે પાઠકોં કો આકર્પિત કરને મેં અસમર્થ હૈન । ફિર ભી ઉનમે ભાષા કા પુરાના રૂપ રક્ષિત હૈ, ઇસલિએ ઉનકા મહત્ત્વ ભાષા એવં ભાષા-વિજ્ઞાન કી દૃષ્ટિ સે કમ નહીં હૈ ।

શાલિભદ્રસૂરિ ને—સંભવત: વહી, જિન્હોને ‘ભરતેશ્વર બાહુબલિ રાસ’ કી રચના કી હૈ—‘બુદ્ધિ રાસ’ કી ભી રચના કી હૈ, જિસમે સર્વસાધારણ કે લિએ કુછ અચ્છે આદેશાત્મક સૂત્ર હૈ । યહ ગ્રન્થ ૬૩ કંડિયોં મેં હૈ । એસા પ્રતીત હોતા હૈ કિ બાદ મેં યહ રાસ બહુત પ્રસિદ્ધ હુઆ । આદેશોં કી ઇસ ઢંગ કી પરં-પરા કો જૈન કવિયોં ને ૧૯વીં શતાબ્દી તક જીવિત રહ્યા ।

મહેન્દ્રસૂરિ કે શિષ્ય ધર્મ ને ‘જમ્બૂસ્વામી રાસ’ કી રચના કી । ધર્મ બહુત સાધારણ પ્રતિભાવાલા થા । ઇસમે ઉસને એક જૈન સાધ જમ્બુસ્વામી કા

जीवनचरित सीधी-सादी भाषा मे लिखा है। विजयसेनसूरि का 'रेवन्त-गिरि रामु' इसकी अपेक्षा श्रेष्ठ ग्रथ है। यह गाया जा सकता है और इसमे काव्यत्व है। रचयिता प्रसिद्ध मत्रीद्वय वस्तुपाल और तेजपाल का गुरु था। सभवत यह ग्रन्थ उस समय लिखा गया था, जब वह स० १२९८ मे वस्तुपाल और तेजपाल के साथ गिरनार गया था। ग्रथ मे गिरनार का अच्छा वर्णन अनुप्रास के साथ किया गया है, साथ ही उन विभिन्न लोगो का भी वर्णन है, जिन्होने मदिरो का नवीनीकरण किया था। इससे विदित होता है कि सुवर्ण-रेखा के तट पर हरि दामोदर का एक वैष्णव-मदिर था। यह रास के बाल गेय ही नहीं, बरन् अभिनेय भी था।

विनयचन्द्रसूरि ने १४वी शताब्दी मे नेमिनाथ चतुष्पदिका के अन्तर्गत एक वारहमासी गीत दिया है। अब तक प्राप्त यह सर्वप्रथम वारहमासी गीत है, यद्यपि इससे पहले भी कई वारहमासी लिखे गये होगे। इसमे विप्रलभ शृगार की प्रधानता है। इसी प्रकार की भावना बाद के राधा-कृष्ण की वारह-मासियो मे भी पायी जाती है। यहाँ करुण भावना नहीं है, क्योंकि नायक-नायिका का थोड़े वियोग के पश्चात् पुनर्मिलन होता है। जैन वारहमासियो का अन्त नायक के जैन साधु के रूप मे दीक्षा लेने से होता है। किसी अज्ञात कवि के 'सप्तक्षेत्रि रामु' मे, जो इसी समय का है, कुछ धार्मिक कृत्यो का वर्णन मिलता है। इस रचना मे प्लवगम छन्द का भी उपयोग किया गया है। जिनेश्वर सूरि का एक विवाहलु है, जिसमे रूपक द्वारा नायक के साथ सयम नारी के विवाह का वर्णन है। इसमे कवित्व बहुत नहीं है। झूलणा और वस्तु छन्दो का भी उपयोग इसमे पाया जाता है। 'पेथड रास' मे पाटण के समीप सडेर के पेथडशाह द्वारा सघ निकालने का वर्णन है। जूनागढ़ मे खेगार और मडलिक द्वारा पेथड-बन्धुओ का अच्छा स्वागत हुआ था। गुजराती मे सवैया-जैसे कुछ नवीन छन्दो का प्रथम बार उपयोग हुआ। इसी प्रकार स० १३६३ मे रचित कछूली रास मे कुछ ऐतिहासिक तथ्यो तथा उदयर्सिंह सूरि की वीरता का वर्णन है। पेथडरास और कछूली रास का बन्धो तथा ढालो की दृष्टि से बहुत बड़ा महत्व है। अम्बदेव सूरि के 'समरा रामु' मे शत्रुजय यात्रा के अवसर पर समर्पित के नेतृत्व मे भक्त सघपति देमल द्वारा सघ निकाले जाने

કા વર્ણન હૈ। ઇસસે બહુત-સી એતિહાસિક તથા ભૌગોલિક જાનકારી પ્રાપ્ત હોતી હૈ। ઇસમે અનેક પ્રકાર કે દેશી ઢાલ્યો કા પ્રયોગ હુંબા હૈ।

ધવલ ગીત વિશેષ અવસરો પર ગાયે જાનેવાલે ગીત હૈ। અપભ્રશ કે દો પુરાને ધવલ પ્રાપ્ત હુએ હૈ। ઇનકે બાદ કુછ ધવલ ઔર મિલે હૈ, જિનમે જિન-પ્રમસૂરિ કી સ્તુતિ કી ગયી હૈ। ઇન રચનાઓ મે અરબી કે ભી કુછ શબ્દ હૈ। ૩૮ દોહો મે લિખી હુઈ સોલણુ કી એક કવિતા ચચ્ચરી ભી પ્રાપ્ત હુઈ હૈ, જિસમે ગિરનાર કી યાત્રા કા વર્ણન હૈ।

શાલિભદ્રસૂરિ ને સ૦ ૧૪૧૦ મે 'પચ પાડવ ચરિત' કી રચના કી। ઇસકી કથાવસ્તુ મહાભારત સે લી ગયી હૈ। ૧૫ ઠબણિયો મે વિભક્ત ૭૯૫ કડિયો કી ઇસ રચના મે સક્ષેપ સે મહાભારત કી કહાની કહી ગયી હૈ। સાથ હી જૈનધર્મ કી અનુકૂલતા કે લિએ ઇસે થોડા પરિવર્તિત ભી કિયા ગયા હૈ। ઇસમે અનેક પ્રકાર કે બન્ધ હૈ। ઇસ કાલ કા દૂસરા મહાત્મ્વપૂર્ણ રાસ 'ગૌતમ રાસ' હૈ, જિસે વિનયપ્રભ ને સ૦ ૧૪૧૨ મે ખભાત મે રચા થા। યદ્વાપિ ઇસકા કલેવર છોટા હૈ, પર ઇસમે કાવ્ય-સૌન્દર્ય બહુત હૈ। ઇસમે અલકારો કા ભી અચ્છા પ્રયોગ હૈ। ઇસકે છન્દ ભી ગેય હૈ। જિનોદય સૂરિ ને ૩૭ કડિયો મે 'ત્રિવિક્રમ રાસ' કી રચના કી હૈ, જિસમે અપની ગુરુ-પરમ્પરા બતાતે હુએ ઉન્હોને અપને પટ્ટાભિષેક કા વર્ણન કિયા હૈ।

'પચપાડવ રાસ' કે બાદ શાલિભદ્રસૂરિ કે વિરાટ પર્વ મે પૌરાણિક વિષય પર હમે એક દૂસરી કવિતા મિલતી હૈ। કવિ ને ૧૮૨ અક્ષરમેલ વૃત્તો મે પ્રસિદ્ધ મહાભારત કી કથા કહી હૈ। ગુજરાતી સાહિત્ય મે, અક્ષરમેલ વૃત્તો કા યહ વિરલ એવ સફલ પ્રયાસ હૈ। દૂસરા મહાન् પ્રયાસ જયશેખર સૂરિ કા 'ત્રિભુવન દીપક' હૈ, જો સ૦ ૧૪૬૨ મે રચા ગયા થા। રચયિતા ને 'પ્રબોધ ચિન્તામણિ' કી રચના સસ્કૃત મે ઔર ગુજરાતી પાઠકો કે લિએ 'ત્રિભુવન દીપક' કી રચના કી। યહ એક રૂપક કાવ્ય હૈ। આત્મા રાજા માયા દ્વારા ફેંસાયા જાકર કાયાનગરી મે બન્દી બનાયા જાતા હૈ। મત્રી મન શક્તિશાલી હો જાતા હૈ। ઉસકે પુત્ર મોહ ને રાજ્ય પર અધિકાર કર લિયા, કિન્તુ ઉસકે દૂસરે પુત્ર વિવેક ને અપની પતિન્યો—સયમશ્રી તથા સુમતિ—કી સહાયતા સે ઉસે પરાસ્ત કર ફિર રાજા આત્મા કો સિહાસન પર બૈઠાયા। દેશી છન્દો કે

अतिरिक्त कवि ने बड़ी सफलतापूर्वक अक्षरमेल वृत्तों का भी प्रयोग किया है और प्रसाद शैली में श्रेष्ठ रूपक काव्य प्रस्तुत किया है। उसमें कुछ प्रास-युक्त गद्यांश भी हैं, जिन्हें 'बोली' कहते हैं।

फागु

इस रास-युग में फागु नाम की कुछ रचनाएँ भी हुई हैं। इस भेद में काव्य साधारणतः वसंत ऋतु-वर्णन से आरंभ होता है और प्रियतम से विलग नायिका का शोक वर्णित रहता है। बाद में उसे कुछ शुभ शकुन होते हैं, उसका प्रेमी आ जाता है और दोनों का मिलाप होता है। इसमें पहले विप्रलंभ और पीछे संभोग शृंगार होता है। कवि बड़े विस्तार से नायिका का सौन्दर्य, आस-पास के प्राकृतिक दृश्यों एवं लीलाओं का वर्णन करता है। जैन फागुओं का अंत संयम तथा त्यागपूर्ण होता है और अंत में नायक जैन दीक्षा लेता हुआ बताया जाता है।

अब तक प्राप्त सबसे प्रथम फागु १४वीं शताब्दी में लिखित जिन पथ-सूरि का "सिरि थूलि भद्र" माना जाता है। स्थूलिभद्र और श्रेयक पाटलिपुत्र के मंत्री शकटाल के पुत्र थे। स्थूलिभद्र राजनर्तकी कोश्या के प्रेम में पड़कर १२ वर्षों तक उसके घर में रहा। इस बीच उसके पिता का देहान्त हो गया। अपने पिता के अन्त समय में न पहुँचने का उसे इतना पश्चात्ताप हुआ कि उसने संसार त्यागकर जैन धर्म की दीक्षा ले ली। अपने संयम की परीक्षा करने के लिए वह उसी नर्तकी कोश्या के पास चातुर्मास बिताता है। कोश्या उसे आकर्षित करने के लिए बहुत प्रयत्न करती है, किन्तु वह शुद्ध मन से अपनी तपस्या में रत रहता है। यद्यपि यह रचना फागु कहलाती है, किन्तु इसमें वसंत ऋतु-वर्णन नहीं है। इसके विपरीत इसमें वर्षा ऋतु का वर्णन है। किन्तु पृष्ठभूमि में शृंगार रस का वर्णन होने से रचना फागु कोटि में ली जाती है तथा चेत्र मास में नाच-गान के उपयुक्त मानी जाती है। इस काव्य के सात भाग हैं, जो भासा कहलाते हैं। भाषा बड़ी रोचक अनुप्रासों से युक्त है। अंत में नायक ज्ञान के खड़ग से राजा मोह एवं योद्धा मदन को मारकर संयमश्री से विवाह करता है।

ઇસ શતાબ્દી કા દૂસરા ફાગુ મલધારી રાજશેखર સૂરિ કા નેમિનાથ 'ફાગુ' હૈ। નેમિનાથ કી સગાઈ ઉગ્રસેન કી કન્યા રાજીમતી અથવા રાજુલ સે હુઈ થી। બારાત ઉગ્રસેન કે મહલ મેં પહુંચતી હૈ। બારાત કે મેહમાનોં કો વિલાને કે લિએ બહુત-સે પણ વધાર્થ બાંધે થે। નેમિનાથ કા હૃદય કરુણા સે ભર જાતા હૈ ઔર ત્યાગ-વૈરાગ્ય કી ભાવના સે શીઘ્ર હી વહ બારાત છોડકર ચલા જાતા હૈ। નેમિનાથ યાદવ પરિવાર કે વાઈસવે જૈન તીર્થકરહૈ ઔર કૃષ્ણ કે ચાચા કે પુત્ર થે। નેમિનાથ કે મંન્યાસ કી વાત સુનકર રાજીમતી બહુત દુખી હોતી હૈ, કિન્તુ અન્ત મેં વહ ભી તપસ્યા કરના નિશ્ચિત કરતી હૈ। નેમિનાથ કી બારાત ઔર ઉનેક સંસાર-ત્યાગ કી વાત બહુત પ્રસિદ્ધ હૈ, તથા ઇસ વિષય કે બહુત-સે ચિત્ર એવં મૂર્તિયાં હૈ। ઇસ ફાગુ કાવ્ય મેં વસંત ઋતુ, બારાત, બહુમૂલ્ય વસ્ત્રોં, આભૂષણોં તથા વિવાહ કી વિભિન્ન રીતિયોં કા વર્ણન હૈ। યહ કાવ્ય ૨૭ કઢિયોં તથા ૭ ખંડોં મેં હૈ। યમક સાંકલિયોં સે યુક્ત ઇસમે વિભિન્ન પ્રકાર કે ગીત હૈ।

એક અજ્ઞાત કવિ દ્વારા સંઠ ૧૪૩૦ મે રચિત 'જમ્બૂસ્વામી ફાગ' મેં એક ધની વ્યાપારી ઋપભદત્ત કે પુત્ર જમ્બૂસ્વામી કે સંન્યાસ કા વર્ણન હૈ। એક કે બાદ એક, ઉની સગાઈ ૮ સુન્દર કન્યાઓં કે સાથ હુઈ થી, કિન્તુ સુધર્મસ્વામી ગણધર કા ઉપદેશ સુનકર ઉન્હેં વૈરાગ્ય હો ગયા। ઇસ પર ભી આઠોં કન્યાઓં ને ઉન્હીં કે સાથ વિવાહ કરને કા નિશ્ચય કિયા ઔર વિવાહ હુઅ। એક રાત કો એક ડાકૂ અપને ૫૦૦ સાથિયોં કે સાથ ઉનું ઘર આયા। યદ્વાપિ ડાકૂ સબકો સુલા દેને કી વિદ્યા જાનતા થા, તથાપિ બ્રહ્મચર્ય કે પ્રતાપ સે જમ્બૂસ્વામી પર ઉસકે પ્રયોગ કા કોઈ પ્રભાવ નહીં પડા; ઉલ્ટે સભી ડાકૂ જહાં ખંડે થે, વહીં ચિપક ગયે। તવ જમ્બૂકુમાર ને ચોરોં કો ઉચિત ઉપદેશ કિયા। અન્ત મેં જમ્બૂકુમાર ને ઉન ૫૦૧ ચોરોં, અપની આઠોં પત્નિયોં તથા કુછ લોગોં—સબ મિલાકર ૫૨૬—કે સાથ જૈન ધર્મ કી દીક્ષા લે લી। ઇસ રચના મેં વસંત ઋતુ કા વર્ણન વિસ્તાર સે હૈ। દોહોં મેં યમક સાંકલી કા ભી પ્રયોગ હૈ।

સબસે અધિક પ્રસિદ્ધ ફાગુ 'વસન્ત વિલાસ' હૈ, જિસકી રચના સંઠ ૧૪૦૦ સે ૧૪૨૫ કે બીચ કિસી સમય હુઈ થી। એસા લગતા હૈ કિ રચયિતા જૈન નહીં થા, કિન્તુ ઉસકે વિષય મેં કુછ જ્ઞાત નહીં હુઅ। ઇસ પૂરે કાવ્ય મેં એક-એક પંક્તિ પર જીવનાનંદ કી ધારા છેલકતી દીક્ષતી હૈ। કવિ નિશ્ચય હી સંસાર

से उबा हुआ नहीं लगता। वह जीवन के सुखोपभोगों का प्रशंसक है। काव्य के किसी अंश पर जैन प्रभाव नहीं दीखता, इसलिए यह अनुमान करना ठीक ही है कि रचयिता जैन नहीं है। इसकी भाषा १५वीं शताब्दी के पूर्वभाग की है। साधारणतः जैन फागुओं का अन्त नायक के संमार-वैराग्य से होता है; और जैनेतर फागु प्रायः कृष्ण और गोपियों का वर्णन करते हैं। किन्तु इस काव्य में वैराग्य या त्याग की कोई भावना नहीं है, साथ ही इसके नायक-नायिका सासार के साधारण मनुष्य हैं। यही एक उत्तम एवं उन्मादक प्रेम-काव्य है। इसमें शब्द तथा अर्थ, दोनों प्रकार के अलंकार ललित-मधुर भाषा में प्रयुक्त हुए हैं। युवा नायक-नायिका आलम्बन विभाव हैं और वसन्त क्रतु उदीपन विभाव है। आदि में विप्रलंभ शृंगार का वर्णन है, जब कि नायक से नायिका विलग है। अन्त में जब दोनों का मिलन होता है, तब संभोग शृंगार का वर्णन किया गया है। भाषा प्रासयुक्त है। कवि ने संस्कृत के कुछ प्रसिद्ध ग्रंथों—जैसे 'नैषधीय चरित्र', 'शिशुपाल वध', 'कुमार संभव', 'अमर शतक', 'शाकुन्तल' आदि—के अनेक अंशों का संक्षिप्त रूप से उल्लेख किया है। काव्य की पाण्डुलिपि में, जो १५०८ में लिखी गयी थी, प्रत्येक तुक के साथ संस्कृत अथवा प्राकृत का एक श्लोक और एक चित्र है, जो अजन्ता शैली से मिलतो-जुलती गुजराती चित्रकला की शैली का प्रतिनिधित्व करता है। इन चित्रों की ख्याति विश्वभर में है और अब ये वाशिंगटन म्यूजियम में रखे हैं। इसके प्रत्येक पद का सम्बन्ध इसी आशय के संस्कृत या प्राकृत पद से है। ८६ पदों में ३४ का सम्बन्ध 'नैषधीय-चरित्र' से तथा ६ का 'शिशुपाल वध' से है। इससे गुजरात के विद्वानों में इन महाकाव्यों की प्रसिद्धि मिछ होती है। कवि ने संस्कृत के मूल पद की सभी रेखाओं को नहीं उभारा, किन्तु जो कुछ भी उसने लिया है, उसे बड़ी मधुर एवं सशक्त भाषा में व्यक्त किया है। उदाहरण के लिए काव्य का छाठठवाँ पद देखिए—

नमणि करइं न पयोधर योधर सुरत संग्रामि ।

कंचुक त्यजइं संनाहुरे नाहु महाभडु पामि ॥

दोनों स्तन, श्रेष्ठ योद्धाओं की भाँति, सुरत-संग्राम में नमित नहीं हुए।

यद्यपि उन्हें पतिरूपी एक महायोद्धा के साथ युद्ध करना है, तो भी निर्भय होकर उन्होंने कंचुक रूपी कवच उतार दिया है।

यही भाव 'नैषधीय चरित्र' २-३४ में आया है—

निगदितुं विधिनाऽपि न शक्यते सुभट्टा कुचयोः कुटिलभ्रुवाम् ।
सुरतसंभ्रमतः प्रियपीडितावपि नैं न गतौ गतकञ्चुकौ ॥

टेढ़ी भौहोंवाली रमणियों के योद्धारूपी दो स्तनों की शक्ति का वर्णन ब्रह्मा भी नहीं कर सकता। यद्यपि सुरत-संग्राम में अपने प्रियतम द्वारा पीड़ित किये जाने पर ये थक गये हैं और बिना कवचरूपी कंचुक के हैं, किन्तु उन्होंने हार नहीं मानी और वे झुके नहीं।

मूल 'नैषधीय चरित्र' की कुछ सूक्ष्मताएँ छोड़ दी गयी हैं, किन्तु गुजराती पदों में जो कुछ व्यक्त किया गया है, वह भी एक सुन्दर सामग्री है। ३४वाँ पद इस प्रकार है—

केसूयकली अति बाकुंडी आंकुंडी ममणची जाणि ।
विरहिणिनां इणि कालिज कालिज काटइ ताणि ॥

टेढ़ी किंशुक-कलियाँ कामदेव के अंकुशों-जैसी हैं। उसी शस्त्र से मदन विरहिणियों के हृदय विदीर्ण करता है।

६१वें पद में कहा गया है—

भमह कि मनमथ घुणहीय गुणहीय वरतणुहार ।
बाण कि नयण रे मोहइं सोहइं सयल संसार ॥

इस सुन्दर तरुणी की भौहें कामदेव के धनुष हैं; इसके वक्षस्थल पर पड़ा हुआ हार धनुष की डोरी है; इसके नेत्र-कटाक्ष बाण हैं। इसी धनुष से मदन सारे संसार को मोहित करता है, साथ ही उसे सुशोभित करता है।

इस काव्य का प्रत्येक पद एक पूर्ण मुक्तक है।

गुजराती-साहित्य के प्राचीन एवं मध्यकाल में अनेक फागुओं की रचना हुई है। जैन-फागुओं की अपेक्षा जैनेतर फागु संख्या में बहुत कम हैं। वे हैं,

'वसन्त विलास' (जिसकी चर्चा ऊपर हुई है), 'नारायण फागु' (सं० १४४५ में एक अज्ञात कवि का); 'हरविलास फाग' (१६वीं शताब्दी), 'वसन्त-विलास' (१७वीं शताब्दी में सोनीराम द्वारा) तथा 'ब्रमरगीत फाग' (चतुर्भुज द्वारा)।

अभी हाल में 'जिनचन्द्र सूरि फाग' जैसलमेर के जैनभाण्डार से प्राप्त हुआ है, जो सं० १३९० में रचित 'सिरि थूलिभद्र फागु' से भी ५० वर्ष पहले का है। उपर्युक्त जैन-फागुओं के अतिरिक्त भी कई फागु हैं, जैसे 'थूलिभद्र फागु' (सं० १४०९ में हलराज द्वारा), 'जिराउला पाइर्वनाथ फाग' (सं० १४३२ में मेरुनन्दन द्वारा), 'रंगसागरनेमि फाग', 'सुरंगाभिधाननेमि फाग', 'नेमीश्वर चरित फाग', 'देवरत्न सूरि फाग' तथा 'हेमरत्नसूरि फाग' आदि। कुछ में तो अच्छा कवित्व है और शेष का महत्त्व केवल भाषा-अध्ययन की दृष्टि से है। कुछ फाग आज भी अप्रकाशित हैं।

लोक-वाताएँ

इस काल में कुछ लोक-वाताएँ भी प्राप्त होती हैं। सबसे प्राचीन प्राप्य गुजराती लोककथा सं० १४११ में विजयभद्र द्वारा रचित 'हंसराज वच्छराज चौपाई' है। ६ वर्ष के भीतर ही इसी विषय पर एक जैनेतर कवि असाइत ने 'हंसाउली' लोकवार्ता लिखी। स्वयं असाइत इसे एक पवाडो मानते हैं। ये सं० १४२७ में हुए। यद्यपि कवि जैन नहीं था, फिर भी उसके इस काव्य का जैनों में भी समादर हुआ। वे सिद्धपुर के औदीच्य ब्राह्मण तथा राजाराम ठाकर के पुत्र थे। उंझा ग्राम में हेमाला नाम का एक पाटीदार था। उसकी सुन्दर कन्या गंगा का अपहरण एक मुसलमान सरदार ने किया था। असाइत ने उसे समझाया कि गंगा एक ब्राह्मण कन्या है, स्वयं उसकी पुत्री है। असाइत के कथन की परीक्षा करने के लिए उसे पाटीदार की कन्या के साथ भोजन करने के लिए कहा गया। असाइत ने भोजन किया और इस प्रकार उस बाला का उद्धार किया। किन्तु एक पाटीदार की कन्या के साथ भोजन करने के कारण वह ब्राह्मण-समाज से बहिष्कृत कर दिया गया। तब वह उंझा गया, जहाँ कृतज्ञ पाटीदार-समाज ने उसका अच्छा स्वागत किया। उसके तीन पुत्र थे—

માંડણ, જયરાજ ઔર નારણ । યે તીનોં પુત્ર ‘ત્રણઘરા અથવા તરગાલા’ કહ્-લાતે થે । રંગમંચ કી કલા મેં નિપુણ યહ તરગાલા-સમાજ અસાઇટ કો અપના પૂર્વજ માનતા હૈ । અસાઇટ ને ભવાઈ કે ૩૬૦ વેશોં કી રચના કી થી, એસા કહા જાતા હૈ । ઉનમે સે કુછ હી અબ પ્રાપ્ય હૈ । સભવત: અસાઇટ કી મૂલ ભવાઈ-રચનાઓં કી ભાપા અશ્લીલ નહીં થી ।

અસાઇટ કી ‘હંસાઉલી’ અધિકાંશત: ચૌપાઈબન્ધ મેં હૈ । ઇસ કાવ્ય મેં ઉસને ભી ૩ વિરહ ગીત લિખે હૈ । યહ ગ્રન્થ ૪ ખંડોં તથા ૪૪૦ કદ્દિયોં મેં હૈ । હંસ ઔર વચ્છ ઇસકે નાયક હૈને ।

હીરાનન્દ સૂરિ ને સં ૧૪૮૫ મે ‘વિવા વિલાસ પવાડો’ કી રચના કી । ઇસકા મૂલ વિનયચન્દ્ર દ્વારા રચિત ‘મલિનાથ કાવ્ય’ સંસ્કૃત મેં હૈ । હીરાનન્દ ને અપને ગ્રંથ કે લિએ મૂર્ખ્યપદ્ર ઔર વિનયચટુ કી કહાની લી । કથા મેં રાજકુમારી મંત્રી-પુત્ર સે વિવાહ કરના ચાહતી થી, કિન્તુ ઉસકે સ્થાન પર વિનયચટુ બેઠા દિયા ગયા ઔર ઇસ પ્રકાર વિનયચટુ કા વિવાહ રાજકુમારી સે હો ગયા । જવ રાજકુમારી કો ઇસકા પતા ચલા, તો વહ બહુત દિનોં તક અપને પતિ વિનયચટુ કે સાથ ન રહ સકી ઔર અંત મેં મર ગયી । શામલ કવિ ને ભી ઇસ કથા કા ઉપયોગ કુછ પરિવર્તન કે સાથ કિયા હૈ ।

લોક-વાર્તા ક્ષેત્ર કા દૂસરા અજૈન રચનાકાર ભીમ હૈ, જિસન વિભિન્ન છન્દોં મેં ૬૭૨ કદ્દિયોં કા ‘સદયવત્સચરિત્ર’ લિખા હૈ । ઇસમેં પૂરે નવરસોં કા વર્ણન હૈ । પ્રત્યક ઘટના વડી સુન્દરતા સે વર્ણિત કી ગયી હૈ ઔર યહ કાવ્ય અસાઇટ કે ‘હંસાઉલી’ સે બહુત શ્રેષ્ઠ હૈ । યહ પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય કે કુછ સર્વોત્તમ કાવ્યોં મેં સે એક હૈ । ગુજરાતી ભાષા કા પુરાના રૂપ ઇસમેં સુરક્ષિત હૈ તથા અપભ્રંશ ભાષા કે કુછ ચિહ્ન ભી ઇસમેં દૃષ્ટિગોचર હોતે હૈને । માત્રામેલ છન્દોં તથા અક્ષરમેલ વૃત્તોં કે વિભિન્ન પદોં મેં કહી હુઈ યહ સદયવત્સ (સદેવન્ત) સાવળિગા કી પ્રેમ-કથા હૈ ।

કવિ શ્રીધર વ્યાસ કા ગ્રન્થ ‘રણમલલછન્દ’ લગ્ભગ સં ૧૪૫૪ મેં રચા ગયા થા । યહ ૭૦ તુકોં કા એક છોટા કાવ્ય હૈ, જિસમેં સ્થાન-સ્થાન પર વીર-રસ છલક રહા હૈ, ઔર જો સુન્દર-બલવતી શૈલી મેં લિખા ગયા હૈ । કવિ ને ૧૪વોં શતાબ્દી કે અંત કી ઉસ ઘટના કા વર્ણન કિયા હૈ, જવ ઇડર કે

बीर राव रणमल्ल ने पाटण पर आक्रमण करके उसके मुसलमान सूबेदार को पराजित किया था। रणमल्ल इतना बीर था कि दूर-दूर की मुसलमान फौजें उसका नाम सुनकर कॉप उठती थीं। श्रीधर ने इस काव्य के अतिरिक्त 'भागवत दशम स्कन्ध' और 'सप्तशती' की भी रचना की थी। 'रणमल्लछन्द' के प्रथम १० आर्य संस्कृत में हैं, शेष गुजराती में तथा मात्राबन्ध, रूपबन्ध और मिश्र मात्राबन्ध छन्दों में हैं। रचयिता ने विविध छन्दों का प्रयोग करके अपनी कलात्मकता का परिचय दिया है। बीर-रस के वर्णन अत्यन्त प्रभावशाली हैं। शब्द-चयन और उनका क्रम बीररस के उपयुक्त है। इस काव्य की भाषा उस कोटि की है, जिसे अवहृष्ट या डिंगल कहते हैं। श्रीधर ने देवी की स्तुति में १२० कड़ियों की 'ईश्वरीछन्द' अथवा 'सप्तशती' की रचना की है। इसकी भाषा भी सबल तथा बीररस के उपयुक्त है।

प्राचीन गुजराती साहित्य में मुसलमान कवि बहुत ही कम पाये जाते हैं। एक तो १५वीं शताब्दी के कवि अबदुल रहमान हैं और दूसरे १८वीं शताब्दी के कवि राजे। अबदुल रहमान ने स्वतंत्र ग्रंथ 'सन्देश रासक' लिखा है; और राजे ने कृष्ण-भक्ति के पद लिखे हैं। 'सन्देशरासक' में अख्बी का कोई शब्द नहीं है। वे मीर हुमेन के बेटे थे। भाषा भी अपभ्रंश की अवहृष्ट वर्ग की है। यह एक दृत काव्य है, जिसमें विरहिणी नायिका किसी पथिक द्वारा प्रिय को अपना सन्देश भेजती है। कवि का छन्दों पर विशेष अधिकार था—ऐसा लगता है। नायिका विजयनगर की रहनेवाली है और नायक खंभात-निवासी है। काव्य कालिदास के 'मेघदूत' का अनुकरण है। आरंभ में कुछ आर्याएँ हैं। पुरे काव्य में विप्रलंभ शृंगार है। कवि संस्कृत तथा प्राकृत भाषाएँ अच्छी तरह जानता था—यह काव्य से स्पष्ट है। नायिका-वर्णन, पथिक से नायिका का प्रश्न पूछना, खंभात-वर्णन आदि अत्यन्त आकर्षक भाषा में लिखे गये हैं।

गद्य-साहित्य

इस युग में अधिक तो नहीं किन्तु कुछ गद्य-साहित्य भी मिलता है। इन ग्रंथों में से अधिकांश स्वतंत्र गद्य-कथाएँ न होकर व्याख्या की कोटि के हैं। फिर

ભી ઉસ સમય કી ભાષા કા રૂપ ઉનમે સુરક્ષિત હૈ । વ્યાખ્યાઓ મે સવાદ કા રૂપ દેખને કો મિલતા હૈ ।

અબ તક પ્રાપ્ય સબસે પ્રાચીન ગદ્ય-ગ્રથ ‘આરાધના’ હૈ, જો આશાપલ્લી મે સ૦ ૧૩૩૦ મે લિખા ગયા થા । ઇસકી ભાષા અલકાર-બહુલ, જટિલ, સસ્કૃત-શબ્દો સે લદી હુઈ તથા અનુપ્રાસ કી ઝકાર સે યુક્ત હૈ । યહ ઉસ સમય કા પ્રૌઢ ગદ્ય હૈ । ઇસકી શૈલી એસી હૈ, જિસકે લિએ સસ્કૃત કી કહાવત ‘સસ્કૃતાદ્યા ચ ગૌર્જરી’ બિલકુલ ઉપયુક્ત હૈ ।

સગ્રામસિહ કા વ્યાકરણ ‘વાલશિક્ષા’ આરભિક વિદ્યાર્થ્યો કે લિએ સ૦ ૧૩૩૬ મે લિખા ગયા થા । ઇસમે ઉસ સમય કી બોલચાલ કી ભાષા કા રૂપ હૈ । ‘પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્ય સગ્રહ’ મે અતિચાર (સ૦ ૧૩૪૦) કા કુછ અશ છાપા ગયા હૈ । ‘સર્વ તીર્થ નમસ્કાર’ (સ૦ ૧૩૫૮) મે ભી ઉસ સમય કી જન-ભાષા કા સ્વરૂપ હૈ, જો ઉસી સગ્રહ મે છાપા ગયા હૈ ।

સસ્કૃત ગ્રથો કી વ્યાખ્યાએં અથવા ઉનકે ભાવાર્થ એક વિશિષ્ટ શૈલી મે હૈ । મુખ્ય વાક્ય કે પદ્ધતાત્ વિશેષણાત્મક ઉપવાક્ય પ્રદૂષ દ્વારા રહ દિયે જાતે થે ઔર ફિર ઉન્હે સ્પષ્ટ કિયા જાતા થા । સ૦ ૧૩૬૯ મે લિખિત ‘અભિચાર’ કા ભી કુછ અશ ઉસી સગ્રહ મે છાપા હૈ, જિસકો દેખને સે સ૦ ૧૩૪૦ મે લિખે ‘અતિચાર’ કી અપેક્ષા ભાષાગત પરિવર્તન ઔર વિકાસ સ્પષ્ટ લક્ષિત હોતા હૈ ।

૧૫વી શતાબ્દી તક આતે-આતે અપભ્રશ કી વિશેષતાએં ગુજરાતી મે ક્રમશ સમાપ્ત હો ગયી ઔર ગુજરાતી કે મધ્યકાલ કા ઉદય હુઆ । ઇસ શતાબ્દી કા ગદ્ય-સાહિત્ય ઇન રૂપો મે પ્રાપ્ત હોતા હૈ—૧ સીધે-સાદે ગદ્ય મે લિખી કહાનિયા, ૨ વિશેષ પ્રકાર કે ગદ્ય-પ્રબન્ધ, ૩ વ્યાખ્યાએં, અનુવાદ, આરભિક પાઠકો કે લિએ ગ્રથ તથા વ્યાકરણ ।

સાદે ગદ્ય કી કહાનિયાં અધિક સખ્યા મે પાયી જાતી હૈ । ઉનમે ભાષા-સૌન્દર્ય નહી હૈ । વ્યાખ્યાએં બોલ-ચાલ કી ભાષા મે છોટે-છોટે વાક્યો મે લિખી ગયી થી । વિશિષ્ટ શૈલી કા ગદ્ય—જો લય ઔર અનુપ્રાસયુક્ત થા—ભી પનપ રહા થા, કિન્તુ એસા એક હી ગ્રથ પ્રાપ્ત હુઆ હૈ ।

તરુણપ્રભ વિદ્ધાન્ ઔર આદરણીય જૈન-આચાર્ય થે । ઉન્હોને સ૦ ૧૪૧૧ મે ધાર્મિક નિયમો કો સ્પષ્ટ કરને કે લિએ બહુત-સી કહાનિયાં લિખી, જિનમે

से २३ प्रकाशित हो चुकी है। उनमे सस्कृत के तत्सम शब्द बहुत हैं। इन कहानियों मे सम्यक्त्व तथा श्रावकों के लिए १२ वृत्तों का वर्णन है। स० १४४९ मे राजकीर्ति ने श्रीधर के सस्कृत ग्रथ 'गणित सार' का अनुवाद किया। इसमे प्राचीन पारिभाषिक शब्द तथा नाप-तील के शब्द हैं।

एक प्रकार के ग्रथ और हैं, जो औक्तिक कहलाते हैं। इनमे आरभिक पाठकों को गुजराती द्वारा सस्कृत-व्याकरण सिखाने की चेष्टा की गयी है। एक ऐसा ही ग्रन्थ सोमप्रभसूरि का है। तिलक के 'उक्ति-सग्रह' का भी यही विषय है, किन्तु कुलमण्डन गणि द्वारा स० १४५० मे रचित 'मुग्धावबोध औक्तिक' विशेष महत्त्वपूर्ण है। इसमे उक्ति के नियम है अर्थात् किस प्रकार सस्कृत बोलना चाहिए, यह सिखाया गया है। सस्कृत-व्याकरण की प्रस्तावना होने के कारण ही इसे 'औक्तिक' कहा गया है। इसमे कर्तृवाच्य-कर्मवाच्य-भाववाच्य आदि उक्तियों का विश्लेषण है। सस्कृत-व्याकरण की दृष्टि से इस ग्रथ का उतना महत्त्व नहीं है, किन्तु इसकी महत्ता इसलिए है कि इसमे १४वीं शताब्दी की गुजराती भाषा का रूप विद्यमान है।

गुणरत्नसूरि (स० १४६६) के 'कृत्यरत्नसमुच्चय' का विषय सस्कृत धातुकोश है और उसमे गुजराती कियाएँ भी बतायी गयी हैं। भाषा-विकास के ज्ञान के लिए स० १४६६ मे लिखे 'श्रावक व्रतादि अतिचार' की तुलना पहले के दो अतिचार ग्रथों से की जा सकती है।

सोमसुन्दरसूरि (स० १४५७-९९) ने कुछ कहानियाँ लिखी हैं। ये उपदेशमाला तथा योगशास्त्र की कथाओं से ली गयी हैं और प्रकाशित हो चुकी हैं।

गद्य-कथा का रूप यद्यपि शुद्ध अर्थ मे सस्कृत और प्राकृत मे पाया जाता है, किन्तु लोकभाषाओं मे उसका उतना विकास नहीं हुआ फिर भी गुजराती के 'पृथ्वीचन्द्र चरित' मे वैसी गद्य-कथा है। वह है 'कादम्बरी' जिसे माणिक्य सुन्दरसूरि ने लिखी है, जो 'त्रिभुवनदीपक प्रबन्ध' के रचयिता जयशेखर सूरि के शिष्य थे। वह ग्रन्थ पालनपुर मे स० १४७८ मे पूर्ण हुआ था। इसका दूसरा नाम 'वाग्विलास' भी है। लेखक ने सस्कृत मे 'शुकराजकथा'

की भी रचना की है। 'पृथ्वीचन्द्र चरित' में ५ उल्लास हैं। इसका गद्य अलंकार एवं लययुक्त है।

महाराष्ट्र में पैठण के राजा पृथ्वीचन्द्र उसके नायक है। उनका विवाह अयोध्या की राजकुमारी रत्नमञ्जरी से होने को था। बचपन में रत्नमञ्जरी को एक हंस उठा ले गया था और जब वह विवाह के योग्य हो गयी तो लौटा गया। राजकुमारी के स्वयंवर का आयोजन हुआ। उसमें भाग लेने के लिए पृथ्वीराज पैठण से चले। मार्ग में समरकेतु ने पृथ्वीचन्द्र पर आक्रमण किया, किन्तु किसी दैवी पुरुष ने चमत्कारपूर्वक समरकेतु को बाँधकर पृथ्वीचन्द्र के चरणों में डाल दिया। समरकेतु को भाँति-भाँति से उपदेश किया गया, अतः उसने जैन-दीक्षा ले ली। इसके बाद पृथ्वीचन्द्र स्वयंवर में गया और वहाँ रत्नमञ्जरी ने उसे वरमाला पहनायी। निराश राजकुमार धूमकेतु आकाशीय धूमकेतु का साधक था, अतः उसने अपनी विद्या से अंधकार उत्पन्न कर दिया। अंधकार समाप्त होने पर पता चला कि राजकुमारी लुप्त कर दी गयी है। सहसा एक भूचाल आया और एक महिला रत्नमञ्जरी को लिये हुए धरती से निकली। पृथ्वीचन्द्र और रत्नमञ्जरी का विवाह हुआ। कुछ समय बाद धर्मनाथ तीर्थঙ्कर ने पृथ्वीचन्द्र को उपदेश दिया और उसके पूर्वजन्मों की बात बतायी तथा यह भी कहा कि इस जीवन में अनेक चमत्कार होने के क्या कारण हैं। पृथ्वीचन्द्र पैठण आया। उसे एक पुत्र महीधर प्राप्त हुआ और जब राजा सिहकेतु ने उस पर आक्रमण किया, तब फिर उसे दैवी सहायता प्राप्त हुई। शत्रु शांत हो गया, पृथ्वीचन्द्र को केवल ज्ञान प्राप्त हुआ और महीधर पैठण का राजा बना।

यह श्रेष्ठ गद्य कादम्बरी इतिहास तथा भूगोल, दोनों दृष्टियों से महत्त्वपूर्ण है। लेखक यद्यपि जैन है, किन्तु ब्राह्मण धर्म के प्रति भी उसके हृदय में आदर है। उसने विभिन्न स्मृतियों तथा पुराणों का उल्लेख किया है तथा विभिन्न समाजों एवं धंघों का वर्णन दिया है। भाषा की दृष्टि से भी ग्रन्थ महत्त्वपूर्ण है। इसकी शैली हमें बाण की कादम्बरी का स्मरण दिलाती है। प्रसादगुण, लय, लालित्य तथा अनुप्रासों के कारण इसकी शैली अत्यन्त बलवती

तथा रुचिकर हो गयी है। इसमें कुछ शब्द अरबी के भी हैं, जो प्रचलित हो गये हैं। इसमें कुछ उपकथाएँ भी हैं। स्पष्ट लक्षित होनेवाले धार्मिक उद्देश्य के कारण इसमें शृंगार रस की प्रमुखता नहीं है। जैनों में इस ग्रंथ का बड़ा प्रचार हुआ। इसका कुछ अंश देखिए—

“ते मंडप रत्नमञ्जरी पापइ निःश्रीक दीसिवा लागु। जिम लवण-हीन रसवती, व्याकरणहीन सरस्वती; गंधरहित चंदन; घृतरहित भोजन; खांडरहित पकवान, मानरहित दान; छन्दरहित कवि, शक्ररहित पवि; विवेक-रहित मण्, वेदरहित ब्राह्मण्; स्वर्गरहित ऐरावण, लंकारहित रावण; शस्त्र-रहित पायक, न्यायरहित नायक; फलरहित वृक्षु, तपोरहित भिक्षु; वेग-रहित तुरंगम, प्रेमरहित संगम; नासिकारहित मुखमंडल, कर्णपालिरहित कर्णकुंडल; वस्त्ररहित शृगार, मुवर्णरहित अलंकार; तांबूलरहित भोग, प्रसिद्धिरहित प्रयोग; कंकणरहित वाहुदंड, पण्डिरहित कोदंड; चरणरहित वाल; राज्यरहित भूपाल; स्तंभरहित प्रासाद, दानरहित प्रसाद; मुप्टि-रहित कृपाण, ठउलीरहित वाण; अणीरहित छुरी, लोकरहित नगरी।

अध्याय ५

भक्तिकाल—भक्ति और ज्ञान का प्रभाव

रास-साहित्य प्रस्तुत करनेवाले जैन साधुओं के प्रमुख कार्य-कलापों के कारण १२वीं से १५वीं शताब्दी तक के गुजराती साहित्य को बड़ी सरलता से हम रास-काल का साहित्य कह सकते हैं। यद्यपि उनके कार्य गत १९वीं शताब्दी तक चलते रहे, तथापि साथ ही उस समय भक्ति की भी एक प्रबल तरंग उठ रही थी, जिसने गुजरात क्या, समस्त देश को प्रभावित किया। अतः १५वीं शताब्दी से १८५० तक के समय को हम गुजराती साहित्य का भक्ति-काल कह सकते हैं। भक्ति की इस लहर के प्रभाव को ठीक-ठीक जानने के लिए संक्षेप में हम भक्ति की विभिन्न धाराओं का विवेचन करेंगे।

वैष्णव धर्म का ऐतिहासिक विवेचन

वैदिक ऋचाओं में तत्सम्बन्धी देवताओं की महिमा गयी गयी है और केवल भय ही इसका कारण नहीं है; प्रायः प्रेम, आदर तथा माता-पिता, पुत्र, मित्र आदि के घनिष्ठ संबंध की कोमल भावनाएँ भी उनमें व्यक्त की गयी हैं। बृहदारण्यक में ब्रह्म की दया का वर्णन इस प्रकार हुआ है, जैसे कोई प्रेमी अन्तर-बाहर का सब कुछ भूलकर अपनी प्रेमिका का आलङ्घन करता है (व० उ० ४-३-२१)। कथा में भगवत्कृपा के विषय में कहा गया है कि केवल भगवत्कृपा-प्राप्त व्यक्ति ही भगवान् को प्राप्त कर सकते हैं। उपनिषदों में उपासना-पद्धतियों का वर्णन है, जो भक्ति के ही लक्षण हैं। शंकरा-चार्य ने अपनी 'शिवानन्द लहरी' के ६१वें पद में भक्ति का लक्षण इस प्रकार बताया है—“जब मन की वृत्तियाँ भगवान् के चरणों की ओर इस प्रकार उन्मुख होती हैं, जैसे अँकोला वृक्ष के विश्वरे बीज जड़ों की ओर, अथवा लौहसूचिका चुम्बक की ओर, या कोई पत्ती अपने पति की ओर, अथवा कोई लता वृक्ष की

ओर, या नदी सागर की ओर दौड़ती है, तब उसे भक्ति कहते हैं। ‘नारद पाञ्चरात्र’ में भक्ति की परिभाषा इस रूप में की गयी है—भगवान् की महत्ता का ज्ञान होते हुए जब स्थिर और प्रबल प्रेम भगवान् के प्रति उत्पन्न होता है, तब उसे भक्ति कहते हैं।” मधुसूदन सरस्वती का कहना है कि मन लाक्ष के समान होता है, जिसे पिघलाकर किसी भी वृत्तिरूपी सौंचे में ढाला जा सकता है। अत जब मन भागवत् धर्म सुनने पर द्रवित हो जाता है और जब इसकी वृत्तियाँ जलधारा के समान वेग से प्रभु की ओर दौड़ती हैं, तब भक्ति का उदय मानना चाहिए (भक्ति रसायण, १-३)।

कृष्ण और भागवत् धर्म—वैदिक काल की भक्ति का बीज गीता में एक वृक्ष का रूप धारण कर लेता है। महाभारत में अर्जुन को गीता का उपदेश देते हुए कृष्ण कहते हैं—‘अनासक्त भाव से, समचित्त होकर, भगवद्-ज्ञान, भक्ति और समर्पण की भावना से युक्त होकर अपना कर्तव्य करो।’ उस समय वैदिक कर्ममार्ग के कई विरोधी थे, जिसके परिणामस्वरूप त्याग और नास्तिकता का प्रबल प्रचार था। कृष्ण भक्तिमार्ग का उपदेश करके इन विरोधों का सामना करने में सफल हुए। कृष्ण की ऐतिहासिकता पर अब सदैह नहीं किया जा सकता, क्योंकि यह कुछ ही शताब्दियों के पहले की बात है। गोकुल के कृष्ण पाड़वों के मित्र, गीता के उपदेशक तथा द्वारका के सात्वतों के नेता थे। कृष्ण के रूप में विष्णु के अवतार की भावना पाणिनि के पहले ही प्रचलित हो गयी थी, क्योंकि पाणिनि ने वासुदेव के पुजारी वासुदेवकों की चर्चा की है। मेगस्थनीज (ईसा पूर्व चौथी शताब्दी) के अनुसार शूरसेन देश में वासुदेव की पूजा विशेष रूप से होती थी, यहाँ तक कि यूनानी दूत हेलिओडोरस (ईसा पूर्व दूसरी शताब्दी) भी वासुदेव का पुजारी था। छादोग्य उपनिषद् में देवकी के पुत्र तथा धोर आञ्ज्ञिरस के शिष्य कृष्ण का उल्लेख है। उनकी सूर्योपासना उनकी सच्चरित्रता तथा और भी अनेक गुणों पर प्रकाश डालती है, जो गीता के सिद्धान्तों के अनुकूल हैं। कृष्ण, वैदिक विष्णु, वासुदेव और नारायण एक ही हैं और इस एकता को नारायण गायत्री स्पष्टत व्यक्त करती है। महाभारत के नारायणीय अश में नारायण परमात्मा माने गये हैं और कृष्ण उनके अवतार। भागवत् धर्म की उत्पत्ति मथुरा क्षेत्र में मानी जाती है। वहाँ से वह

પિંચમ કી ઓર દ્વારકા તક ફેલા, દક્ષિણ મે પાડ્ય રાજધાની મદુરાઇ (મથુરા અથવા મથુરા કે સમાન હી ઇસ સ્થાન કા નામ હૈ) તક, પૂર્વ મે પુરો તક, જહોં કૃષ્ણ કી સ્થાપના દાસ બ્રહ્મા કે રૂપ મે હૈ, ઔર ઉત્તર મે પરપરા કે અનુસાર શકરાચાર્ય ને બદ્રીનાથ મે નારાયણ કો મૂર્તિ કો ફિર સે સ્થાપિત કિયા, જિસે ઉન્હોને નારદકુણ મે ડુબકી લગાકર પ્રાપ્ત કિયા થા। કૃષ્ણ-ભક્તો કે લિએ કૃષ્ણ હી એકમાત્ર દેવ, એકમાત્ર શાસ્ત્ર, એકમાત્ર નામ, એક-માત્ર મત્ર ઔર એકમાત્ર કર્મ—ઉનીની સેવા—હો ગયે ।

પાંચરાત્ર વૈષ્ણવધર્મ કા મૂલ મહાભારત કે નારાયણીય અશ મે પાયા જાતા હૈ । રામાનુજ સપ્રદાય પાચરાત્ર-પદ્ધતિ એવ ઉસકી અનેક સહિતાઓ પર બહુત-કુછ નિર્ભર કરતા હૈ । ઇસકી એક વિશેષતા ચતુર્ભૂતો મે વિશ્વાસ હૈ । હરિવશ, બ્રહ્મ, વિષ્ણુ, ભાગવત् એવ બ્રહ્મવૈર્ત પુરાણો મે કૃષ્ણ કે વાલરૂપ કા વર્ણન હૈ ઔર બ્રહ્મવૈર્ત પુરાણ મે તો કૃષ્ણ કો રુક્મિણી કે સાથ નહીં, વરન્ રાધા કે સાથ વતાયા ગયા હૈ । વૈષ્ણવ ધર્મ કો ગુપ્તવશ કે રાજાઓ કા આશ્રય પ્રાપ્ત થા । પાંચરાત્ર કી સહિતાઓ, મદિરો, ભવનો, રાજ-દાનો તથા પુરાણો આદિ મે ભક્તિ કી ધારા સ્પષ્ટ લક્ષિત હોતી હૈ । પૌરાણિક વૈષ્ણવ ધર્મ પાચવી શતાબ્દી સે દસવી શતાબ્દી તક ચલા, જિસકા ચરમ પરિપાક મહાન્ ભક્તિ-ગ્રથ ભાગવત પુરાણ મે હુઅ । દક્ષિણ ભારત મે ભી ભક્તિ-ધારા કે ૧૨ આલ-વાર સત છઠવી સે નવી શતાબ્દી તક હુએ ।

બુદ્ધ-ધર્મ એવ જૈન ધર્મ કે પૂર્વ—યાં તક કિ છઠવી શતાબ્દી ઈસાપૂર્વ કે ભી પહ્લે—મથુરા ભાગવત्-ધર્મ કા કેન્દ્ર થા । બાદ મે કઈ શતાબ્દિયો તક ઇસ ક્ષત્ર મે બુદ્ધ-ધર્મ ઔર જૈનધર્મ કા બોલવાલા રહા । ઈસા કી ઉંબી શતાબ્દી મે સનાતન હિન્દુ ધર્મ ફિર સ્થાપિત હોકર સમાનતા પર આ ગયા । ૧૧વી શતાબ્દી આતે-આતે હિન્દુત્વ કા પૂર્ણ પ્રસાર હો ગયા ઔર બુદ્ધ-ધર્મ લુપ્ત હો ગયા ।

શ્રી દુર્ગાશિકર શાસ્ત્રી કા કહના હૈ કિ દ્વારકા એક વૈષ્ણવ તીર્થ કે રૂપ મે ૧૨વી શતાબ્દી કે બાદ હી પ્રસિદ્ધ હુઅ । કિન્તુ લક્ષ્મીધર (૧૧૦૦ સે ૧૧૩૦ ઈંઝો) ને અપને 'તીર્થકલ્પતર' મે દ્વારકા કા વર્ણન એક પ્રસિદ્ધ વૈષ્ણવ તીર્થ કે રૂપ મે કિયા હૈ તથા પ્રમાણ મે વારાહ પુરાણ કો ઉદ્ઘૃત કિયા હૈ । ઇમકા યહ અર્થ હુઅ કિ દ્વારકા ૧૨વી શતાબ્દી સે બહુત પહ્લે પ્રસિદ્ધ હો ચુકા થા,

तभी तो इसका वर्णन वाराह पुराण में आया और लक्ष्मीधर ने इसे एक तीर्थ के रूप में माना ।

गीता ने भक्तियोग का उपदेश किया और नास्तिकता की बाढ़ को रोका; साथ ही अन्धविश्वास और अनधिकारी व्यक्तियों द्वारा संसार-त्याग की भावना का कड़ा विरोध किया । मीमांसकों ने वैदिक कर्ममार्ग के गौरव को फिर स्थापित किया और बुद्ध तथा जैन धर्मों के सिद्धान्तों का खण्डन किया, साथ ही उपनिषद् के ज्ञान मार्ग पर भी आक्रमण किया । शंकराचार्य ने ज्ञानमार्ग एवं संन्यास को फिर गौरव प्रदान किया । उन्होंने हिन्दूधर्म में अनेक मुधार भी किये । शकराचार्य के दर्शन को माननेवालों ने शकर भगवान् के अतिरिक्त दूसरे देवताओं की भी उपासना उसी भक्तिभाव से करना आरंभ किया । शंकराचार्य ने मायावाद का उपदेश किया और ज्ञान को भक्ति से भी श्रेष्ठ बताया । इन्हीं दो बातों के कारण अधिकांश वैष्णव-आचार्य उनसे भिन्न हो गये और उनका विरोध भी किया । किन्तु यह सत्य है कि प्रति सौ वेदान्तियों में ७५ शंकर-दर्शन के अनुयायी हैं अथवा उससे प्रभावित हैं ।

वैष्णव सम्प्रदाय—वैष्णव सम्प्रदाय का महत्त्व ११वीं शताब्दी से आरंभ हुआ । उनके आचार्यों या शिष्यों ने शंकराचार्य का अनुकरण करके प्रस्थान-त्रयी पर व्याख्याएँ की हैं । प्रत्येक में द्वैत या अद्वैत अथवा द्वैताद्वैत सिद्धान्त का प्रतिपादन है; प्रत्येक में विष्णु के किसी एक विशिष्ट रूप की भक्ति का उपदेश है । वैष्णवों में रामानुज का सम्प्रदाय सबसे प्राचीन है । इसका आधार है महाभारत का पाञ्चरात्र अंश तथा उसकी संहिताएँ । दक्षिण के १२ आलवार संत रामानुज (१०१७ से ११३७ ई०) से पहले हो गये थे । रामानुज के अति निकट पूर्ववर्तियों में नाथमुनि एवं यामुनाचार्य अथवा आलवंदार थे । शंकराचार्य का दर्शन जहाँ केवल द्वैत है, वहाँ रामानुज का दर्शन विशिष्टाद्वैत है । चित् जीव और जड़ जगत्—दोनों ही भगवान् के शरीर हैं, जो अन्तर्यामी रूप से सबमें व्याप्त है और केवल सद्गुणों को धारण करनेवाला है । रामानुज ने प्रपत्ति के सिद्धान्त पर बल दिया । अतः उनका सम्प्रदाय दो भागों में विभक्त हो गया—तेंगलइ और बडगलइ ।

રામાનુજ કે બાદ નિમ્બાર્ક હુએ, જિન્હોને દ્વાતાદ્વાત સિદ્ધાન્ત કી સ્થાપના કી । વે કૃષ્ણ કે સાથ રાધા કી ભી ઉપાસના કરતે થે । મધ્વ (૧૧૯૯ સે ૧૨૭૮ ઈં) ને અદ્વૈત કા ખણ્ડન કરકે સીધે દ્વૈત મત કા પ્રચાર કિયા ।

વિલ્વમઙ્ગળ અથવા લીલાશુક 'કૃષ્ણ કર્ણમૃત' તથા અન્ય સ્તોત્રોને કે રચયિતા હૈને । ઉન્હોને રાધા ઔર ઉનકી સખી ચન્દ્રાવલી કા વર્ણન કિયા હૈ; કૃષ્ણ-ભક્તિ કા ઉલ્લેખ જાર ભાવ સે કિયા હૈ, કૃષ્ણ કે બાલ એવં કિશોર રૂપ કી પ્રશંસા કી હૈ; કૃષ્ણ કો શૃંગાર રસ કા રૂપ માના હૈ ઔર શૃંગાર-ભક્તિ કો મધુર બતાયા હૈ । યે ૧૩વીં શતાબ્દી કે બતાયે જાતે હૈને । વીરભૂમિ કે કવિ જયદેવ (૧૧૭૮ સે ૧૨૦૬ ઈં) અતિ પ્રસિદ્ધ 'ગીત-ગોવિન્દ' કે રચયિતા, કૃષ્ણ કી શૃંગાર-ભક્તિ કા ગાન કરનેવાલોને મેં સર્વોત્તમ હૈને । ૧૫વીં ઔર ૧૬વીં શતાબ્દી કી પ્રબલ ભક્તિ-લહર મેં ઇસ ગ્રંથ કા પર્યાપ્ત પ્રભાવ હૈ । વલ્લભ ઔર ચેતન્ય સમ્પ્રદાયોનો મેં જયદેવ કા બડા આદર હૈ । જયદેવ દ્વારા પ્રવર્દ્ધિત શૃંગાર-ભક્તિ કે ભોગ-પ્રધાન વર્ણન કા અગલી શતાબ્દીયોનો મેં વહુત અનુકરણ હુઆ । નરસિંહ મેહતા ને તો યહીં તક લિખા હૈ કે જયદેવ ને ગોપિયોં ઔર શુક્રદેવ કી ભાંતિ હી કૃષ્ણ કી ભક્તિ-રસ કા પાન કિયા હૈ, અતઃ અનુકરણીય હૈ ।

શ્રીધર સ્વામી (૧૨૦૦ સે ૧૨૫૦ ઈં) ભાગવત કે પ્રસિદ્ધ વ્યાખ્યાકાર હૈને । વે કૃષ્ણ કો સ્મર-રૂપ સે અધિક પરદેવતા માનકર ઉનકી ભક્તિ કરના અછ્છા સમજાતે હૈને । ભક્તિ-મીમાંસા કે પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ હૈને—શાંડિલ્ય તથા નારદ ભક્તિ-સૂત્ર । બોપદેવ, 'મુક્તાફલ' કે રચયિતા, ને ભાગવત કે એક હજાર શ્લોકોનો કો ચુનકર અપને કાવ્ય કા વિષય બનાયા, જિસકી ટીકા હેમાદ્રિ ને કી હૈ । ઉસમે ભક્તિ કા લક્ષણ બતાતે હુએ કહા ગયા હૈ—“મન કો પ્રયત્નપૂર્વક ભગવાન્ મેં દૃઢતા સે લગાના હી ભક્તિ હૈ ।” ગોપી-ભક્તિ કા સમર્થન નહીં કિયા ગયા ઔર સખીભાવ કી ભક્તિ—વિશેષકર પુરુષોને કે લિએ—કી ઉપેક્ષા કી ગયી હૈ । બોપદેવ ને ભક્તિ કે કર્દી પ્રકાર બતાયે હૈને । ઉન્હોને દો અન્ય ગ્રંથ ભી લિખે હૈને, એક વ્યાખ્યા ઔર દૂસરા ભાગવત કી તાલિકા । ગુજરાતી કવિ કેશવદાસ ને અપને “કૃષ્ણલીલા કાવ્ય” મેં વિલ્વમઙ્ગળ, શ્રીધર તથા દ્વારા દ્વારાઓ કે અનેક પદોનો કો ઉદ્ઘત કિયા હૈ ।

वल्लभाचार्य (१४४९ से १५३१ ई०), शुद्धाद्वैत पुष्टिमार्ग के प्रवर्तक, ने अपने किसी लेख में स्वीकार किया है कि वे विष्णुस्वामी के अनुयायी थे, जो लगभग १२वीं शताब्दी में हुए थे और नृसिंह तथा गोपाल, दोनों के उपासक थे। कहा जाता है कि विल्वमंगल उनके उत्तराधिकारी थे। वल्लभाचार्य के पूर्व विष्णुस्वामी सम्प्रदाय का कुछ प्रचार था, किन्तु अन्त में इसके अनुयायी बहुत कम रह गये। वल्लभ सम्प्रदाय के कुछ लोग इसको नहीं मानते कि वल्लभाचार्य का कुछ भी सम्बन्ध विष्णु स्वामी से था। नर्मदाशंकर लिखते हैं कि नरसिंह मेहता पर विष्णु स्वामी का प्रभाव था। वल्लभाचार्य का सम्प्रदाय राजस्थान तथा गुजरात के धनी बनियों और भाटियों के बीच बहुत फैला। चैतन्य (१४८५ से १५३३ ई०) ने भगवान् की प्रगाढ़ भक्ति और प्रेम का उपदेश उड़ीसा, दक्षिण, वृन्दावन तथा दूसरे स्थानों में किया। वे गौराङ्ग महाप्रभु कहलाते थे और राधा के अवतार माने जाते थे। मधुसूदन सरस्वती यद्यपि शंकराचार्य के अनुयायी थे, तो भी वे कृष्ण के परम भक्त थे और अपने 'भक्ति रसायण' में उन्होंने बड़ी कुशलता से भक्ति तथा उसके भेदों का वर्णन किया है, जिसमें भागवत के उद्धरण बहुत हैं। उनकी भक्ति की परिभाषा ऊपर दी गयी है।

वे माहात्म्य ज्ञान द्वारा प्रेरित भक्ति को ही शुद्ध समझते हैं, जब कि चैतन्य-सम्प्रदाय में ऐसी भक्ति गौण तथा वल्लभ-सम्प्रदाय में वह 'मर्यादा मार्गीय' मानी जाती है। चैतन्य एवं वल्लभ सम्प्रदायों में भक्ति का श्रेष्ठतम स्वरूप गोपी अथवा सखी भाव माना जाता है—पुरुष भक्तों के लिए भी।

सभी आचार्य, जिन्होंने विभिन्न सम्प्रदायों की स्थापना की, ब्राह्मण थे। उन्होंने संस्कृत में रचना की, दार्शनिक पृष्ठभूमि का विकास किया, सामाजिक ढाँचे को स्वीकार किया, अपने सिद्धान्तों का प्रतिपादन धर्मग्रन्थों के उद्धरण देकर किया और प्रस्थानत्रयी की संस्कृत में व्याख्याएँ लिखीं। इसके विपरीत संत सभी जाति के थे, जिन्होंने वर्णभेद या जातिभेद का तिरस्कार किया और भक्ति, ज्ञान, योग, वैराग्य का लोकभाषा में सीधे उपदेश किया। उन्होंने भी अपने अलग सम्प्रदाय बनाये।

પુરાણોમં મિલતે હૈનું। દક્ષિણ મં આલવાર વૈષ્ણવ તથા નયનાર શૈવ ભક્ત હુએ હૈનું। નાભા જી કે 'ભક્તમાલ' મં સભી પ્રકાર કે શ્રેષ્ઠ ભક્તોની કા ઉલ્લેખ હૈ। વલ્લભ સમ્પ્રદાય મં 'ચોરાસી વૈષ્ણવની વાર્તા' તથા 'બસોવાવન વૈષ્ણવની વાર્તા' જૈસે ગ્રન્થ હૈ। યદ્યપિ શિવ, વિષ્ણુ, શક્તિ તથા અન્ય દેવતાઓની ઉપાસના કરનેવાલે ભક્ત ઔર સન્ત હુએ હૈનું, કિન્તુ યહોંની હમારા સંવંધ કેવળ વૈષ્ણવ સંતોં સે હૈ।

પ્રથમ પ્રધાન સન્ત થે રામાનન્દ, જો કવીર સે પૂર્વ સંભવત: ૧૪૦૦ ઈંદ્ર મે હુએ થે। ઉન્હોને સભી વર્ગોની લિએ રામ-ભક્તિ ઔર સુલભ કર દી ઔર લોક-ભાષા મે ઉપદેશ દેકર રામભક્તિ કા બહુત પ્રચાર કિયા। ઉનકી ભક્તિ દાસ્ય ભાવ કી હૈ।

ચક્રવર ભડ્ડોંચ કે એક ગુજરાતી બ્રાહ્મણ થે, કિન્તુ ઉનકા કાર્ય-ક્ષેત્ર મહા-રાષ્ટ્ર થા, જહાં ઉન્હોને ૧૨૬૩ ઈંદ્ર મે મહાનુભાવ પંથ કી સ્થાપના કી। ઇમ પંથ મે દેવતા તો કૃષ્ણ હૈ, કિન્તુ ઉનકી કોઈ મૂર્તિ નહીં હૈ। એસા કહા જાતા હૈ કી સંત જ્ઞાનેશ્વર કુછ સીમા તક ઇમ મહાનુભાવ પંથ તથા નાથ-સમ્પ્રદાય સે ભી પ્રભાવિત થે। નાથ-સમ્પ્રદાય કી સ્થાપના આદિશંકર દ્વારા બતાયી જાતી હૈ, જિસે મત્સ્યેન્દ્રનાથ ને લગભગ ૧૦વીં શતાબ્દી મે નવીન રૂપ દિયા। ઉનકે પણ શિષ્ય ગોરખનાથ થે, જો સમ્પૂર્ણ ભારત મે પ્રસિદ્ધ થે ઔર જિન્હોને યોગ માર્ગ કા ઉપદેશ કિયા। વે શુદ્ધ જ્ઞાન માર્ગી થે ઔર ભક્તિ કી ભાવુકતા કો અચ્છી નહીં સમજતે થે। તુલસીદાસ ને નાથ-સિદ્ધોની પર વ્યંગ્ય કરતે હુએ લિખા હૈ, કી બિના શ્રદ્ધા-વિશ્વાસ કે સિદ્ધ ભી ભગવાન્ કા દર્શન નહીં કર સકતે। ગોરખનાથ કે શિષ્ય ગહિનીનાથ ઔર ઉનકે નિવૃત્તિનાથ થે, જો જ્ઞાનેશ્વર કે બઢે ભાઈ થે। જ્ઞાનેશ્વર કી મહાન્ કૃતિ 'જ્ઞાનેશ્વરી' સંસાર કી એક શ્રેષ્ઠતમ રચના હૈ। એસા કહા જાતા હૈ કી વે દ્વારકા આયે થે। મહારાષ્ટ્ર મે વૈષ્ણવ મતાનુયાયી મુખ્યતઃ પણદરપુર કે વિઠોવા કી ઉપાસના કરતે હુએ। વિઠોવા કે સાથ રુક્મણી હૈ, રાધા નહીં। યહોંની કોઈ આચાર્ય નહીં હુએ। સભી સંત મરાઠી મે ઉપદેશ કરતે થે ઔર ઉનમે સે અધિકાંશ શુદ્ધ થે। નિમ્નર્વંગ કે લોગોની વારકરી પન્થ પ્રચલિત થા। નામદેવ, ગોરા કુંભાર, વિસોવા ખેચર, સાવન્ત માલી, નરહરિ સોની, ચોખો મહાર, જનાબાઈ, સેના વાલંદ તથા નર્તકી કન્હોપાત્રા—યે સબ સમકાલીન સંત થે।

चण्डीदास (१४०० ई०) यद्यपि शाकत थे, तथापि उन्होंने प्रेम-लक्षणा भक्तिपूर्वक राधा-कृष्ण की स्तुतियाँ बगाली भाषा में रची हैं। विद्यापति (१५वीं शताब्दी) ने मैथिली में राधा-कृष्ण के गीत लिखे हैं, जो बाद में अधिक प्रसिद्ध होने पर बगाली में फिर से लिखे गये। गोस्त्वामी हृति हरिवश जी राधा सहित कृष्ण के उपासक थे और १५२६ ई० में उन्होंने राधा-वल्लभ मूर्ति की स्थापना वृन्दावन में की तथा राधावल्लभी सम्प्रदाय की नीव डाली। शकरदेव ने १५वीं शताब्दी में महापुरुष वैष्णव सम्प्रदाय की स्थापना आसाम में की।

रामानन्द के शिष्य सभी वर्णों के थे। उनके शिष्यों में कबीर निर्गुण-वादी थे। उन्होंने योग, ज्ञान और वैराग्य का उपदेश लोगों को दिया, साथ ही हिन्दू-मुसलमान के भेद को दूर करके राम की आन्तर भक्ति का प्रचार किया। तुलसीदास भी रामानन्द के शिष्य कहे जाते हैं, जिन्होंने अपने अमर ग्रथ 'रामचरित मानस' तथा अन्य ग्रन्थों द्वारा—जो परिपक्व अवस्था में लिखे गये थे—समूचे उत्तर भारत को राम-भक्ति की धारा में डुबो दिया। शिवाजी महाराज के गुरु समर्थ रामदास भी राम-भक्त थे, जिनका प्रसिद्ध ग्रथ 'दासबोध' है। एकनाथ और तुकाराम ने विठोबा की उपासना को ही आगे बढ़ाया। महाराष्ट्र के अतिम महान् सत तुकाराम थे। उत्तर में सूरदास तथा अन्य अष्टछाप के कवि वल्लभ सम्प्रदाय के थे।

१५वीं शताब्दी तक मथुरा तथा उसके आम-पास का क्षेत्र वैष्णव सुधारकों का केन्द्र बन गया था। रामानुज, निम्बार्क, वल्लभ, चैतन्य के अनुयायी तथा राधावल्लभी मथुरा अथवा वृन्दावन में वस गये थे। उन्होंने वैष्णव मदिरों का निर्माण कराया तथा सारे भारत में वैष्णव-भक्ति का प्रचार किया।

X

X

X

गुजरात में वैष्णव मत की पृष्ठभूमि

कृष्ण द्वारका में वस गये थे। यह नहीं कहा जा सकता कि द्वारका एक वैष्णव-तीर्थ कब बना, किन्तु लक्ष्मीधर (१२वीं शताब्दी) के काव्य में वाराह-पुराण का उद्धरण देव कर मानना पड़ता है कि ऐसा १२वीं शताब्दी के बहुत

પહલે હુआ હોગા | ગુપ્ત શાસક ભાગવત થે | ઉનકે પ્રતિનિધિ અધિકારી ને સુદર્શન જીલ કા નવીનીકરણ કરવાયા થા | વલભી કા શાસક ધ્રુવસેન પ્રથમ ભાગવત થા | ભિન્નમાલ-નિવાસી માઘ ને 'શિશુપાલ વધ' કી રચના કી હૈ | ૧૧વીં તથા ૧૨વીં શતાબ્દી મેં વૈષ્ણવ મત કી જડેં ગુજરાત મેં કાફી જમ ચુકી થીં ઔર બહુત સે નયે મંદિરોની નિર્માણ હુઆ થા | કિન્તુ, યદ્યપિ દક્ષિણ મેં ૧૧વીં શતાબ્દી સે હી વૈષ્ણવ સમ્પ્રદાયોની પ્રચાર હો ચુકા થા, તથાપિ ગુજરાત મેં ૧૫વીં શતાબ્દી તક વૈષ્ણવ મત કા રૂપ બિના કિસી સમ્પ્રદાય વિશેષ કે પૌરાણિક હી રહા | સારાંગદેવ કી ૧૨૯૨ ઈંચ કી એક રચના મેં આરંભ કી સ્તુતિ ૧૨વીં શતાબ્દી મેં હુએ જયદેવ કે ગીતગોવિન્દ કે એક પ્રસિદ્ધ પદ કા ઉલ્લેખ કરતી હૈ | ઇસસે પતા ચલતા હૈ કિ કિતની જલ્દી ગીતગોવિન્દ ને ભારત કે સભી ભાગોની લોગોની કો અપની ઓર આકર્ષિત કર લિયા | ૧૫વીં શતાબ્દી તક ગુજરાત મેં વૈષ્ણવ ધર્મ અત્યન્ત પ્રબળ હો ગયા | અસામ્પ્રદાયિક તથા પૌરાણિક વૈષ્ણવ-મંદિર અબ ભી દ્વારકા ઔર ડાકોર મેં હૈને |

વैષ્ણવ ભક્તિ-સાહિત્ય—૧૫વીં શતાબ્દી સે લેકર આગે તક વૈષ્ણવ મત દ્વારા પ્રભાવિત માહિત્ય બહુત બડે પરિમાણ મેં મિલતા હૈ | ગુજરાત મેં ભાગવત તથા બિલ્વમઙ્ગલ ઔર જયદેવ કે ગ્રન્થ પ્રસિદ્ધ હો ચુકે થે | જયદેવ કે બહુત પહલે, રાધા-કૃષ્ણ કી ઉપાસના-સમ્બન્ધી રચના અપભ્રંશ મેં પાયી ગયી હૈ, જિસકા ઉદ્ધરણ હેમચન્દ્ર ને અપને વ્યાકરણ મેં દિયા હૈ | નરર્સિહ મેહતા કી પરમપરા સે સ્વીકૃત તિથિ ૧૪૧૪ સે ૧૪૮૦ ઈંચ હૈ | વે કોઈ વૈષ્ણવ-આચાર્ય નહીં થે, વરન્ન એક સંત ઔર ભક્ત થે | ઉનકા કિસી સમ્પ્રદાય સે સમ્બન્ધ નહીં થા | ભક્તિ-ક્ષેત્ર મેં વે જાતિ ઔર ધર્મ કે ભેદ કો નહીં માનતે થે | ઇસી કારણ એક નાગર બ્રાહ્મણ ઔર આચાર-વિચાર વાળે સમાજ કે સદસ્ય હોને કે નાતે ઉન્હેં બડા કષ્ટ ઝેલના પડ્યા | વે અપને કો જયદેવ કા આભારી માનતે થે તથા કૃષ્ણ કી બાલ-ક્રીડા એવં ગોપિયોની કે સાથ કૃષ્ણ કી શૃંગાર-ક્રીડા કા ગાન ઉન્હોને ભક્તિપૂર્વક કિયા | ઉન્હોને જ્ઞાન-વૈરાગ્ય કે ભી કુછ બહુત હી શ્રેષ્ઠ પદ લિખે હૈ, કિન્તુ સંભવત: વે ઉનકી પરિપક્વ અવસ્થા કે પદ હૈને | ઉન પદોની મેં ભાગવત કે અદ્વિતી વેદાન્ત કી છાયા દીક્ખતી હૈ તથા અનેક સ્થળોને પર શંકરાચાર્ય કી શિક્ષા કા પ્રભાવ પરિલક્ષિત હોતા હૈ |

भालण नरसिंह मेहता का समकालीन था, पर वह राम-भक्त था। १५वीं शताब्दी के केशवदास ने भागवत के दशम स्कंध को गुजराती में लिखा है। कुछ के मत से यह काव्य प्रेमनद के काव्य से भी उत्तम है। कर्मण मंत्री ने दशम स्कंध पर आधृत पद लिखे हैं। भीम (१४८५ ई०) ने वोपदेव के 'हरिलीला पोडशकला' का अनुवाद करके उसका विस्तार किया है। १६वीं शताब्दी से गुजरात वल्लभ सम्प्रदाय के प्रभाव में आने लगा, किन्तु फिर भी पोराणिक वैष्णव मत चलता ही रहा। कई रचयिताओं ने भागवत से एक या अधिक प्रसंग लेकर भक्त-चरित्र और आख्यान लिखे हैं या अनुवाद किया है। रत्नेश्वर, वल्लभ और मन्त महाराज ने तो पूर्ण भागवत का अनुवाद कर डाला है, जिसमें रत्नेश्वर का अनुवाद सर्वश्रेष्ठ है। उन्होंने भागवत के विषय पर श्रीधर के समकालीन का अनुकरण किया है। कुछ कवियों ने अपना विषय रामायण से लिया है—जैसे कर्मण मंत्री, माडण, मीठा, उद्घव, विष्णुदास और गिरधर। नरसिंह मेहता जैसे भक्तों के जीवन की घटनाएँ भी कुछ कवियों का काव्य-विषय बन गयीं। 'हारमाला' स्वयं नरसिंह से ही सम्बन्ध रखती है। विश्वनाथ जानी, कृष्णदास, हरिदाम, प्रेमानन्द, त्रीकमदास तथा दयाराम ने नरसिंह मेहता के जीवन पर रचनाएँ की हैं। प्रीतमदाम और नरभेराम डाकोर के रणछोड़राय के भक्त हो गये हैं। धीरा और भोजा यद्यपि भक्त कवि थे, तथापि इन्होंने नीति, ज्ञान और वैराग्य पर भी लिखा है।

गुजरात के अधिकांश वैष्णवों ने वल्लभ सम्प्रदाय को स्वीकार कर लिया, जिसका गुजरात को भक्ति-प्रक बनाने में मुख्य हाथ रहा। रामानुज, निष्वार्क तथा मध्व के बहुत कम अनुयायी गुजरात में थे। इसी प्रकार चैतन्य के भी बहुत कम अनुयायी थे, कम से कम मध्यकाल में। गुजरात तथा सौराष्ट्र में पुष्टिमार्ग के अनेक मंदिर हैं और धनी व्यापारी समाज ने इस सम्प्रदाय को स्वीकार कर लिया। वल्लभाचार्य एवं उनके पुत्र गोमाई विट्ठलनाथ-जी अक्सर गुजरात की यात्रा किया करते थे। १०वीं से १५वीं शताब्दी तक वैष्णव मत गुजरात में अधिकाधिक फैलता रहा। पुष्टिमार्ग में सेवा प्रकार का निर्दर्शन था, जो व्यापारियों के बहुत ही अनुकूल था। संगीत, सजावट, भोग-व्यंजन-निर्माण आदि में इस सम्प्रदाय ने बहुत-कुछ सिखाया। बहुत

થોડે સમય મેં પુષ્ટિમાર્ગ અત્યન્ત પુષ્ટ હો ગયા ઔર છોટે-છોટે ગાંવો મેં ભી ઇસકે મન્દિર બન ગયે । ઇસકે ગોસ્વામિયોં ને, જૈસે હરિરાય ઔર પુરુષોત્તમ જી; લાલુભટુ-જૈસે ઇસકે પંડિતોં ને તથા દૂસરે લોગોં ને સંસ્કૃત એવં વ્રજ-સાહિત્ય કે પ્રસાર મેં બહુત યોગ દિયા । કવિ ગોપાલદાસ ને ગુજરાતી મેં ‘વલ્લભાખ્યાન’ લિખા, જિસકી વ્યાખ્યા વ્રજ ભાષા મેં હૈ ઔર જો એક ધર્મ-ગ્રંથ કે રૂપ મેં પઢી જાતી હૈ । કેશવદાસ ને ભી વલ્લભાખ્યાન લિખા હૈ । ૧૮વીં શતાબ્દી મેં ઇસ સમ્પ્રદાય કે લગભગ ૧૨ દૂસરે કવિ હુએ, કિન્તુ ઇસ સમ્પ્રદાય કે ઉત્તમ તથા ગુજરાત કે પ્રથમ શ્રેણી કે કવિ દ્વારા રામ હુએ હૈને । ઉન્હોને આખ્યાન લિખે હૈને, વલ્લભ સમ્પ્રદાય કે સિદ્ધાન્તોં કો સ્પષ્ટ કરને કે લિએ કવિતાએ લિખી હૈ, ભક્તોં કા ચરિત્ર તથા સામ્પ્રદાયિક ભક્તોં કા ચરિત્ર લિખા હૈ, રાધા-કૃષ્ણ કી કીડા કે પદોં કી રચના કી હૈ, અનેક અચ્છી ગરવિયાં રચી હૈ ઔર વ્રજભાષા કા વિશાળ સાહિત્ય પ્રસ્તુત કિયા હૈ ।

નરસિહ મેહતા ને અપના કોઈ પંથ નહીં ચલાયા, પર ગુજરાત મેં કુછ કબીર-પંથી હૈને । સૂરત કા કબીર-મંદિર સબસે પુરાના હૈ । ડાંણો ડીંઠ ધ્રુવ કા કહના હૈ કિ નરસિહ મેહતા કે જ્ઞાન-વૈરાગ્યવાલે પદોં મેં કબીર કા પ્રભાવ રહ્યો હોયા । સ્પષ્ટ યા અસ્પષ્ટ રૂપ સે શંકર કે સિદ્ધાન્તોં કા પ્રભાવ ભી દિખાઈ દેતા હૈ ।

કવિ મુકુન્દ ને ૧૮વીં શતાબ્દી મેં ‘કબીર-ચરિત’ લિખા હૈ । ભક્ત ભાણ સાહેબ ‘રામ કબીરિયા પન્થ’ કે પ્રવર્તક હૈ । ઇસ પન્થ કે કવિયોં ને ભગવાનું કે પ્રેમ કે સાથ-સાથ જ્ઞાન-વૈરાગ્ય કી કવિતાએ ભી લિખી હૈ । કવિ જીવન-દાસ પ્રભુ કી ભક્તિ સ્ત્રી-ભાવ સે કરતે થે । ત્રીકંમ સાહેબ તથા હાથી સાહેબ અછૂત વર્ગ કે થે ।

મીરાબાઈ રૈદાસ કી શિષ્યા કહી જાતી હૈ, કિન્તુ ઉન્હોને કૃષ્ણ-પ્રેમ હી ગાયા હૈ । ઉન પર માધવ ઔર ચૈતન્ય કા પ્રભાવ દીખતા હૈ । મીરા કા વૈષ્ણવ મત ઉસી પ્રકાર કા હૈ, જૈસા કિ નરસિહ મેહતા કા થા । કહા જાતા હૈ કિ વૃન્દાવન મેં વે જીવ ગોસ્વામી સે મિલી થીં । મીરા ઔર નરસિહ મેહતા કા પ્રેરણ-સ્તોત એક હી હૈ । મીરાબાઈ ને અત્યન્ત ભાવપૂર્વક શૃંગાર-ભક્તિ કા ગાન કિયા હૈ । માના જાતા હૈ કિ વે ગુજરાત આયી થીં ઔર દ્વારકા કે પ્રભુ-વિગ્રહ મેં લીન હો ગયીં ।

कवि द्वारकादास (१८वीं शताब्दी) राधावल्लभ सम्प्रदाय के कवि माने जाते हैं।

सहजानन्द स्वामी (श्री हरिकृष्ण महाराज) का जन्म अयोध्या के पास छपैया मे सन् १७८१ ई० मे हुआ था। ग्यारह वर्ष की अवस्था मे वे सप्त-वर्षीय तीर्थयात्रा को निकले। उन्होने रामानन्द स्वामी से दीक्षा ली, जिन्होने उन्हे उद्धव सम्प्रदाय का आचार्य होने तथा उसका प्रचार करने का आदेश दिया। वे सौराष्ट्र, गुजरात तथा कच्छ मे २८ वर्षों तक उपदेश करते रहे। अपन मत के साधुओं के लिए उन्होने बहुत कडे नियम बनाये थे तथा धन और स्त्री के पूर्ण त्याग पर पूरा बल दिया था। उन्होने बालहत्या, यज्ञ मे पशु-बलि और विधवाओं की सती-प्रथा बन्द करायी, अन्य-विश्वासों को न मानने का उपदेश किया, इन सबसे बड़ा काम यह किया कि कुछ अपराधी जातियों को सम्म्य बनाया। इन सुधारवादी कामों के कारण अग्रेज उन्हे बहुत मानते थे। दार्शनिक क्षेत्र मे वे रामानुज के विशिष्टाद्वैत मत को माननेवाले थे। किन्तु सेवा-क्षेत्र मे उन्होने पुष्टिमार्ग का प्रकार स्वीकार किया था। उन्होने २१२ पदों मे 'शिक्षापत्री' की रचना की और 'वचनामृत' लिखा, जिसमे २६२ सुन्दर वचन हैं। उनके साथ वासुदेवानन्द और दीनानाथ-जैसे धुरधर शास्त्री थे। इस सम्प्रदाय के ६ कवियों ने सस्कृत तथा गुजराती मे रचनाएँ की हैं। ये सभी सहजानन्दजी के समकालीन थे। ये ६ कवि थे—मुक्तानन्द, ब्रह्मानन्द, प्रेमानन्द, निष्कुलानन्द, देवानन्द और मञ्जुकेशानन्द।

भक्त कवियों मे से अधिकाश ने कृष्ण और गोपियों की लीला गायी है। उनमे से कुछ ने तो अपने को आदर्श गोपी मानकर सखी भाव की रचनाएँ की हैं। प्राय इन लीला-रचनाओं को लीकिक भावों की भाषा मे व्यक्त किया गया है और कही-कही तो शृगार रस का बहुत ही खुलकर वर्णन हुआ है। काव्यत्व की दृष्टि से इन कवियों की रचनाओं मे बड़ी विभिन्नता है तथा निम्न श्रेणी की रचनाएँ भी पायी जाती हैं। किसी भक्त के जीवन की घटनाएँ, प्रभु की महिमा तथा मोक्ष के लिए भक्ति की अनिवार्यता का पुनरावर्तन बार-बार हुआ है।

इस प्रकार शताब्दियों तक गुजरात मे शैव धर्म और अन्य मतों के साथ

વૈષ્ણવ ધર્મ કા પ્રચાર હોતા રહા, જિમને જન-જીવન કો એક સાંચે મેં ઢાલ દિયા, સાન્નિધ્ય કો પ્રભાવિત કિયા, વિદેશી શાસન સે પીડિત જનતા મેં સાહૃસ ઉત્પન્ન કિયા ઔર લોગોં કા મન ભગવાન્ કી ઓર લગાકર ઉનકે જીવન મેં ઉત્સાહ કો બનાયે રહ્યા ।

શૈવ મત

શૈવમત કા સંક્ષિપ્ત વિવેચન—ઉપનિષદોની પરમ તત્ત્વ બ્રહ્મ, વૈષ્ણવોં મેં વિષ્ણુ કહ્યાયુદ્ધાતા હૈ, શૈવોં મેં શિવ તથા શાક્તોં મેં શક્તિ । શિવ-ભક્તિ મેં પ્રેમ-લક્ષણા ભક્તિ કી અપેક્ષા ધ્યાન તથા યોગ કી વિશેષ પ્રમુખતા હૈ । વૈદિક સાહિત્ય મેં રુદ્ર શિવ કે દો સર્વરૂપ હૈન—એક ભયંકર, દૂસરા કલ્યાણપ્રદ । કુછ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોં કા વિશ્વાસ હૈ કિ પહ્લે પરમ શક્તિ કી કલ્પના રુદ્રરૂપ મેં હુઈ થી, કિન્તુ ભય કે કારણ ઉસમે સદ્ગુણ જોડિ દિયે ગયે—એસી વાત નહીં હૈ । વસ્તુતા: પ્રત્યેક દેવતા કે યે દો રૂપ હોતે હૈન । નૃસિંહ ભી વિષ્ણુ હી હૈ ઔર ગીતા મેં તો વે કાલ લોક-ક્ષયકૃત् નામ સે કહે ગયે હૈન । દેવી, દુર્ગા તથા ચણિંદ્ગા ભી હૈન ઔર અમ્બા તથા લલિતા ભી । ઇસી પ્રકાર સર્વરૂપ શિવ હૈ । તૈત્તિરીય ઉપનિષદ્માં કહા ગયા હૈ કિ શાન્ત બ્રહ્મ મહદ્ભયં તથા ઉદ્યતં વજં ભી હૈ । ભયંકર રૂપ કેવળ દુર્ટોની લિએ હૈ । ભક્ત તો સૌમ્ય રૂપ કે દર્શન કી હી આશા રહ્યતે હૈ । શિવ આદિગુરુ તથા સર્વશ્રેષ્ઠ આયુર્વેદ જ્ઞાતા હૈન । શતરુદ્રિય શિવ કી અત્યન્ત પ્રસિદ્ધ વૈદિક સ્તુતિ હૈ । રુદ્ર, શિવ અર્ગિન કે લિએ કહા જાતા હૈ । વેદોની રુદ્ર કે લિએ અનેક સુન્દર વિશેષણોની પરિધિ હુआ હૈ । વે શિવ, મહાદેવ તથા દેવાધિ-દેવ ઈશાન કહ્યાતે હૈ । શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ્માં શિવભક્તિ કો યોગ, ધ્યાન, ભક્તિ એવં જ્ઞાન સે યુક્ત બતાયા ગયા હૈ । કર્દી શૈવ ઉપનિષદ્ હૈ । નકુલિશ કે પાશુપત્ર-સિદ્ધાન્ત કા ઉદ્ભવ ગુજરાત મેં હુआ, જો તૈત્તિરીય આરણ્યક પર આધૃત હૈ । શિવ શક્તિજાળી હૈન, આશુતોષ હૈન, સાથ હી શીંગ્ર કુદ્ધ હો જાને વાલે હૈન, વરદાન દેને મેં વડે ઉદાર હૈ ઔર કેલાસ મેં રહ્યે હુએ યોગ મેં લીન રહ્યે હૈ । ગુજરાત મેં શિવમંદિર પ્રાય: ગાંચ કે બાહ્ર નદી-તાલાબ કે કિનારે હૈન યા કિસી નિર્જન સ્થાન મેં હૈ, જહાં ભક્ત ધ્યાન કર સકે । શિવાલિંગ કહીં અર્ગિન, કહીં જ્યોતિસ્તંભ, કહીં સ્તમ્ભ આદિ કી મૂર્તિ માના જાતા હૈ ।

शैव सम्प्रदाय के साथ ही साथ पौराणिक शैवमत भी लोगों में प्रचलित था। वायु, कूर्म, लिङ्ग, शिव तथा स्कन्द का कुछ अंश—ये सब शैव पुराण हैं। पुष्पदन्त का महिम्न स्तोत्र बहुत ही प्रसिद्ध स्तोत्र है। शैव-सिद्धान्त भी अनेक हैं, जैसे नकुलिश-पाशुपत, आगमान्त शैव, तमिल संतों का शैव-मत, काश्मीर का प्रत्यभिज्ञा दर्शन, वीर शैव-दर्शन तथा रसेश्वर दर्शन।

गुजरात में जैसे द्वारका वैष्णवों का तीर्थ है, ठीक वैसा ही सोमनाथ मुख्य शैव तीर्थ है। इसी प्रकार नर्मदा विशेषकर शैवों द्वारा बड़ी आदरणीय मानी जाती है और नर्मदा से निकले हुए बाण विशेष पवित्र माने तथा पूजे जाते हैं। शल्यपर्व—३६-३३ में (कुंभकोनम् संस्करण) दक्ष चन्द्रमाको, पश्चिमी सागर (सौराष्ट्र) की ओर जाने को कहते हैं, जहाँ सरस्वती नदी सागर में मिलती है (प्रभास में), और यह भी बताते हैं कि वहाँ देवेश (ईशान अथवा शिव) की उपासना करना, क्योंकि चन्द्रमा की खोयी हुई कान्ति फिर प्राप्त करने का एकमात्र यही उपाय है। गुजरात में नकुलिश-सिद्धान्त का काफी प्रचार था। क्षत्रप शासक, वलभी शासक, सोलंकी तथा बघेला शासक—इनमें से अधिकांश शैव थे और ऐसा अनुमान करना उचित ही है कि ईसा के आरंभ से १४वीं शताब्दी तक गुजरात में शैव मत की प्रमुखता थी। सिन्ट्राप्रशस्ति में गुजरात के अनेक पाशुपत आचार्यों का उल्लेख है। भाव वृहस्पति पहले मालवा-शासकों के गुरु थे, किन्तु सिद्धराज के विशेष आमन्त्रण पर वे गुजरात आकर सोमनाथ में वस गये। नकुलिश-मत के अनेक पाशुपत मठ मेवाड़ में भी थे। वहाँ के आचार्य कुशिक शाखा के तथा गुजरात के आचार्य गार्घ्य शाखा के थे। ११वीं तथा १४वीं शताब्दी के बीच गुजरात में ३ प्रमुख शिव-मंदिर थे—१. सोमनाथ : १२ ज्योतिर्लिङ्गों में प्रथम; २. मूलेश्वर : मूलराज द्वारा मंडली में स्थापित; ३. सिद्धपुर का रुद्रमहालय : जिसका निर्माण मूलराज ने आरंभ कराया, किन्तु जिसे सिद्धराज ने पूर्ण कराया। १४वीं शताब्दी में गुजरात पर मुसलमानों ने आक्रमण किया। मंदिर तोड़ डाले गये और पाशुपत मठ समाप्त हो गये। किन्तु तो भी गुजरात में पौराणिक शैव मत बना रहा।

ગુજરાતી સાહિત્ય મેં શૈવ ભક્તિ—નરસિહ મેહતા કો ગોપનાથ મહાદેવ કા સાક્ષાત્કાર હુआ થા, જિન્હોને ઉન્હે કૃષ્ણ-ભક્તિ કી ઓર લગાયા। ઇસકે પહ્લે અન્ય નાગર બ્રાહ્મણો કી તરફ નરસિહ ભી શૈવ થે। ‘હારમાલા’ મેં એસા કહા ગયા હૈ કી જો શિવ ઔર કૃષ્ણ મેં ભેદ માનતા હૈ, વહુ વ્યક્તિ અધમ હૈ ઔર નરક કા અધિકારી હૈ। દયારામ ભી એક નાગર ઔર વૈષ્ણવ થે, કિન્તુ ઉનકે કાવ્ય મેં શૈવમત કે પ્રતિ અનાદર કી ભાવના હૈ, નરસિહ મેહતા કે કાવ્ય મેં એમી બાત નહીં હૈ। નરસિહ તો શિવ કા ઉપકાર માનનેવાળે હૈ, જિન્હોને ઉન્હે કૃષ્ણ-ભક્તિ કી ઓર ઉન્મુક કિયા। ભાલણ ને ‘શિવ-ભીલડી-સવાદ’ કી રચના કી હૈ। નાકર ને ‘શિવ-વિવાહ’ લિખા હૈ। ઉસને ‘વ્યાધ-મૂગલી-સવાદ’ તથા ‘શિવરાત્રિ કી કથા’ ભી લિખી હૈ। શામલ કવિ ને શિવપુરાણ કે બ્રહ્મોત્તર ખણ્ડ સે સામગ્રી લેકર ‘રેવાખંડ’ ઔર ‘શિવ-માહાત્મ્ય’ કી રચના કી હૈ, ઇનકે અતિરિક્ત સોમવાર તથા શિવરાત્રિ કી કથાએ ભી લિખી હૈ। શામલ કે આશ્રયદાતા રખીદાસ ભી શિવ-ભક્ત થે। શિવ-પુરાણ પર આધૃત ‘શિવ-વિવાહ’ કી રચના મુશ્રાર ને કી। શિવ-પુરાણ કે નામ સે ખભાત કે હરદેવરામ ને ‘શિવ-માહાત્મ્ય’ લિખા। ઉન્હોને ‘સીમન્તિની આખ્યાન’ કી ભી રચના કી। પ્રેમાનન્દ કે સમકાલીન રત્નેશ્વર ને ‘મહિમનસ્તોત્ર’ કા અનુવાદ ગુજરાતી મેં કિયા। વસાવડ કે નાગર બ્રાહ્મણ કાલિદાસ ને ‘ઈશ્વર-વિવાહ’ લિખા। શિવાનદ સ્વામી ને શિવ કી પ્રશસા મેં બહુત-સે પદ ઔર આરતિયાં લિખી હૈ। પ્રેમાનન્દ ને ભી ‘શિવ-વિવાહ’ લિખા હૈ, કિન્તુ વહુ પ્રકાશિત નહીં હુઆ। કૃતિઆણા કે હરિદાસ ને ‘ઈશ્વર-વિવાહ’ લિખા હૈ। રણછોડજી દીવાનજી ને બ્રજભાષા મેં ‘શિવ-રહ્સ્ય’ તથા ગુજરાતી મેં ‘શિવ-ગીતા’ કી રચના કી હૈ। કવિ મીઠુને શિવ કે અર્ધનારીશ્વર રૂપ કી સ્તુતિ લિખી હૈ। અવિનાશાનન્દ ને ‘શિવ-ગીતા’ કી રચના કી હૈ। દયારામ કે સમકાલીન કપડવણજ-નિવાસી મયારામ ને શકર કી અનેક સ્તુતિયાં લિખી હૈનું। ‘બૃહૃત્કાવ્ય દોહન’ કે અનેક ખણ્ડો મેં દેવીદાસ, ગોવિન્દરામ, જીવરાજ, રઘુનાથદાસ, શ્રીધર ઔર દામોદર દાસ કી શૈવ રચનાએ પ્રકાશિત હૈનું। શિવ ઔર શક્તિ કે સામરસ્ય કો શૈવ તથા શાકત દોનો માનતે હૈ। અત. કહા જા સકતા હૈ કી શિવ કી

आराधना शाक्त कवि भी करते हैं। यद्यपि १५वीं शताब्दी के बाद गुजरात में किसी विशेष शैव सम्प्रदाय का प्रचार नहीं था, तो भी लोग-विशेषकर ब्राह्मण—पौराणिक शैवमत के अनुयायी थे। गुजराती साहित्य में वैष्णव मत की अपेक्षा शैवमत का प्रभाव कम दीखता है। इसके अतिरिक्त वैष्णवों में से वल्लभसम्प्रदाय तथा स्वामीनारायण के उद्घव सम्प्रदायवालों ने साम्रायिक वैष्णव साहित्य का सर्जन किया। किन्तु गत कई शताब्दियों से गुजरात में पोराणिक कोटि का शैवमत ही चलता रहा, अत गुजराती में साम्रायिक शैव-साहित्य प्रायः नहीं के बराबर है।

शाक्त-सिद्धान्त

शक्ति-पूजा का संक्षिप्त विवेचन—देवी-उपासना अत्यन्त प्राचीन है। वैदिक साहित्य में अदिति, उपा, सूर्या, वाक्, श्री तथा अन्य देवी के रूप में पूजी गयी हैं। शक्तिवाद के कई उपनिषद् हैं, जिनमें से कुछ की टीका अप्पण्य दीक्षित तथा भास्कर राय-जैसे प्रसिद्ध विद्वानों ने की है। परशुराम के कल्पसूत्र, अगस्त्य, भारद्वाज, नागानन्द तथा द्रुमरो के शक्तिसूत्र, श्री शकर के परमगुरु गौडपाद के श्री विद्यारत्न सूत्र—यह सब शक्तिवाद का सूत्र-साहित्य है। मार्कण्डेय पुराण का 'सप्तशती', ब्रह्माण्ड-पुराण का 'ललिता सहस्रनाम' तथा 'ललिता त्रिशती' तथा 'देवी-भागवत' आदि पौराणिक शाक्त साहित्य है, जो बहुत अधिक पढ़ा जाता है। इसी प्रकार 'लघुपञ्चस्तवी', गौडपाद का 'मुभगोदय', शकराचार्य की 'सौन्दर्य लहरी' तथा 'देवी महिम्न स्तोत्र' आदि कुछ प्रसिद्ध रहस्य स्तोत्र हैं। लक्ष्मीधर के अनुसार ६४ शाक्त तत्र हैं, जो वेद बाह्य हैं, ८ शाक्त तत्र मिथ्र प्रकृति के हैं, जिनमें उच्चवर्गों के लिए दक्षिणाचार तथा निंम्नवर्गों के लिए वामाचार का निर्देश है। इनके अतिरिक्त ५ शुभागम तत्र हैं, जो वैदिक हैं, वे हैं वमिष्ठ, सनक, शुक, सनन्दन और सनत्कुमार। ये पॉचो तत्र समयाचार हैं। शक्ति-उपासना में मत्र प्रायः बीजाक्षर युक्त है। उसमें यत्र अथवा ज्यामितिक रचनाएँ हैं। देवी-आराधना में बाह्यपूजा तथा आन्तर पूजा दोनों हैं। शरीर के पट्टचक्रों के द्वारा यौगिक क्रियाएँ भी इसमें बतलायी गयी हैं। भारत में कूल ५२ प्रधान शक्ति-पीठ हैं। जब भग-

વાન્ શિવ અચેતાવસ્થા મેં અપને કંધોં પર સતી કે શવ કો લિયે જા રહે થે, તબ વિણુને ઉસ શવ કો ૫૨ ખણ્ડોમેં કાટ દિયા। પ્રત્યેક ખણ્ડ ભારત કે વિભિન્ન સ્થાન પર ગિરા। ઇસ પ્રકાર વે ૫૨ સ્થાન, જહાં ૫૨ ખણ્ડ ગિરે, શક્તિ-પીઠ વન ગયે। કહીં-કહીં ઇન પીઠોં કી સંખ્યા ૧૦૮ વતાયી ગયી હૈ। દેવી ભાગવત કે અનુસાર ગુજરાત મેં કઈ શક્તિ-પીઠ હૈ—દ્વારાવતી, સોમેશ્વર, પ્રભાસ, સરસ્વતી ઔર સમુદ્ર-તીર। સરસ્વતી પુરાણ કે અનુસાર સિદ્ધરાજ ને સહસ્રલિંગ ઝીલ કે ચારોં ઓર ૧૦૦૦ શિવ-લિઙ્ગોં કી સ્થાપના કી ઔર ૧૦૮ શક્તિ-પીઠ બનવાયે, જિનકે મધ્ય મેં હરસિદ્ધા દેવી હૈ। સિરોહી કે સમીપ પિડવારા મેં ૬૨૫ ઈંચ કા એક શિલાલેખ હૈ, જિસમે દેવી ક્ષેમાર્યા કી પૂજા કા ઉલ્લેખ હૈ।

વર્તમાન સમય મેં ગુજરાત મેં તીન મુખ્ય શક્તિ-પીઠ હૈ—એક આરાસુર મેં અમ્બિકા પીઠ; દૂસરા ઉત્તર ગુજરાત મેં ચુંવાલ કા બાલા વહુચરા પીઠ; તીસરા ચાંપાનેર કે સમીપ પાનાગઢ કા કાલી પીઠ। ગુજરાત મેં દેવી કે અનેક પ્રસિદ્ધ મંદિર ભી હૈ—કચ્છ મેં આશાપુરા; કોલગિરિ મેં હરસિદ્ધિ; હલવદ મેં સુન્દરી; આવુ પર્વત પર અર્વદાદેવી; નર્મદા-નટ પર અનસૂયા કા મંદિર હૈ। એસા કહા જાતા હૈ કિ અમ્બા માતા કી મૂર્તિ આરાસુર સે સૂરત સુરક્ષા કી દૃષ્ટિ સે લાયી ગયી થી। ગુજરાત મેં અમ્બિકા, લલિતા, બાલા, તુલજા તથા શ્રીકુલ કે દૂસરે રૂપોં કી પૂજા હોતી હૈ। ગુજરાત કી કાલી ભદ્રકાલી હૈ ઔર દક્ષિણાચાર કી હૈ। આરાસુર કી અમ્બિકા કા મંદિર વહુત પુરાના હૈ। પરમ્પરા વતાતી હૈ કિ કૃષ્ણ કા મંડન-સંસ્કાર યહીં હુઅ થા। નાગર બ્રાહ્મણ ઇસ દેવી કે વિશેપ ઉચાસક હૈનું। વે પ્રતિવર્ષ આરાસુર કો સંઘ લે જાતે હૈ। એસા કહા જાતા હૈ કિ પાવાચલ કી પહાડી—જહાં કાલી દેવી કા મંદિર હૈ—કા આકાર કાલિકા યત્ર કી ભ્રમિત હૈ। ભાગવત ૧૦-૪-૧૨ મેં કહા ગયા હૈ કિ વહ યોગમાયા, જો કંસ દ્વારા ધરતી પર પટકી જાતી સમય લુપ્ત હો ગયી થી, બહુ અથવા બહુચરા દેવી કે નામ સે પ્રખ્યાત હુઈ। પરંપરા કે અનુસાર આરાસુર મેં દેવી કા વાયાં સ્તન કટકર ગિરા થા, ઇસીલિએ વહ ૫૨ પ્રમુખ શક્તિ-તીર્થો મેં સે એક હૈ।

કવિ સોમેશ્વર (૧૧૭૯-૧૨૬૨ ઈંચ) —એક નાગર બ્રાહ્મણ, સોલંકી-શાસકોં કા પુરોહિત તથા લબ્ધપ્રતિષ્ઠ કવિ—ને સંસ્કૃત મેં એક બહુત સુન્દર

काव्य की रचना की है, जो 'मुरथोत्मव' कहलाता है और जो मार्कंडेय पुराण की सप्तशती कथा पर आधृत है।

शैवों और शाक्तों का दर्शन समान है। दोनों अद्वैत मत को मानते हैं, उनकी तात्त्विक तथा यौगिक क्रियाएँ भी एक-सी हैं और दोनों ३६ तत्त्वों को स्वीकार करते हैं। जहाँ शिव की पूजा है, वहाँ शक्ति की भी है; और जहाँ शक्ति की पूजा है, वहाँ शिव की। इसा की दूसरी शताब्दी में पूर्व भारत के पश्चिमी भागों में शक्ति-पूजा बहुत प्रचलित थी। वलभी-शामन में अम्बा भवानी की उपासना जोरों पर थी। सन् ७५६ ई० में जब मुसलमानों ने वलभी पर आक्रमण किया था, वलभी के महाराज शिलादित्य की रानी अम्बाजी की यात्रा पर गयी थी।

वर्तमान काल में गुजरात की शक्ति-पूजा केवल दक्षिणाचार की है। गुजरात में शक्तिवाद का साम्प्रदायिक साहित्य बहुत नहीं पाया जाता। देवी-भक्तों ने मुख्यतः शक्ति की स्तुति में काव्यों की रचना की है। संभवतः जो साम्प्रदायिक साहित्य रचा भी गया होगा, वह या तो नष्ट हो गया है अथवा प्राप्त नहीं है।

गुजराती साहित्य में शाक्तभक्ति—नाथ भवान—वड़नगर के एक ब्राह्मण—(१६८१ से १८०० ई०) जूनागढ़ की माता बाघेश्वरी के उपासक थे। ४१ कड़ियों में रचा हुआ उनका गरबा 'अम्बा आनन', जो अप्रकाशित है, प्रायः गया जाता है। उन्होंने ही 'श्रीधरी गीता' तथा 'ब्रह्मगीता' का अनुवाद किया है। जीवन के पिछले दिनों में वे संन्यासी हो गये थे। शाक्त कवियों के सर्वोत्तम वल्लभ धोला (१६४० से १७५१ ई०) हैं। उन्होंने नियमित रूप से शिक्षा नहीं पायी थी, किन्तु कहा जाता है कि नवार्णमंत्र की कृपा से उन्हें सारी विद्या प्राप्त हो गयी। देवी की प्रशंसा में उन्होंने अनेक गरबों तथा गरबियों की रचना की है। दक्षिणाचार के अनुसार बरावर बाला बहुचरा की आराधना करते रहे और १११ वर्ष तक जिये। आधुनिक काल के किसी कवि ने ऐसी श्रेष्ठ कविता देवी की प्रशंसा में गुजराती में नहीं लिखी। हरगोवन ने सूरत की अम्बा माता की स्तुति में एक गरबा लिखा है। घेसानन्द ने 'देवीचरित्र' 'और मार्कंडेय पराण' की रचना की।

મીઠુ (૧૭૩૮-૧૭૯૧) એક મોઢ બ્રાહ્મણ થે । ઉન્હોને વિન્દ્યાટવી જાકર 'શ્રીનાથ વિદ્યા' પ્રાપ્ત કી । ઉન્હોને સંસ્કૃત તથા ગુજરાતી મેં શાકત-સાહિત્ય કે રૂપ મેં બહુત-સે ગ્રંથ તથા પદ લિખે । શંકરાચાર્ય કી 'સૌન્દર્ય લહરી' કા અનુવાદ ભી ઉન્હોને કિયા । યહ ૧૦૩ પદોં કા સમશ્લોકી અનુવાદ હૈ— જિસે 'શ્રી લહરી' કહેતે હૈને । આધુનિક કાળ મેં કવિ વાલાશંક્ર ને ભી 'સૌન્દર્ય લહરી' કા અનુવાદ કિયા હૈ । જનીવાઈ ઇન્હોની મીઠુ મહારાજ કી શિષ્યા થીને । ઉન્હોને ભી દેવી પર કુછ પદ લિખે હૈને । મીઠુ મહારાજ દ્વારા ઉન્હેને શ્રી વિદ્યા કા રહસ્ય પ્રાપ્ત હુઅ થા ।

દાર્શનિક સાહિત્ય

ગુજરાતી કા દાર્શનિક સાહિત્ય—કૃષ્ણ દ્વારકા મેં નિવાસ કરતે થે । શંકરાચાર્ય કે ગુરુ ગોવિન્દપાદ કા આશ્રમ નર્મદા-તઠ પર થા । શંકરાચાર્ય દ્વારા સ્થાપિત ચાર મઠોં મેં પશ્ચિમી ભારત કા મઠ દ્વારકા મેં હૈ ઔર પરમ્પરા બતાતી હૈ કિ સુરેશ્વરાચાર્ય ઇસકે અધિપતિ થે । યહાઁ કે ઉબ્બટ જૈસે વિદ્વાનોં દ્વારા વેદોં પર ભાષ્ય લિખે ગયે હૈને । નકુલિશ પાશુપત સમ્પ્રદાય કે સંસ્થાપક તથા ઉન્કે અધિકતર અનુયાયી યહીં હુએ । પરમ્પરા કે અનુસાર કપિલ, ગૌતમ ઔર કણાદ ને અપને-અપને સિદ્ધાન્તોં કા વિકાસ યદ્દીં કિયા । ભડોંચ કે ગુજરાતી બ્રાહ્મણ ચક્કધર ને મહારાષ્ટ્ર મેં મહાનુભાવ પન્થ કી સ્થાપના કી । વલ્લભ કે વિદ્વાન् શિષ્યોં ને ગુજરાત કો હી અપના ઘર બનાયા । યહીં પર સહજાનન્દ સ્વામી ને ઉદ્ધવ-સમ્પ્રદાય કી સ્થાપના કી । દયાનન્દ સ્વામી—જો અપને પૂર્વાશ્રમ મેં મૂલશંકર થે—ને અપને અંતિમ સમય મેં યદ્દીં આર્ય-સમાજ કી સ્થાપના કી । ઇસીપ્રકાર બુદ્ધ તથા જૈન ધર્મો કે પ્રસિદ્ધ આચાર્ય, યદ્દીં તક કિ કલિકાલ સર્વજ્ઞ હેમચન્દ્રાચાર્ય ભી યહીં હુએ ।

નરસિહ મેહતા કે જ્ઞાન-વૈરાગ્યવાલે પદ બહુત ઊંચે દાર્શનિક પદ હૈને । ઇનસે ભાગવત કે અદ્વૈત દર્શન કા પ્રભાવ સિદ્ધ હોતા હૈ ઔર કાલાન્તર મેં જિસ પર શંકરાચાર્ય કા પ્રભાવ યત્ત્ર-તત્ત્ર દિખાઈ દેતા હૈ । દૂસરે મહત્ત્વપૂર્ણ રચયિતા મહાનુભાવાન્તી કવિ અખા હૈને । ઉન્કે ગ્રંથ 'અખેગીતા', 'અનુભવ વિન્દુ' તથા 'પંચીકરણ' સે સિદ્ધ હોતા હૈને કિ શંકરાચાર્ય કે કેવલાદ્વૈત સિદ્ધાન્તોં પર ઉન્કા

कितना अधिकार था । केवल अद्वैत के दूसरे प्रसिद्ध लेखक भक्त धीरो हैं । नीरांत और बापूसाहब गायकवाड़ धीरो के समकालीन थे, जिन्होंने निर्गुण भक्ति और ज्ञान पर लिखा है । प्रीतमदास, ज्ञानप्रकाश, छोटम, भाणसाहब, रविसाहब, दामोदर शर्मा, जीवनराम तथा भोजो ने वेदान्त, ज्ञान, त्याग तथा वैराग्य के विभिन्न स्वरूपों पर लिखा है । भीम, धनराज, रामभक्त, नरहरि, गोपाल, बुटिओ, गवरीवाई, मनोहर स्वामी, कबीर पंथियों एवं नाथपंथियों ने भी ज्ञान अथवा भक्ति-मिथ ज्ञान पर कविताएँ लिखी हैं । रणछोड़जी दीवान शिवाद्वैतवादी हैं । वल्लभ धोडा तथा मीठु महाराज ने अपनी कविताओं में शाक्त-दर्शन का भी विवेचन किया है । दयाराम ने तो पुष्टिमार्गीय वल्लभ सम्प्रदाय का बहुत बड़ा साहित्य रचा है । सहजानन्द स्वामी तथा उनके ६ कवियों वाले दल ने उद्धव मत पर लिखा है । जैसा कि स्वयं सहजानन्द स्वामी का कहना है, अपने द्वारा स्थापित उद्धव मत की दार्शनिक पृष्ठ-भूमि पर उन लोगों ने रामानुज के विशिष्टाद्वैत दर्शन को स्वीकार किया है । जहाँ तक साम्प्रदायिक वैष्णव सिद्धान्तों का सम्बन्ध है, वल्लभ सम्प्रदाय दयाराम द्वारा तथा उद्धव सम्प्रदाय स्वामी नारायण कवियों द्वारा बहुत अच्छी तरह वर्णित हुआ है । जैन विद्वानों ने जैन धर्म तथा दर्शन सम्बन्धी रचनाओं को जारी रखा है ।

अध्याय ६

पन्द्रहवीं शताब्दी का साहित्य

नरसिंह मेहता

दीर्घकाल से नरसिंह मेहता गुजराती के आदि कवि माने जाते हैं। यद्यपि उनके कई पूर्ववर्ती कवियों—विशेषकर जैन साधुओं—की कृतियाँ प्रकाश में आयी हैं और काल की दृष्टि से नरसिंह मेहता चाहे आदि कवि न ठहरते हों, किन्तु श्रेष्ठता व परिमाण की दृष्टि से विचार करने पर वे असाधारण सिद्ध होते हैं। अतः अब भी हम उन्हें गुजराती का आदि कवि कह सकते हैं। उनकी कविता इतनी प्रचलित और प्रसिद्ध हो गयी है कि उनके काव्यों में गुजराती का प्राचीन रूप जनता के मुखों में ही लुप्त हो गया और जनता, प्रतिलिपि-कर्ताओं तथा प्रकाशकों ने उन स्थानों पर आधुनिक रूप रख दिये। जो पद अधिक प्रचलित नहीं हुए, उनमें अब भी उनकी पुरानी भाषा सुरक्षित है।

वे एक भक्त कवि थे। प्रभु पर अत्यधिक विश्वास रखने तथा पूर्ण आत्मसमर्पण करने के कारण उनके योगक्षेम का भार श्रीकृष्ण पर ही था, जैसी कि गीता में उन्होंने प्रतिज्ञा की है। कठिनाई के अनेक अवसरों पर उन्हें भगवान् की ओर से सहायता प्राप्त हुई। स्वभावतः आस्तिक जनों ने ऐसी अप्रत्याशित सहायताओं को दैवी चमत्कार के रूप में माना है। मुख्यतः ऐसी सहायताएँ पांच हैं—१. हार, २. हुंडी, ३. मोसालुं, ४. विवाह, ५. श्राद्ध। स्वयं उन्हीं की कविताओं में हमें इन सहायताओं का संकेत मिलता है। परवर्ती कवियों—जैसे, विश्वनाथ जानी, प्रेमानन्द, रेवाशंकर, रघुनाथ, मोतीराम, नाभाजी—ने इन चमत्कारिक घटनाओं का उल्लेख किया है।

नरसिंह मेहता एक बड़नगरा नागर ब्राह्मण (गृहस्थ) थे। उनके पिता का नाम कृष्णदास, पितामह का पुरुषोत्तम दास तथा माता का नाम दयाकोर

था। उनके भाई बंसीधर थे, जो मंगलजी अथवा जीवनराम के नाम से भी पुकारे जाते थे। उनके चाचा का नाम पर्वतदास था। उनका जन्म जूनागढ़ के निकट तलाजा ग्राम में हुआ था। उनका जन्म परंपरा से सन् १४१४ में माना जाता है। कुछ विद्वानों—विशेषकर डाक्टर डा० बा० ध्रुव तथा डाक्टर क० मा० मुन्शी—का मत है कि नरसिंह पर चैतन्य का बहुत प्रभाव था और गोविन्ददास के कूचा (कड्ढा) के आधार पर—जिसमें चैतन्य का सौराष्ट्र में आना कहा गया है—वे नरसिंह का जन्म-काल बाद में मानते हैं। किन्तु यह कूचा (कड्ढा) अप्रमाणित सिद्ध हो चुका है। अतः नरसिंह पर चैतन्य के प्रभाव की अपेक्षा यह मानना अधिक सरल है कि उन पर ब्रह्मवैर्त, भविष्योत्तर, जयदेव एवं भागवत का प्रभाव था, जहाँ से उन्हें वह सारी सामग्री मिली, जिसे लोग चैतन्य से मिली समझते हैं। नरसिंह मेहता का सर्वाधिक मान्य काल सन् १४१४-१४८० है। उनके एक पद में कवीर का उल्लेख है, एक में मराठी भाषा का पुट है और कुछ में नामदेव-जैसे महाराष्ट्री संतों का प्रभाव भी दीखता है, किन्तु इन तथ्यों से उनके काल में कोई अन्तर नहीं पड़ता।

उनके माता-पिता का बचपन में ही देहान्त हो गया था और वे अपने भाई के साथ रहते थे। यद्यपि ग्यारह वर्ष की अवस्था में ही उनका विवाह पक्का हो गया था, तथापि उनके विचित्र लक्षणों को देखकर वह सम्बन्ध टूट गया। अन्ततः सन् १४३२ में उनका विवाह माणिकबाई के साथ हुआ। भाई के साथ रहकर चूँकि वे कुछ कमाते नहीं थे, परिणामस्वरूप प्रायः नित्य ही भैया-भाभी द्वारा उन पर डाँट पड़ती थी। एकवार इतनी अधिक फटकार पड़ी कि उनके हृदय को बड़ा आधात पहुँचा और वे गोपेश्वर मंदिर के शिवजी को तपस्या द्वारा प्रसन्न करने के उद्देश्य से घर से निकल गये। चैत्र शुक्ल ७ से उन्होंने उपवास आरंभ किया। ७ दिन बाद चैत्र शुक्ल १४ को उन्हें गोपेश्वर महादेव के दर्शन हुए। जब उनसे वर माँगने को कहा गया, तो उन्होंने वहीं वर माँगा, जो स्वयं शिवजी को प्रिय है अर्थात् कृष्ण-भक्ति और साथ में रास-लीला का दर्शन। ऐसा कहा जाता है कि शिवजी उन्हे द्वारका ले गये तथा रासकीड़ा दिखायी। नरसिंह हाथ में मशाल लिये बड़ी तन्मयता से देख रहे थे।

એસા કહા જাতા હૈ કિ નરસિંહ રાસક્રીડા કે દેખને મેં ઇતના ખો ગયે કિ મશાલ મેં તેલ ડાલને કી બજાય ઉસ હાથ પર તેલ ડાલ રહે થે, જિસસે મશાલ પકડે થે । ફલ યહ હુआ કિ ઉનકા હાથ જલને લગા, કિન્તુ ઇસકા ઉન્હે પતા તક ન ચલા । ઇસી ઘટના કે કારણ વે દિવટિયા ભી કહ્લાને લગે । ઉસ સમય નરસિંહ કી ભક્તિ કો રાધા કે સમ્મુખ પ્રમાણિત કરને કે લિએ શ્રીકૃષ્ણ ને રાધા કી નથની ચુરા લી । નરસિંહ કો ઘર જાને કી તથા કૃષ્ણભક્તિ એવં રાસલીલા કે પદ ગાને કી આજ્ઞા મિલી । જબ વે જૂનાગઢ આયે, તવ કહા જાતા હૈ કિ પહુલા પદ ઉન્હોને રાધા કી નથની-ચોરી કા હી ગાયા—“નાગર નન્દજી ના લાલ, રાસ રમતાં રમતાં સારી નથની ખોવાણી ।”

ઉપર્યુક્ત ઘટના સે નરસિંહ કે જીવન મેં બહુત બડા પરિવર્તન હુઆ । વે અલગ રહુને લગે । ઉનકે એક પુત્ર શામલ શાહ ઔર એક પુત્રી કુંવર બાઈ થી । વે નિત્ય દામોદર કુણ્ડ પર સ્થિત દામોદર-મંદિર કે ભગવાન્ કી પૂજા કરતે થે । ઉસકા રાસ્તા અછૂતોં કી બસ્તી ઢેડવાડા સે હોકર થા ઔર જબ વે અછૂત ઉન્હેં ભજન સુનાને કા આમંત્રણ દેતે થે, તવ બડી પ્રસન્નતા સે વે જાકર ભજન-કીર્તન સુનાતે થે, કભી-કભી તો સારી રાત બીત જાતી થી । કટૂર શેવ નાગર લોગ ઉનકે ઇસ વ્યવહાર કો સહન ન કર સકે, ઔર ઉન્હોને અનેક પ્રકાર સે ઉન્હેં સતાને કા પ્રયત્ન કિયા ।

એક બાર કુછ શરારતી નાગર બાલકોં ને કુછ તીર્થયાત્રિયોં સે ઝૂઠમૂઠ કહ દિયા કિ યહાઁ જૂનાગઢ મેં નરસિંહ મેહતા આપકા રૂપયા જમા કર લેગા ઔર દ્વારકા કે પ્રસિદ્ધ સેઠ કે નામ હુંડી લિખ દેગા, જિસસે વહાઁ આપકો રૂપયા મિલ જાયગા । યાત્રિયોં ને બાત ઠીક માનકર નરસિંહ સે રૂપયા જમા કરને કી પ્રાર્થના કી । ઉનકે બહુત કહુને પર નરસિંહ ને ઉનકા ૭૦૦ રૂપયા જમા કર લિયા ઔર ‘શામલશાહ’—અપને ઇષ્ટદેવ શ્રીકૃષ્ણ—કે નામ હુંડી લિખ દી । કહા જાતા હૈ કિ અપને ભવત કી લાજ રખને કે લિએ શ્રીકૃષ્ણ શામલશાહ સેઠ કે રૂપ મેં આયે ઔર હુંડી કા રૂપયા ચુકાયા । યહ ઘટના સન् ૧૪૪૩ મેં ઘટી બતાયી જાતી હૈ । ઇસી પ્રકાર, ઉનકે પિતા કે શાદ્દ કે સમય ભી ઉન્હેં દેવી સહાયતા પ્રાપ્ત હુई થી ।

उनकी पुत्री कुँवरबाई का सीमन्त (गोदभरी) उत्सव था। ऐसे अवसर पर जाति-प्रथा के अनुसार पुत्री को, दामाद को तथा उनके अन्य सबधियों को वयू के पिता की ओर से उपहार आते हैं, जिसे मामेहं कहते हैं। इधर नरसिंह के पास भजन-कीर्तन के अतिरिक्त और क्या था? किन्तु यहाँ भी उनके इष्ट-देव ने सहायता की और नरसिंह ने ऐसे-ऐसे बहुमूल्य उपहार दिये कि सब दग रह गये। स्वयं नरसिंह ने इस घटना का वर्णन किया है। उनके पुत्र शामलशाह की मँगनी के अवसर पर भी उन्हे अप्रत्याशित सहायता मिली थी। किन्तु, जैसी परम्परा कहती है, सबसे महान् चमत्कार जूनागढ़ के राजा माडलिक के दरवार मे हुआ था। यह घटना नरसिंह के 'हारसमेना पदो' मे वर्णित है। यद्यपि कुछ विद्वान् इन पदो का रचयिता प्रेमानन्द को मानते हैं, तथापि अधिकाश विद्वानों का मत यही है कि तथ्य बताने वाले मृत्यु पद नरसिंह के ही हैं और कुछ बाद के कवियों द्वारा जोड़े हुए हैं। यह घटना सन् १४५६ मे घटी और माना जाता है कि मार्गशीर्ष शुक्ल ७ को भरे दरवार मे श्रीकृष्ण ने नरसिंह को हार पहनाकर अपना सर्वश्रेष्ठ भक्त सिद्ध कर दिया।

नरसिंह का जीवन बड़ी निर्धनता मे बीता, पर उन्हे पूर्ण सतोष था। उनका सारा जीवन कष्टो मे बीता। आज खाकर कल के भोजन का ठिकाना नहीं था। अपने जीवन-काल मे ही उन्हे अपनी पत्नी और पुत्र का वियोग सहन करना पड़ा। पुत्र की मृत्यु पर अपनी पत्नी और पुत्री को धीरज बँधाने के लिए ही उन्होने "मुख-दुख मन माँ न आणिए" पद की रचना की, ऐसा ममझा जाता है। उनकी जातिवाले नागर ब्राह्मण ही उन्हे बराबर सताया करते थे। उनकी भक्ति को वे ढोग कहते थे और अन्त मे भक्ति को सच्ची प्रमाणित करने के लिए वे उन्हे माडलिक की राजसभा मे खीच ले गये। किन्तु नरसिंह किसी अपमान पर ध्यान न देते हुए दृढ़तापूर्वक खड़े आजंव, आद्रता, प्रवणता, सरलता भावो से भरे कृष्ण भक्ति के भजन गाते रहे और उन्होने अपने योगक्षेम का सारा भार अपने इष्ट श्रीकृष्ण के ऊपर डाल दिया। परिणामतः सभी सकट के अवसरों पर उन्हे सहायता मिली और उनकी कीर्ति पर आँच नहीं आने पायी। एक धारणा के अनुसार उन्होने अपने जीवन का

અંતિમ ભાગ માંગરોલ મેં વ્યતીત કિયા । અપને જીવન દ્વારા ઉન્હોને ગીતા કા યહ શલોક મિદ્ધ કરકે દિગ્ખા દિયા કિ—

અનન્યાશિચન્તયન્તો માં યે જનાઃ પર્યુપાસતે ।

તેષાં નિત્યાભિયુક્તાનાં યોગક્ષેમં વહાભ્યહમ् ॥

ઉનકી કૃતિયાં—નરરસિહ ને અપને કુછ પદોં મેં અપને જીવન કી કુછ વાતોં કો વિસ્તાર સે વર્ણન કિયા હૈ । પદોં કે અતિરિક્ત ઉનકી અન્ય કૃતિયાં હૈન— સુદામાચરિત્ર, ગોવિન્દગમન, દાનલીલા, ચાતુરિઓ, સુરત-સંગ્રામ, રાસ સહસ્રપદી, શૃંગારમાલા, વમન્તનાં પદો, હિંડોલાનાં પદો, કૃષ્ણજન્મનાં પદો ઔર ઇન સબસે શ્રેષ્ઠ ભક્તિ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય કે પદ । નરરસિહ પર જયદેવ કા બહુત અધિક પ્રભાવ થા, જિસે ઉન્હોને સ્વીકાર કિયા હૈ । યદ્યપિ ઉનકે કઈ પદોં મેં ખુલા શૃંગાર હૈ, તથાપિ ઉનકી ભક્તિ ઇતની ઉચ્ચ કોટિ કી થી કે ઉનમે કુત્સિત વાસના કી ગંધ નહીં હૈ । ભક્તિ કી પ્રગાઢતા, સાહિત્ય કી પ્રચુરતા, કાવ્યગત વિશિષ્ટતા તથા સાથૃતા—ઇન સભી દૃષ્ટિયોં સે અન્ય કોઈ કવિ ઉનકે સમકક્ષ ભી નહીં પહુંચ સકા, આગે બढને કી વાત તો બહુત દૂર હૈ । દયારામ કો નરરસિહ કા અવતાર માના જાતા હૈ । જિસ નાગર સમાજ ને ઉન્હેં સત્તાયા થા, ઉસીને બાદ મેં નરરસિહ કો અપના રલ માના । ભક્તોને ઉન્હેં અપના નેતા માના ઔર ગુજરાત ઉન્હેં આદિ કવિ કે રૂપ મેં પાકર ગૌરવાન્વિત હુએ । દ્વારકા મેં ઉનકી મૂર્તિ સ્થાપિત હુઈ હૈ । ઉનકા નામ અત્યન્ત શ્રદ્ધા-ભક્તિ કે સાથ લિયા જાતા હૈ ।

આત્મકથા સમ્બન્ધી પદોં મેં ઉન્હોને અપની નિર્વલતા ઔર નમ્રતા કા વર્ણન કિયા હૈ તથા અન્ય શ્રેષ્ઠ ભાગવત સંતોં કી ભાઁતિ વે ભી કૃષ્ણ કી કભી સ્તુતિ ઔર કભી ઉપાલંભ કરતે હૈન; કૃષ્ણ કે સમ્મુખ કભી રોતે હૈન, કભી હસતે હૈન ઔર કભી ગાતે હૈન, કભી નાચતે હૈન । બડી સચ્ચાઈ ઔર સાદગી સે ઉન્હોને અપના સબ કુછ શ્રીકૃષ્ણ કો સર્પિત કર દિયા થા ઔર ઉનકી પ્રગાઢ ભક્તિ મેં વે ખો ગયે (દેખિએ, ભાગવત ૧૧-૩-૩૨) । ઉન્હોને અનેક પદોં મેં શ્રીકૃષ્ણ-લીલા કા ગાન કિયા હૈ । ‘ગોવિન્દગમન’, ‘સુરત-સંગ્રામ’ ઔર ‘સુદામાચરિત્ર’ આખ્યાનોં કે અંતર્ગત આ સકતે હૈન । યદ્યપિ આખ્યાન કે સભી

विकर्मित लक्षण उनमें नहीं पाये जाते, किन्तु वीजरूप विद्यमान है। उन्होंने अत्यन्त पवित्र भाव से प्रेमलक्षणा भक्ति का गान किया है। उनके कई पद बड़े गीतात्मक हैं और गरबी की भाँति गाये जा सकते हैं। रासलीला तथा कृष्ण की अन्य लीलाओं का वर्णन उन्होंने ऐसे विश्वास के साथ किया है, मानो उन्होंने प्रत्यक्ष उन लीलाओं का साक्षात्कार किया हो। उनका 'वसन्त विलास' फागु काव्य माना जा सकता है। उसके एक पद में १२ महीनों का भी वर्णन है, जिसे एक छोटा वारहमासी कह सकते हैं। यद्यपि 'रास सहस्रपदी' से एक हजार पद होने की ध्वनि निकलती है, किन्तु उसमें वहुत कम पद हैं। गोविन्द-गमन, मुरत-संग्राम और दानलीला के संबंध में विद्वानों को संदेह है कि ये सचमुच नरसिंह की कृतियाँ हैं अथवा नहीं।

उनके ज्ञान-वैराग्य के पद यद्यपि संख्या में थोड़े हैं, तथापि वहुत प्रसिद्ध हैं। उनका कथन भव्य है। वे प्रायः प्रातःकाल गाये जाते हैं, इमलिए उन्हें प्रभाती कहा जाता है। उनमें से अधिकांश का छन्द झूलणाबन्ध है। जैसा कि भागवत में वर्णित है, सच्चे भक्त मुक्ति की भी परवाह नहीं करते, चाहे वह सालोक्य, सामीप्य, सायुज्य, सारूप्य अथवा एकत्र किसी भी प्रकार की हो—(भागवत, ३-२९-१३)। वे केवल परा भक्ति की कामना करते हैं और वह भी साध्य रूप में, साधन रूप में नहीं। यह भाव नरसिंह मेहता द्वारा प्रायः व्यक्त किया गया है। इन पदों की भाषा और भाव अत्यन्त प्रेरणादायी हैं तथा ये पद उनकी परिपक्व अवस्था के हैं—ऐसा माना जाता है। नरसिंह का काव्य मनोरम है; भाषा गीतमय है; स्वयं स्फुरित रागों में विविधता है।

श्रीकृष्ण द्वारा नरसिंह के पुष्पमाला पहनाये जाने का वर्णन बड़ा सजीव है। साधुगण उन्हें कटाक्ष करके कहते हैं “रहे रहे घेला नागरा आवडो शानो अहंकार”—(ओ पगले नागर ! नम्र बन। तुझे इतना आत्म-विश्वास और अभिमान क्यों है ?) “बटल्यो रे नागर नरसेयो बोर्युं आहीरनुं खाधुं रे”—(ओ नागर नरसेया ! तू भ्रष्ट हो गया, क्योंकि तूने अहीरों का छुआ भोजन खा लिया।) कृष्ण-स्तुति के लिए केदार राग बहुत उपयुक्त है, किन्तु नरसिंह ने वहुत थोड़े पैसों में उसे धरणीधर मेहता के पास गिरवी रख दिया

થા । બાદ મેં કૃષ્ણ ને ઉસે છુડ્યાયા । તવ નરસિહ ભગવાન् કો પુકારતા હૈ—“ઉઠો જદૂનાથ દેવાધિદેવા”—(હે દેવાધિદેવ યદુનાથ ઉઠિએ ।) “કહેશે નાગરો કોહનુ નામ ગાતો હતો”—(અન્યથા નાગર મુજ્જ પર કટાક્ષ કરેગે કે તુ ઇતને દિનોં તક કિસકા ભજન કરતા થા ।) “હાર કાજે શૂ વિલમ્બ કરવો ઘણો ?”—(સાધારણ સે હાર કે લિએ આપ ઇતની દેર ક્યોં કર રહે હૈ ?) “રાખ્ય હુ વિપ્રને રંક જાણી”—(મુજ્જે એક નિર્ધન બ્રાહ્મણ જાનકર મેરી રક્ષા કીજિએ ।) “કમાડ કડકદીયાં ગડગડીયાં રે માંડલીકનાં મંદીર”—(માંડલિક કે ભવન કે કપાટ ખડ્ખડાને-ભડ્ભડાને લગે ।)

અવિનાશી પ્રભુ આયે ઔર ઉન્હે હાર પહનાયા । શ્રી રણછોડ દીનાનાથ ને નરસિહ કા ગાડ આલિગન કિયા, જિસકે આનદ કી સીમા ન થી ।

રાસલીલા દેવતે સમય નરસિહ ભગવાન્ કે દિવેટિયા બને થે, જેસા કિ ઉનકી ઇસ પંક્તિ સે સ્થષ્ટ હૈ—“દિવેટિયો રે દિવેટિયો, નરસૈયો હરિનો દિવેટિયો ।” ઉનકે કુછ પદોં મેં યે ભાવ વર્ણિત હૈ—

૧. શામલિયાની સંગે રમતાં માન તજીને મળિએ રે ।

—સાઁવલિયા કે સાથ કીડા કરતે સમય સમસ્ત અભિમાન ત્યાગ દેના ચાહિએ ।

૨. મારો નાથ ન બોલે બોલ, અબોલાં મરિએ રે ।

—મેરે નાથ મુજસે બોલ નહીં રહે હું, ઉનકે વિના બોલે મેરી તો મૃત્યુ હી હો જાયગી ।

૩. કહાઁ જાઉં રે વેરણ રાત મળી ।

—મૈ અબ કહાઁ જાઉં, બૈરન રાત આ ગયી હૈ ।

૪. મંદિર માંહે મોહન મહાલે ફૂલી અંગે ન માઉં રે ।

—મોહન મેરે ઘર મેં આનન્દ કર રહા હૈ, મૈ ફૂલી અંગ નહીં સમાતી ।

૫. કેસર ભીના કહાનજી, કસુબે ભીની નાર ।

—કાન્હા કેશર કે રંગ મેં ભીગે હૈ ઔર ગોપી કુસુબી રંગ મે ।

૬. લટકો તારો લાખ સવાનો, મરકલડાનું મૂલ નહીં ।

—તેરા લટકા સવા લાખ કા હૈ ઔર તેરી મુસકાન તો અમૂલ્ય હૈ ।

૭. નરસૈયા નો સ્વામી ભલે મળિયો, નારપણું ભલે પામ્યાં રે ।

- नरसैया के प्रभु को पाकर हम बहुत प्रसन्न हैं, इसके लिए स्त्री रूप धारण करने में हमें कोई आपत्ति नहीं ।
८. तुं क्यां नो दाणी रे धगड़मल्ल, तूं क्यां नो दाणी रे ।
—ए धगड़मल्ल ! तुझे गोपियों से दान लेने को किसने नियुक्त किया ?
९. बांसलडी वेरण मारी रे, हाँरे वश कीधां रे बैकुंठनाथ रे नार धुतारी ।
—ऐ बांसुरी ! तू मेरी बैरिन है । तू बड़ी धूर्त है । तूने बैकुंठनाथ को वश में कर लिया है ।
१०. सखी आजनी घड़ी रलीयामाणी, मारो बालाजी आव्यो वधा मणी ।
—सखी, आज की घड़ी शुभ है, क्योंकि मेरे बालाजी के आने का शुभ समाचार मिला है ।
११. नहीं मेलुं नन्दनालाल, छेड़लो नहिं मेलुं ।
—ओ नन्दलाल, तुम्हारा पकड़ा हुआ दुपट्टा मैं नहीं छोड़ूँगी ।
१२. जशोदा तारा कानुडाने साद करीने वार रे ।
—यशोदा ! अपने कन्हैया को डाटो और ऊधम करने से रोको ।
१३. ओ पेलो चाँदलियो आइ मुने रमवानो आपो ।
—ऐ माँ ! वह चाँद मुझे खेलने के लिए दे ।
१४. जल कमल छाँडी जाने बाला स्वामी हमारो जागशे ।
जागशे तुने मारशे, मुने बालहत्या लागशे ॥
—ए बालक ! तू जल और इन कमलों को छोड़कर भाग जा, नहीं तो हमें बालहत्या का पाप लगेगा ।
१५. हरिना जन तो मुक्ति न मागे, मागे जन्मोजन्म अवतार रे ।
—हरि का भक्त तो मुक्ति नहीं मागता, वह तो बार-बार जन्म माँगता है ।
१६. द्वारकाना वासी रे, अवसरे आवजो रे, राणी रुक्मणी केरा कंथ ।
—हे द्वारकावासी ! हे रुक्मणी के पति ! हमारी रक्षा के लिए उचित अवसर पर आइए ।
१७. एवा रे, अमो एवा रे एवा, तमो कहो छो बली तेवा रे ।

—હમ તો સ્વભાવ સે હી વૈસી હૈ, યદિ આપ કટાક્ષ કરતે હોય, તો હમ સ્વીકાર કરતી હૈ કિ હમ વૈસી હી હૈ, જેસા આપ કહતે હોય।

૧૮. સન્તો અમે વેપારિયા શ્રી રામનામ ના।

—એ સન્તો ! હમ તો રામ-નામ કે વ્યાપારી હૈ।

૧૯. જાગને જાદવા કૃષ્ણ ગોવાલિયા, તુજ્હ બિન ધેણમા કુણ જાશે।

—એ યાદવ કૃષ્ણ! ગોપાલ! ઉઠો, તુમ્હારે બિના ગોશાલા મે કૌન જાયગા ?

૨૦. પ્રેમ રસ પાને તુ મોરના પીછધર તત્ત્વનુ ટુપણ તુચ્છ લાગે ।

—ઓ મોરપંખીધારી કૃષ્ણ ! તુમ હમેં પ્રેમરસ પિલાઓ, તત્ત્વ કી વ્યાખ્યા હમેં તુચ્છ લગતી હૈ ।

૨૧. ધ્યાન ધર ધ્યાન ધર નન્દના કુંવરનું જથેકી અખિલ આનન્દ પાયે ।

—નન્દ કે લાલ કા સદા ધ્યાન કરો, ઇસસે પૂર્ણ આનન્દ કી પ્રાપ્તિ હોગી ।

૨૨. જે ગમે જગદ્ગુરુ દેવ જગદીશ ને તે તણો ખરખરો ફોક કરવો ।

—સૃષ્ટિનાયક જગદીશ કો જો રુચે, ઉસકે લિએ શોક મત કરો ।

૨૩. ચેત રે ચેત દિન ચાર છે લાભના લીંબું લહેકાવતાં રાજ લેબુ ।

—એ પ્રાણી ! ચેત, ચેત, કમાઈ કરને કે બસ ચાર હી દિન હોય । તુઝે ઇતને સમય મેં રાજ્ય પ્રાપ્ત કરના હૈ, જિતને સમય મેં નીંબૂ ઉછાલ કર લોકા જાતા હૈ ।

૨૪. નિરખને ગગનમાં કોણ ઘૂમી રહ્યો, તેજ તું તેજ તું શબ્દ બોલે ।

—દેખ, આકાશ (હૃદય કા દહરાકાશ) મેં સર્વાત્મા પ્રકટ હોકર કહતા હૈ, તત્ત્વમસિ-તત્ત્વમસિ ।

૨૫. અખિલ બ્રહ્માણડમાં એક તું શ્રીહરિ જૂજવે રૂપે અનન્ત ભાસે ।

—ઇસ સમૂર્ણ સૃષ્ટિ મેં એકમાત્ર હરિ હી હૈ, જો અનન્ત રૂપોં મેં દિખાઈ દે રહા હૈ, જેસે ભિન્ન-ભિન્ન નામ-રૂપવાળે આભૂષણોં મેં સોના એક હી રહતા હૈ ।

૨૬. જાગી ને જોઉં તો જગત દીસે નહિ ઊંઘ માં અટપટા ભોગ ભાસે ।

ચિત્ત-ચૈતન્ય-વિલાસ તદરૂપ છે બ્રહ્મ લટકાં કરે બ્રહ્મ પાસે ॥

—જવ મૈ જગકર દેખતા હું તો અનેકતા નહીં દીખતી । યે સબ અટપટે રૂપ કેવલ સ્વર્પન મેં હી આતે હોય । યહ સબ ચિત્ત કી ચેતનતા કા

विलास है। अन्त में केवल वह तत् अथवा ब्रह्म ही है। प्रकट में ब्रह्म ब्रह्म के साथ कीड़ा कर रहा है।

२७. जीव ने शीव तो आप इच्छाएं थया ।

—वह परम आत्मा अपनी इच्छा से पृथक्-पृथक् आत्मा हुआ है।

२८. ज्यां लगी आत्मा तत्व चीन्यो नहीं, त्यां लगी साधना सर्व काची ।

भणे नरसेयो के तत्त्वदर्शन विना रत्नचिन्तामणि जन्म खोयो ॥

—जब तक आत्मा के तत्त्व को नहीं पहचाना, तब तक सारी साधना कच्ची है—ऐसा मानना चाहिए। नरसेया कहता है कि उस तत्त्व का दर्शन यदि नहीं किया तो चिन्तामणि रत्न के समान मनुष्य जन्म को व्यर्थ खो दिया ।

नरसिंह के शृंगारिक पद भागवत के इस श्लोक की व्याख्या करते हैं—

न भद्यावेशितधियां कामः कामाय कल्पते ।

भजिता कविथिता धाना प्रायो बीजाय नेष्ठते ॥

भागवत, १०-२२-२६

जिनका मन पूर्णरूप से श्रीकृष्ण में लग गया है, उनके लिए काम काम नहीं रह जाता, क्योंकि भूजा हुआ अन्न बीज बनकर उग नहीं सकता ।

उपर्युक्त ज्ञान के कुछ पदों में उपनिषद्-दर्शन की गंध और आत्मानुभव की प्रतिध्वनि प्रतीत होती है। श्री वल्लभाचार्य और महाप्रभु चैतन्य का काल नरसिंह के बाद का है। नरसिंह के दर्शन में हम भागवत का अद्वैत और ज्ञानोत्तर भक्तों की अहैतुकी भक्ति देखते हैं। ये नवधा भक्ति से भी आगे जाकर पराभक्ति को प्राप्त करते हैं। इनके पदों में यत्र-तत्र विष्वरा दर्शन वेदान्त-दर्शन है, जिस पर आद्य शंकराचार्य की छाया स्पष्ट है और जो उनके बाद आनेवाले आचार्य वल्लभ के दर्शन के भी अनुकूल है। नरसिंह का कहना है कि पारमार्थिक अवस्था में मायानिवृति के कारण जगत् की बाधा है। “जागीने जोउं तो जगत् दीसे नाहीं” मे नरसिंह कहते हैं कि ज्ञान के पश्चात् जगत् लुप्त हो जाता है और तब उनकी दृष्टि में जगत् अथवा प्रपञ्च में कोई अन्तर नहीं रह जाता। जो सत्य और अद्वैता-ममतात्मक-संसार दै। किन्तु जो

वल्लभाचार्य की दृष्टि से असत्य है। “ऊँघ मा अटपटा भोग भासे” और “कनक-कुड़ल विशे भेद नोये” मे नरसिंह ऐसा नहीं कहते कि यह केवल अविकृत परिणामवाद है। इन पक्षियों से विवर्तवाद का तात्पर्य निकाल लेना भी सम्भव है। ज्ञान-प्राप्ति के बाद भी भक्ति की महत्ता स्वीकार करना भागवत के अनुसार ही है, यद्यपि नरसिंह ऐसा भी कहते हैं कि बिना तत्त्व-दर्शन के सभी साधनाएँ भूठी और व्यर्थ हैं। जैसा कि श्रीधर ने दिखाया है, शकर का मायावाद भी भागवत मे है। इसके लिए भागवत २-९-३२ से ३५, १०-७३-११, ६-१२-२६, १०-८४-२४, २५ और १२-४-२८ आदि स्थल देखे जा सकते हैं। “चित्त चैतन्य विलास तदरूप छे” की व्याख्या इस रूप मे की जा सकती है कि यह समस्त ससार-व्यापार चित् मे चैतन्य के विव का व्यक्तीकरण है और अन्ततोगत्वा तदरूप अर्थात् ब्रह्मरूप ही है, एक ब्रह्म दूसरे ब्रह्म के साथ खेलता है। “ब्रह्म लटका करे ब्रह्म पासे।” दूसरे शब्दो मे नरसिंह गौडपादाचार्य का ‘दृष्टि-सृष्टिवाद’ ही प्रस्तुत करते हैं।

पद्मनाभ

पद्मनाभ विसनगरा नागर थे और झालोर के चौहान राजा अक्षयराज के राजकवि थे, जो कान्हड़दे महाराज की पाँचवीं पीढ़ी मे हुए थे। इन्हीं अक्षयराज की प्रेरणा से पद्मनाभ ने, जिनका उपनाम ‘पुण्यविवेक’ था, ‘कान्हड़दे प्रबन्ध’ नाम का एक उत्तम ऐतिहासिक प्रबन्ध लिखकर मार्गशीर्ष शुक्ल १५, स० १५१२ सोमवार को पूर्ण किया। इसमे उन्होने सोनगिरा-चौहानों की वीरता का गान किया है। इस कवि के व्यक्तिगत जीवन के सम्बन्ध मे बहुत ही कम जानकारी है।

मुनि जिनविजयी ने पद्मनाभ को महाकवि उचित ही कहा है। कवि ने कान्हड़दे की कीर्ति का वर्णन किया है, जिन्होने अलाउद्दीन खिलजी के विश्वद्युद्ध छेड़ा और अन्त मे देश-धर्म के ऊपर अपना बलिदान कर दिया। इस श्रेष्ठ काव्य मे वर्णित अधिकाश ऐतिहासिक तथ्य सत्य है, जिन्हे अन्य प्रामाणिक सूत्रों का भी समर्थन प्राप्त है। पुरानी गुजराती अथवा राजस्थानी का जो यह सर्वोत्तम काव्य माना गया है, वोह उचित ही है। डाक्टर क० मा० मुन्नी ने

तो इसे सिद्धराज के गुजरात का अत्यन्त मोहक गीत कहा है। काव्य केवल काव्यगत गुणों के कारण ही उत्तम नहीं है, वरन् इसका महत्व भाषा-संबंधी अध्ययन की दृष्टि से भी है, क्योंकि इसमें १५वीं शताब्दी की शुद्ध भाषा का रूप विद्यमान है। काव्य में तत्कालीन इतिहास, भूगोल और लोगों के सामाजिक जीवन का बड़ा सजीव वर्णन है। कृति से कवि की देशभक्ति, धर्म-प्रेम और नीति के प्रति आस्था का पूर्ण परिचय मिलता है। चरित्र-चित्रण अत्यन्त कला-पूर्ण, प्रभावशाली और उत्तम है। शैली सबल और विभिन्न भावों के अनुकूल है। वर्णन रचिकर है; बहुत कम-अधिक या उबानेवाले नहीं हैं। कवि ने अपनी क्षमता पर विश्वास व्यक्त किया है और यह कृति उसकी परिपक्व अवस्था की प्रतीत होती है। उसने और भी रचनाएँ की होंगी, किन्तु दुर्भाग्य से वे प्राप्त नहीं हैं।

इस कृति की कथावस्तु ऐतिहासिक है। ज्ञालोर के शासक सोनगिरा चौहान महाराज कान्हड़दे ने अलाउद्दीन खिलजी से युद्ध किया था। कान्हड़दे का पुत्र बीरमदे था। गुजरात के शासक ने उसके मंत्री माघव के साथ दुर्यो-वहार किया, जिससे क्षुधा होकर उसने देशद्रोह का निदनीय कर्म किया। उसने अलाउद्दीन को गुजरात पर चढ़ाई करने का निमंत्रण दिया। अलाउद्दीन की सेना ने जाने के लिए कान्हड़दे से मार्ग माँगा, किन्तु उन्होंने अस्वीकार कर दिया। इस पर सेना ने पाटण को नष्ट कर डाला। पाटण के महाराज को भागना पड़ा। फिर मुसलमानी सेना ने सोमनाथ मंदिर पर चढ़ाई की। राजपूत बड़ी बीरता से लड़े, किन्तु अन्त में पराजित हो गये। शिवलिङ्ग तोड़ डाला गया और एक गाड़ी में वह दिल्ली ले जाया गया। पद्मनाभ कहते हैं —

“आगइ रुद्र घणइ कोपानलि दैत्य सबे तइ बाल्या ।

तइं पृथ्वी मांहि पुण्य वरताव्यां देवलोकि भय राल्या ।

तइं बालिज काम त्रिपुर विध्वंसित पवनवेणि जिम तूल ।

पद्म नाभ पूछइ सोमइया केयूं कर्यउं त्रिसूल ॥”

हे रुद्र ! आपने अपनी ओधागिन से दैत्यों को जला डाला; आपने धरती पर पुण्य स्थापित किया और देवताओं का भय दूर किया; आपने कामदेव और

ત્રિપુર કો ઉમ્મી તરહ ભસ્મ કર દિયા, જેસે પવન રૂઈ ઉડા લે જાતા હૈ । પચાનાભ પૂછતા હૈ, ‘હે સોમેયા ! ઇમ સમય આપકે ત્રિશૂલ કી શક્તિ કહાઁ ચલી ગયી ?’

સોમનાથ-વિજય કે પશ્ચાત્ અલાઉદ્દીન કે સેનાપતિ ઉલ્ઘંખાઁને અભિમાન મેં આકાર કાન્હડદે પર આક્રમણ કિયા, જિન્હોને માર્ગ દેને સે અસ્વીકાર કર દિયા થા । દેવી આશાપુરી કી કૃપા સે કાન્હડદે ને ઉલ્ઘંખાઁનો પરાસ્ત કિયા ઔર વહ શિવલિઙ્ગ વાપસ લૌટા લિયા, જો ગાડી મેં દિલ્લી લે જાયા જા રહા થા । શિવલિઙ્ગ કો પાંચ ખંડો મેં વિભક્ત કરકે કાન્હડદે ને અપને બનવાયે હુએ પાંચ વિભિન્ન મંદિરો મેં સ્થાપિત કરાયા । એક ખંડ સૌરાષ્ટ્ર મેં, દૂસરા જ્ઞાલોર મેં તથા તીસરા સ્વયં કાન્હડદે કી રાજવાટિકા મેં સ્થાપિત કિયા ગયા । “કાન્હડદે પ્રવંધ” ચાર ભાગો મેં હૈ ઔર પ્રથમ ભાગ યહીં સમાપ્ત હોતા હૈ ।

જब અલાઉદ્દીન કો કાન્હડદે દ્વારા અપની સેના કે પરાજિત હોને કા સમાચાર મિલા, તો ઉસને યુદ્ધ કા નિશ્ચય કિયા । કાન્હડદે સે યુદ્ધ કરને કે લિએ ચલી હુઈ મુસલમાની સેના પહ્લે શમીઆના પહુંચી, જહાઁ કાન્હડદે કા ભતીજા સાંતલ થા । સાંતલ ને બડી વીરતા સે યુદ્ધ કિયા । સાંતલ ને આશાપુરી દેવી કી સ્તુતિ કી । દેવી પ્રસન્ન હુઈ, કિન્તુ ઉન્હોને બડા વિચિત્ર દૃશ્ય સાંતલ કો દિખાયા । સાંતલ કો એસા લગા, જેસે વહ સોયે હુએ સુલતાન કે તંબૂ મેં લે જાયા ગયા હૈ, જહાઁ ઉસને સોયે હુએ સુલતાન કી જગહ તીન નેત્ર ઔર પાંચ મુખવાળી આકૃતિ દેવી; ઉસને વિસ્મય કે સાથ જટાએ, રંડમાલા, કમણ્ડલુ, વ્યાઘ્રચર્મ, ત્રિશૂલ આદિ ભી દેખે ઔર સુલતાન મેં રુદ્ર કા સ્વરૂપ દેખા । સાંતલ પ્રણામ કરકે લૌટ આયા । વહ બડી વીરતા સે લડા । ઉસકી રાન્નિયાં અગ્નિ મેં પ્રવેશ કર ગયીં ઔર વહ સ્વયં અત્યન્ત ધાયલ હોકર રણભૂમિ મેં ગિર પડા ઔર વીરગતિ કો પ્રાપ્ત હુઆ । સુલતાન ને ઉસકી વીરતા કો સરાહા ઔર ઉસકે રક્ત કા તિલક અપને માથે પર લગાકર ઉસકા સમ્માન કિયા । ગ્રંથ કા દ્વિતીય ભાગ યહાઁ સમાપ્ત હોતા હૈ ।

તૃતીય ભાગ મેં જ્ઞાલોર પર સુલતાન કે આક્રમણ કા વર્ણન હૈ । સુલતાન કી એક પુત્રી થી, જિસકા નામ થા પીરોજા । ઉસે શકુન તથા જ્યોતિષ કા કુછ

ज्ञान था, साथ ही उसे अपने पूर्व जन्मों का पता था। उसने कान्हड़दे के पुत्र वीरमदे के साथ विवाह करना चाहा। किन्तु प्रार्थना करने पर भी वीरमदे ने उसे स्वीकार नहीं किया। इस पर क्रोधित पादशाह ने झालोर पर बड़ा जोर-दार आक्रमण किया। आगापुरी देवी की कृपा से कान्हड़दे ने मुलमानी डेरों पर अग्नि की वर्षा कर दी और पादशाह की एक लड़की को उसके पति महित जीवित बन्दी बना लिया। किन्तु पादशाह की पुत्री पीरोजा ने भविष्यवाणी की कि वह अपनी वहन और वहनोंई को छुड़ा लायेगी; वीरमदे संवत् १३६८ में युद्ध में मारा जायगा; उसकी अन्त्येष्टि किया करके वह भी यमुना में कूदकर प्राणत्याग करेगी; दूसरे जन्म में वह वीरमदे के साथ विवाह करेगी; झालोर का किला सात वर्षों तक जीता नहीं जा सकेगा; इतने समय के बाद किला टूटेगा; कान्हड़दे की मृत्यु के बाद सुलतान भी ८ महीने के भीतर ही मर जायगा।

कान्हड़दे कई वर्षों तक वीरता के साथ लड़ता रहा, किन्तु वीका सेजवाल की धोखेबाजी के कारण सुलतान की सेना एक गुप्त मार्ग से किले में प्रवेश कर गयी। सब मिलाकर १५८४ स्त्रियों ने जीहर किया। घनघोर युद्ध के बाद कान्हड़दे वैशाख शुक्ल ५ सं० १३६८ को युद्ध में मारा गया। उसके बाद वीरमदे ने ३॥ दिनों तक राज्य किया। भीषण युद्ध करते हुए वीरमदे भी मारा गया। उसका मिर दिल्ली पीरोजा के पास पहुँचाया गया, किन्तु पीरोजा को देखते ही सिर दूसरी ओर धूम गया, जिससे वह बहुत दुखी हुई। उस सिर की अन्त्येष्टि किया करके पीरोजा यमुना में कूद पड़ी। उसके ८ महीने बाद सुलतान की भी मृत्यु हो गयी, जैसी कि पीरोजा ने भविष्यवाणी की थी। इसी कान्हड़दे के वंश की ५वीं पीढ़ी में राजा अक्षयराज हुआ, जो कवि पद्मनाभ का आश्रयदाता था। यहाँ प्रबंध समाप्त होता है।

गुजराती साहित्य में पद्मनाभ का 'कान्हड़दे प्रबन्ध' और 'लावण्यसमय सूरि' का 'विमल प्रबंध'—ये दोनों ऐतिहासिक प्रबंध हैं। 'कान्हड़दे प्रबंध' में वीररस की प्रधानता है, साथ ही अन्य रसों का पुट भी है, विशेष कर विप्रलम्भ शृंगार और करण का। कान्हड़दे, वीरमदे, सांतल, बतड, अलाउदीन, उलूघखाँ, पीरोजा, वीका सेजवाल आदि पात्रों का चरित्र-चित्रण बड़ी कुश-

लता और कलात्मक ढंग से किया गया है। अवसर के अनुकूल शैली में भी परिवर्तन होता गया है। मारवाड़, झालोर और भिन्नमाल का बड़े विस्तार में वर्णन किया गया। विवाह और दाह-संस्कार की रीतियों का भी अच्छा वर्णन है। महाराज कान्हड़दे के दैनिक शाकाहार की सूची बड़ी रोचक है। मुसलमानी सेना ने कैसे गाँवों को नष्ट किया, कैसे लोगों को बन्दी बनाया, और कैसे मंदिरों को तोड़कर लोगों को पशुओं की कच्ची खाल से बाँधा—इन सबका बड़ा सटीक चित्रण कवि ने किया है।

कवि ने मुख्यतः चौपाई बन्ध और पवाडुछन्द का उपयोग किया है। भाषा में अपश्रंश के अवशिष्ट रूपों का कहीं पता नहीं है; उसके स्थान पर १५वीं शताब्दी की पुरानी गुजराती का रूप अत्यन्त स्पष्ट है।

बीरसिंह

कवि बीरसिंह का एक हजार पंक्तियों का केवल एक ही ग्रंथ है 'उषाहरण'। ऐसा लगता है कि नरसिंह की वृद्धावस्था के समय बीरसिंह हुआ था। उसने भागवत और हरिवंश से कथा-सामग्री ली है और काव्य में बीर तथा शृंगार रसों का वर्णन किया है। 'उषाहरण', 'कान्हड़दे प्रबन्ध' से बहुत कुछ मिलता है; संभवतः कवि ने उक्त प्रबन्ध को अवश्य पढ़ा होगा। 'उषाहरण' में छंदों की विविधता है। उषाहरण नाम से जितने काव्य अब तक प्राप्य हैं, उनमें सबसे प्राचीन यही है। इधर-उधर अनुप्रासों से युक्त इसमें 'गद्य कतार' ढंग के कुछ गद्य-स्थल भी हैं। इस ग्रंथ का समय सं० १५२० या १५२५ माना जाता है। कवि पर चारणी भाषा अथवा जैन धर्म का कोई प्रभाव नहीं दीखता। पांडुलिपि पाटण से प्राप्त होने के कारण अनुमान किया जाता है कि कवि पाटण-निवासी होगा। सब मिलाकर कृति में काव्य-गुण हैं।

कारमत मंत्री

कारमत मंत्री 'सीताहरण' का रचयिता है, जिसमें ४९५ कड़ियाँ हैं और जिसकी रचना सं० १५२६ में हुई थी। 'कान्हड़दे प्रबन्ध' की कुछ पंक्तियों से 'सीताहरण' की पंक्तियाँ मिलती हैं, इस बात से सोचा जाता है कि कारमत

मंत्री ज्ञालोर के ठाकोर का मंत्री अथवा कारभारी रहा होगा। ऐसा प्रतीत होता है कि रचनाकार वैश्य था। ग्रंथ में कोई असाधारण विशेषता नहीं है।

भालण

भालण के समय में मतभेद है। बहुत वाद-विवाद के पश्चात् श्री रामलाल मोदी ने उसका काल १५वीं शताब्दी माना है। श्री के० का० शास्त्री लिखते हैं, “भालण ने कुछ पद ब्रज भाषा में रचे हैं, जो वल्लभ संप्रदाय के अष्टछाप कवियों के साथ के ही हैं। अतः भालण १६वीं शताब्दी के पहले का नहीं माना जा सकता।” कडवा-बद्ध आख्यान पहले-पहल भालण ने ही लिखा। स्वयं आख्यान शब्द पहले पहल भालण की रचना में ही मिला। आख्यान सलंग बन्ध और कडवा-बन्ध होते हैं, इनमें से दूसरा प्रकार भालण द्वारा आरंभ किया हुआ है।

भालण एक मोढ ब्राह्मण थे। उनका नाम आस्पद त्रिवेदी था और वे पाटन-निवासी थे। उनके दो गुरु थे, श्रीपाल और ब्रह्मप्रियानंद। उनके दो पुत्र थे—उद्धव और विष्णुदास। उनका परिवार बड़ा और सम्पन्न था। वे वैदिक धर्म के अनुयायी थे और जीवन के अंतिम दिनों में श्रीराम के परम भक्त हो गये थे। उनका संस्कृत ज्ञान बहुत अच्छा था और उनकी रचनाओं से स्पष्ट है कि कादम्बरी, नैषधीय चरित, भागवत, पद्य पुराण तथा अन्य पुराणों को अच्छी तरह पढ़ा था। ब्रजभाषा का भी उनका अध्ययन अच्छा था। वे उपर्युक्त कठिन संस्कृत ग्रंथों का गुजराती में बहुत तद्रूप और सुन्दर अनुवाद उपस्थित कर सकते थे तथा उन्होंने बहुत-से आख्यान गुजराती-साहित्य को दिये हैं। उनकी साहित्य रचना का काल श्री के० का० शास्त्री द्वारा सं० १५५० और १५७५ के बीच का माना गया है। उन्होंने देशी सर्वेया, देशी चौपाई और देशी हरिगीत छन्दों का प्रयोग बहुत अधिक किया है। इस भाषा को गुर्जरभाषा के नाम से सम्बोधित करनेवाले पहले व्यक्ति यही हैं।

इनकी रचनाएँ हैं—द्रौपदी-वस्त्रहरण, सप्तशती, मृगी आख्यान, नलाख्यान, मामकी आख्यान, ध्रुवाख्यान, राम-विवाह (अधूरी), जालन्धराख्यान और दशम स्कंध। ‘शिव-भिलड़ी संवाद’, राम बाल-चरित के पद और बाण

કી 'કાદમ્વરી' કા ગુજરાતી મેં પદ્યાનુવાદ—ઇની ભી રચના કી હૈ। સપ્તશતી, નલાલ્યાન, દશમસ્કંધ ભી અનુવાદ હી હૈને।

ભાલણ કે આલ્યાનોં મેં ઉનકા ધ્યાન વિશેપકર કથાવસ્તુ કે વિકાસ કી ઓર દિખાઈ દેતા હૈ ઔર પ્રેમાનન્દ કી ભાઁતિ વે રસોં એવં અલંકારોં કા સૌદર્ય બઢાને મેં સક્ષમ નહીં લગતે। ઉનકે વાદ લગભગ ૨૫૦ વર્ષોં તક ઉનકા કડવા-બદ્ધ-આલ્યાન પ્રકાર પ્રચલિત રહ્યા ઔર પ્રેમાનન્દ કે કાવ્ય મેં વહું ચરમ સીમા કો પહુંચ ગયા। વાદ મેં ઉસકા હાસ આરંભ હુએ। પ્રેમાનન્દ કે વાદ પદ અધિક પ્રસિદ્ધ હુએ। કવિતા કી દૃષ્ટિ સે આલ્યાનોં કી અપેક્ષાં પદોં મેં ભાલણ કી સફળતા અધિક દિખાઈ દેતી હૈ। સંભવત: વે જીવન કે આરંભ મેં શક્ત થે ઔર અંતિમ અવસ્થા મેં રામ-ભક્ત હુએ। એસા ભી વિશ્વાસ કિયા જાતા હૈ કી અંત મેં વે સંન્યાસી હો ગયે થે। ભાલણ ને અપને આલ્યાનોં મેં વાદ મેં કિસી પ્રકાર કા પરિવર્તન નહીં કિયા, જેસા કિ પ્રેમાનન્દ ને કિયા હૈ।

ઉનકે રામ-કૃષ્ણ કે પદ, દશમસ્કંધ, નલાલ્યાન ઔર કાદમ્વરી કો બહુત પ્રસિદ્ધ મિલી। ઉનકે પદ ગરવિયોં કે તરહ ગયે જા સકતે હૈને। ઉનમે વાતસલ્યરસ કા સોત વહ્તા હૈ। નર્સિંહ ઔર મીરા કે વાદ મધ્યકાલીન ગુજરાતી-સાહિત્ય મેં બસ ઇન્હોની કે કુછ પદ અતિ સુન્દર બન પડે હૈને। નલાલ્યાન મેં ઇન્હોને મહાભારત કો આધાર બનાયા હૈ, કિન્તુ 'નૈપદ્ધીય ચરિત' ઔર 'નલચરિત' કા અધ્યયન ભી સ્પષ્ટ લક્ષિત હોતા હૈ। એક દૂસરા નલાલ્યાન ભી ઉન્હોની કા લિખા હૈ—ઇસમે સંદેહ હૈ। ઉનકે અનુવાદ ગ્રંથ 'સપ્તશતી' ઔર 'દશમસ્કંધ' અસાધારણ નહીં હૈને; ઉનકી સર્વશ્રેષ્ઠ કૃતિ હૈ 'કાદમ્વરી', જો પ્રેમાનંદ કે આલ્યાનોં કે વાદ ગુજરાતી કી સર્વોત્તમ રચનાઓં મેં એક હૈ। યહ વાણ કી કાદમ્વરી પર આધૃત હૈ ઔર ઇસમે ૫૦૦૦ પદ હૈ। યહ અનુવાદ નહીં હૈ, પરંતુ ઉસકા એક રૂપ હૈ ઔર ઇસમે ઉતની હી સામગ્રી લેને કી ચેષ્ટા કી ગયી હૈ, જિતની કિ ઉમ સમય કી ગુજરાતી ભાષા મેં આ સકતી થી ઔર જિતની પાઠકોં યા શ્રોતાઓં કો પ્રિય લગ સકતી થી। બાણ કી કાદમ્વરી ઔર કિસી ભાષા મેં પદ્યબદ્ધ નહીં હુઈ। ઇસ દૃષ્ટિ સે ભાલણ કા પ્રયત્ન વિરલ ઔર સફલ હી નહીં હૈ, વરન્ એકમાત્ર તથા અસાધારણ ભી હૈ। ઇસમે એક રસ-કાવ્ય અથવા આલ્યાન-કાવ્ય કે સમી લક્ષણ હૈ, સાથ હી મૂલ ગ્રંથ કે સૌદર્ય કો અક્ષુણ રહ્યને મેં કવિ બહુત સફલ હુએ હૈ।

मूल ग्रंथ तो लंबे-लंबे मिश्र वाक्यों के कारण इतना किलप्ट है कि गद्य में भी उसका अनुवाद करना कठिन है। भालण की रचना में मूल का सा आनन्द आता है। उनकी भाषा मधुर और गठी हुई है। अब पुरानी गुजराती का विकास और आरंभ हुआ; विशेषकर बातचीत की भाषा प्रेमानंद के समय की साहित्य-भाषा के बहुत निकट आ रही है।

भीम

भीम कवि 'हरिलीला घोडश कला' और 'प्रबोध प्रकाश' के रचयिता हैं। उन्होंने पुरुषोत्तम और नरर्सिंह व्यास का अपने गुरुओं के रूप में उल्लेख किया है। एक मत से ये पुरुषोत्तम और कोई नहीं, कवि भालण ही थे; क्योंकि ऐसा सोचा जाता है कि उनका दूसरा नाम पुरुषोत्तम महाराज था। श्री केंका० शास्त्री ने भी इस मत को स्वीकार किया था, किन्तु अपने बाद के ग्रंथ में उन्होंने इसे अस्वीकार कर दिया। कवि ने सिद्धपुर और सोमनाथ की चर्चा की है। कुछ कहते हैं कि वे मोढ ब्राह्मण थे और दूसरे कुछ लोग मानते हैं कि वे नागर थे; विष्णुदास के पिता और अविचलदास के पितामह थे।

बोपदेव ने १७८ पद्यों में 'हरिलीला विवेक' की रचना की है, जिसमें अति संक्षेप में भागवत की कथा आ जाती है। भीम ने एक मौलिक रचना प्रस्तुत की और उसे बढ़ाकर २००० कड़ियों तथा १६ भागों अथवा कलाओं में विभक्त किया। भीम ने केवल भागवत के अध्यायों को क्रमबद्ध करने में बोपदेव का अनुकरण किया है। भीम पर किसी अज्ञात गुरु की कृपा थी। कवि द्वारकाधीश का परम भक्त मालूम होता है। भीम ने अपने रूपक काव्य 'प्रबोध प्रकाश' में ११वीं शताब्दी के श्रीकृष्ण विषयक संस्कृत नाटक 'प्रबोध चन्द्रोदय' से सामग्री ली है, उसे सँवारा है, संक्षिप्त भी किया है। इन्हीं दो ग्रंथों की रचना करके कवि ने १५वीं शताब्दी के वैष्णव-साहित्य में अच्छा योगदान किया है। ग्रंथों का काव्यत्व द्वितीय श्रेणी का है।

मांडण

मांडण तीन ग्रंथों के रचयिता हैं। उनका पहला ग्रंथ 'प्रबोध वत्तीमी' दार्शनिक काव्य है और प्रकाशित है, किन्तु उनके दूसरे और तीसरे ग्रंथ 'रामायण'

તथા 'રૂકમાંગદ કથા' અપ્રકાશિત હૈનું। ઉનકા સમય ૧૫વીં શતાબ્દી કા અંતિમ ભાગ માના જાતા હૈ। વે જાતિ કે વન્ધારો ઔર સિરોહી-નિવાસી શ્રી મદન જોશી કે શિષ્ય થે। 'રામાયણ' ઔર 'પાણ્ડવ વિષ્ટ' ઉનકે અપૂર્ણ ગ્રંથ હૈનું। એસા કહા જાતા હૈ કે ઉન્હોને 'સત્યભામાનુ રૂસણુ' ભી લિખા થાં।

પ્રવોધ બત્તીસી ષટપદી ચૌપાઈ મેં હૈ। ગ્રંથ મેં કુલ ૩૨ વીશી હૈનું ઔર પ્રત્યેક વીશી મેં ૨૦ ષટપદી ચૌપાઇયાં હૈનું। ઉનકા કાવ્ય વિલકુલ અખા કવિ કે સમાન હી હૈ। માંડળ કી દૂસરી વિશેષતા યહ હૈ કે ઉન્હોને લગભગ ૫૦૦ કહાવતોં ઔર અર્થાત્તરન્યાસોં કો એકત્ર કરકે ઉનકા ઉપયોગ કિયા હૈ। ઉનકે ગ્રંથ મેં ઉચ્ચકોટિ કા દર્શન હૈ। છલ-પ્રાંત કી ઉન્હોને કડી આલોચના કી હૈ। બાદ મેં ઉનકી ષટપદી અખા કે છપ્પયોં મેં મિલતી હૈ। કહાવતોં ઔર લોકોક્તિયોં કે સંગ્રહ કે વિષય મેં શ્રીધર ઔર શામલ ને સંભવત: માંડળ કા અનુકરણ કિયા હૈ। 'રામાયણ' મેં ૭૦ કડ્ઝા હૈનું; 'રૂકમાંગદ કથા' એક પૌરાણિક કથા હૈ। ઉનકે દો પદોં કી ભાષા મેં મરાઠી કા પુટ પાયા જાતા હૈ, જૈસા કિ નરસિંહ કે એક પદ મેં હૈ।

જનાર્દન

જનાર્દન ને ૨૨૦ કઢિયોં મેં 'ઉષાહરણ' કી રચના કી હૈ। યહ એક આસ્થ્યાન હૈ, પરંતુ કઢવાબન્ધ મેં નહીં હૈ। યે નિન્મો ત્રિવેદી કે પ્રતૃ થે ઔર ઇસ ગ્રંથ કી રચના ઇન્હોને અમરાવતી મેં કી। યે ખડાયતા બ્રાહ્મણ થે। ઇનકા કોઈ અન્ય ગ્રંથ પ્રકાશ મેં નહીં આયા। કવિ અનુપ્રાસ ઔર સાંકલી કા પ્રેમી માલૂમ હોતા હૈ। ગ્રંથ કી રચના સંં ૧૫૪૮ મેં હુઈ થી। ઇસકે ૩૨ પદ શ્રેષ્ઠ હૈનું, જો કાદવ કહુલાતે હૈનું। દેશીબન્ધોં ઔર રાગોં કી ઇસમે વિવિધતા હૈ। ઇસ 'ઉષાહરણ' પર વીરસિંહ કે 'ઉષાહરણ' કા પ્રભાવ હૈ।

જૈન-સાહિત્ય

સોમસુન્દર ગિરિ ઔર ઉનકે શિષ્ય વર્ગ ને ૧૫વીં શતાબ્દી કે જૈન-સાહિત્ય કો બહુત-કુછ દિયા। ઇન લોગોં ને સંસ્કૃત મેં ભી કર્દી ગ્રંથોં કી રચના કી હૈ। ગુજરાતી મેં અનેક લઘુ કથાઓં કી રચના હુઈ, સાથ હી 'શાલિભદ્રરાસ' ઔર 'ગૌતમ પૃચ્છા' (સાધુહંસ); 'ચિહુંગતિ' (વસ્તિગ); 'જમ્બૂસ્વામી વિવાહલો';

‘कलिकालरास’, ‘मुनिपतिचरित्र’, ‘श्रीपाल रास’ और ‘नलचरित’ (मांडण) ; अनेक अन्य रास और फागु तथा अनेक बालावबोध । कवि श्रावक देपाल दिल्ली के समर शाह और सारंग शाह के आश्रित थे । वे गुजरात में विचरण करते और काव्य रचना किया करते थे । उनकी भाषा में दिल्ली क्षेत्र का कोई प्रभाव नहीं है; वह उस समय की गुजराती भाषा है । वे नरसिंह के समकालीन थे । उन्होंने ‘जावड़-भावड़ रास’, ‘रोहिणीया चोरनो रास’ और कुछ अन्य ग्रंथों की रचना की है । इस शताब्दी में ‘सुदर्शन श्रेष्ठ रास’ (संघविमल), ‘सुरंगाभिधान नेमि फाग’ (धनदेव), ‘रत्नचूड़ रास’ (रत्नशेखर), ‘नलदवदंती रास’ (ऋषिवर्धन) जो नल-दमयंती की कथा पर आधारित है, ‘धन्ना रास’ (मतिशेखर), इसी प्रकार के अन्य रास और विवाहलो आदि की रचना हुई । कुमारपाल, वस्तुपाल और तेजपाल पर ऐतिहासिक रासों की भी रचना इसी काल में हुई तथा कुछ लोक वार्ताओं की भी, विशेषकर विक्रम और उनके सिंहासन की ।

निष्कर्ष

१२वीं से १५वीं शताब्दी के काल को रासयुग कहा जाता है—यह बिलकुल उचित है, क्योंकि इसी काल में रास-साहित्य तथा सहयोगी साहित्य रचा गया, जिसमें अधिकांश हाथ जैन साधुओं और अजैनियों का भी है । १५ वीं शताब्दी में भक्ति की एक प्रबल धारा गुजरात में बही, जिसमें हम पाते हैं—नरसिंह की उच्च कोटि की कविता, भालण और भीम की रचनाएँ, कई पद आख्यान और कडवाबद्ध आख्यान, पद्मनाभ का महान् ऐतिहासिक प्रबन्ध, नरसिंह और मांडण की कविताओं में ज्ञान-साहित्य, भालण के उत्तम अनुवाद । जैन-विद्वानों ने भी रास, फागु, विवाहलो और बालावबोध का साहित्य प्रदान किया । दयाराम के समय तक भक्ति की इस धारा का प्रभाव गुजरात में बना रहा । नरसिंह के काव्य की प्रचुर मात्रा तथा काव्य-श्रेष्ठता के कारण इस काल को ‘नरसिंह-युग’ की संज्ञा उचित दी गयी है ।

अध्याय ७

सोलहवीं शताब्दी

प्रेम-दिवानी मीरा

अब मीरां का जन्म-काल मन् १४९० मान लिया गया है। अपने भक्तिमय आदर्श जीवन तथा वृज, राजस्थानी और गुजराती में पाये जानेवाले मधुर भजनों के कारण भारत के जन-मानस में उनका स्थायी स्थान बन चुका है। इससे यह भी विदित होता है कि उनके समय में गुजरात एवं पश्चिमी राजस्थान की भाषा वहुत-कुछ एक सी थी। ये मेडन(के राठौड़ राव दादूजी की पौत्री तथा रत्नसिंह की पुत्री थी। इनका जन्म कुड़ी में हुआ था। इनके पिता वैष्णव थे। मेवाड़ के राजपरिवार के साथ इस परिवार का वैवाहिक संबंध था। मीरा नाम पर अनेक प्रकार की कल्पनाएँ की जाती हैं। कुछ कहते हैं कि यह विदेशी भाषा का शब्द है, जिसका अर्थ सागर, अमीर अथवा ईश्वर है; और कदाचित् यह नाम उन्हें अपने गुरु द्वारा उपनाम के रूप में मिला था। कुछ इसे संस्कृत शब्द 'मिहिर' अथवा किसी देशी शब्द से निकला मानते हैं। वचन में ही इनकी माता का देहान्त हो गया था, अतः इनके बाबा दादूजी ने इनका लालन-पालन किया। इनके एक चचेरे भाई का नाम जयमल था और वह भी भक्त था। मीरा का विवाह मेवाड़ के युवराज भोजराज के साथ सन् १५२७ ई० में हुआ। भोजराज सांगा के पुत्र थे। विवाह के आठ वर्ष बाद ही मीरा विवाह हो गयीं। सांगा और उनके पुत्र रत्नसिंह के बाद मेवाड़ के राजा विक्रमादित्य हुए।

ऐसा कहा जाता है कि वचन में ही मीरा को एक संन्यासी से गिरधर की मूर्ति प्राप्त हुई थी। मीरा के संतोष के लिए उनकी माँ ने कह दिया था कि यही तुम्हारे पति हैं। तभी से जीवन पर्यंत मीरा का यही विश्वास था कि उनका विवाह गिरधर के साथ हुआ था। विवाहोने के बाद वे स्वतंत्रतापूर्वक साधु-

યद્વારિ મીરા કૃષ્ણભક્ત થોં ઔર રૈદાસ રામ-ભક્ત, ફિર ભી એસા કહા જાતા હૈ કि મીરા રૈદાસ કી શિષ્યા થોં । એસા પ્રતીત હોતા હૈ કि મીરા કા કિસી વિશેપ સમ્પ્રદાય સે સમ્વન્ધ નહીં થા । ઉન્હોને નવવા ભક્તિ કા ભી કહીં વર્ણન નહીં કિયા । ૧૫વીં તથા ૧૬વીં શતાબ્દી મે સમ્પૂર્ણ ભારત મે વૈષ્ણવ-ભક્તિ કી એક ધારા વહ રહી થી ઔર ઉસ સમય ગુજરાત મે ભી અનેક વૈષ્ણવ કવિ હુએ હૈને; મીરા ને ભી ઉસી અસામ્પ્રદાયિક ભક્તિ-માર્ગ કી પ્રચલિત ધારા કા અનુમરણ કિયા । ઉનકે લિએ ગોપી-ભાવ સે યુક્ત કૃષ્ણ કી ભક્તિ સ્વાભાવિક થી । ઉનકે ૨૫૦ પદ ગુજરાતી ભાષા મે હૈ, સાથ હી 'નરસિહ કા માદ્યારા' તથા 'સતભામાનુ રૂસણુ' ભી ઉન્હોને ગુજરાતી મે લિખા । ઇનકે અતિરિક્ત ઉન્હોને અનેક પદ બ્રજ ઔર રાજસ્થાની ભાષા મે રચે । ઉન્હોને તીર્થયાત્રા ભી કી હોગી ।

મીરા 'પ્રેમદિવાની' કહી જાતી થીં । ઉન્હોને સ્વયં અપને કૃષ્ણ-પ્રેમ કો જન્મ-જન્મ કા પ્રેમ કહા હૈ । ઉન્હોને અપને કો દાસી માનકર અપના સવ કુછ અપને સ્વામીની કે ચરણોં મે સર્માપિત કર દિયા થા ઔર સદૈવ પત્ની કે સ્વરાં મે વે જીવન ભર યા તો કૃષ્ણ સે મધુર મિલન કા સુખ અથવા ઉનકે વિરહ કી માર્મિક વેદના કા ગાન કરતી રહીં । વિપ્રલંભ શ્રુગાર કે પદ સંખ્યા મે અધિક હૈ । ઉન્હોને કૃષ્ણ-લીલા કા ભી ગાન કિયા હૈ । અપને ઊપર કિયે ગયે અત્યાચારોં કે વર્ણન ભી ઉન્હોને પ્રાય: કિયા હૈ । વે લોક-લાજ છોડકર ભક્તિ કે નશે મે ડૂબ ગયી થીં । કૃષ્ણ સે મિલને કી ઉત્કંઠા ઔર પીડા સદૈવ ઉનકે મન મેં થી । મીરા કે પદોં મેં પ્રવાહ, મધુરતા, કોમલતા એવં સંયમ હૈ । નરસિહ મેહતા તથા દયારામ ને ભી કૃષ્ણ કી શ્રુગાર લીલા કા વર્ણન કિયા હૈ, કિન્તુ ઇન પુરૂપ કવિયોં કે વર્ણન કાફી ઉન્મુક્ત ઔર સ્પષ્ટ હૈને, જબકિ મીરા કે વર્ણન સાકેતિક હૈ । નરસિહ ને જ્ઞાન-વૈરાગ્ય કી ચર્ચા ભી કી હૈ, કિન્તુ મીરા ને કેવલ ભક્તિ કા ઔર વહ ભી અપને ઢંગ કી ભક્તિ કા ગાન કિયા હૈ । કુછ પદોં મેં અભિવ્યક્ત ઉનકે વિચાર દેખિએ—

૧. મેરે તો ગિરધર ગોપાલ, દૂસરા ન કોઈ ।

(મેરે સર્વસ્વ ગિરધર હી હૈને, મેરા અન્ય કોઈ ભી નહીં હૈને)

૨. પ્રેમની પ્રેમની પ્રેમની રે મને લાગી કટારી પ્રેમની રે ।

(મુજે પ્રેમ કી કટારી લગી હૈ)

३. गोविन्दो प्राण अमारो रे, मने जग लाभ्यो खारो रे ।
(गोविंद ही मेरा प्राण है; सारा सासार मुझे फीका लगता है)
४. बसीवाला ! आजो मोरा देश ।
(ऐ वशीवाले, मेरे देश को आ)
५. मे तो छाँड़ी छाँड़ी कुल की लाज ।
(मैंने कुल की लाज त्याग दी है)
६. राम रमकडु जडियुरे, राणाजी मने राम रमकडु जडियुं ।
(हे राणाजी ! मैंने राम के रूप मे खेल की सामग्री पा ली है)
७. झेरको प्यालो राणाजी भेज्यो धरियो मीराबाई हाथ ।
करी चरणामृत पी गई रे, श्री ठाकुर को परसाद ॥
राणाजी ए रीस करी भेज्यो झेरी नाग असार ।
पकड़ गले बीच डालियो, कौई हो गयो चदनहार ॥
(राणा ने जहर का प्याला भेजा, जिसे मीराबाई ठाकुरजी का प्रसाद
तथा चरणामृत बनाकर पी गयीं, फिर क्रोध मे आकर राणा ने एक जह-
रीला नाग भेजा, जिसे मीरा ने पकड़कर गले मे डाल लिया और वह
चदनहार हो गया ।)
८. प्यारे दरसन दीज्यो आय, तुम बिन रह्हो न जाय ।
(हे प्रियतम आकर दर्शन दो, तुम्हारे बिना मैं रह नहीं सकती)
९. पिया कारण पीली भई रे, लोक जाणे घट रोग ।
(मैं प्रिय के विरह मे पीली पड़ गयी हूँ, किन्तु लोग समझते हैं कि मुझे
कोई शारीरिक रोग लग गया है)
१०. हरि तुम हरो जन की भीर ।
(हे हरि ! आप अपने दासों का संकट दूर कीजिए)
११. हेरी मैं तो दरद दिवानी, मेरो दरद न जाने कोय ।
(मैं दर्द के कारण ही दीवानी हो गयी हूँ, मेरे दर्द को कोई नहीं
जानता)
१२. अखड वर ने वरी साहेली हुं ।
(मैंने अखंड वर को वरण किया है)

૧૩. એસી લગન લગાય કહાં (તું) જાસી ।
 તુમ દેખે વિન કલ ન પડત હૈ, તડક-તડક જિવ જાસી ॥
 (હે સ્વામી, એસી પ્રીત લગાકર અબ તુમ કહાં જાતે હો ? તુમકો દેખે વિના
 ચૈન નહીં પડતા, તડપ-તડપ કર પ્રાણ ચલે જાયঁગે)
૧૪. પગ ઘુંઘર વાંધ મીરા નાચી રે ।
 મૈં તો મેરે નારાયણ કી આપહિં હો ગઈ દાસી રે ।
 લોગ કહેં મીરા ભર્ડી બાવરી ન્યાત કહૈ કુલ નાસી રે ।
 (મીરા પૈરોં મેં ઘુંઘર વાંધકર નાચ રહી હૈ । અપને નારાયણ કી મૈં સ્વયં
 દાસી હો ગયી । લોગ કહેતે હૈં કિ મીરા બાવલી હો ગયી ઔર સગે-સંગ્રન્ધી
 કહતે હૈ કિ ઉસને કુલ કો ડુબા દિયા)
૧૫. મ્હાંને ચાકર રાખોઝી ગિરિધારીલાલ ચાકર રાખો ઝી ।
 (હે ગિરિધારીલાલ મુઝે નીકરાની રખ લીજિએ)
૧૬. જૂનું તો થયુરે, દેવલ જૂનું તો થયું । મારો હંસલો નાનોને દેવલ જૂનું તો થયો ।
 (છોટે હંસ સે યુક્ત યહ મંદિર અબ પુરાના પડ્ય ગયા હૈ ।)
 મીરા કે પદોં મેં ઉત્કંઠા, સુન્દરતા, સહંજતા, મધુરતા, કોમલતા, એવં સંગી-
 તાત્મકતા હૈ । કુછ પદ ગરવી કી ભাঁતિ ગાયે જા સકતે હૈ ઔર ગાયે જાતે હૈ ।
 ભક્તિ-પ્રચાર મેં મીરા કા યોગ નરરસિહ કે સમાન અથવા ઉનસે કુછ અધિક
 માના જાતા હૈ । કેવળ ગુજરાતી ભાષા મેં હી નહીં, વરન્ બ્રજ ઔર રાજસ્થાની
 ભાષા કી પ્રથમ કોટિ કી કવિયિત્રિયોં મેં મીરા કા સ્થાન હૈ ।

નાકર

વીકો કે પુત્ર નાકર બડોદા કે દીશાવાલ વણિક થે, જો સન् ૧૫૧૬ ઔર
 ૧૫૬૮ કે બીच પ્રસિદ્ધ હુએ । યદ્યપિ ઉનકા કહના થા કિ વે સંસ્કૃત નહીં જાનતે
 કિન્તુ ઉન્હોને અનેક આખ્યાનોં ઔર લોકવાર્તાઓં કી રચના કી હૈ ઔર પહ્લે-
 પહ્લ ઉન્હોને હી મહાભારત કે અનેક પર્વો કા અનુવાદ યા રૂપાન્તર દેશી મેં
 કિયા । ભાલણ કે પશ્ચાત્ યે પહ્લે વ્યક્તિ થે, જિન્હોને પદ તથા કડવાવદ્વ-
 દોનોં શૈલ્યોં મેં આખ્યાન લિખે । સાથ હી યહ ભી સહી હૈ કિ આખ્યાન યા
 અનુવાદ-રચના મેં વે ભાલણ કે સમાન યોગ્ય નહીં થે ।

नाकर अपने नागर मित्र मदन के लिए इस प्रकार के साहित्य की रचना करते थे। ब्राह्मण मदन, जो कथाकार थे, अपनी कथा में निर्वाह के स्वप्न में इस साहित्य का उपयोग करते थे। नाकर ने पुराणों तथा महाभारत की मूल कथाओं में परिवर्तन भी किये हैं। संभवतः इसका कारण उनका संस्कृत का अल्पज्ञान था। परिवर्तन अथवा सुधारों का कारण यह भी हो सकता है कि वे अपने श्रोताओं के सतोप के लिए इधर-उधर पद सम्मिलित कर देते थे। प्रेमानंद ने भी पीराणिक मूल कथाओं में कहीं हेर-फेर किया है।

नाकर ने महाभारत के १० पर्व लिखे हैं, जिनमें विराट् पर्व सर्वोत्तम है। उन्होंने 'हरिश्चन्द्राख्यान', 'अभिमन्यु आख्यान', 'कर्णचरित्र', 'कृष्णविष्टि', 'चन्द्रहासाख्यान', 'ध्रुवाख्यान', 'नलाख्यान', 'ओखाहरण', 'मृगली संवाद', 'रामायण', 'विदुरनी विनती', 'सोकठानो गरबो' आदि की रचना की है।

यद्यपि ये बहुत प्रतिभाशाली रचनाकार नहीं थे और इनकी रचनाएँ द्वितीय कोटि की हैं, किन्तु इनकी रचनाओं का परिमाण बहुत अधिक है। इनका संस्कृत-ज्ञान थोड़ा था, फिर भी अपने मित्र की महायता करने के लिए उन्होंने बहुत-सी रचनाएँ कीं। प्रेमानंद ने नाकर द्वारा लिखे अधिकांश विषयों पर लिखा है, किन्तु प्रेमानंद की रचना अधिक परिमार्जित एवं कलात्मक है। यह कहना अनुचित न होगा कि प्रेमानंद ने नाकर की रचनाओं से ही अपनी रचना-सामग्री पायी। नाकर के रचना-परिमाण को देखते हुए ही सोलहवीं शताब्दी का साहित्य 'नाकर-युग' के नाम से कहा जाता है। अपने समय में उन्होंने लोगों के संस्कार सुधार कर उन्हें धार्मिक बनाने में बड़ा काम किया और हमारे लिए तत्कालीन समाज का सजीव चित्रण अपनी रचनाओं में सुरक्षित रख छोड़ा है। उनके बहुत-से ग्रन्थ अबतक अप्रकाशित पड़े हैं।

केशवदास

केशवदास पाटण के वल्मीकि कायस्थ और हृदयराम के पुत्र थे। उन्होंने 'श्रीकृष्ण लीला काव्य' की रचना की है, जिसमें भागवत के दशमस्कंध की कथा है। उन्होंने दशमस्कंध के ९० अध्यायों का संक्षिप्तीकरण विभिन्न रागों और छन्दों से युक्त ४० सर्गों में किया है। रासलीला का सम्पूर्ण अंश 'शार्दूल'

'विक्रीड़ित' छन्द में है। भीम, केशवदास, हरिदास, मीठु तथा अन्य कई कवियों ने अक्षर मेल वृत्तों में रचनाएँ की हैं।

केशवदास ने भागवत का बहुत अधिक अध्ययन किया था, साथ ही अन्य ग्रंथ भी बहुत पढ़े थे। इन्हें ब्रज भाषा का भी ज्ञान था। इनकी भाषा संस्कृत-वहुला एवं शिष्ट है तथा उसमें संस्कार और प्रसाद गुण है; अलंकारों की भी कमी उसमें नहीं है। इनकी रचना में यत्र-तत्र संस्कृत के श्लोक भी हैं, जिनमें से कुछ स्वयं इनके रचे हैं। संस्कृत के वैष्णव-साहित्य से इनका अच्छा परिचय था। 'कृष्णकर्णमृत', 'पाण्डवगीता' और 'बिल्वमङ्गल' से इन्होंने उद्धरण दिये हैं। कुछ विद्वानों की मान्यता है कि इनका दशमस्कंव का रूपान्तर प्रेमानन्द से भी श्रेष्ठ है एवं भालण से तो निस्सन्देह उत्तम है। इस ग्रंथ की रचना सन् १५२९ में हुई थी। इसका आधार केवल भागवत नहीं है, वरन् इन्होंने वैष्णु-पुराण, हरिवंश, कृष्णजन्म खंड, गर्गसंहिता, ब्रह्मवैर्वत तथा गीतगोर्गीविद आदि ग्रंथों से भी कुछ सामग्री ली है। इनके ब्रज भाषा में कुछ उत्तम पद भी हैं। ग्रंथ के आरंभ में इन्होंने 'गोपीजन वल्लभापटक' की रचना की है। ऐसा अनुमान किया गया है कि संस्कृत का यह स्तोत्र बहुत पुराना है और हरिराम गोस्वामी के किसी भक्त ने इसे हरिराम की रचनाओं में सम्मिलित कर दिया है। कवि केशवदास संस्कृत के भक्ति-साहित्य से पूर्ण परिचित थे। भागवत की कथा को भली भाँति आधार बनाते हुए भी उन्होंने विभिन्न रसों की उत्पत्ति सफलतापूर्वक की है। निस्सन्देह उनका यह ग्रंथ गौरव प्रदान करनेवाला है।

श्रीधर—श्रीधर 'रावण-मंदोदरी-संवाद' और 'गौरी चरित्र' के रचयिता हैं। ये जाति के मोढ़ अडालजा थे और अपने को मंत्री-पुत्र कहते थे। कवि मांडण की भाँति इन्होंने भी अनेक कहावतों का प्रयोग किया है। 'गौरी चरित्र' में इन्होंने भील-भीलनी के रूप में शिव और पार्वती का संवाद लिखा है। इनके पहले ग्रंथ की रचना सन् १५०९ में हुई थी।

जावड—जावड ने सन् १५१५ में ४०० कड़ियों की एक रचना 'मृगली संवाद' नाम से की। इनकी रचनाएँ कवि नाकर के समकक्ष हैं।

उद्धव—उद्धव कवि भालण के पुत्र तथा 'रामायण' (अपूर्ण) एवं 'बन्धुवाहन आख्यान' के रचयिता हैं। इन्होंने अपने गुरु, जो मधुसूदन आश्रम नाम के एक

सन्यासी थे, की स्तुति की है। इनकी रामायण में, जो मुन्द्रकाण्ड तक का अनुवाद है, वाल्मीकि रामायण का अनुसरण किया गया है। रामकथा को उद्धृत करने का उनका प्रयास पहले के कर्मण तथा माडण के प्रयासों से उत्तम है। ऐसा प्रतीत होता है कि इनका सस्कृत-ज्ञान बहुत अधिक था।

गंगादास—पर्वत के पुत्र गंगादास ने १४३६ छापयो में ‘लक्ष्मी-गौरी-सवाद’ की रचना की। ये सूरत के निवासी थे। लक्ष्मी-पार्वती एक-दूसरे को सवादों द्वारा नीचा दिखाने की चेष्टा करती है। कवि वडी वुद्धिमानी से दोनों की कमजोरियों का वर्णन करता है, जैसा कि परम्परा में होता चला आया है। चूंकि उनकी रचना धार्मिक विचारों की जनता के लिए लिखी गयी थी, इसीलिए वाद में कवि दोनों देवियों की प्रशंसा करता है।

ब्रह्मेदेव—ब्रह्मेदेव ने स० १६०९ में ‘भ्रमरगीत’ की रचना की, जिसकी सामग्री भागवत के दशम स्कंध से ली गयी है। इन्होंने नरसिंह मेहता की चातुरी का अनुकरण किया है। कवि ने विरहिणी नायिका का वर्णन किया है। इस ग्रथ में उन्होंने कडवा छन्द का उपयोग किया है। जो राग चुन गये हैं, वे भी नरसिंह के रागों से मिलते-जुलते हैं। ग्रथ में थोड़ी-बहुत श्रेष्ठता है।

भीम—‘रसिकगीत’ के रचयिता ये भीम उन कवि भीम से भिन्न हैं, जिन्होंने ‘हरिलीला पोडशकल’ और ‘प्रबोध प्रकाश’ की रचना की थी। ये वल्लभ-सप्रदाय के वैष्णव भक्त मालूम होते हैं। इन्होंने वल्लभाचार्य के पुत्र विट्ठलेश गोस्वामी की प्रशंसा में एक धोल की भी रचना की है।

वस्तो—वस्तो डोडियो धारालो थे। इन्होंने ‘शुकदेवाल्यान’ की रचना की है। ये बोरसद के रहनेवाले थे। ये १७ वर्ष की अवस्था में ही घर से भाग गये थे और दक्षिण की तीर्थयात्रा को चले गये। लौटने पर इन्होंने देखा कि इनके माता-पिता का देहान्त और पैतृक सम्पत्ति का बटवारा हो गया था। इसकी तनिक भी चिन्ता न करके ये मथुरा चले गये और फिर वहाँ से बहरामपुर। ऐसा कहा जाता है कि वहाँ इन्हे धरती के नीचे एक खजाना मिला, किन्तु इन्होंने सारा धन साधुओं में बॉट दिया। वहाँ का मुसलमान अधिकारी इन्हे पकड़ ले गया और पीटने की कोशिश की, पर कहा जाता है कि इनका कुछ नहीं बिगड़ा। इन्होंने शुकदेव की जीवनी लिखी है। यद्यपि ये जाति के धाराला थे, किन्तु घटनाओं

કા વર્ણન બડે પ્રભાવશાલી ઔર રોચક ઢંગ સે કિયા હૈ। કરુણ રસ ઉત્પન્ન કરને મેં કવિ ને બડી કુશલતા દિખાયી હૈ, વિશેપકર જવ વ્યાસ અપને પુત્ર શુક્રદેવ કો ઘર વાપસ ચલને કો કહ્યે હૈને।

ઇસર બારોટ—ઇસર ‘હરિદાસ’ કે રચયિતા હૈ, જો ૧૬૬ કડિયોં મેં એક જ્ઞાની ભક્ત કી સ્તુતિ હૈ। યે લીમડી કે રહ્નેવાલે થે, પર જામનગર ચલે ગયે ઔર વહીને એક પંડિત પીતામ્બર કો અપના ગુરુ બનાયા। કવિતા કી દૃષ્ટિ સે યે દ્વિતીય શ્રેણી કે કવિ હૈ।

કીકુ વસાહી—યે ગોદા કે પુત્ર ઔર ગણદેવી કે નિવાસી થે। યે કૃષ્ણ કે વાલચ્છ્રિત્ર કે રચયિતા હૈ, જો દશમ સ્કંધ કે આધાર પર ૬૩૦ કડિયોં મેં લિખા ગયા હૈ। યહ કડવા છન્દ મેં નહીં, વરન્ સલ્લાઙ્ગબંધ મેં હૈ। ગ્રંથ ઉત્તમ હૈ ઔર ઇસમે અચ્છે વર્ણન હૈને। ઇનકા દૂસરા ગ્રંથ ‘અઙ્ગદવિપ્તિ’ હૈ, જો ૬૦ છ્યાપ્યોં મેં હૈ ઔર જિસમે વીર રસ કી પ્રધાનતા હૈ।

વિષ્ણુદાસ—વિષ્ણુદાસ ખંભાત કે નાગર હૈ। યે બહુત અધિક લિખને વાલે થે ઔર ઇન્હોને કુલ ૩૯ ગ્રંથ લિખે હૈને। મહાભારત કે ૧૮ વર્ષોં મેં સે ઇન્હોને ૧૫ કા અનુવાદ અથવા રૂપાન્તર કિયા હૈ, સાથી રામાયણ ભી લિખી હૈ। નરસિંહ મેહતા કી જીવન-ઘટનાઓ મેં સે ‘માસેં’ ઔર ‘હુંડી’ને ઊપર આખ્યાન ભી વિષ્ણુદાસ ને રચે। નરસિંહ ઔર ભાલણ દ્વારા આરંભ કિયે આખ્યાન પ્રકાર કો ઇન્હોને જારી રહ્યા। નાકર ઔર પ્રેમાનંદ કે મધ્ય મેં વિષ્ણુદાસ કા સમય હૈ ઔર ગ્રંથોની અધિકતા કે કારણ યે યુગ-નિર્માતા કહે જાતે હૈને। સન् ૧૫૬૮ સે ૧૬૧૨ તક કા સમય ‘વિષ્ણુદાસ યુગ’ કહ્યાતા હૈ। યે અપન કો મકર કુલ મેં ઉત્પન્ન ગંગા કે પુત્ર કે રૂપ મેં વર્ણન કરતે હૈને। સમય-સમય પર ઇન્હોને કર્દી ગુરુ બનાયે। હરિભટુ, ભૂધર વ્યાસ ઔર વિશ્વનાથ વ્યાસ ઇનકે ગુરુ થે। વિષ્ણુદાસ કે વાદ ભી ખંભાત કે કુછ કવિ કાવ્ય-ધારા વહ્યાતે રહે। પ્રેમાનંદ વિષ્ણુદાસ કે વિશેપ ઋણી હૈને। ઇનકા કવિ-કર્મ ૪૦ વર્ષોં સે અધિક ચલા। યદ્યપિ ઇનકી રચનાએ બહુત અધિક હૈ, પર ઉનકા સ્તર બહુત ઊંચા નહીં હૈ। ઇન્હોને મુખ્ય રૂપ સે મહાકાવ્ય કી મુખ્ય ઘટનાઓનો કો સંક્ષિપ્ત કિયા હૈ। ઇનકે કુછ ગ્રંથ અભી ભી અપ્રકાશિત પડે હૈને। ઇન્હોને મહાકાવ્યોનો પર આધૃત ઇતને અધિક કાવ્ય-ગ્રંથ ગુજરાત કો દિયે હૈ, જિતને આજતક કિસી ને નહીં દિયે।

मेगल—इन्होंने 'ध्रुवाख्यान' और 'नाचिकेताख्यान' नाम के दो सुन्दर आख्यानों की रचना की है। दोनों में से दूसरा अधिक अच्छा है और कठोपनिषद् की कथा पर आवृत्त है। यद्यपि इनकी रचना थोड़ी है, किन्तु मेरे विष्णुदास की अपेक्षा कुछ श्रेष्ठ माने जाते हैं।

गोपालदास वणिक—कड़ी के पास रूपाल ग्राम के रहनेवाले ये एक वणिक थे। इन्होंने पुष्टिमार्ग के प्रवर्तक श्री वल्लभाचार्य, उनके पुत्र विट्ठलेश तथा उनके सात पौत्रों पर ९ कड़वाओं का एक सुन्दर ऐतिहासिक काव्य-ग्रथ लिखा, जिसका नाम है 'वल्लभाख्यान'। यह विभिन्न रागों में रचित है और सम्प्रदाय में इसका इतना मान है कि भक्तगण इसे कठस्थ कर लेते हैं। ऐसा कहा जाता है कि कवि पर विट्ठलेश गोस्वामी की कृपा थी। इस ग्रथ का गौरव इसी से सिद्ध है कि इस पर ब्रज और गुजराती भाषा में टीकाएँ लिखी गयी हैं।

हरिदास वालंद—विद्वान् पौराणिकों के लिए खभात बहुत प्रसिद्ध हो गया था। विष्णुदास के बाद लगभग एक शताब्दी तक वहाँ बराबर आख्यान लिखे जाते रहे। विष्णुदास से प्रभावित होकर खभात के हरिदास वालद ने 'ध्रुवाख्यान' नामक एक आख्यान की रचना की।

लक्ष्मीदास—मुहमदाबाद के लक्ष्मीदास ने इन ग्रथों की रचना की—

१. गजेन्द्रमोक्ष—९ छोटे कड़वों में,
२. चन्द्रहासाख्यान—४५ कड़वों में और
३. दशम स्कध—१९५ कड़वों में।

लक्ष्मीदास के कुछ अपूर्ण ग्रथ भी मिले हैं—कर्ण पर्व और कुछ काव्य, जिनमें से एक मालिनीवृत्त में है।

हरिदास—अहमदाबाद के समीप बारेजा के निवासी हरिदास रैक्व ने ८४ कड़वों में महाभारत का आदि पर्व लिखा। इनकी रचनाएँ नाकर तथा शेषजी की अपेक्षा कम अच्छी समझी जाती हैं।

वासणदास—इन्होंने दो छोटे काव्य लिखे हैं—एक है 'हरि चुआक्षरा' अर्थात् हरि-सम्बन्धी दोहरे, यह १०३ कड़ियों में है और दूसरा है, 'कृष्ण वृन्दावन राधा रास', यह शार्दूल विक्रीड़ित वृत्त में है। इनमें छन्द-दोष बहुत अधिक हैं।

बजियो—इन्होंने ५ कड़वों में सीता-स्वयंवर का वर्णन करते हुए 'सीता वेल'

નામ કા કાવ્ય લિખા હૈ। ઇનકા એક દૂસરા કાવ્ય 'રણજંગ' હૈ, જો ૧૭ કડવોં મેં હૈ ઔર જિસમે વીર-રસ પ્રથાન હૈ। એસા પ્રતીત હોતા હૈ કि પ્રેમાનંદ ને ઇસ કાવ્ય કો પઢ़કર હી અપના 'રણ યજ્ઞ' લિખા, જિસમે મુખ્ય ભાવ કો ઉસને ઔર અધિક સેંચર દિયા હૈ। વનિયો કા તીસરા કાવ્ય 'સીતા-સન્દેશ' હૈ, જિસમે હનુમાન કે દ્વારા સીતાજી શ્રીરામ કો અત્યન્ત કરુણ સન્દેશ ભેજતી હૈ।

કાશીસુત શેષજી—યે ખંભાત કે રહુનેવાલે બંધારો થે। ઇન્હોને સભાપર્વ, વિરાટપર્વ, રુક્મિણીહરણ, હનુમાન-ચરિત્ર, અમ્વરીષ-કથા એવં પ્રહલાદાખ્યાન કી રચના કી હૈ। ઇન્હોને પૌરાણિકોં સે અનેક મહાકાવ્યોં તથા પુરાળોં કી કથાએ સુની થીં। ઇનકે ગ્રંથ અપ્રકાશિત હૈ। માંડળ કે બાદ યે દૂસરે બંધારો કવિ થે। વિરાટપર્વ એવં સભાપર્વ કે ઇનકે કુછ વર્ણન બડે પ્રભાવોત્પાદક હૈને।

કાહાન--ઉમરેઠ કે કાહાન ને દો કાવ્યોં કી રચના કી હૈ—એક હૈ 'ઓવાહરણ', જો ૩૩ કડવોં મેં હૈ। ઇસી વિષય પર જનાર્દન તથા પ્રેમાનંદ કે કાવ્ય ઉત્કૃષ્ટ હૈને। ઇનકા દૂસરા કાવ્ય હૈ 'એકાદશી માહાત્મ્ય', જિસમે એકા-દશી કી કથાએ વર્ણિત હૈને।

સંત--અપને પૂર્વવર્તી ભીમ તથા પરવર્તી વલ્લભ ભટ્ટું કી ભાઁતિ સંત કવિ ને સમ્પૂર્ણ ભાગવત કો સંક્ષિપ્ત કિયા હૈ। ઇનકે ગુરુ એક નાગર બ્રાહ્મણ વૃન્દાવન થે। દશમસ્કંધ કો તો ઇન્હોને બડે વિસ્તાર મેં, કિન્તુ અન્ય સ્કંધોં કો વહુત સંક્ષેપ મેં લિખા હૈ। ગ્રંથ સે કવિ કી પ્રતિભા કા કુછ આભાસ મિલતા હૈ।

લોકકથા સાહિત્ય

નરપતિને ૨ લોકકથાએ લિખી હૈને, એક હૈ ૧૩૭ ચૌપાઇયોં કી 'નન્દવતીસી' ઔર દૂસરી હૈ ૮૦૬ દોહા-ચૌપાઇયોં કી 'પંચદંડ'; બીચ-બીચ મેં ગદ્ય કા અંશ ભી હૈ ઔર કહીં-કહીં સંસ્કૃત કે શલોક હૈને। ઇનકી ભાષા મેં પ્રસાદ ગુણ હૈ। ઇનકા રૌદ્ર રસ-વર્ણન બડા આકર્ષક હૈ। કવિ ને વામાચાર કી મહાન् સાધનાઓં કા ભી અનાવરણ કિયા હૈ। યત્ર-તત્ત્ર આયા હુआ ગદ્ય આલંકારિક નહીં, વરન્ સરલ હૈ। કવિ સંસ્કૃત કા વિદ્વાન् જાન પડીતા હૈ। યદ્વપિ એસા પ્રતીત હોતા હૈ કि કવિ ને જૈન કથા-સાહિત્ય કા અધ્યયન કિયા હૈ, કિન્તુ વહ અજૈન કવિ

मालूम होता है। असाइत और भीम के बाद नरपति ने अजैनों में इस लोककथा-साहित्य को जारी रखा।

ज्ञानाचार्य—इन्होंने गुजराती में दो अच्छे काव्यों की रचना की है—‘विलहण पंचाशिका’ और ‘शशिकला पंचाशिका’। ये विलहण की संस्कृत पंचाशिका पर आधृत हैं। इस विषय में मतभेद है कि कवि ज्ञानाचार्य जैन थे अथवा अजैन। कुछ भी हो, ये संस्कृत अच्छी जानते थे और विलहण के ग्रन्थ को आधार बनाकर इन्होंने दो अच्छे काव्य दिये हैं।

गणपति—ये एक अजैन लोकवार्ताकार हैं। सन् १५१८ में इन्होंने असाइत, भीम, नरपति तथा अन्य कवियों की भाँति ८ अंगों तथा २५०० दोहों में ‘माधवानल काम कन्दला दोरधक’ की रचना की है। ये नरसा के पुत्र और वल्मीकि कायस्थ थे। ऐसा लगता है कि यह काव्य आमोद के शासक के पुत्र को प्रसन्न करने के लिए इन्होंने लिखा है। इसका आधार ‘मयण पुराण’ नाम का एक ग्रन्थ है, जो प्रसिद्ध नहीं है। इसी विषय को लेकर एक जैन साधु कुशल लाभ ने ‘माधव काम कुङ्डलारास’ लिखा है। शामल ने भी अपनी ‘सिंहासन वत्तीसी’ में इसे २६ वीं कथा के रूप में रखा है। इन तीनों में गणपति की रचना उत्तम है। इसमें श्रुंगाररस की प्रधानता है, किन्तु साथ ही इसमें आचरण की पवित्रता है। इसमें अलंकारों का सौन्दर्य है। इसमें एक ऐसी बारहमासी है, जो एक पुरुष अपनी पत्नी के वियोग में गाता है, जो प्रथा के विपरीत है।

मधुसूदन व्यास—ये एक ब्राह्मण कवि थे। इन्होंने ‘हंसावती विक्रम-कुमार-चरित्र’ नामक लोकवार्ता की रचना की है। ये खेडा जिले के रहनेवाले मालूम होते हैं। इनका ग्रन्थ ८२५ कड़ियों का है, जिसमें शब्द और अर्थ दोनों प्रकार के अलंकारों की भरमार है। यह असाइत के ‘हंसाउली’ से श्रेष्ठ है और प्रेमानन्द के काव्य के समकक्ष माना जाता है। इन्होंने संस्कृत के १७ श्लोक भी लिखे हैं, जो दोषपूर्ण हैं। गुजराती पर इनका अच्छा अधिकार था। इस कथा में हंसावती विक्रमादित्य के साथ विवाह करती है। ‘हंसाउली’ की हंसावती पैठण के राजा नरवाहन से विवाह करती है। दोनों कथाओं में यह अन्तर है।

વછરાજ—યે ‘રસમંજરીની વાર્તા’ કે રચયિતા હૈ, જો ૬૦૫ કંડિયોં મે હૈ। એક વ્યાપારી પ્રેમરાજ વ્યાપાર કે લિએ વિદેશ જાતા હૈ, તબ ઉસકી પત્ની ઉસસે ‘સ્ત્રીચરિત્ર’ લાને કો કહતી હૈ। નરપતિ ઔર ગણપતિ કે લોકવાર્તા ગ્રથોં સે ઇસકી સમાનતા સહજ હી હો સકતી હૈ। કવિ અજૈન પ્રતીત હોતા હૈ। ઇસને વડી કુશલતા સે સ્ત્રી કે વિભિન્ન ચરિત્રોં કા વર્ણન કિયા હૈ।

જૈન કવિ—૧૬વી શતાબ્દી મે લાખણ્ય સમય ને અનેક ગ્રથોં કો રચના કી હૈ ઔર એમા પ્રસ્તાવ ભી કિયા ગયા હૈ કિ ઇમ કાલ કે જૈન સાહિત્ય કો ‘લાખણ્ય સમય-યુગ’ કો સજ્ઞા દી જાય। ઇનકે અનેક ગ્રથોં મે એતિહાસિક રચના ‘વિમલ પ્રવધ’ ભી હૈ, જિસકી રચના સન् ૧૫૧૨ મે હુંઝી થી। ઇસ ગ્રથ મે કવિ ને ૯ ખડોં મે શ્રાવક વિમલશાહ—પાટણનરેશ ભીમદેવ પ્રથમ કે મત્રી—કા જીવન ચરિત્ર લિખા હૈ। ઇસ ગ્રથ કા મહાચ્વકાવ્ય કી અપેક્ષા તત્કાલીન સમાજ તથા શ્રીમાલ કે જૈનોં કે વર્ણન કી દૃષ્ટિ સે અધિક હૈ।

અનેક જૈન કવિયોં ને પુરાણોં સે ભી કથાવસ્તુ લેકર કાવ્ય-ગ્રથોં કો રચના કી હૈ। ઇસી સમય અનેક રાસ, ચરિત્ર, વિવાહલો, પવાડોં ઇત્યાદિ કો રચના હુંઝી। અધિકતર નેમિનાથ, સ્થૂલભદ્ર ઔર કુમારપાલ કે જીવન પર રચનાએ હુંઝી। લોકકયા-સાહિત્ય મેં નન્દવત્તીસી ચૌપાઈ (સિહ કુશલ દ્વારા), આરામ શોભા (વિનય સમુદ્ર દ્વારા), કરૂરમંજરી (મતિસાર), માધવાનલ-કામ કુંડલા-રાસ ઔર મારુ ઢોલા ચૌપાઈ (કુશલલાભ) તથા સિહાસન-વત્તીસી, વૈતાલ ખચવિશતિરાસ-જૈસે ગ્રથ હમેં મિલતે હૈન, સાથ હી પંચતંત્ર પર આધૃત પંચોપા-રૂપાન તથા શુક બહોતેરી ભી રચે ગયે। નયસુન્દર ને ‘રૂપચંદ્ર કુંવરરાસ’ નામક કાવ્ય કો રચના કી, જિસમે એક વળિકપુત્ર રૂપચંદ્ર ઔર ઉજ્જયિની કે ગણસેન કી પુત્રી સોહાગ કો પ્રેમ કથા કા વર્ણન હૈ। ઉસ યુગ કી અનેક લોકકથાઓં સે યહ પ્રેમકથા ઉત્તમ હૈ। કાવ્ય મેં અલંકારોં કા ઉપયોગ હૈ ઔર કથા બડે પ્રભાવશાલી ઢંગ સે કહી ગયી હૈ। નયસુન્દર કા એક દૂસરા ગ્રથ ‘નલ-દમયન્તી-રાસ’ ભી હૈ।

अध्याय ८

सत्रहवीं शताब्दी

मध्यकालीन साहित्य की दृष्टि से १७ वीं शताब्दी अधिक सफल और सम्पन्न है। इसी शताब्दी में अखो, प्रेमानंद और शामल-जैसे कवि हुए। इनमें से कुछ तो १७ वीं शताब्दी तक पहुँच गये। यह मुगल-शासन का काल था। इस समय गुजरात में शांति और सम्पन्नता थी, इसीलिए इस काल में प्रथम कोटि के साहित्य की रचना हुई। अखो ने अपनी उत्तम दार्शनिक रचनाओं तथा सद्यकृत भाषा से गुजराती का भांडार भरा। मध्यकालीन गुजराती साहित्य के सर्वथ्रेष्ठ कवि प्रेमानंद हैं, जिन्होंने उत्तम रचनाएँ और विभिन्न रसों से पूर्ण कलात्मक आख्यान दिये। शामल ने अनेक लोकवार्ताएँ लिखीं, जो जनता में प्रचलित हुईं। गुजराती के मध्यकालीन साहित्य का इसे स्वर्णयुग कहा गया है; यह सर्वथा उचित है।

ज्ञान साहित्य

इस क्षेत्र में हमें नरसिंह मेहता, भीम और मांडण बंधारो की रचनाओं का परिचय मिल चुका है। धनराज ने भक्ति-ज्ञान की कुछ कविताएँ की हैं, जिनमें वेदान्त के विभिन्न विभागों का—विशेषकर वैराग्य पक्ष का—वर्णन है। एक प्रसिद्ध दोहे के अनुसार नरहरि अखो, गोपाल और बूटो अथवा बूटियों के समकालीन थे। ये बड़ीदा में हुए और हस्तामलक, ज्ञानगीता, वासिष्ठसारगीता, भगवद्-गीता, प्रबोधमंजरी, अनन्दरास, गोपी-उद्घव-संवाद, कक्को, भक्तमंजरी, संतना लक्षण एवं हरिलीलामृत की रचना इन्होंने की। इन्होंने गीता के ७०० श्लोकों को ११२६ पदों में उद्धृत किया है, और कुछ पवित्रों का वर्णन बड़े विस्तार में किया है। वासिष्ठसारगीता में शांकर वेदान्त के सिद्धान्तों की सुन्दर व्याख्या हो जाती है। यद्यपि ये ज्ञानी कवि थे, फिर भी भक्ति में अपने विश्वास को भी इन्होंने प्रकट किया है। ज्ञानमार्गी कवियों में अखो सर्वोत्तम

हैं। अन्य ज्ञानी कवियों की अपेक्षा इनकी रचनाओं में अनुभूति के स्वर अत्यन्त मुखर हैं। परंपरा बताती है कि अखो, गोपाल, नरहरि और बूटियो एक ही गुरु के शिष्य थे। किन्तु नरहरि ने तो नहीं, गोपाल ने अपने गुरु का नाम सोमराज बताया है। अखो ने अपने गुरु के लिए ब्रह्मानन्द शब्द का प्रयोग किया है, जो वाराणसी में रहते थे, किन्तु अन्य कोई प्रमाण नहीं मिलता, अतः कुछ विद्वान् इसे पर्याप्त प्रमाण नहीं मानते। प्रबोध मंजरी और संतना लक्षण नरहरि के कुछ बड़े ग्रन्थ हैं।

धनदास—धनदास अर्जुनगीता के रचयिता हैं। यद्यपि इस काव्य का कलेवर छोटा है, किन्तु प्रसिद्धि बहुत अधिक है—विशेषकर ग्रामीणों में, जो प्रायः इसका पाठ करते रहते हैं। कवि ने अत्यन्त सादी भाषा में गीता का सार दे दिया है। ये धंधूका के रहनेवाले थे।

गोपालदास—ये नांदोद के अडालजा वणिक थे। इनके गुरु सोमराज थे। इन्होंने अहमदावाद में रहकर ज्ञानप्रकाश गौर गोपालगीता की रचना की। ये अखो के समकालीन माने जाते हैं। अहमदावाद में एक ही संवत् में अक्षयगीता और गोपालगीता—दो स्वतन्त्र काव्यों की रचना हुई। गोपालदास ने केवलाद्वैत के अनुसार भी विषय का विवेचन किया है। कुछ पदों में उनकी काव्य-क्षमता का पता चलता है।

बूटियो—परम्परा के अनुसार बूटियो भी अखो के समकालीन तथा उसी गुरु के शिष्य माने जाते हैं। इनके बहुत थोड़े पद प्राप्त हैं, किन्तु जो कुछ भी इन्होंने लिखा है, उसमें वेदान्त के विचार निहित हैं। इसीलिए वेदान्ती कवियों में इनकी गिनती की गयी है। संभव है, इन्होंने और भी कुछ लिखा हो, किन्तु वह प्राप्त नहीं है।

रामभक्त—इन्होंने भगवद्गीता और भागवत पर लिखा है। इनका यथार्थ काल ज्ञात नहीं है; संभवतः भगवत्गीता पर रचना करनेवाले ये प्रथम कवि थे। गीता के अतिरिक्त इनकी रचनाएँ हैं—कपिलमुनि आख्यान, योग-वासिष्ठ तथा भागवत का ग्यारहवाँ स्कन्ध। इनका समय मांडण और आखा के बीच का है। इन्होंने कुछ दार्शनिक ग्रंथों का अच्छा रूपान्तर किया है।

अखो—अखो सर्वोत्तम वेदान्ती कवि थे। ये जाति के परजिया सोनी

(स्वर्णकार) थे और इनका जन्म-स्थान जेतलपुर था। इनका काल सन् १५९१ से १६५६ तक माना जाता है। इन्होंने ५३ वर्ष की अवस्था में सन् १६४१ से साहित्य-साधना आरंभ की। इनमें कवि कहलाने की इच्छा नहीं थी। जन्म से ही ये वैष्णव थे। ऐसा कहा जाता है कि वचपत में ही इन्होंने वल्लभ संप्रदाय के आचार्य गोस्वामी गोकुलनाथ जी से दीक्षा ले ली थी। बाद के जीवन से ऐसा लगता है कि इन्हे जीवन में बड़े कटु अनुभव हुए थे। परंपरा बताती है कि इनके कुछ प्रिय संबंधियों—विशेषकर बहन—की मृत्यु से इन्हें बड़ा आघात पहुँचा। आगे यह भी कहा गया है कि ये अपने पड़ोस की किसी महिला को बहन की तरह मानते थे। वह अपना हार बनवाने के लिए इनके पास ३०० रुपये का सोना ले आयी। प्रेम के कारण इन्होंने १०० रुपये का सोना अपनी ओर से मिला दिया। किन्तु इस मान्यता के कारण कि सोनार नियमतः बेर्इमान होते हैं, उस महिला ने सन्देहवश किसी दूसरे सोनार से हार को तुड़वा-कर जाँच करायी। जब उसे विश्वास हो गया कि इसमें सोना कम नहीं, वरन् अधिक ही है, तो वह फिर अखो के पास उसे ठीक कराने को ले आयी। यह सारी बात जानकर और अपने ऊपर बेर्इमानी का झूठा सन्देह हुआ समझकर अखो को बड़ा गहरा आघात और क्षोभ हुआ।

इसी प्रकार की एक और घटना उनके साथ घटी बतायी जाती है, जब वे टक्साल के प्रधान अधिकारी थे। उन पर सोने में खोट मिलाने का झूठा सन्देह करके उन्हें बंदी बनाया गया, किन्तु बाद में जब वे निरपराध सिद्ध हुए, तब उन्हें मानपूर्वक छोड़ दिया गया। कहा जाता है कि उनकी पत्नी भी बड़ी झगड़ालू थी। इन कटु अनुभवों ने उनकी मानसिक स्थिति में काफी परिवर्तन किया। दीक्षा तो उन्होंने पहले ही ले ली थी, किन्तु उससे सन्तुष्ट न होकर वे तीर्थयात्रा को निकल पड़े। वे वाराणसी गये और अपने को छुपाकर एक संन्यासी का उपदेश सुना, जो उनके एक शिष्य को दिया जा रहा था। एक वर्ष तक वे अज्ञात रूप से उस संन्यासी का उपदेश सुनते रहे। अन्त में अखो ने अपना वास्तविक परिचय दिया। संन्यासी जी उनकी लगन देखकर बहुत प्रसन्न हुए। बाद में उन्हींके साथ तीन वर्षों तक रहकर अखो ने शांकर वेदान्त के अत्यन्त कठिन ग्रंथों का पूरा अध्ययन कर लिया।

અખો ને ચાર વાર બ્રહ્માનંદ કે નામ કા ઉલ્લેખ કિયા હૈ । એક સ્થાન પર તો બ્રહ્માનંદસ્વામી કે વિષય મેં લિખા હૈ । શ્રી નરમદા શંકર મેહ્તા કા અનુ-માન હૈ કિ શબ્દ 'બ્રહ્માનંદ' મેં ઇલેષ અલંકાર હૈ, જો સંભવત: ઉનકે ગુરુ કા નામ થા । એમા ભી સોચા જાતા હૈ કિ બ્રહ્માનંદ વે ભી હો સકતે હૈ, જિન્હોને મધુસુદન સરસ્વતી કે ગ્રથ 'અદ્વૈતસિદ્ધિ' પર ગોડ બ્રહ્માનંદી ટોકા લિખી હૈ । કિન્તુ ઇસ મત કે વિરુદ્ધ હોને વાલે કર્દી વિદ્વાન् ઇન બ્રહ્માનંદ કો અખો કે ગુરુ માનને મેં સન્દેહ કરતે હૈને । એસે લોગ બ્રહ્માનંદ કા અર્થ કેવલ બ્રહ્મા કા આનન્દ હી લેતે હૈને । કુછ ભી હો, ઇતના તો અવશ્ય કહા જાયગા કિ કિસી બહુત હી યોગ્ય ગુરુ કી કૃપા અખો કો પ્રાપ્ત થી ઔર ઉનકે ચરણો મેં બૈઠકર જો કુછ વેદાન્ત અખો ને સીખા, વહ વડી સવલતા કે સાથ અનેક ઘરેલૂ ઉદાહરણ દેતે હુએ ઉન્હોને ગુજરાતી મેં લિખા હૈ । કુછ લિખને કી હી દૃષ્ટિ સે ઉન્હોને કેવલ વેદાન્ત કે સિદ્ધાન્તોં કો હો નહીં લિખા, વરન્ન કેવલાદ્વૈત કો ભલી-ભાઈતિ સમજાકર ઉસે અનુભવ કી ભાષા મેં વ્યક્ત કિયા હૈ । અખો ઔર માંડળ બંધારો મેં અનેક બાતોં સમાન હૈને । કથાવસ્તુ કી સમાનતા કે અતિરિક્ત અખો ને માંડળ કી ભાઈતિ ષટપદી ચૌપાઈ કા ભી ઉપયોગ કિયા હૈ । અખો કેવલ નીતિ-ધર્મ કે ઉપદેશક હી નહીં હૈને, ઉનમે કાબ્ય-પ્રતિભા ભી હૈ । અખો કી-સી આત્માનુભૂતિ, ઉનકી-સી સશક્ત ભાષા ઔર ઉનકા-સા આત્મ-વિશ્વાસ માંડળ મેં નહીં ।

અખો ને સદૈવ વડી યથાર્થતા કે સાથ કેવલાદ્વૈત કે સિદ્ધાન્તોં કા ઉલ્લેખ કિયા હૈ, સાથ હી ભક્તિ કો ભી ઉન્હોને પર્યાપ્ત મહત્વ પ્રદાન કિયા હૈ । એક સ્થળ પર ઉન્હોને કહા હૈ કિ ભક્તિ એક પક્ષી હૈ તથા જ્ઞાન-વૈરાગ્ય ઉસકે દોનોં પંખ હૈને । ભાગવત અધ્યાય ૧-૪૫ મેં ભક્તિ કો જ્ઞાન-વૈરાગ્ય કી માતા કહા ગયા હૈ । ભાગવત એક એસા ગ્રન્થ હૈ, જિસને કેવલાદ્વૈત સિદ્ધાન્ત કો કટૂરતા સે માનનેવાળોં કો ભી પ્રભાવિત કિયા હૈ । જ્ઞાનેશ્વર-જૈસે મહારાષ્ટ્ર સંતોં ને ભી ભક્તિ કો મહત્વપૂર્ણ બતાયા હૈ, યદ્વપિ વે પ્રધાનરૂપ સે માયાવાદ કો માનને-વાલે હૈને । ઇસી પ્રકાર મધુસુદન સરસ્વતી—કેવલાદ્વૈત સિદ્ધાન્ત કે સ્તર્ભોં મેં સે એક—ભી વહુત વડે કૃષ્ણ-ભક્ત થે । સ્વયં શંકરાચાર્ય ને ભી ભક્તિપૂર્ણ સુન્દર સ્તોત્રોં કો રચના કી હૈ । વસ્તુત: જીતા ૭-૧૬ મેં કહે હુએ આર્ત, જિજામુ, અર્થાર્થી ઔર જ્ઞાનો ભક્તોં મેં સે વે જ્ઞાની-ભક્ત કો સર્વશ્રેષ્ઠ માનતે હૈને । ગોતા

१८-५५ की व्याख्या करते हुए शंकराचार्य अपने गीता-भाष्य में कहते हैं कि ज्ञानो-भक्त को चतुर्थ भक्ति—जो गीता ७-१६ में वर्णित है—ज्ञान-निष्ठा ही है। दूसरे शब्दों में शंकराचार्य के अनुसार ज्ञानी की भक्ति की चरमावस्था ज्ञान-निष्ठा है; अतः केवलाद्वैत मत के सच्चे उपासक अखो की यह मान्यता बहुत ठीक है कि भक्ति परम आवश्यक है। किन्तु इस प्रकार की भक्ति का तात्पर्य वह भक्ति नहीं है, जो अनेक वैष्णव-आचार्यों द्वारा निरूपित है। उनकी दृष्टि में तो भक्ति ही लक्ष्य और ज्ञान उसका सहायक या गोण है तथा उपास्य-उपासक भाव से अयवा प्रभु-लीला में सम्मिलित होकर अविरल भक्ति की प्राप्ति ही उनका चरम ध्येय होता है—इसमें द्वैतभाव सन्निविष्ट है। एक वैष्णव भक्त अपने उपास्यदेव में पूर्णतः लीन हो जाना नहीं चाहता। इसके विरुद्ध मधुसूदन सरस्वती भगवत् १-६-१७ को उद्धृत करते हुए कहते हैं कि सर्वोत्तम भक्ति वही है, जिसमें भक्त अपने भगवान् में पूर्णतः लीन हो जाता है और जहाँ द्वैतभाव नहीं रहता। अखो द्वारा वर्णित भक्ति के लक्षण वही है, जो भागवत् ११-२९-८ से २३ तक, ११-३-३२, ११-२-४५ और ११-१२-१२ से १५ तक में कहे गये हैं। अपने दर्शन के लिए अखो ने केवलाद्वैत को पूर्णतः स्वीकार किया है। वस्तुतः अखो ने शंकराचार्य के पूर्व-वर्ती गौडपाद-जैसे केवलाद्वैत के लेखकों की रचनाएँ भी पढ़ीं और शंकराचार्य के बाद के केवलाद्वैत सिद्धान्तियों की भी, जैसे वार्तिकार का आभासवाद तथा संक्षेप शारीरिककार का प्रतिविस्ववाद। अखेगीता के ५-२ पद में अखो ने गौडपाद का दृष्टिसृष्टिवाद प्रस्तुत किया है। अखेगीता के ३७-९ पद में उन्होंने सापेक्षवाद का सिद्धान्त बड़ी बुद्धिमानी से रखा है। इसमें वे कहते हैं कि ब्रह्मानंद की चरम सत्यता में जगत् मिथ्या है अर्थात् पारमार्थिक सत्ता में व्यावहारिक सत्ता मिथ्या है। अखेगीता में अखो के केवलाद्वैत दर्शन की विस्तृत व्याख्या के लिए कृपया “अखेगीतानुं तत्त्वचितन” शीर्षक मेरा निबंध देखिए, जो द्वादश गुजराती साहित्य परिपद् सम्मेलन की रिपोर्ट में ‘धर्म अने तत्त्वज्ञान विभाग’ के अन्तर्गत पृष्ठ १ से २२ में प्रकाशित है।

अखो की रचनाएँ ये हैं—पंचीकरण, गुरु शिष्य संवाद, चित्तविचार-संवाद, कैवल्यगीता, अनुभवविन्दु, अखेगीता और ४७६ छप्पय। उन्होंने

હિન્દી મે બ્રહ્મલીલા ભી લિખી હૈ । ઇનકે અતિરિક્ત કુછ ઔર ભી ગ્રથ અખો કે બતાયે જાતે હૈ । કિન્તુ વે હી ઇનકે રચયિતા હૈ, ઇસ પર સદેહ હૈ । ઇન્હોને વરાવર કેવળાદ્વાત કી હી વ્યાખ્યા કી ઔર ઇસ પર અડે રહે । ઇન્હોને રચના-કાર્ય ૫૩ વર્ષ કી અવસ્થા સે આરભ કિયા, જવ કિ ઇની બુદ્ધિ પરિપક્વ હો ચુકી થી ।

અખો ને અપને છ્યાપ્યો મે અપના સારા વ્યાવહારિક જ્ઞાન ભર દિયા હૈ । ઉન્હોને પાખડિયો કી ઘોર ભર્ત્સના કી હૈ ઔર ઉસ સમય કી સામાજિક એવ ધાર્મિક કુરીતિયો કા વિરોધ સશકત, કટુ ઔર વ્યગ્યપૂર્ણ ભાષા મે કિયા હૈ । ઉન્હોને જાનબૂજ્ઝકર સ્વેચ્છા સે સબલ ઔર આધ્યાત્મ પહુંચાનેવાલી ભાષા કા પ્રયોગ કિયા હૈ । ઉન્હોને અનેક કહાવતો ઔર ઘરેલૂ મુહાવરો કો ભી સ્થાન દિયા હૈ । પરિપક્વ અવસ્થા મે લિખા હુઆ ‘અખેગીતા’ ઉનકા સર્વોત્તમ ગ્રથ હૈ । કડવા સંખ્યા ૪૦ મે ઉન્હોને સાધન ચતુષ્ટય કા વર્ણન કિયા હૈ । ઉનકા કહના હૈ કિ જો ઇસ ગ્રથ કો ધ્યાનપૂર્વક મુનેગા ઔર મન-વચન-કર્મ સે ઇસકે અનુસાર ચલેગા, વહી અધિકારી હૈ । ઇસમે ૮ બાતો કા વર્ણન હૈ—જ્ઞાન ભક્તિ, વૈરાગ્ય, માયા-નિરીક્ષણ, દૃષ્ટિ, જીવનમુક્ત ચિહ્ન, મહામુક્ત ચિહ્ન તથા પુષ્ટિ (ભગવત્કૃપા) । અખો કહતે હૈ કિ જહોં તક ઇસ ગ્રથ કે લિખને કા સબધ હૈ, મૈ તો કેવળ નિમિત્ત હું—એક વાદ્ય હું, જિસે બજાનેવાલા પૂર્ણબ્રહ્મ હૈ । ગ્રથ કા પ્રયોજન બતાતે હુએ વે આગે કહતે હૈ કિ યહ સસાર રૂપી મોહ-રાત્રિ કે નિવર્તન કે ઉદ્દેશ્ય સે લિખા ગયા હૈ । કડવા ૮-૧૧ મે ઉન્હોને ઘર કે મુંડેરે સે ચિલ્લાતે હુએ કહા હૈ—સુનો, લોગો સુનો, યદિ તુમ માયા કા અન્ત ચાહતે હોતો યહ કેવળ અત્મત્વ કે બોધ સે હી સભવ હૈ ઔર ઇસકે લિએ સર્વોત્તમ સાધના પરમાત્મા, ગુરુ તથા સતો કી સેવા હૈ । અખો કા સ્પષ્ટ મત હૈ કિ બિના આત્મ-જ્ઞાન કે મુક્તિ નહી મિલ સકતી ઔર ઇસ જ્ઞાન કે લિએ—જો કેવળ સાસારિક જાનકારી યા બૌદ્ધિક ચિત્તન નહી હૈ, કિન્તુ અનુભવ અથવા સાક્ષાત્કાર હૈ—ભગવત્કૃપા કી આવશ્યકતા હોતી હૈ, ઔર ઉસ ભગવત્કૃપા કે લિએ ભક્તિ પરમ આવશ્યક હૈ । ઇસ પ્રકાર ઉન્હોને ભક્તિ કી મહિમા સ્થાપિત કી હૈ । ભાગવત મે પુષ્ટિ કી વ્યાખ્યા ભગવત्-અનુગ્રહ કે રૂપ મે કી ગયી હૈ ।

‘અનુભવ-બિન્દુ’ મે અખો ને કેવળાદ્વાત વેદાન્ત કા સાર દિયા હૈ । ઉનકે

पहले के काव्य पंचीकरण आदि में यह शास्त्रीय विषय अनेक उदाहरण देकर अच्छी तरह समझाया गया है। अखों ने हिन्दी पद भी बहुत सबल लिखे हैं। उनके बाद उनके कुछ शिष्यों ने अपनी गुरु-परम्परा को बनाये रखा। व्यंग्य वाण छोड़ते समय अखों का क्रोध दैवी होता है। कुछ विद्वानों का मत है कि आगे चलकर अखों ने केवलाद्वैत को त्यागकर अपना एक स्वतंत्र सिद्धान्त व्यक्त किया है, जो शंकराचार्य और वल्लभाचार्य के मिद्दान्तों का मिश्रण है। किन्तु मेरे मत से ऐसा कहना ठीक नहीं है, क्योंकि शंकर सिद्धान्त को मानने वालों ने भी भक्ति को उचित महत्त्व दिया है और जहाँ तक केवलाद्वैत - सिद्धान्तों का सम्बन्ध है, अखों के सभी ग्रन्थों में वे बराबर पाये जाते हैं।

मध्यकालीन कवियों में अखों सर्वोत्तम प्रतिभासम्पन्न कवि हैं। वे नर-सिंह और दयाराम की भाँति अपने अनुभवों पर ही कुछ कहते हैं, किन्तु पिछले दोनों में बुद्धि-पक्ष की अपेक्षा हृदय-पक्ष अधिक है। बौद्धिक पक्ष प्रबल होते हुए भी अखों बड़े विश्वास के साथ सशक्त भाषा में अनुभव प्रकट करते हैं। अखेगीता का अंतिम पद अद्भुत है। जिसमें उपनिषद्कालीन संतों की भाषा की दैवी झलक है। तत्त्वविचार संबंधी काव्य में अखों विलक्षण और अद्वितीय हैं।

भाणदास—इन्होंने शंकराचार्य-हस्तामलक-संवाद लिखा है तथा प्रह्ला-दाख्यान, अजगर-अवधूत-संवाद, अनेक गरबों, नृसिंहजीनी हमची, हनुमाननी हमची, वारहमासा एवं कुछ पदों की रचना की है। इनका ज्ञानमार्ग की ओर था। गरबा लेखक की दृष्टि से इनकी ख्याति अधिक है। सबसे पहले इन्होंने ही 'गरबी' शब्द का उपयोग किया। ये वैदान्ती कवि हैं, और महामाया-रास का वर्णन किया है।

देवीदास—इन्होंने भागवत के दशम स्कंध पर आधूत 'रुक्मिणी-हरण' की रचना ३० कड़वों में की है, साथ ही रास पंचाध्यायी और भागवत के अन्य अंशों पर भी इनकी रचनाएँ हैं।

शिवदास—इन्होंने 'परशुराम आख्यान' तथा 'बालचरित्र' जैसे अनेक आख्यानों की रचना की है। अभी तक इनकी १२ रचनाएँ देखने में आयी हैं। इन्होंने पद्यवार्ताएँ भी लिखी हैं, जैसे हंसावती और कामावती।

कृष्णदास—शिवदास के पुत्र कृष्णदास ने नरसिंह मेहता के जीवन से संबंधित 'मामेर' और 'हुंडी' प्रसंगों पर रचना की है। विष्णुदास के बाद फिर कृष्णदास ने नरसिंह पर काव्य किया है। 'मामेर' के एक और रचयिता गोविन्द हैं; जिनका काव्य कृष्णदास से भी अधिक विशाल है।

अविचलदास ने भागवत के छठवें स्कंधं तथा आरण्यक पर्व पर रचना की है। सौराष्ट्र के दिव-निवासी परमाणंददास ने ३१३४ कड़ियों और १२ वर्गों में 'हरिरस' नामक काव्य लिखा है जो भागवत के १०वें तथा ११वें स्कंधं पर आधृत है। इन्होंने उद्घव-आगमन तो बड़े विस्तार में लिखा है, किन्तु रास-कीड़ा को यों ही चलता कर दिया है।

भाउ ने अश्वमेथ, द्रोण तथा उद्योग पर्वों पर रचना की है और पांडव-विष्टि भी लिखा है। माधव के पुत्र तुलसी ने ध्रुवाख्यान लिखा है। सूरत के हरिराम व भ्रुवाहनाख्यान, सौता-स्वयंवर एवं रुक्मिणीहरण के रचयिता हैं। पोठा बारोट ने मोरध्वजाख्यान एवं मुधन्वाख्यान लिखा है। मुरारि ने ४० कड़वों में ईश्वर-विवाह की रचना की है। नरसिंह नवल ने ६७ कड़वों में ओखाहरण लिखा है। सुरभट्ट ने महाभारत के स्वर्गरोहण पर्व का सारांश २२ कड़वों में रचा है। ये रैक्व ब्राह्मण और नारायण के पुत्र थे। सूरत के कंसारा, मोरा के पुत्र गोविन्द ने मुधन्वाख्यान लिखा है, जिसमें करुण और वीररस का अच्छा वर्णन है।

विश्वनाथ जानी—ये पाटण के निवासी थे और प्रेमपचीसी, सगाल चरित्र, मोसालाचरित्र, मामेर और चातुरी चालीसी के लेखक हैं। इनसे पहले विष्णुदास, कृष्णदास तथा गोविन्द ने नरसिंह मेहता के जीवन पर रचनाएँ की थीं, किन्तु विश्वनाथ ने घटनाओं को बड़े विस्तार में एवं अधिक कुशलतापूर्वक लिखा है। इनका सगाल चरित्र एक आख्यान है, जो शिवपुराण से लिया गया है और २३ कड़वों में है। इसमें करुणरस प्रधान है। इनका मोसालुं प्रेमानंद की तुलना में आ सकता है। प्रेमपचीसी में २५ पद हैं, जिनमें उद्घव का संदेश कहा गया है, जो भागवत के अनुसार है। चातुरी चालीसी नरसिंह मेहता की ही भाँति है, जिसमें कृष्ण और गोपियों का शृंगार वर्णित है।

मुकुन्द—ये द्वारका के गुगली ब्राह्मण थे। इन्होंने अपनी दो कविताओं, गोरक्षचरित्र और कवीरचरित्र में हिन्दी का भी उपयोग किया है। गोरक्ष-चरित्र ९ तथा कवीरचरित्र १५ कड़वों में है। पहली रचना में तो हिन्दी का अंश थोड़ा है, किन्तु दूसरी में बहुत अधिक है। केशवानंद स्वामी के संपर्क में आने पर इन्होंने नाभाजी के भक्तमाल की भाँति संतों की जीवनियाँ लिखने का निश्चय किया। ऐसा प्रतीत होता है कि इन्होंने ऐसे ८ चरित्र लिखे। नाथ संप्रदाय के गोरक्ष का जीवन चरित्र इन्होंने लिखा और कवीर का भी। इन दो काव्यों में ज्ञान तथा योग की प्रधानता होना स्वाभाविक है, क्योंकि चरित्र नायक ही इसी कोटि के हैं।

रतनजी—ये गुजरात के वाहर नासिक के पास वागलाण में रहते थे। इन्होंने 'द्वौपदीचीरहरण', 'संगाल शा' और 'विभ्रंशी राजानुं आख्यान' की रचना की है। सगालशा में इनका एक पद २१ कड़वों का है, जो धीरा की काफी शैली में है। विभ्रंशी आख्यान में १३ कड़वे हैं, जो अश्वमेध पर्व की कथा पर आधृत हैं, और जिसमें अद्भुत तथा बीर रस प्रधान हैं। यह ध्यान देने की बात है कि गुजरात के वाहर रहते हुए भी इन्होंने ३ आख्यानों की रचना की है।

प्रेमानंद—१७वीं शताब्दी में बहुत अधिक आख्यान लिखे गये, जो महाकाव्यों एवं पुराणों से लिखे गये थे। ये बहुत अधिक प्रसिद्ध हुए और इनके द्वारा भक्ति का अच्छा प्रचार हुआ, साथ ही लोगों को इनसे नैतिक शिक्षाएँ तथा काव्य-मनोरंजन प्राप्त हुआ। परिमाण और श्रेष्ठता, दोनों दृष्टियों से प्रेमानंद इस युग के सभी कवियों में उत्तम ठहरते हैं। इतना ही नहीं, ये मध्यकालीन गुजराती साहित्य में भी सर्वश्रेष्ठ रचनाकार हैं। ये महाकवि, जो अपने को भट कहते हैं, बड़ौदा के नानोरा चतुर्वर्शी ब्राह्मण थे। इनकी आयु बड़ी लंबी सन् १६३६ से १७२४ तक की थी। कुछ के मत से तो इनका अन्त १७३४ में हुआ था। प्रेमानंद जब बालक थे, तभी इनके पिता कृष्णराम का देहान्त हो गया था, अतः इनका लालन-पालन इनकी मौसी के यहाँ नन्दरवार में हुआ। जीविका के लिए ये नन्दरवार, सूरत और बड़ौदा में रहे। परंपरा बताती है कि १४ वर्ष की अवस्था तक ये निरक्षर थे, किन्तु अपनी सेवा से इन्होंने एक

સાધૂ કો પ્રસન્ન કિયા, જિસને ઇન્હે ગુજરાતી કા અચ્છા કવિ હોને કા વરદાન દિયા, સાથ હી યદિ યે સાધુ કે બતાયે હુએ નિશ્ચિત દિન પર ઉસસે મિલતે તો સસ્કૃત કે ભી અચ્છે કવિ હો જાતે । દૂસરે મત કે અનુસાર યે જવ સન્યાસી રામચરણ હરિહર, જો પાટણ કે નાગર થે, કે સપર્ક મે આયે, તવ શિક્ષિત હુએ । પ્રેમાનદ ને ઉનકે સાથ ભારત કે વિભિન્ન ભાગો મે બ્રમણ કિયા ઔર હિન્દી મે લિખના આરભ કિયા । એસી ભી કિવદન્તી હૈ કે ઉન્હોને પ્રણ કિયા થા— જવ તક મૈ ગુજરાતી ભાષા કા સ્તર ઊંચા કરકે ઇસે ઉચ્ચ સ્થાન પર પ્રતિષ્ઠિત ન કર દુંગા, તવ તક સિર પર સાફા ન વોંધુગા ।

ઇન્હોને અપના પહલા આખ્યાન 'લક્ષ્મણાહરણ' સ૦ ૧૭૨૦ મે લિખા । ઉસ સમય યે બડીદા મે થે ઔર અપને મિત્ર માધવશેઠ કી પ્રેરણા સે યહ કાવ્ય લિખા થા । તીન વર્ષ બાદ ઇન્હોને ૨૯ કડવો મે 'ઓખાહરણ' કી રચના કી । સ૦ ૧૭૩૦ મે યે ગોદાવરી-યાત્રા પર નિકલે ઔર એસા કહા જાતા હૈ કે ઇન્હોને મરાઠી કવિ વામન પઢિત કી કવિતાએ પઢી । એસી માન્યતા ભી હૈ કે ઇનકે સમય કે પૌરાણિક ઈર્પ્યાવિશ ઇનસે જ્ઞગડા બહુત કરતે થે, ક્યોકિ મહાકાવ્યો તથા પુરાણો કે પ્રસગો કો લેકર ઇન્હોને સફળતા એવ કુશલતા સે ઉનકા વર્ણન કિયા હૈ । એસા લગતા હૈ કે ઇનકા સસ્કૃત-જ્ઞાન અચ્છા થા । મહાકાવ્યો તથા પુરાણો કે અત્યન્ત રચિકર પ્રસગો કો ઇન્હોને ચુના હૈ ઔર ઉનકો અપની પ્રતિભા કે બલ સે અધિક કલાત્મક બના દિયા હૈ । ઇનકે આખ્યાન ઉસ સમય કે સમાજ કે લિએ બડે શિક્ષાપ્રદ થે । ઉસ સમય જનતા મે શિક્ષા કા અભાવ થા, કિન્તુ ધર્મ કી ઓર જ્ઞુકાવ થા । લોગો ને પ્રેમાનદ કે આખ્યાનો કા, જિનમે અનેક રસ હોતે થે ઔર પૌરાણિક પાત્રો મે કુચ્છ ગુજરાતીપણ સમ્મિલિત કર દિયા ગયા થા, સ્વાગત બડે ઉત્સાહ સે કિયા । સગીત વાદ્યો કે સાથ યે આખ્યાન આધી-આધી રાત તક ચલતે થે, જો લોગો કો આનદ પ્રદાન કરકે ઉનકા મનોરજન કરતે થે । ઇસ પ્રકાર પ્રેમાનદ કો આખ્યાનો દ્વારા લોગો મે ધાર્મિક તથા નૈતિક સસ્કાર ભરને કા કેવેલ યશ હી નહી મિલા, વરન્ નન્દરવાર, સૂરત ઔર બડીદા મે અપને સફળ સાહિત્યિક કાર્યો દ્વારા ઉન્હોને પ્રચુર ધન-સમ્પત્તિ પ્રાપ્ત ક્રી । ઉન્હે લબી આયુ મિલી થી ઔર વે બહુત ઠાઠ સે રહતે થે । બ્રાહ્મણો કો ભોજન કરાને મે વે બહુત અધિક ખર્ચ કરતે થે ।

अपने बाद उन्होंने ८ घर और कुछ चल सम्पत्ति छोड़ी थी। कवि को नन्दरबार के ठाकोर तथा अपने मित्रों—शंकरदास, माधवशेठ और अन्य—का आश्रय प्राप्त था। किन्तु इनमें से किसी का कवि ने अत्यधिक यश-गान नहीं किया। बाद में इनकी रचना-शैली और आख्यान कहने के ढंग का अनुकरण हुआ। ऐसा कहा जाता है कि इनके शिष्यों का एक दल था, जिसमें से प्रत्येक को इन्होंने एक न एक विशेष कार्य सौप रखा था, किन्तु अधिकांश विद्वान् इस मत से सहमत नहीं हैं।

इस काल में मुगल शासन के अन्तर्गत देश मुखी और सम्पन्न था। ऐसा प्रतीत होता है कि प्रेमानंद ने अपनी जीविका एक गागरिया भट्ट के रूप में आरंभ की, यद्यपि कुछ विद्वानों को इसमें संदेह है कि प्रेमानंद ने एक माणभट्ट की तरह आख्यान कहने में अपना जीवन विताया न कि एक साधारण पौराणिक की तरह। उनके कुल ५७ काव्य बताये जाते हैं। इनमें कुछ बहुत बड़े हैं। इनकी कथावस्तु महाभारत, भागवत, मार्कण्डेयपुराण, रामायण और नरसिंह मेहता की जीवनी से ली गयी है। पूर्ण महाभारत, भागवत, मार्कण्डेय पुराण और कुछ फुटकर रचनाएँ, जो उनकी कही जाती हैं, उनकी प्रतीत नहीं होतीं।

प्रेमानंद के आख्यानों का तना अधिक प्रचार हुआ और वे इन्हें प्रसिद्ध हुए कि अपढ़ स्त्रियों ने भी कुछ को कंठस्थ कर लिया तथा शिक्षित और साहित्यिक व्यक्तियों ने भी बड़े चाव से उन्हें पढ़ा और सुना। नरसिंह मेहता के जीवन से संबंधित उनके आख्यानों में एक विशेष आकर्षण तथा सौन्दर्य है। प्रेमानंद की दृष्टि बड़ी तीक्ष्ण थी। अतः महाकाव्य, पुराण एवं नरसिंह-जैसे भक्तों की जीवनी से कथावस्तु लेते हुए भी उन्होंने पुराने पात्रों में नया जीवन फूँक दिया है। किसी भी घटना को कलात्मक ढंग से कहने में वे बड़े निपुण थे और इसके लिए गुजराती भाषा के सभी साधनों का उपयोग उन्होंने किया है। अपने समय के समाज का भी उन्होंने बड़ा सूक्ष्म निरीक्षण किया था। वे नीरस हृदय में भी रस का संचार कर सकते थे, साथ ही एक रस से दूसरे रस में बड़ी कुशलता से आ जाते थे। उन्होंने जन-जीवन की वास्तविक झाँकी दी है। अपने श्रोताओं की नाड़ी वे खूब पहचानते थे और समझ जाते थे कि उन्हें क्या

ચાહિએ । ઇસ કાર્ય કી સિદ્ધિ કે લિએ ઉન્હોને પૌરાણિક પાત્રો કો અપને સમય કે ગુજરાતી પાત્રો મે બદલ દિયા થા । ઇનકા યહ કાર્ય ગુણ ભી માના ગયા ઔર દોષ ભી, ક્યોકિ કભી-કભી વ્યાસ-વાલ્મીકિ જૈસે મહાન् ચરિત્રો કો ભી ઉસ સમય કી ગુજરાતી જનતા કે મનોરજનાર્થ ઉન્હોને બહુત નિચલે સ્તર પર ઉતાર દિયા થા । ફિર ભી પ્રેમાનદ કે હાથો આખ્યાન-શૈલી સાહિત્ય કા એક એસા લચીલા માધ્યમ બન ગયી, જો ઉપન્યાસ કી ભાતિ સભી પ્રયોજન સિદ્ધ કરતી થી ।

પ્રેમાનદ ને ભાળણ, ઉદ્ઘવ, વિષ્ણુદાસ, નાકર, વિશ્વનાથ જાની તથા દૂસરો કે કાવ્ય-ગ્રથ અવશ્ય પઢે હોંગે । ઉન્હોને અનેક એસે વિષયો પર આખ્યાન લિખે હૈ, જિન પર ઉનકે પૂર્વવર્ત્તી પહલે હી લિખ ચુકે થે, કિન્તુ પ્રેમાનદ કી રચના કો પહ્લી બાર પઢતે હી હમારે મન મે યહ ભાવ ઉઠતા હૈ કે ઇસે કિસી યોગ્ય વ્યક્તિ ને લિખા હૈ । પ્રેમાનદ ને મહાકાવ્યો તથા પુરાણો કે પ્રસગો કો બદલા હૈ, સુધારા હૈ, કુછ જોડા હૈ ઔર કભી કુછ નિકાલ દિયા હૈ, કિન્તુ યહ સબ કરતે હુએ ઉનકા ધ્યાન બરાબર અપને શ્રોતાઓ ઔર આખ્યાન કો અધિક રસપૂર્ણ બનાને પર થા । વે પ્રતિવર્ષ ઔસતન દો અથવા તીન આખ્યાન લિખતે થે । યદ્વાપિ ઉનકે અનેક વિષયો પર ઉનકે પહલે કે કવિ ભી લિખ ચુકે થે, કિન્તુ વિભિન્ન રસો સે યુક્ત ઘટનાઓ કે વર્ણન કા ઉનકા અપના વિશેષ ઢગ હોતા થા, જો મૌલિક હોતા થા । ગુજરાત કે અનેક નગરો ઔર ગાંચો મે ઉનકે આખ્યાન ૨૦૦ વર્ષોં સે બરાબર પ્રેમપૂર્વક ગાયે જા રહે હૈ । ચૈત્ર, વૈશાખ મે 'ઓખાહરણ', ભાદ્રપદ કે શ્રાદ્ધપક્ષ મે 'નરસિહ મેહતા કા શ્રાદ્ધ', સીમન્ત ઉત્સવો મે અબ ભી 'કુવરબાઈ કા મામેરુ' ગાયા જાતા હૈ । ઉનકા 'દશમ સ્કધ' ચાતુર્માસ મે ઔર 'દેવીચરિત્ર' નવરાત્ર મે લોગ ગાતે હૈ । બહુત-સે લોગ શનિવાર કો ઉનકા 'સુદામા ચરિત્ર' ઔર રવિવાર કો 'હુડી' ગાતે હૈ । દૂસરે શબ્દો મે ઉનકે આખ્યાન મનોરજન તથા પુણ્ય-લાભ દોનો દૃષ્ટિયો સે ગાયે જાતે હૈ ।

પ્રેમાનદ ને પ્રચલિત રાગો—દેશી, ચાલ, ઢાલ—મે રચનાએં કી હૈ । ઉનકા ચરિત્ર-ચિત્રણ બડી ઉચ્ચકોટિ કા હૈ । જૈસા કિ પહલે કહા જા ચુકા હૈ કે ઉન્હોને પૌરાણિક પાત્રો મે તત્કાલીન સમાજ કી પ્રવૃત્તિયો તથા વિશેષ-તાઓ કા આરોપણ કિયા હૈ, હું, એસા કરને મે નિ સન્દેહ ઉન્હોને અપની કલ્પના-શક્તિ ઔર આદર્શવાદિતા કા પરિચય દિયા હૈ ।

प्रेमानन्द के श्रेष्ठ आख्यान हैं—अभिमन्यु आख्यान, चन्द्रहासाख्यान, ओखा-हरण, सुदामाचरित्र, मुधन्वाख्यान, रणयज्ञ, नलाख्यान, हरिश्चन्द्राख्यान, मदालसाख्यान, रुक्मणीहरण, हुड़ी, थाढ़, मामेरु, शामलशानो विवाह और उनका भागवत का दशम स्कथ। स्वर्गनी नीसरणी, भगवद्गीता, द्रौपदी स्वयवर, मपूर्ण महाकाव्य और पुराण तथा अन्य दूसरे ग्रथों के रचयिता होने में लोगों को सदेह है।

पुरानी बड़ौदा रियासत ने गववहादुर हरगोविन्ददाम डी० काटावाला, दीवान बहादुर केशवलाल ह० ध्रुव, नाथाशकर पी० शास्त्री तथा छोटालाल नरभेराम भट्ट के द्वारा सपादित करा कर प्राचीन काव्यमाला के अन्तर्गत कई ग्रन्थों तथा उसी नाम की एक त्रैमासिक पत्रिका का प्रकाशन किया है। इस प्रकार के प्रकाशित अनेक पुरानी गृजगती के ग्रथों में नरमिह मेहता, प्रेमानन्द, वल्लभ और कुछ अन्य रचनाओं के कुछ ग्रन्थों के सबध में सदेह प्रकट किया गया है। प्रेमानन्द के तीन नाटक प्रकाशित किये गये थे—सत्यभामा रोप दर्शिका आख्यान, पाचाली प्रमन्न आख्यान और तापती आख्यान। किन्तु प्रकाशित होते ही उनके प्रेमानन्द द्वारा रचे जाने में सदेह उठाया गया। श्री नरसिंह राव भो० दिवेटिया ने अपने खोजपूर्ण निबध्म में निश्चित रूप से यह सिद्ध कर दिया है कि उन नाटकों का रचयिता प्रेमानन्द को मानना कल्पित और भ्रमयुक्त है। इस निबध्म से दोनों पक्षों में घोर खड़न-मड़न हुआ। किन्तु अन्तत अधिकाश विद्वानों द्वारा मान लिया गया है कि ये रचनाएँ प्रेमानन्द की नहीं हैं। अनेक तथ्यों से उनमें सदेह उत्पन्न होता है। प्रकाशकों ने आज दिन तक मूल पाड़ुलिपियों को उपस्थित नहीं किया और किसी ने उन्हें नहीं देखा। अन्त साक्ष्य से विदित होता है कि शैली, कहावते, मुहावरे, भाषा तथा लेखन-पद्धति आधुनिक तथा बनावटी हैं। इन ग्रथों का प्रकाशन बड़ी सदेहात्मक स्थिति में हुआ है। प्रारभ में प्रकाशकों तथा सपादकों ने प्रेमानन्द, उनके पुत्र कहलाने वाले वल्लभ तथा शामल का वैयक्तिक जीवन-चरित्र दिया है, किन्तु बाद में अनेक उन बातों के विरुद्ध कहा गया है, जो सपादकीय भूमिका में कही गयी थी। इन ग्रथों के अनेक स्थल ऐसे हैं, जिनसे आधुनिक रचयिता होने का सदेह होता है कि इन सभी सदेहात्मक ग्रथों

કા કોઈ એક હી રચયિતા હૈ। ઇનકે રચયિતા છોટાલાલ નરભેરામ ભટ્ટ એવ નાથાશકર શાસ્ત્રી કહે જાતે હૈ તથા ઇસ સબધ મે દીવાન વહાડુર કેશવલાલ ધ્રુવ ઔર એચ૦ એચ૦ ધ્રુવ કા ભી નામ લિયા જાતા હૈ। યદિ ઇન સદેહાત્મક ગ્રથો કો છોડ દે, તો ભી પ્રેમાનદ કે વાસ્તવિક ગ્રથ ઇતને પર્યાપ્ત હૈ કે મધ્ય-કાલીન ગુજરાતી સાહિત્ય કે વે સર્વશ્રેષ્ઠ કવિ માને જા સકતે હૈ।

પ્રેમાનદ કી વિશેપતાઓ મે સે કુછ યે હૈ—ઉનકી કથન-શૈલી, શ્રોતાઓ મે રુચિ ઉત્પન્ન કરને કા ઢગ ઔર ઉન્હે મત્રમુખ્ય કર લેના, ઉત્તમ ઔર પ્રાસા-દિક ઢગ સે વિભિન્ન રસો કો વ્યક્ત કરના તથા કિસી વિશેષ ઘટના પર મુખ્ય રૂપ સે રહના, વ્યર્થ કા વિસ્તાર કરકે રસભગ ન લાના, વરન્ ઉચ્ચિત અનુપાત કા ધ્યાન મસ્તિષ્ક મે રહના, વાસ્તવિક એવ સ્વાભાવિક ચરિત્રચિત્રણ, જહા ભી રસોદ્રેક સભવ હો, વહ્યોન ન ચૂકના, તથા શ્રોતાઓ કો બોધ હોને કે પહ્લે હી બડી કુશલતા સે એક રસ સે દૂસરે રસ મે પહુંચ જાના। ઉન્હોને નલ-દમયન્તી ઔર ઉપા-અનિરુદ્ધ કે સચ્ચે પ્રેમ કા વર્ણન કિયા હૈ। નન્દ-યશોદા તથા વમુ-દેવ-દેવકી કે વાત્સલ્ય પ્રેમ કા ઇનકા વર્ણન ભી બહુત સુન્દર હૈ। સાધારણ જાતિ કે લોગો કી દુર્વલતાએં ભી ઇન્હોને અચ્છે ઢગ સે કહી હૈ, સાથ હી સબધો કે વિપય મે ભી લિખા હૈ, જેસે સાસ-પતોહુ આદિ ઔર વે વર્ણન સજીવ હૈ। ‘હુડી’ મે કૃષ્ણ એક મોટે ગુજરાતી બનિયા કી ભાતિ ઠેઠ ગુજરાતી વેશ-ભૂપા મે આતે હૈ ઔર નરહરિ મેહતા કી હુડી સકારતે હૈ। ‘મામેહ’ મે હાસ્ય રસ ઉત્પન્ન કરને કે ઉદ્દેશ્ય સે કવિ ને એક ટૂટી ગાડી મે નરસિહ મેહતા કો અપની પુત્રી કુંવરબાઈ કી સસુરાલ જાતે હુએ બતાયા હૈ। બેચારે નરસિહ કે પાસ અપની પુત્રી કો દેને કે લિએ કુછ ભી નહી થા, અત વહ અપને સાથ જ્ઞાન-કરતાલ ઔર ગોપી-ચદન લે જાતા હૈ। ‘સુભદ્રાહરણ’ મે કવિ ને અર્જુન કો એક જોગી કે રૂપ મે બતાયા હૈ, જો શ્રીકૃષ્ણ કે કહને સે સુભદ્રા કો હરને કે લિએ આયે થે। ‘અભિમન્યુ-આખ્યાન’ મે કૃષ્ણ શુક્રાચાર્ય કા રૂપ ધારણ કરતે હૈ। ‘સુદામા ચરિત્ર’ મે સુદામા અપની પત્ની કે વ્યગ્યો કે કારણ દ્વારકા કી ઓર ચલતે હૈ। ‘નલા-રૂપાન’, ‘સુદામાચરિત્ર’ ઔર ‘મામેહ’ મે પ્રેમાનદ ને બડી કુશલતા સે હાસ્ય રસ ઉત્પન્ન કિયા હૈ। યદ્યપિ ‘નલાખ્યાન’ મે પ્રધાન રસ કરુણ હૈ, ફિર ભી કવિ ઉસમે હાસ્ય રસ કે લિએ અવસર ઔર સ્થાન નિકાલ લેતા હૈ। સ્વયવર કા વર્ણન;

बडे तथा कुरुप राजाओं में, यहाँ तक कि देवताओं में भी, दमयन्ती को पाने की लालसा, बाहुक का वर्णन आदि कुछ ऐसे अवसर हैं, जिनका लाभ कवि ने हास्य उत्पन्न करने के लिए उठाया है। यद्यपि प्रेमानन्द ने नवो रस पैदा किये हैं, किन्तु शृगार, करुण एव हास्य रस उत्पन्न करने में उसने सर्वोत्तम क्षमता दिखायी है। 'रणयज्ञ' में मुख्यत वीर रस का वर्णन है। प्रेमानन्द अन्य कवियों की अपेक्षा सबसे अधिक गुजराती है और अपने आख्यानों में उन्होंने परिचित गुजराती समाज का वर्णन किया है, जिसमें गुजराती रीति-रिवाज, उत्सव, वेष-भूषा, आभूषण, स्वभाव आदि वताये गये हैं और इन्हीं ढाचों में पौराणिक पात्रों को ढाला है। पहले कहा जा चुका है कि इसी कार्य ने महाकाव्यों तथा पुराणों के पात्रों की भव्यता को नीचे झुका दिया है। कभी-कभी श्रोताओं को सतुष्ट करने के लिए प्रेमानन्द ने हास्यरस की अधिकता कर दी है। उन्होंने वर्णन की परम्परागत परिपाटी का ही अनुकरण किया है और कहीं-कहीं उन्होंने उपमाओं की लबी सूची अथवा लबे-लबे वर्णन रखे हैं, जो अनुपातरहित हैं। तो भी उन्होंने गुजरात को वार्ता एव काव्य का आनन्द प्रदान किया, धर्मनीति के स्स्कारों का पोषण किया तथा गुजरात के व्यास बन गये। वे केवल मध्यकालीन कवियों में ही सर्वोत्तम नहीं थे, किन्तु आज के नवीन शिक्षित-समाज को भी अपनी ओर आकर्षित करते हैं। सर्वसम्मति से वे मध्यकालीन गुजराती साहित्य के 'कवि शिरोमणि' घोषित किये गये हैं, यह उचित ही है।

प्रेमानन्द के दो पुत्र थे—वल्लभ और जीवणराम। वल्लभ ने अनेक ग्रन्थ लिखे, जिनमें 'दुश्शासन-रुधिरपान-आख्यान', 'यक्ष-प्रश्नोत्तर', 'कुन्ती प्रसन्ना-स्थान', 'कृष्णविष्टि', 'प्रेमानन्द कथा', 'युधिष्ठिर-वृकोदरास्थान' और 'मित्र-धर्मस्थान' हैं, यह एक सामाजिक कहानी है। इनमें से कई ग्रन्थों का उनके रचयिता होने में विद्वानों को सदेह है। बड़ीदा की प्राचीन काव्यमाला के सपादकों ने वल्लभ के विषय में लिखा है कि वे शामल के विरुद्ध अपने पिता का पक्ष लेने में सदा तल्लीन रहते थे। उन्होंने शामल-प्रेमानन्द का सघर्ष भी प्रस्तुत कर दिया है। वल्लभ को हठी और अहकारी लेखक बताया गया है, जो अपने पिता के बडे भक्त थे और सबकी निदा करके, यहाँ तक कि चन्द-वरदाई की भी, अपने पिता के काव्य को सर्वश्रेष्ठ बताया करते थे। प्रेमानन्द

કે શિષ્ય બહુત અધિક થે, જિનમે ૧૨ મહિલાએँ બતાયી જાતી હું । એસા કહા જાતા હૈ કિ પ્રેમાનદ ને વલ્લભ કો હિન્દી કે ઢગ કી રચના કરને કા આદેશ દિયા, રત્નેશ્વર કો સસ્કૃત ઔર મરાઠી કે ઢગ કી તથા વીર જી કો ઉર્ડૂ ઔર ફારસી કે ઢગ કી । પ્રેમાનદ અપના ‘દશમ સ્કથ’ ગ્રથ અધ્યૂરા છોડકર સ્વર્ગ-વાસી હુએ થે, જિસકો ઉનકે એક શિષ્ય સુન્દર ને પૂર્ણ કિયા ।

પ્રેમાનદ કી કુછ કૃતિયાં, વલ્લભ કી કુછ રચનાએँ, પ્રેમાનદ ઔર શામલ કા ઝગડા, જો ઇમ તર્ક સે અસ્વીકૃત કર દિયા ગયા હૈ કિ પ્રેમાનદ કે સમય મે શામલ બહુત હી છોટે થે, તથા પ્રેમાનદ કા બહુત બડા શિષ્યમડલ હોના—યે સબ તથ્ય અબ વિશ્વમનીય નહી માને જાતે । વલ્લભ કે બતાયે હુએ ગ્રથો મે યત્ત્રત્ત્વ કુછ અચ્છે સ્થળ હૈ, કિન્તુ સબ મિલાકર શૈલી નિરર્થક, અસ્પષ્ટ, કિલાટ ઔર ઘૃણિત આત્મ-પ્રશસા સે યુક્ત હૈ । ‘મિત્ર ધર્મસ્થિયાન’ ભી વલ્લભ કી રચના કહી જાતી હૈ । ઉનકે કઈ ગ્રથો મે યદી એક એસા હૈ, જિસમે કુછ દમ હૈ । યહ એક બ્રાહ્મણ કે દો પુત્ર ઇન્દ્ર ઔર મિન્દુ કી સામાજિક કહાની હૈ । વાસ્તવિક જીવન કા યહ પહ્લા આખ્યાન હૈ ।

પ્રેમાનદ કે સમકાલીન કવિયો મે રત્નેશ્વર સર્વોત્તમ હૈ । વે ડભોર્ડ કે મેવાડા બ્રાહ્મણ થે । આરભ મે વે એક પૌરાણિક થે, કિન્તુ સ્થાનીય પૌરાણિકો કો ઈષ્યા કા શિકાર હોને કે કારણ ઉન્હે ડભોર્ડ છોડના પડા । ઉનકે પ્રતિ-દ્વાન્દ્રિયો ને ઉન્હે ઇતના સત્તાયા કિ ઉનકે અશિક્ષિત પુત્રો કો ભડકાકર ઉનકે ભાગવત કા એક ભાગ નર્મદા નદી મે ફિક્કવા દિયા । ઉનકા સસ્કૃત કા અધ્યયન અચ્છા થા તથા ઉનકી શૈલી ઉત્તમ, શુદ્ધ ઔર લલિત થી । અપને સમકાલીન પૌરાણિકો કી અપેક્ષા વે બહુત શ્રેષ્ઠ થે । ઉન્હોને ભાગવત, ભગવદ્ગીતા, ગગાલહરી, મહિમન સ્તોત્ર, લકાકાણ્ડ, સ્વરગરોહણ, અશ્વમેધ પર્વ આદિ કી રચના કી, સાથ હી કામવિલાસ એવ વૈરાગ્યલતા ભી લિખા । ઉનકી રચના ‘રાધા કૃષ્ણ મહીના’ મે, જિસમે ઉન્હોને માલિનીવૃત્ત કા ભી ઉપયોગ કિયા હૈ, આધુનિક કાવ્ય કા સા સૌન્દર્ય હૈ । એસા કહા જાતા હૈ કિ પ્રેમાનદ ન ઉન્હે સસ્કૃત ઔર મરાઠી કે અનુરૂપ રચના કરને કા આદેશ દિયા થા । મધ્યકાલીન યુગ કે સર્વોત્તમ કવિયો મે સે એક યે ભી હૈ, જિન્હોને સસ્કૃત કે અનેક ગ્રથો કા અનુવાદ ગુજરાતી મે કિયા હૈ ।

वीर जी वहरानपुर के रहनेवाले थे और कुछ आख्यानों तथा 'कामावर्तीनी कथा' की रचना की है। इनका कठ बड़ा मधुर था। ऐसा कहा जाता है कि प्रेमानन्द रचनाएँ इन्हीं से पढ़वाया करते थे। वीर जी का 'सुरेखाहरण' बहुत प्रसिद्ध है। प्रेमानन्द के द्वारे शिष्य थे हरिदास। इन्होंने 'नरसिंह मेहताना वापनु श्राद्ध', 'शामल शाहनो विवाह' तथा 'सीता विरह' आदि लिखा है। ऐसा कहा जाता है कि इनके 'शामल शाहनो विवाह' को पढ़कर उन्होंने अपना लबा विवाह लिखा। द्वारकादास जाति के वैश्य थे, जिन्हें ५० वर्ष की अवस्था में प्रेमानन्द से कविता करने की प्रेरणा प्राप्त हुई और इन्होंने बारहमासी की अच्छी रचनाएँ की हैं। धनदास, रत्नो आदि भी कई शिष्य प्रेमानन्द के कहे जाते हैं। किन्तु उनके कहलानेवाले शिष्यों ने कोई बहुत अच्छी रचना प्रस्तुत नहीं की। वे जन्मजात कवि नहीं थे, किन्तु प्रेमानन्द से थोड़ी-बहुत प्रेरणा भर प्राप्त की थी।

बल्लभ मेवाड़ी—हरि भट्ट के पुत्र बल्लभ धोला चुवाल की देवी वाला बहुचरा के परम भक्त तथा उपासक थे। उनका काल सन् १६४० से १७५१ ई० तक है। इन्हे १११ वर्ष की लबी आयु प्राप्त हुई थी। ऐसा भी कहा जाता है कि बल्लभ और धोला दो जुड़वाँ भाई थे। किन्तु अधिक मत एक ही व्यक्ति कि ओर है। कहते हैं कि इन्हे एक ब्रह्मचारी के पास अध्ययन के लिए भेजा गया था, किन्तु उन्होंने इन्हे अयोग्य देखकर लौटा दिया। फिर भी इन्हे नवार्ण मन्त्र की दीक्षा दी गयी, जिसे जप कर इन्होंने सिद्धि पा ली तथा बालादेवी के दर्शन करके उनसे कवित्व शक्ति प्राप्त कर ली। उसके बाद इन्होंने देवी की महिमा में अनेक गरबे तथा गरबियों की रचना की। इनका विवाह वडनगर में हुआ था और जीवन भर ये बाला बहुचरा देवी की भक्ति करते रहे। ये दक्षिणाचार शाक्त थे। कहा जाता है कि इन्होंने वैलोचन नामक नागरवाणिया को त्रिपुरा की उपासना सिखायी, जिसके बल पर वैलोचन ने प्रचुर सम्पत्ति प्राप्त की। बल्लभ मेवाड़ा शक्ति-पूजा के मर्म को जानते थे और देवी सबधीं उन्नम गरबों की रचना उन्होंने की। उन्होंने तीनों शक्तिपीठों की महिमा में गीत गाये हैं—ये पीठ हैं, आरासुर की अबिका, पावागढ़ की कालिका और चुवाल की वाला बहुचरा। द्वितीय कोटि के कवियों में ये सर्वोत्तम माने जाते हैं। इनका आनन्दनो गरबों,

આરાસુરનો ગરવો, મહાકાળીનો ગરવો, શણગારનો ગરવો આદિ બહુત પ્રસિદ્ધ હૈ તથા વર્ણનોંસે પૂર્ણ હૈ, જિનસે કવિ કી ભવિત્વ પ્રકટ હોતી હૈ। દેવી કે મંદિરોં મેં લોગ “વલ્લભ ધોલાની જય” બોલતે હૈને। ઇન્હોને અન્ય વિષયોં પર ભી અનેક ગરવે લિખે હૈને ઔર ગરવા-લેખકોં મેં ઇનકા સ્થાન પ્રથમ હૈ।

લોકવાર્તા તથા અન્ય સાહિત્ય

માધવ ઔર કામકન્દલા કી કહાની કિસી અજ્ઞાત લેખક દ્વારા લિખી ગયી હૈ। ૧૭વીં શતાબ્દી કી કુછ લોકવાર્તા રચનાએ યે હૈને—દામોદર કી માધવા-નલ કથા; ખંભાત કે શિવદાસ કી દો કહાનિયાં—કામાવતી ઔર હંસાવતી; કેશવદાસ કી કામાવતીની કથા; યહી કથા વીરજી દ્વારા લિખી હુઈ તથા પાંચા કી કુંડલાહરણ। માધવ ને સન् ૧૬૫૦ મેં “રૂપસુન્દર કથા” વિભિન્ન અક્ષરમાલા વૃત્તોં મેં લિખી। ઇસકી ભાષા સંસ્કૃત-બહુલા ઔર સમાસ-યુક્ત હૈ। યહ એક પુરોહિતપુત્ર સુન્દર ઔર રાજકુમારી રૂપા કી પ્રેમકથા હૈ, જિસમેં સંભોગ ઔર વિપ્રલંબ શૃંગાર કા અચ્છા વર્ણન હૈ। ગોપાલ ભટ્ટ કી ‘ફૂલાં ચરિત્ર’ ભી ઇસી પ્રકાર કી સમાસ-યુક્ત રચના હૈ, જો ૪૦ કંડિયોં મેં હૈ। ‘વિનેચટની વાર્તા’ સૂરત કે દો વૈશ્ય-બન્ધુઓં દ્વારા લિખી ગયી હૈ। ઇસી શતાબ્દી મેં જૈનોંને ભી અનેક વાર્તાઓંની રચના કી હૈ, જિનમેં સે કર્દી અભી ભી અપ્રકાશિત હૈને। ઇન કહાનિયોંની વિષય હૈ—સગાલશાહ, પંચદંડ, સિહાસન બત્તિસી, વચ્છરાજ, સદયવત્સ સાવલિંગા, વિદ્યાવિલાસ, વિક્રમાદિત્ય, ભોજ-પ્રવંધ, શીલવતી આદિ। ઇનકે લેખક જૈન સાધુ હૈને। નેમિવિજય કે ‘શીલ-વતી રાસ’ મેં નાયક ચન્દ્રગુપ્ત તથા નાયિકા શીલવતી કે જીવન કી અનેક વિપત્તિયોં એવં ચમત્કારોં કા વર્ણન હૈ। વિભિન્ન પાત્રોં સે યુક્ત યહ એક અસાધારણ કહાની હૈ ઔર ઇસમે ભાષા કા પુરાના રૂપ ભી સુરક્ષિત હૈ।

‘ઇસ કાલ મેં લોક-કથાઓં કે અતિરિક્ત અનેક જૈન કવિયોંને કર્દી રાસ ઔર પ્રવંધ ભી લિખે હૈને। સમય સુન્દર દ્વારા રચિત ‘નલ દમયન્તી રાસ’ ઇસ કાલ કી એક શ્રેષ્ઠ રચના હૈ। મુનિ આનંદધન જી ને ‘આનન્દધન ચોવીશી’ તથા ‘આનન્દધન બહોતેરી’ લિખી હૈને, જિનમેં જ્ઞાન-ભવિત્વ કે પદ હૈને। આનન્દધન જી કા એક દૂસરા નામ ભી થા—લાભાનન્દ અથવા લાભ વિજય। વે આત્મા-

नुभवी, महान् ज्ञानी, योगी और भक्त थे। उनके काव्य में गंभीर दर्शन, भक्ति और त्याग की भावना है। उन्होंने प्रेम की मधुर भाषा में भी कुछ पद लिखे हैं तथा हिन्दी में भी उनके कई पद हैं। यशोविजय तथा केसर विमल ने अनेक सुभाषित लिखे हैं।

पारसियों का योगदान

गुजरात ने पारसियों का स्वागत किया और उन्होंने गुजराती को अपनी मातृभाषा स्वीकार कर ली। यहाँ बस जाने के बाद उन्होंने अपने धार्मिक ग्रथों का अनुवाद गुजराती में किया। 'अर्दांगवीरा' जन्द का गद्यात्मक पारसी-गुजराती अनुवाद है। इसमें अर्दांगवीराफ द्वारा ७ दिन-रात की समाधि में देखे हुए स्वर्ग-नरक के दृश्यों का वर्णन है। १७वीं शताब्दी में सूरत के मोवेद रुस्तम पेशोत्तन ने ४ पद्यात्मक ग्रथों की रचना की। वे हैं—जरथोस्त नामेह, श्यावक्ष नामेह, वीराफ नामेह और अस्पदरपाह नामेह। नामेह का अर्थ है चरित्र। भाषा में पारसियों द्वारा बोली जाने वाली भाषा का भी पुट है तथा इसमें पहेलवी और फारसी भाषा के भी शब्द हैं।

अध्याय ९

सन् १७०१ से १८५२ तक

लोकवार्ताकार कवि शामल

यद्यपि कवि शामल का जन्म १७वीं शताब्दी में हुआ, तथापि उनका रचना-काल १८वीं शताब्दी में आता है। ये लोकवार्ता के सर्वश्रेष्ठ रचयिता हैं। जिस प्रकार धार्मिक उपदेश और नैतिक शिक्षा के लिए लोग आस्थान श्रवण करते थे, उसी प्रकार मनोरंजन और व्यवहार-वुद्धि के लिए वे लोकवार्ताओं को भी सुना करते थे। लोकवार्ताओं में प्रणय और साहसिक कार्यों से युक्त कथा-कहानी का आकर्षण रहता है। पहले शामल एक पौराणिक कथाकार थे, किन्तु उसमें असफल होने से वे लोकवार्ता की ओर झुक गये। उनकी पहली कहानी ‘पद्मावतीनी वार्ता’ की रचना सन् १७१८ में हुई थी। प्रेमानंद के समय में ये इतने छोटे थे कि दोनों की कथित स्पर्धा कदापि संभव नहीं, इसी लिए शामल और प्रेमानंद की स्पर्धा की बात अब झूठी पड़ गयी। इसी प्रकार प्रेमानंद के पुत्र वल्लभ के साथ इनके झगड़े की बात भी काल्पनिक ही है। प्राचीन काव्य-माला के संपादकों ने अपनी प्रस्तावना में यह विश्वास दिलाया था कि “प्रेमानंद कथा” और “वल्लभ झगड़ो” रचनाएँ प्रकाशित की जायेंगी, किन्तु अभी तक न तो वे प्रकाशित हो सकीं और न किसीने उनकी मूल पांडुलिपि देखी। ऐसा लगता है कि ये काल्पनिक प्रसंग केवल प्रेमानंद का गौरव बढ़ाने के लिए गढ़ लिये गये हैं। कुछ विद्वानों का तो मत है कि वल्लभ और शामल की रचनाओं से पुष्ट होनेवाले ये झगड़े जानबूझ कर किसी दूसरे द्वारा रचकर जोड़े हुए हैं।

शामल अहमदाबाद के उपनगर वेगणपुर के निवासी, वीरेश्वर के पुत्र, नानाभट्ट के शिष्य थे, और श्री गोड मालवीय ब्राह्मण थे। इनकी ‘वत्तीश पुतलीनी वार्ता’ सिंहुज के धनी पाटीदार रखीदास की दृष्टि में पड़ी। उन्होंने

प्रसन्न होकर शामल को अपने स्थान पर आमंत्रित किया और भूमि-रियासत देकर अपने यहाँ बसा लिया। वे ही कवि के आश्रयदाता थे। शामल ने भी उनके उपकार को स्वीकार किया और प्रायः अपनी रचनाओं में उदार राजा भोज नवा दानेश्वर कर्ण से उनकी तुलना करते हुए रखीदाम का उल्लेख किया है।

शामल को संस्कृत, ब्रज तथा फारसी भाषाओं का ज्ञान था। उनके बाद उनका कोई अनुयायी नहीं था और न उनकी काव्य-शैली का कोई वर्ग ही शेष रहा। उनके कुछ ग्रंथ महाकाव्य तथा पुराणों पर आधृत हैं, जैसे— शिवपुराण, रेवाखंड, अंगदविष्टि, रावण-मंदोदरी-संवाद, कलि-माहात्म्य, शुकदेवाख्यान तथा द्रौपदी-वस्त्रहरण। इनमें से कुछ ग्रंथ इनके लिखे नहीं जान पड़ते। इन्होंने अनेक लोकवार्ताएँ अथवा काल्पनिक कहानियाँ भी लिखी हैं—बत्रीशपुतली, मुडावहोतरी, पद्मावती, नन्दबत्रीशी, विने चटनी वार्ता तथा बरासकस्तूरी वार्ता आदि। उनकी कुछ फुटकर रचनाएँ भी हैं—जैसे, रस्तमबहादुरनो पवाडो, रणछोडना शलोका आदि। इनके आख्यान बहुत ही माध्यारण हैं, इसीलिए उनकी रचना आगे चलकर इन्होंने बंद कर दी। लोक-वार्ता की रचना में भी इनकी मौलिकता अधिक नहीं दिखाई देती। इनके पूर्व अनेक जैन तथा अजैन कवि हुए हैं, जिन्होंने उन्हीं विषयों पर लोकवार्ताएँ लिखी हैं, जिन पर शामल ने लिखा है। शामल संस्कृत के वार्ता-साहित्य पर भी बहुत-कुछ निर्भर थे। इन्होंने उन कहानियों को अपने ढंग से लिखा है और प्रायः उनको सुवार कर उनका विस्तार किया है। कभी तो इन्होंने कथावस्तु का क्रम बदल दिया है, कभी उनमें कुछ अपनी बात जोड़ दी है और कभी घटनाओं में परिवर्तन कर दिया है। पचास वर्ष पहले ऐसा विश्वास किया जाता था कि शामल एक महान् और मौलिक रचनाकार एवं समाज-सुधारक थे, किन्तु उनके पूर्ववर्ती जैन तथा अजैन कवियों के ग्रंथ जब से प्रकाश में आये, तब से यह सिद्ध हो गया है कि शामल की रचनाओं में सामाजिक दशाओं के वर्गन ज्यों के त्यों पूर्ववर्ती कवियों की रचनाओं से लिये गये हैं।

‘सिंहासन बत्रीगी’ और ‘मुडा बहोतरी’ कहानियों के विशाल संग्रह हैं तथा ‘पद्मावती’, ‘मदनमोहन’ और ‘विद्याविलासिनी’ स्वतंत्र लंबी कहानियाँ

હૈ । ઇન કહાનિયો કા મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય મનોરજન હૈ । યે ગલ્પ દૈવી ઘટનાઓ તથા ચમત્કારો સે પૂર્ણ હૈ । દેવિયાં, સિદ્ધજન, જોગિનિયાં, વૈતાલ, પક્ષો ઔર પણ સમ્મુખ ઉપસ્થિત હોકર માનવી ભાષા મે સ્ત્રી-પુરુષો સે બાત કરતે હૈ । ઇન કહાનિયો કે પાત્ર અપને પૂર્વજન્મો કા સ્મરણ રહ્ય સકતે હૈ, કિસી દૂસરી કાયા મે પ્રવેશ કર સકતે હૈ, મૃત વ્યક્તિ જીવિત હો સકતે હૈ, આકાશ મે ઉડ સકતે હૈ ઔર પાતાલ મે જા સકતે હૈ । કિસી વ્યાપારી કા સાહસી પુત્ર વ્યાપાર કે લિએ સસાર કે દૂસરે છોર તક પહુંચ જાતા હૈ । સ્ત્રી પાત્ર સુશિક્ષિત, યોગ્ય ઔર બહુત બુદ્ધિમાન હૈ । ઇનમે પ્રેમ-વિવાહ ઔર વિજાતીયવિવાહ ભી પ્રાય હોતે હૈ । ઇન કહાનિયો કે પાત્ર સાહસી, ઉદાર, સહાનુભૂતિ રહ્યનેવાળે, પ્રતિભાશાલી ઔર જીવન કો તુચ્છ સમજનેવાળે હૈ । શામલ ને ઇન્હી મે અનેક ઉપકથાઓ કી ભી રચના કર દી હૈ । ઇન્હોને પ્રાય કોઈ સમસ્યા પ્રસ્તુત કરકે નાયક અથવા નાયિકા કી બુદ્ધિ કી પરીક્ષા કરાયી હૈ । ઉસ સમય કે સમાજ કા ઇન સમસ્યાઓ સે અચ્છા મનોરજન હોતા થા । સ્ત્રીયાં કેવળ ઉસી પુરુષ કો વરણ કરના પસદ કરતી થી, જો ઉનકે દ્વારા પ્રસ્તુત કી હુઈ સમસ્યા કા સમાધાન કર દેતા થા । ઇસ પ્રકાર કી સ્ત્રીયો મે કુછ એસી ભી થી, જો પુરુષ વેશ ધારણ કરકે સાહસિક કાર્યો કે લિએ ચલ પડી થી, કિસી અન્ય દેશ મે એક યા અનેક કુમારિયો સે વિવાહ કરતી થી ઔર અન્ત મે અપને સહિત સબકો અપને પતિ કે સામને ઉપહાર સ્વરૂપ ઉપસ્થિત કર દેતી થી । શામલ ને નૈતિક શિક્ષા સે પૂર્ણ લબે ઉપદેશો તથા સુભાષિતો કો ભી બીચ-બીચ મે રહ્ય દિયા હૈ । એસે સ્થળો મે વે વ્યાવહારિક બુદ્ધિ પ્રદાન કરતે જાન પડતે હૈ, દર્શનશાસ્ત્ર સે ઉનકા કોઈ સવધ નહી હોતા । ઉનકા વાર્તા-સાહિત્ય બહુત વિશાળ હૈ । ઉન્હોને અનેક છ્યાયો કી ભી રચના કી હૈ, જિનમે અનેક અચ્છે સુભાષિત હૈ । દલપતરામ ને ઉનકે ૭૦૦ દોહો કો સગૃહીત કરકે ઉસે 'શામલ સત્તસર્વ' કા નામ દિયા હૈ ।

શામલ કી મહત્ત્વ કહાની કહને કે ઢગ મે હૈ ઔર કહાવતો, સુભાષિતો, સમસ્યાઓ, સૂત્રવાક્યો તથા બુદ્ધિમત્તાપૂર્ણ બચનો કો પ્રસ્તુત કરને મે હૈ । ઇન્હોને અપની રોમાચકારી કહાનિયો મે જીવન કી પ્રસંગતા ઔર તરલતા, જીવન કે પ્રતિ પ્રેમ ઔર સાહેસ, રહ્ય સુખા દેનેવાળે દૈવી દૃશ્ય તથા સ્તવધ કર દેનેવાળે ચમત્કાર હમારે લિએ સુરક્ષિત રહ્ય છોડે હૈ । જૈસે પ્રેમાનદ

सर्वश्रेष्ठ आख्यानकार हैं, वैसे ही शामल सर्वश्रेष्ठ लोकवार्ताकार हैं। कवि की दृष्टि से ये इतने ऊँचे नहीं हैं, किन्तु इनकी कहानी कहने की शैली विलक्षण है। ये श्रोताओं को आकर्षित करके उन्हें मंत्रमुग्ध कर सकते थे, किन्तु काव्य-रस, अलंकार, चरित्र-चित्रण की दृष्टि से प्रेमानंद इनसे बहुत आगे हैं। शामल वार्ताकार होना ही पसंद करते थे और इस माध्यम से उन्होंने मनोरंजन, व्यवहार-बुद्धि, नैतिक उपदेश, समस्याओं द्वारा बुद्धि-परीक्षा, सुभाषित, कहावतें और सूत्रवाक्य हमारे समक्ष प्रस्तुत किये। शामल के बाद लोकवार्ता का क्षेत्र किसी प्रशंसायोग्य सीमा तक विकसित नहीं हुआ।

प्रेमानंद सर्वोत्तम आख्यानकार थे। उनके पश्चात् आख्यान-शैली मंद पड़ने लगी और इनके बाद जो कवि हुए, उन्होंने मुख्यतः पदों की रचना की, जैसे नरसिंह, भालण और मीरा आदि। साहित्य एवं प्रतिभा की दृष्टि से ये कवि द्वितीय श्रेणी के समझे जाते हैं, किन्तु परिमाण की दृष्टि से इस युग के कवियों का बहुत बड़ा महत्त्व है। इनमें से कुछ तो तुक मिलानेवाले कवि थे और दयाराम को छोड़कर इस युग में कोई प्रथम कोटि का कवि नहीं हुआ। कुछ आलोचकों ने तो इसे 'साहित्य का बंजर युग' कहा है। किन्तु निर्माण के बड़े परिमाण को देखते हुए,—भले ही द्वितीय या निम्न श्रेणी का काव्य हो—यह तीक्ष्ण आलोचना उचित प्रतीत नहीं होती।

राजे केरवाडा के रहने वाले मुसलमान और कृष्णभक्त थे। इन्होंने कृष्ण की स्तुति में शृंगार तथा प्रेमलक्षण भक्ति से युक्त अनेक पदों की रचना की है। रत्नो का 'राधा कृष्ण विरहना महीना' एक श्रेष्ठ बारहमासी काव्य है। कपडवंज के रणछोड़ ने अनेक पदों, रणछोड़जीनों गरबों तथा कई अन्य ग्रंथों की रचना की है। सूरत के नागर शिवानंद स्वामी ने शिव की स्तुति में कई पद, कई थाल, धोल और आरतियाँ लिखी हैं। रामकृष्ण, थोभण तथा रघुनाथ ने भी कुछ अच्छे गीतात्मक पदों की रचना की है।

वसावड के कालिदास ने कई आख्यान लिखे हैं, जिनमें से ४० कड़वों का प्रह्लादाख्यान कुछ अच्छा है। मूल जी भट्ट, लज्जाराम एवं गोविंदराम ने भी कई आख्यानों की रचना की है। शिवराम भट्ट ने एक रूपक काव्य लिखा है, जिसका नाम है, 'जीवराज शेठनी मुसाफरी', जिसमें जीव का शिव से पृथक्

હોના, ફિર જ્ઞાન ઔર ભક્તિ કી સહાયતા સે પુન: શિવ મેં મિલ જાના વતાયા ગયા હૈ । ગોવિદરામ ‘કલિયુગ નો ધર્મ’ કે રચયિતા હૈ, જિસમે કવિ ને કલિયુગ કે અનેક અનાચારોં કા વર્ણન કિયા હૈ । ત્રીક્રમદાસ ને, જો પર્વત-દાસ કી ૧૧વીં પીડી મેં હુએ ઔર નરસિંહ મેહતા કે ચાચા થે, ‘પર્વત પચ્ચીસી’ લિખી હૈ ।

જ્ઞાન-ભક્તિ કે કવિ

જેસા કિ પહ્લે વતાયા ગયા હૈ કિ અખો ઔર ગોપાલદાસ, નરહરિ ઔર બૂઠિયો એક હી ગુરુ કે શિષ્ય માને ગયે હૈને । અખો કે શિષ્ય લાલદાસ થે । ‘સન્તોની વાણી’ મેં ઉનકે ભજન પ્રકાશિત હૈ । ઇનકે વાદ શિષ્યોં કી એક એમી પરંપરા ચલી, જિસને જ્ઞાન-વૈરાગ્ય કે પદોં કી રચના કી હૈ ।

નાથભવાન સૌરાષ્ટ્ર મેં ઘોડાસર કે વડનગરા નાગર થે । ઇન્હોને ૪૧ કડિયોં મેં ‘અમ્વા આનનનો ગરબો’ કી રચના કી હૈ, જો અબ તક ગાયા જાતા હૈ; સાથ હી ઇન્હોને શિવગીતા, શ્રીધરીગીતા, બ્રહ્મસંહિતા, વિષ્ણુપદ ઔર અનેક ચાતુરી લિખી હૈ । જીવન કે અંતિમ દિનોં મેં યે સંન્યાસી હો ગયે થે । ચરોતર કે જગજીવન ને જ્ઞાનગીતા તથા અન્ય ગ્રંથ લિખે । પાટણ કે શ્રીદેવ ને ૪૮૦ કડિયોં કા હસ્તામલક તથા કુછ પદોં કી રચના કી । પ્રાગ જી ને કક્કા, મહીના આદિ લિખે હૈ ।

પ્રીતમદાસ (૧૭૨૦-૧૭૯૮) જાતિ કે બારોટ થે ઔર બાવલા મેં ઉત્પન્ન હુએ થે । પરંપરા કે અનુસાર કહા જાતા હૈ કિ યે જન્માન્ધ થે, કિન્તુ ઇનકે ગ્રંથોં સે પતા ચલતા હૈ કિ ઇન્હોને વેદાન્ત ઔર યોગ કા અધ્યયન કિયા થા । ઇન્હોને કક્કા, મહીના, તિથિ, વાર લિખા હૈ । ઇનકી રચી હુઈ જ્ઞાનગીતા અખેગીતા સે મિલતી-જુલતી હૈ ઔર જૈસે અખો ને છપ્પય લિખે હૈને, વૈસે હી પ્રીતમદાસ ને ૬૩૮ સાહિયાં લિખી હૈને । ઉદ્ધવ-ગોપી-સંવાદ કે રૂપ મેં ઇન્હોને ‘સરસગીતા’ કી ભી રચના કી હૈ । સન् ૧૭૯૧ મેં જો અકાલ પડા થા, ઉસ સમય ઇન્હોને ‘પ્રેમપ્રકાશ’ નામ સે ઈશ્વર કી પ્રાર્થના લિખી થી । મુખ્યતથા ઇન્હોને જ્ઞાન, ભક્તિ, ઔર વૈરાગ્ય કે પદ લિખે હૈને, જો બहુત પ્રસિદ્ધ હુએ । ઇન્હોને પ્રેમલક્ષ્ણાભક્તિ કે ભી કુછ પદ રચે હૈને, કિન્તુ ઇનકા શૃંગાર-વર્ણન

उतना उन्मुक्त नहीं है, जितना कि नरसिंह और दयाराम का; इनका शृगार बहुत संयत है। इनके कुछ ग्रंथ अभी भी अप्रकाशित हैं। इनकी भाषा मरुल है। ये १८वीं शताब्दी के प्रमुख कवियों में से हैं।

मीठु (सन् १७३८ से १७९१) एक बहुत बड़े शाक्त थे। इन्होंने विन्ध्याटवी जाकर श्रीचक्र की यामलविद्या प्राप्त की। ये मोढ़ ब्राह्मण जाति के शुक्ल थे। इन्हें संगीत का भी अच्छा ज्ञान था। इन्होंने अपने शिष्यों का एक रासमण्डल बना रखा था, जिसमें स्त्री-पुरुष दोनों थे। जनीवाई भी इनकी शिष्या थीं। ये मीठु महाराज भी कहलाते थे। इनके लगभग ११ ग्रंथ हैं—जैमे, रसिकवृत्तिविनोद; श्रीरस (१२ उल्लासों में); १०३ शिखरिणी छन्दों की श्रीलहरी, जो शंकराचार्य की सौन्दर्यलहरी का समश्लोकी अनुवाद है; स्त्रीतत्त्व; ३२ उल्लासों का महान् ग्रंथ रासरस आदि। ये शाक्त सिद्धान्तों के प्रकाण्ड पंडित थे और इन्होंने इस विषय पर संस्कृत तथा गुजराती दोनों में खूब लिखा है। इनकी रचनाओं में केवल काव्य-तत्त्व ही नहीं है, वरन् उनमें रहस्य एवं शाक्त मत के सिद्धान्त हैं। कहा जाता है कि इनकी शिष्या जनीवाई ने बाला के दर्शन किये थे और श्रीविद्या का मर्म जान लिया था। जनीवाई ने 'नवनायिका वर्णन' नामक एक काव्य की रचना भी की है।

धीरो—ये गोठडा के बारोट थे और अखो एवं प्रीतमदास की भाँति ज्ञानी कवि थे। किसी सिद्ध पुरुष की कृपा इन्हें प्राप्त थी। यद्यपि रणयज्ञ और अश्वमेघ आदि कुछ आख्यान भी इन्होंने लिखे हैं, किन्तु इनकी रूपाति इनके पदों के कारण है। इनके पद 'काफी' कहलाते हैं, जिनमें १० पंक्तियाँ होती हैं। ऐसा कहा जाता है कि ये अपनी कविताएँ कागज के टुकड़ों पर लिखकर उन्हें बाँस के खोखले में बंद कर देते थे और मही नदी में इस दृष्टि से बहा देते थे कि दूर-दूर के लोग इन्हें पकड़कर खोलेंगे और कविताएँ पढ़ेंगे। इनकी भाषा बड़ी मधुर, किन्तु साथ ही शक्तिशाली है। इनकी रचनाएँ हैं—स्वरूप, ज्ञानकक्षी, प्रश्नोत्तरमालिका, आत्मज्ञान और ज्ञानवत्तीसी। 'स्वरूप', जिसमें अनेक विषयों की काफियाँ हैं, 'ज्ञानवत्तीसी' तथा 'आत्मज्ञान' के कारण धीरो की गणना उच्चकोटि के कवियों में होने लगी। ये केवल द्वैत सिद्धान्त को मानने वाले वेदान्ती कवि थे। इनके ज्ञान कक्षी और प्रश्नोत्तरमालिका में अनेक

દાર્શનિક સમસ્યાઓં પર વિચાર હુआ હૈ। ઇનકે ગ્રંથ વેદાન્ત કી ચર્ચા કરતે હુએ જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, ભક્તિ કા મહત્વ સ્થાપિત કરતે હૈનું। ઇનકી રચનાએ અપને સ્વયં કે અનુભવ તથા ગુરુ કી શિક્ષા પર આધૃત હૈનું। કભી-કભી ઇન્હોને રહ્યસ્યવાદ કી અવલવાળી ભી લિખી હૈ, સાથે હી કુછ ગરવિયાઁ ઔર કુછ પદ ભી। ઇનકે કુછ પદ હિન્દી મેં ભી હૈનું। ઇનકી કાફિયાઁ બहુત પ્રસિદ્ધ હૈનું। પ્રતિભા કી દૃષ્ટિ સે યે ૧૮વીં શતાબ્દી કે પ્રમુખ કવિ હૈનું।

નિરાંત—એક મત કે અનુસાર યે એક પાટીદાર થે ઔર દૂસરે મત સે એક રાજપૂત થે તથા દેથાણ કે રહ્યોનેવાળે થે। ઇનકા સમય ૧૭૭૦ સે ૧૮૪૬ ઈંગ્રેઝી હૈ। એસા કહા જાતા હૈ કે યે પ્રતિ પૂર્ણમાસી કો અપને હાથ પર તુલસી ઉગાકર ડાકોર જાયા કરતે થે। ઇન્હોને પ્રેમલક્ષ્ણા ભક્તિ કે કુછ પદ લિખે હૈનું, કિન્તુ ઇનકે અધિક પદ જ્ઞાન ઔર નિર્ગુણ ભક્તિ પર હૈનું। ઇન્હોને નામ-સ્મરણ કો અધિક મહત્વ દિયા હૈ। ઇન્હોને સાખી, પદ, ધોલ, છ્યાણ, કાફી, બાર, તિથિ, મહીના આદિ વિવિધ પ્રકાર કી રચનાએ કી હૈનું। ઇનકી ભાષા મેં સરલતા ઔર પ્રવાહ હૈ। ઇનકે અનુયાયી બહુત અધિક સંખ્યા મેં થે। નિરાંત ઔર બાપુ ગાયકવાડ દોનોં ધીરો કે સમકાળીન થે તથા અખો કે બાદ સે ચલી આતી હુએ અદ્વૈત દર્શન કી પરમ્પરા કો દોનોં ને પુષ્ટ કિયા। નિરાંત કે શિષ્યોને ઉનકી ગઢી સ્થાપિત કી। ઇનકે કુછ પદ હિન્દી મેં ભી મિલતે હૈનું। યે કેવલાદ્વૈત દર્શન કે જ્ઞાનમાર્ગી કવિ હૈનું।

બાપુ સાહેબ—બાપુ સાહેબ ગાયકવાડ (૧૭૭૭-૧૮૪૩ ઈંગ્રેઝી) એક મરાઠા થે। પહ્લે યે ધીરો કે શિષ્ય થે, પછે નિરાંત કે શિષ્ય બન ગયે। મરાઠા હોતે હુએ ભી ઇન્હોને અચ્છી ગુજરાતી મેં અનેક પદ, ગરવિયાઁ, રાજિયા, કાફિયાઁ ઔર મહીને આદિ લિખે। ઇનકે મહીનોં મેં રાધા-કૃષ્ણ કા વિયોગ વર્ણિત નહીં હૈ, વરત્ત બ્રહ્માનંદ કે સુખ કી જાંકી હૈ। કેવલાદ્વૈત દર્શન કે અનુકૂલ વૈરાગ્ય ઔર જ્ઞાન કી ચર્ચા ઇનકી રચનાઓં કા મુખ્ય વિષય હૈ। યે ધર્મ-ભેદ કો કોઈ મહત્વ નહીં દેતે થે। અખા કી સી સબલ શૈલી મેં ઇન્હોને ભી ધર્મ કી આડી મેં હોનેવાળે અજ્ઞાન તથા પાખંડ કી કડી આલોચના કી હૈ। ઇનકી રચનાઓં મેં આનેવાળે વિવરણ-યુક્ત વર્ણન ઉનકી શક્તિ બઢાને મેં સહાયક સિદ્ધ હુએ હૈનું।

ભોજો—યે સૌરાષ્ટ્ર કે અન્તર્ગત ફત્તેહપુર કે કણવી થે ઔર ઇનકા કાલ

१७८५ से १८५० ई० है। इनकी रचनाएँ हैं—सैलेयास्यान, भक्तमाल, अनेक पद, काफियाँ, होरी और चावखा एवं वार, तिथि, महीना भी। ये ज्ञानमार्गी कवि हैं और इन्होंने योग की पारिभाषिक शब्दावली में अपने अनुभव को अनेक पदों में व्यक्त किया है। पठचक्रभेद का वर्णन करते हुए इन्होंने ब्रह्मोध नामक काव्य लिखा है। इनके पदों का विषय है, भगवत्-स्तुति एव ससार की अनित्यता, गुह-महिमा और आत्मानुभूति आदि। भोजों की विशिष्टता उनके चावखों में दिखाई देती है, जिनमें उन्होंने सशक्त व्यग्य के साथ ससार के अनाचारों एवं पाखडों की आलोचना की है। ऐसा कहा जाता है कि १२ वर्षों तक ये केवल दुर्घाहार करते रहे और उसके बाद १२ वर्षों तक बराबर अजपाजप करते रहे।

अहमदाबाद के कृष्णराम मेवाडा ने 'कलि काल वर्णन' की रचना की है। जूनागढ़ के प्रधानमंत्री नागर रणछोड़जी दीवान (१७६८ से १८४१ ई०) ने 'शिव रहस्य' का अनुवाद ब्रजभाषा में तथा 'शिवगीता' का गुजराती में किया। साथ ही १३ कवचोवाली 'चण्डीगढ़' को कई गरबों में रचा तथा फारसी में 'तवारीखे सोरठ और वर्ण' लिखा। नरभेराम ने भक्ति-वैराग्य के कुछ पदों की रचना की। यहाँ रेवाशकर, हरदास, मोतीराम, हरिभट्ठ, सच्चिदानन्द स्वामी (मनोहर) तथा गिरधर का नाम भी लिया जा सकता है। गिरधर ने कई आस्यानों और रामायण की रचना की है।

स्वामीनारायण संप्रदाय और उसके कवि

सहजानन्द स्वामी का जन्म अयोध्या से ७ मील दूर छपैया में चैत्र शुक्ल ९ स० १८३७ को हुआ था। इन्हीं के बाद गुजरात में स्वामीनारायण अथवा उद्धव सम्प्रदाय का प्रचार हुआ। इनका पूर्वाश्रम का नाम हरिकृष्ण था। अपने माता-पिता के साथ ये केवल ११ साल ४ महीने रहे, फिर ७ वर्षों के लिए विभिन्न तीर्थों की यात्रा को निकल पड़े। स० १८५६ में वे मुक्तानन्द स्वामी से मिले, जो रामानन्द स्वामी के पट्ट शिष्य थे। सवत् १८५७ में इन्होंने रामानन्द स्वामी से दीक्षा ली, जिन्होंने इनसे उद्धव सम्प्रदाय का आचार्य होने को कहा। यद्यपि मुक्तानन्द इनके ज्येष्ठ गुहभाई थे, फिर भी उन्होंने सहजानन्द

જી કો નમ્રતાપૂર્વક અપના ગુહ માના । સહજાનંદ ને ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર ઔર કચ્છ મેં ૨૮ વર્ષ ૫ મહીનોં તક ધર્મ કી શિક્ષા દી ઔર ઉદ્ઘવસંપ્રદાય કા પ્રચાર કિયા । ઇન્હોને દેવા કિ સ્ત્રીઓં કે સાથ લોગ અચ્છા વ્યવહાર નહીં કરતે, અનેક વર્ગો મેં અનૈતિકતા ફેની હૈ, વામમાર્ગ અનાચાર કર રહે હૈન, કુછ ધર્મ-ચાર્ય ભી ગુપ્ત રૂપ સે ભ્રષ્ટાચાર કરતે હૈન, લોગ અસુવિધા કે કારણ કન્યાઓં કી હત્યા કર દેતે હૈન, કોલી-વાધરે-ભીલ આદિ જાતિ કે લોગોં ને અપને હિસ્ક કર્મોં સે જનતા મેં આતંક ફેલા રહા હૈ । ઇન સભી લોગોં મેં સહજાનંદ ને અપને ઉપદેશ દ્વારા પવિત્રતા લાને કી ચેપ્ટા કી ।

ઇસ સંપ્રદાય કે મૂલ સંસ્થાપક આત્માનંદ કહે જાતે હૈન, જો શાંકર સિદ્ધાંત કો માનનેવાળે થે । કિન્તુ ઉનકે બાદ કે રામાનન્દ એવં શિષ્ય સહજાનંદ ને રામાનુજ કે શ્રી સંપ્રદાય કા સિદ્ધાંત સ્વીકાર કર લિયા । યદ્વાપિ સહજાનંદ ને પંચદેવોં કા પંચાયતન ભી સ્વીકાર કિયા થા, તથાપિ ઉપદેશ ઔર પ્રચાર કેવલ શ્રીકૃષ્ણ-ભક્તિ કા હી કિયા । અપને સંપ્રદાય મેં ઉન્હોને સભી જાતિ કે લોગોં કો સમ્મિલિત કિયા । ઇન્હોને હી ગુજરાતી ભાષા મેં પ્રાર્થનાએ આરંભ કીં, ઔર અપના વચનામૃત ગુજરાતી મેં ભી લિખા તથા અપને મુખ્ય ઉન સાધુઓં કો, જો કવિતા કરતે થે, ગુજરાતી મેં રચના કરને કો કહા । ઇનકે પ્રભાવ મેં આકાર અપરાધી જાતિયોં ને ગૈરકાનુની કામ કરના છોડ દિયા; સમાજ મેં મહિલાઓં કા આદર બઢા; કર્દ જાતિયોં ને માંસાહાર છોડ દિયા; ભૂત, પ્રેત, મંત્ર, તંત્ર, મૂઠ આદિ પર વિશ્વાસ કરનેવાલોં કે મન સે ભય દૂર હો ગયા ઔર ઉન્હોને કેવલ નાગયણ કી પ્રાર્થના પર ભરોસા કરના સીખ લિયા । વિવાહ તથા હોલી કે ઉત્સવ મેં ગાયે જાનેવાળે અશ્લીલ ગીતોં તથા ફટાણોં કો બંદ કિયા । ઇન્હોને ધર્મ, જ્ઞાન ઔર વૈરાગ્ય સે યુક્ત ભક્તિ કા ઉપદેશ કિયા ।

ઇનકી કૃતિયાં હૈન—વચનામૃત (સ્વયં ઉન્હોને કે વચન), ઉનકે પત્ર ઔર વેદરહસ્ય । વચનામૃત ઉસ સમય કી પ્રચલિત ગુજરાતી ગદ્ય મેં હૈ, જિસમે વેદાન્ત, ધર્મશાસ્ત્ર, નીતિ, વૈરાગ્ય ઔર ભક્તિ કી ચર્ચા હૈ ઔર ઇન સબકો વ્યવહાર મેં લાને કા ઢંગ બતાયા ગયા હૈ । દાર્શનિક સિદ્ધાંત એવં આત્મજ્ઞાન કી દૃષ્ટિ સે ઇન્હોને રામાનુજ કે સિદ્ધાંત કો સ્વીકાર કિયા ઔર ઉપાસના કે લિએ પુષ્ટિમાર્ગ કી પદ્ધતિ સ્વીકાર કી, જિસકી સ્થાપના વલ્લભાચાર્ય કે પુત્ર

विट्ठलेश गोस्वामी ने की थी। सहजानंद ने अपने शिष्यों को उपदेश देने तथा मार्ग-दर्शन के लिए अनेक पत्र लिखे हैं। इन्होंने वेदरहस्य भी लिखा है, जिसमें आत्मानुभूति तथा आत्मा-परमात्मा संबंध को जानने में सहायक मार्ग का वर्णन है। इन्होंने एक पुरुष मुमुक्षु के लिए स्त्री के २६ प्रकार के त्यागों का उपदेश किया है; इसी प्रकार एक स्त्री मुमुक्षु को पुरुष के २६ प्रकार के त्यागों की बात कही है।

इस संप्रदाय में कई ऐसे कवि हो गये हैं, जिन्होंने भजनों की रचना की है। इनमें से वासुदेवानंद और दीनानाथ शास्त्री-जैसे कुछ कवियों ने केवल संस्कृत में रचनाएँ की हैं और मुक्तानंद, ब्रह्मानंद, प्रेमानंद, निष्कुलानंद, देवानंद तथा मंजुकेशानन्द ने गुजराती में भजन लिखे हैं। कवि दलपतराम भी इसी संप्रदाय के थे। इनमें से किसी साधु ने कवि होने का दावा नहीं किया; सभी ने अपने ढंग से भक्ति-ज्ञान-वैराग्य के गीत गाये हैं। फिर भी इनमें कुछ द्वितीय श्रेणी के उत्तम कवि कहे जा सकते हैं।

मुक्तानंद—साधु होने के पहले इनका नाम मुकुन्ददास था। वस्तुतः ये रामानन्द स्वामी के पट्ट शिष्य थे। किन्तु जब रामानन्दने यह पद सहजानन्द स्वामी को दिया, तब मुक्तानंदने प्रसन्नतापूर्वक सहजानंद का शिष्यत्व स्वीकार कर लिया। ये बड़े विनम्र थे और कभी-कभी सहजानंद स्वामी के सामने नाचते हुए पद गते थे। इनकी रचनाएँ हैं—मुकुन्दबाबानी, उद्घवगीता, और सतीगीता। इन्होंने भगवान् और भक्त के माहात्म्य का वर्णन किया है और करुण तथा भक्तिरस का अच्छा चित्रण। विवाओं को संयम एवं भक्तिपूर्ण जीवन बिताने का उपदेश इन्होंने दिया है। इनके रचे हुए पद बहुत हैं।

ब्रह्मानन्द स्वामी—पूर्वश्रम में इनका नाम था लाडू बारोट। इनका जन्म आबू की तराई में खाण ग्राम में हुआ था। इस संप्रदाय के ये प्रमुख कवि थे। ब्रजभाषा में भी इनके अनेक ग्रंथ हैं, जैसे सुमति प्रकाश, वर्तमान विवेक, ब्रह्मविलास, उपदेश चिन्तामणि और छन्द रत्नावली। सहजानंद इन्हें सखा कहा करते थे। ऐसा कहा जाता है कि ब्रह्मानन्द ने यह शपथ ली थी कि प्रतिदिन इतने पदों की रचना किये बिना भोजन न करूँगा। कच्छ की पाठशाला में इन्होंने शिक्षा पायी थी और बारोट होने के कारण छन्दों पर इनका अच्छा

અધિકાર થા । ઇન્હોંને ગોપિયોં કી પ્રેમ લક્ષ્ણા ભક્તિ તથા જ્ઞાન-વૈરાગ્ય કે પદ ભી ઉત્તાની હી કુશલતા સે લિખે હૈન । ઉનકી શૈલી આકર્ષક તથા કાવ્ય ઉચ્ચ કોટિ કા હૈ । નિસ્સાંદેહ ઇનમે કાવ્યત્વ ઉત્તમ કોટિ કા થા ઔર ભાષા પર ઇનકા અધિકાર થા । ઇનકે પદોં મેં કર્ડી સ્થળ એસે હૈન, જો શ્રેષ્ઠતા કી દૃષ્ટિ સે ભાલણ, પ્રેમાનંદ ઔર દયારામ કા સ્મરણ દિલાતે હૈન ।

નિષ્પકુલાનંદ (સન् ૧૭૬૬-૧૮૪૮ ઈ ૦) કા પૂર્વ નામ લાલ જી સુથાર થા । યે કચ્છ મેં સહજાનંદ સ્વામી કે સાથ હો ગયે થે । ઇન્હોંને માદી, કિન્તુ સશક્ત ભાષા મેં ૩૦૦૦ પદ લિખે હૈન, જિનમે ભક્તિ-વૈરાગ્ય કા ઉપદેશ હૈ । ઇનકે કુછ પદ વહુત પ્રમિદ્ધ હૈન ।

પ્રેમાનંદ-પ્રેમાનંદ(૧૭૭૯-૧૮૪૫)કા દૂસરા નામ પ્રેમમખી ભી થા । સ્વામી નારાયણ સમ્પ્રદાય કે સર્વશ્રેષ્ઠ કવિ માને જાતે હૈ । યે અપને કો ગોપી કે રૂપ મે માનતે થે । યે વડે અચ્છે ગાયક થે ઔર વહુત પ્રેમ-ભક્તિ કે સાથ ઇન્હોંને શ્રીકૃષ્ણ તથા ઉનકે અવતાર સહજાનંદ સ્વામી કે ગીત ગાયે હૈ । જ્ઞાન-વૈરાગ્ય-ભક્તિ સંવંધી વહુત સે પદોં કી રચના ઇન્હોંને કો હૈ । ઇનકે વારહમાસી ઔર વિરહ કે પદ સર્વોત્તમ હૈ । અચ્છે સંગીતજ્ઞ હોને કે કારણ ઇન્હોંને વિભિન્ન રાગોં મે પદોં કી રચના કી હૈન ઔર ઉન્હેં સ્વચ્છ બડી મધુરતા સે ગાયા હૈ । નરમિહ કે વાદ શુદ્ધ ભક્તિ કે યે સર્વશ્રેષ્ઠ કવિ માને જાતે હૈ ।

ઇમ સમ્પ્રદાય કે અન્ય કવિ હૈ—મંજુકેશાનંદ, દેવાનંદ, યોગાનંદ, ભોમાનંદ ઔર ગુણાતીતા નંદ, જિન્હોંને અનેક પદોં કી રચના કી હૈ ।

કબીર પન્થ

યહં તો નિશ્ચયપૂર્વક નહીં કહા જા સકતા કિ કબીર કભી સૌરાષ્ટ્ર પધારે થે, કિન્તુ એસા પ્રતીત હોતા હૈ કિ ઉનકે કુછ યોગ્ય ઉત્તરાધિકારી અવશ્ય યહીં પહુંચે થે । કબીર કે વાદ સૌરાષ્ટ્ર મેં દો પંથ હુએ—એક રામકબીરિયા ઔર દૂસરા સંતકબીરિયા । જો કબીર કો રામ કા અવતાર માનતે થે, વે રામ-કબીરિયા કહ્લાયે । યે પીછા અંગરખા ઔર સિર પર ટોપ પહનતે થે । ૧૮વીં તથા ૧૯વીં શતાબ્દી મેં કબીરપંથ કે સત્ત વિશેષતઃ સમાજ કે નિમ્ન શ્રેણી કે લોગોં કો ઉપદેશ દિયા કરતે થે । કબીર કે લગભગ ૨૦૦ વર્ષ બાદ ભાણદાસ હુએ,

जो जाति के लुहाणा थे और कनखिलोड में उत्पन्न हुए थे। इनका काल सन् १६९८ से १७५५ तक है। इनके गुह आंबो छट्ठो नाम के एक भरवाड थे। सौराष्ट्र में इन्होंने ही रामकबीरिया पंथ आरंभ किया। इनके ४० शिष्यों का एक दल था, जो भाणफौज के नाम से प्रसिद्ध था। इनको सब लोग भाण-साहेब कहते थे। ये देहाती भाषा में—विशेषकर गाँवों में—लोगों को वैराग्य, गुह-महिमा, रहस्यवाद, प्रेमलक्षणभक्ति आदि का उपदेश दिया करते थे। गोरखनाथ के नाथ-संप्रदायवाले हठयोग, ब्रह्मचर्य तथा स्त्री के पूर्ण त्याग का उपदेश करते थे। गोरखनाथ को भावुक भक्तों की भावुकता से बड़ी धृणा थी। किन्तु गुजरात के सन्त-काव्य में गोरखनाथ के योग, कबीर के रहस्यवाद, वैष्णवों की भक्ति तथा ब्रह्मानन्द की मस्ती का मिश्रण है। भाणसाहेब का जन्म यद्यपि गुजरात में हुआ था, तथापि उनके उपदेश का क्षेत्र सौराष्ट्र था। सन् १७५५ में इन्होंने जीवित समाधि ले ली। रव जी नाम का एक व्यापारी बहुत अधिक व्याज लेता था तथा अनेक छल-कपट के काम करता था, भाण-साहेब ने उसे बदल दिया और अपना शिष्य बना लिया। इन रवजी की इतनी अधिक उन्नति हुई कि ये बहुत प्रसिद्ध हो गये और भाणसाहेब के योग्य शिष्य सिद्ध हुए। बाद में ये रविसाहेब कहलाये और इन्होंने उच्चकोटि के अनेक भजनों की रचना की।

खीम साहेब भाण साहेब के पुत्र थे और इन्होंने भी अनेक पद लिखे। मोरार साहेब रवि साहेब के शिष्य थे। ये थराद के राजकुमार थे। इन्होंने भक्ति-ज्ञान-वैराग्य के पदों की रचना की है और जीवित समाधि ली है। त्रीकम माहेब एक अछूत और खीम साहेब के शिष्य थे। इन्होंने भी अनेक पदों की रचना की और जीवित समाधि ली। होयी एक मुसलमान और मोरार-साहेब के शिष्य थे। सन्त जीवणदास जार्ति के चर्मकार और त्रीकम साहेब के शिष्य के शिष्य थे। ये दासी जीवण कहलाते थे और सखीभाव के अत्यन्त मधुर पदों की रचना इन्होंने की है। ये राधा के अवतार समझे जाते थे। इन कवियों की रचनाओं में कुछ विशेष पारिभाषिक शब्द मिलते हैं, जैसे सून, नूरती-सूरती, अलख, गगनमंडल आदि। योग की भाषा, कुण्डलिनी, षट्चक्रमेद, अनाहत-नाद आदि शब्दों का अधिकता से प्रयोग हुआ है। इन कवियों के बनाये हुए

ભજન બहુત પ્રમિદ્ધ હુએ । ઇન્હોંને સ્ત્રી-પુરુષોં કા માર્ગ-દર્શન કિયા । આજતક ઇન્હેને ભજન ગાયે જાતે હૈ । ઇનીઓ રચનાઓં મેળે ગુરુ કા બહુત અધિક મહત્વ હૈ અંથી સદ્ગુરુ પર વિશેષ જોર દિયા ગયા હૈ ।

મહિલા કવિયોં મે ડુંગરપુર કી એક નાગર મહિલા ગૌરીવાઈ કા સ્થાન પ્રમુખ હૈ । ઇન્હોંને વેદાન્ત, ભાગવત તથા યોગ કા અધ્યયન કિયા થા ઔર કુછ દિન વારાણસી મે રહી થીં । વેદાન્ત, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય આદિ કે લગભગ ૬૫૦ પદ ઇન્હોંને લિખે હૈ । યે પ્રમુખ જ્ઞાનમાર્ગી કવિયિત્રી હૈ । ડભોઈ કી એક વિવવા બ્રાહ્મણી દિવાલીવાઈ ને રામજન્મ, રામવિવાહ, કુછ ધોલ, ગરવિયાં, મહીને ઔર બ્રહ્મજ્ઞાન કે પદોં કી રચના કી હૈ । ઇન્હોંને તુલસી-રામાયણ કા અધ્યયન કિયા ઔર વિશેષકર રામભક્તિ કે ગીત હી ગાયે હૈ । વડનગર કી એક નાગર મહિલા કૃष્ણાવાઈ ને સીતાવિવાહ તથા કર્ડ અન્ય ગ્રંથોં કી રચના કી । ઉમરેઠ કી પુરીવાઈ ને સીતામંગલ લિખા । બડીદા કી રાધાવાઈ ને શ્રીકૃષ્ણ તથા મહારાષ્ટ્ર કે સંતોં કી જીવની પર રચનાએં કી હૈ । જૈસા કિ પહેલે કહા જા ચુકા હૈ, મીઠુ મહારાજ કી શિષ્યા જનીવાઈ ને નવનાયિકાવર્ણન લિખા હૈ । ઇસી પ્રકાર વળારસી વાઈ, નાનીવાઈ, રતનવાઈ તથા અન્ય કવિત્રિયોં ને ભી રચનાએં કી હૈનું ।

દયારામ

મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્ય કી સમાપ્તિ દયારામ સે હોતી હૈ, જો પરિ-માણ ઔર પ્રતિભા, દોનોં દૃષ્ટિયોં સે પ્રથમ કોટિ કે કવિ માને ગયે હૈ । ઇનકા જન્મ ભાડ્રપદ શુક્લ ૧૨ સં ૧૮૩૩ કો ડભોઈ મેં હુઅ થા । યે સાઠોદ્રા નાગર બ્રાહ્મણ થે ઔર ઇન્હેને પિતા પ્રભુરામ ભટ ચાંદોદ કે રહ્ને વાલે થે । ઇની માતા કા નામ રાજકોર થા । ઇન્હેને માતા-પિતા પરમ ધાર્મિક ઔર કટૂર સનાતની થે । બચપન મેં હી દયારામ અનાથ હો ગયે ઔર અપની મૌસી કે દ્વારા પાલે-પોસે ગયે । ઇન્હેને સ્વરૂપ અત્યન્ત આકર્ષક થા, ગૌર વર્ણ કે થે ઔર બચપન મેં કુછ ઊધમી ભી થે । માતા-પિતા કી મૃત્યુ કે બાદ યે ડભોઈ મેં મૌસી કે પાસ રહ્ને લગે । ઇન્હોંને ભ્રમણ બહુત કિયા ઔર બહુત-સે તીર્થસ્થાનોં કી યાત્રા કી । ઇન્હોંને હિન્દી, બ્રજ ઔર સંસ્કૃત ભાષા કા અધ્યયન કિયા । એસા કહા જાતા

है कि आरंभिक काल में इन्होंने किसी स्त्री के साथ ऐसा दुर्व्यवहार किया कि गाँव के लोग कुद्द हो गये और इन्हें गाँव छोड़कर पड़ोस के गाँव में जाना पड़ा। वहाँ इनकी भेट केशवानंद संन्यासी से हुई और ये उनके शिष्य बन गये। कालान्तर में वैष्णव मत की ओर वे आकर्षित हुए। ये डाकोर के इच्छाराम भट्टजी के संपर्क में भी आये, जिन्होंने वल्लभाचार्य के अणुभाष्य पर प्रदीप भाष्य लिखा था। इम संपर्क के कारण इनके मन में कृष्ण की भक्ति उदय हुई और ये तीर्थयात्रा को निकल पड़े। कुछ तीर्थों में तो ये कई बार गये; कई तीर्थों में ३ बार और नाथद्वार में ७ बार गये। तीर्थयात्रा-काल में ये अनेक पंडितों और विद्वानों के संपर्क में आये तथा कई प्रान्तीय भाषाओं का ज्ञान प्राप्त किया। इसीलिए दयाराम की रचनाएँ कई भाषाओं में मिलती हैं। गुजराती के अतिरिक्त इन्होंने ब्रज, मारवाड़ी, पंजाबी, सिंधी, उर्दू और बिहारी में भी कविताएँ की हैं। ये वृद्धावन गये और आसपास के २४ वनों में भी पहुँचे। सं० १८५८ में दयाराम ने 'मन मरजाद' और सं० १८६१ में 'पाकी मरजाद' ली। ३२ वर्ष की अवस्था में सं० १८६५ में इन्होंने अपनी अंतिम तीर्थयात्रा पूरी की और फिर सदैव के लिए डभोई में आकर बस गये।

दयाराम बहुत ही उदार और निराले थे। वस्त्रों की ओर उनका ध्यान बराबर रहता था। यद्यपि उनकी जीविका बहुत थोड़ी थी, तथापि उनके मित्र तथा प्रशंसक बराबर उनकी सहायता किया करते थे। ये पान बहुत खाते थे, लंबे बाल रखते थे, इत्र और मुग्धित तैल का उपयोग करते थे, घोती नागपुर की और साफा नदियाद का होता था। ये भाँग का भी सेवन करते थे। मधुर स्वर में ये बहुत ही अच्छा गाते थे। जीवन भर ये अविवाहित रहे। इनके प्रशंसक बहुत अधिक थे, विशेषकर औरतों में इनकी ल्याति अच्छी थी। एक विवाह सोनारिन, जिसका नाम रतनबाई था, इनके जीवन भर इनके साथ रही, और इनकी वृद्धावस्था में उसने अच्छी सेवा की। ये अभिमानी और क्रोधी भी थे। यद्यपि पुष्टि संप्रदाय में इन्होंने दीक्षा ली थी, तथापि जब इनके गोस्वामी ने इनके प्रति थोड़ा-सा तिरस्कार प्रदर्शित किया, तो उसी समय इन्होंने दीक्षा में मिली तुलसी की माला तोड़कर फेंक दी। फिर इन्होंने असंयम के

લિએ ગોસ્વામિયોં કી નિદા પૂર્ણ સ્વતંત્રતા સે કી । સંઠ ૧૮૯૮ મેં યે બીમાર પડે ઔર માઘ કૃષ્ણ ૫ સંઠ ૧૯૦૯ મેં ઇનકા દેહાન્ત હો ગયા ।

મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્ય કે અંતિમ કવિ હોને સે યે અધિક નિકટ પડુતે હૈનું, ઇસીલિએ અનેક વિદ્વાનોં ને ઇનકે જીવન સે સંબંધિત અનેક તથ્ય વિસ્તાર મેં સંગ્રહીત કિયે હૈનું । કર્દી છોટી-મોટી વાતોં મેં વિદ્વાનોં કા મતભેદ ભી હૈ । કુછ વિદ્વાનું, વિશેષકર પુષ્ટિમાર્ગીય વલલભ સંપ્રદાય વાળે, દયારામ કો વિનયી, કૃષ્ણભક્ત, નિર્દોષ ઔર સાદા ચિત્રિત કરતે હૈ । કુછ કહતે હૈ, વે શ્રુગારી કવિ થે, જિન્હોને કૃષ્ણ-ભક્તિ કી આડ મેં માનવ-પ્રેમ કા હી ગાન કિયા હૈ । કિન્તુ ઉનકે વિશાળ સાહિત્ય કો દેખતે હુણ—જિસમેં ઉન્હોને ધાર્મિક, દાર્શનિક એવં સામ્પ્રદાયિક દૃષ્ટિકોણ સે અપને મત કે સિદ્ધાન્તોં કો બડી કુશલતા સે વ્યક્ત કિયા હૈ—યહ વિશ્વાસ કરના કઠિન હૈ કિ વે ઢોંગી થે ઔર કૃષ્ણભક્તિ કી આડ મેં વે કુછ દૂસરા હી ગા રહે થે ।

દયારામ કી કૃતિયાં—ઇન્હોને પુષ્ટિમાર્ગ કે સિદ્ધાન્તોં કા વિવેચન કરને કે લિએ ધાર્મિક ઔર દાર્શનિક ગ્રંથ લિખે, પૌરાણિક આસ્થ્યાન લિખે, નરસિંહ મેહતા કે જીવન પર કાવ્ય રચે, ષડ્ક્રતુર્વર્ણ કી રચના કી, અનેક પદ બનાયે તથા ઇન સબકે અતિરિક્ત અદ્વિતીય ગરવિયાં લિખી હૈનું ।

ઇનકે ‘રસિકવલલભ’ મેં શુદ્ધાદ્વિત દર્શન કી વિવેચના હૈ । જેસે ‘અખે-ગીતા’ મેં અખો ને કેવલાદ્વિત દર્શન કા પ્રતિપાદન કિયા હૈ, ઉસી પ્રકાર દયારામ ને ‘રસિક વલલભ’ મેં અન્ય મતોં કા ખંડન કરકે, વિશેષત: માયાવાદ પર આક્રમણ કરકે, શુદ્ધાદ્વિત કો સ્થાપિત કરને કી ચેષ્ટા કી હૈ । વલલભાચાર્ય કે મત કે અનુસાર ભગવત્પ્રાકટચ હી ફલ હૈ, ઇસ ફલ કો પ્રાપ્ત કરને કા એકમાત્ર હેતુ પ્રેમ હૈ ઔર ઇસ પ્રેમ કો પાને કે લિએ નવધા ભક્તિ કી વ્યવસ્થા બતાયી ગયી હૈ । ઇસ નવધા ભક્તિ મેં સભી પ્રકાર કે સાધન અપનાયે જા સકતે હૈનું । દૂસરે આચાર્ય કેવલ પ્રસ્થાનત્રયી કો હી માનતે હૈનું, કિન્તુ વલલભાચાર્ય ઉપનિષદ્, બ્રહ્મસૂત્ર, ગીતા કે અતિરિક્ત ભાગવત પુરાણ કો ચતુર્થી પ્રસ્થાન માનતે હૈનું । ઉનકે અનુસાર બ્રહ્મ જગત્ કા કારૂણ હૈ । કારણ બ્રહ્મ સત્ય હૈ, અત: ઇસકા કાર્ય જગત્ ભી સત્ય હી હોના ચાહિએ । ઇસ તર્ક સે માયાવાદ—જિસકે અનુસાર જગત્ મિથ્યા હૈ—સ્વીકાર નહીં કિયા જા સકતા । કિન્તુ ઉન્હોને જગત્

अथवा प्रपञ्च में, जो सत्य है, और संसार में, जो अहंता-ममतात्मक और मिथ्या है, भेद माना है। दूसरे शब्दों में द्वैत=प्रपञ्च=जगत् सत्य है, किन्तु द्वैतज्ञान मिथ्या है। श्रीकृष्ण पूर्ण पुरुषोत्तम सच्चिदानन्द है। जगत् में जो जड़ है, सत् अंश आविर्भूत है और चित् तथा आनंद अंश तिरोभूत है। जीव में सत् और चित् दोनों अंश आविर्भूत हैं, केवल आनंद अंश तिरोभूत है। अक्षर ब्रह्म में सत् और चित् अंश आविर्भूत हैं तथा आनंद अंश एक सीमा में आविर्भूत है अर्थात् वह गणितानंद है। किन्तु पुरुषोत्तम श्रीकृष्ण में सत्-चित्-आनंद तीनों अंश पूर्ण प्रकट हैं, साथ ही आनंद अंश गणित नहीं, वरन् पूर्ण एवं प्रकट है। ब्रह्म सगुण और निर्गुण दोनों हैं। वह निर्गुण इसलिए है कि उसमें प्राकृत धर्म नहीं है और सगुण इमलिए है कि उसमें अलौकिक धर्म है। जीवों का विभाग पुष्टि, प्रवाह, और मर्यादा में हुआ है। प्रवाह जीव संसारी आत्माएँ हैं। उनका जन्म मरण होता है। मर्यादा जीव ज्ञान के आधित होते हैं तथा पुष्टि जीव कृष्ण-भक्ति पर आधित होते हैं। पुष्टि जीव ही सर्वोत्तम है। सगुणत्व एवं निर्गुणत्व परस्पर विरोधी होते हुए भी एक ही समय में ब्रह्म में निवास करते हैं, किन्तु अचिन्त्य शक्ति के कारण वह दूषण नहीं, भूषण बन गया है। शुद्धाद्वैत में 'शुद्ध' का अर्थ है माया-रहित। इस वाद को ब्रह्मवाद भी कहते हैं। पुष्टि का अर्थ है भगवान् का अनुग्रह। इसके लिए व्यक्ति को अपना सर्वस्व, यहाँ तक कि आत्मा भी, कृष्ण के प्रति समर्पण अथवा निवेदन करना पड़ता है।

दयाराम ने अपने 'रसिकवल्लभ' में शुद्धाद्वैत के सिद्धान्तों का विवेचन करते समय कुछ भूले भी की हैं। उदाहरणस्वरूप, असमवायि कारण को उन्होंने उपादान कारण कहा है और निमित्त कारण को समवायिकारण के रूप में वर्णन किया है। जगत् और संसार में उन्होंने भ्रम उत्पन्न कर दिया है। अक्षर ब्रह्म को उन्होंने केवल चिदंश कहा है। इन दार्शनिक भूलों के होते हुए भी उनकी कविताओं में कुछ भक्ति-वर्णन बहुत अच्छे हैं।

'पुष्टिपथ रहस्य' में बताया गया है कि पुष्टिमार्ग में जीव को सेवा किस प्रकार करनी चाहिए। इसमें ९ मीठां हैं और गोपालदास के वल्लभाख्यान की भाँति उसमें भी वल्लभाचार्य तथा उनके पुत्र विठ्ठलेश का वर्णन है।

‘ब्राह्मण भक्त विवाद’ मे दो ब्राह्मणों का सवाद इस विषय पर है कि वैष्णव और ब्राह्मण मे कौन श्रेष्ठ है। निर्णय भागवत ७-९-१० के अनुसार ही है कि एक कृष्ण-विमुख विप्र की अपेक्षा एक चाणडाल, जो भक्त है, कही अधिक अच्छा है। ‘भगवद्गीता माहात्म्य’ मे गीता का माहात्म्य वर्णित है, जो पद्म-पुराण के अनुसार है। ‘भक्तिपोषण’ मे भक्ति तथा उसके स्वरूप की चर्चा है।

‘अजामिलाख्यान’ मे ९ कडवों के द्वारा भगवन्नाम की महिमा बतायी गयी है और यह आख्यान-शैली मे है। ‘रुक्मिणी विवाह’ भी एक आख्यान है, जिसका आधार भागवत १०-५३ है। ‘सत्यभामा-विवाह’ भागवत १०-५६ पर आधृत है और इसमे ८ कडवा है। इसमे नागरों के वैवाहिक उत्सवों का वर्णन अत्यन्त रोचक है। ‘दशम स्कंधलीलानुक्रमणिका’ मे १३१ पद है, जिनमे भागवत का अति सक्षिप्त रूप गुजराती मे आ गया है। काल-ज्ञान सारांश’ मे कवि ने ८२ पदों के द्वारा बताया है कि मृत्यु किस प्रकार विभिन्न ढांगों से मनुष्य के पास आती है। ‘कुवरबाई नू मामेरू’ मे नरसिंह मेहता के जीवन मे घटी मामेरू घटना का वर्णन है। ‘षड् ऋतु वर्णन’ मे ६ ऋतुओं मे श्रीकृष्ण-लीला वर्णित है। भाषा अलकारमयी है तथा नवीन वर्णनों से पूर्ण है। इसमे अक्षर मेल वृत्त का भी उपयोग हुआ है। ‘प्रबोध-बावनी’ कहावतों का संग्रह है और दयाराम ने इसमे ५२ कुड़लियाँ भी लिखी हैं। उनकी अन्य रचनाओं—तिथि, बारहमासी, पारणी, कक्षी, मनप्रबोध आदि—मे भक्ति तथा उपदेश है।

कवि की कई कृतियाँ हिन्दी और ब्रज मे भी हैं। ‘रसिक रंजन’ हिन्दी का ग्रन्थ है, जिसमे १७ अध्याय है और शुद्धाद्वैत के सिद्धान्तों का वर्णन है; इसी प्रकार ‘सिद्धान्त-सार’ मे ४१ पद है। ‘श्रीकृष्ण स्तवनामृत’, ‘श्रीभक्ति विधान’, ‘पुष्टिपथ-सार-मणिदास’ आदि ब्रज की रचनाएँ हैं। सतसैया भी ब्रजभाषा मे ही है और इसमे ७३१ दोहे हैं। यह विहारी सतसई के ढंग की है। कवि ने स्वयं इस पर टीका लिखी है। ऐसा कहा जाता है कि अली उदेपुर दरबार में विहारी सतसई की अपेक्षा दयाराम की सतसई अधिक पसंद की गयी, क्योंकि दयाराम की सतसई मे अलौकिक शृंगार है और विहारी सतसई मे लौकिक। इन्होंने ‘कृष्णनाम-माहात्म्य-मंजरी’, ‘श्रीकृष्णस्तदन चन्द्रिका’, ‘नाम प्रभाव

बत्रीशी' आदि ग्रंथों की भी रचना की है, जिनमें भक्ति की महिमा गायी गयी है। इनकी एक रचना 'भक्तिवेल' है तथा 'चौरासी वैष्णवना धोल' में वैष्णवों के जीवन-चरित हैं।

वल्लभ संप्रदाय के सिद्धांतों का वर्णन करने के लिए इन्होंने जो धार्मिक और दार्शनिक रचनाएँ की हैं, उनमें कहीं-कहीं बड़ी कटु भाषा का भी प्रयोग किया है। किन्तु 'रसिकवल्लभ' गुजराती छन्दों में वल्लभ संप्रदाय का उतना ही महान् ग्रन्थ है, जितना कि गुजराती में केवलाद्वैत दर्शन का ग्रंथ अखो का 'अखेगीता'। अपने कुछ आस्थानों में दयाराम उतने सफल नहीं हुए, जितने कि प्रेमानंद। राधा एवं गोपियों की प्रेमलक्षणा भक्ति का वर्णन करने में निस्संदेह दयाराम सर्वश्रेष्ठ हैं। 'प्रेमरसगीता' भागवत के भ्रमरगीत का अनु-करण है। इन्होंने सारावलि, बाललीला, कमललीला, रासलीला, रूप-लीला, श्रीकृष्ण जन्म खंड, मुरली लीला, राधा जीनो विवाह खेल, राधी जीनो बखाण आदि ग्रन्थों की भी रचना की है।

दयाराम ने कई भाषाओं में सब मिलाकर ७५ ग्रंथ तथा कई हजार पदों की रचना की है। उन्होंने कुछ गद्य-साहित्य भी लिखा है, किन्तु गुजराती साहित्य में काव्य-कला की दृष्टि से उनका सर्वोत्तम योग उनकी गरवियाँ हैं। इन गरवियों का काव्य गीतात्मक है और नृत्य-गान के उद्देश्य से लिखा गया है, इनमें स्वर की मधुरता, सुन्दरता और ताल है। कृष्णलीला संवंधी इनकी गरवियाँ सर्वश्रेष्ठ हैं, जिनमें अधिकांशतः कृष्ण के प्रति गोपियों के वचन हैं। इनमें शब्द-चयन बहुत अच्छा हुआ है तथा स्वर और शब्द का सामंजस्य भी सुन्दर हुआ है। दयाराम के विशाल साहित्य में यद्यपि गरवियों का भाग अपेक्षाकृत थोड़ा है, तथापि गुजराती साहित्य का यह सर्वोत्तम अंश है। ये गरवियाँ विभिन्न रागों और ढालों में गायी जा सकती हैं। कृष्ण के लिए तड़पने वाली गोपियों के अनेक भावों का वर्णन इनमें किया गया है। उनकी कृष्णभक्ति, कृष्ण को उनका उपालंभ, कृष्ण-मिलन पर उनका हर्ष—इन सब भावों का वर्णन बड़े मधुर गीतों में कोमलता और सूक्ष्मता से हुआ है।

गरवियों के कुछ विभिन्न भाव देखिए—

૧. ઉભા રહો તો કહું બાતડી વિહારી લાલ ।
(હે વિહારી લાલ ! થોડી દેર ખડે રહો, તો મૈં અપની બાત કહું ।)
૨. આઠ કુવાને નવ બાવડી રે લોલ । સોલસેં પનિહારી હાર, મ્હારા બ્હાલા જી હો । હાવાં નર્હિ જાડં મહી બેચ્વા રે લોલ ।
(વહાં ૮ કુએં હું, ૯ બાવડિયાં હું અને ૧૬ સૌ પનિહારિન એક પંક્તિ મેં ખડી હું । અબ મૈં દહી બેચ્વને નહીં જાઉંગી ।)
૩. એક ગોપી કૃષ્ણ સે કુછ દૂર હી ખડે રહને કો કહતી હૈ, ક્યાંકિ ઉસે ભય હૈ કિ અગર કાલે કૃષ્ણ સે છૂ જાયગી, તો ઉસકા રંગ ભી કુછ કાલા હો જાયગા । ઇસકે ઉત્તર મેં કૃષ્ણ કહતે હૈ કિ પ્રથમ સ્પર્શ મેં કૃષ્ણ સ્વર્ણ ગોરે હો જાયશે અને દ્વિતીય સ્પર્શ કે વાદ ગોપી ઓર ભી ગોરી હો જાયગી । ઇમ પ્રકાર સ્પર્શ સે બચ્ને કે સ્થાન પર વે દો-દો બાર કા સ્પર્શ ચાહતે હૈ ।
૪. શ્યામ રંગ સમીપે ન જાવુ મારે આજ થકી ।
(અબ સે મૈં કિસી કાલી વસ્તુ કે સમીપ નહીં જાઉંગી ।)
૫. એક સાસ અપની પુત્ર-વધૂ કો સમજાતી હુઈ કહતી હૈ કિ સદાચરણ કર અને કૃષ્ણ કા સાથ છોડ દે । ગોપી ઇસ લાંછન કા ઉત્તર દેતી હુઈ કૃષ્ણ કા વચ્ચાવ કરતી હૈ ।
૬. ગરવે રમવાને ગોરી નીસયાં રે લોલ । રાધિકા રંગીલી જેનું નામ અભિરામ બ્રજવાસણી રે લોલ । તાલી દેતાં વાગે ઝાંઝર ઝૂમખાં રે લોલ ।
(ગોરી-રંગીલી બ્રજવાસિની, જિસકા નામ રાધિકા હૈ, ગરવા ખેલને કે લિએ ચલી । જવ વહ હાથોં સે તાલિયાં દેતી હૈ, તો હાથ કે ઝાંઝર બજતે હૈ ।)
૭. ઓ બાંસલડી ! વેરણ થઈ લાગી રે બ્રજની નારને ।
(ઓ બાંસુરી ! બ્રજ કી નારિયાં તુજે અપની બૈરિન સમજતી હું ।)
ઓ બ્રજનારી ! શા માટે તું અમને આલ ચડાવે ।
(ઓ બ્રજનારી ! તૂ વ્યર્થ મેં મુજ્જે દોષ ક્યોં દેતી હૈ ?)
૮. ઉદ્ધવ જી ! માધવ ને કહેજો એટલું ।
(હે ઉદ્ધવજી ! માધવ સે ઇતનાં કહના ।)
૯. બાંકારે બાંકા શુરે હોંડોરે આવડું શુરે ગુમાન રે ।

(तुझे इतना गुमान क्यों है और अकड़कर क्यों चलता है ?)

१०. कृष्ण ने एक गोपी को दान के लिए रोक रखा है। गोपी छोड़ने की प्रार्थना करती है, कृष्ण उत्तर देते हैं ।
११. एक गोपी मधुकर द्वारा संदेश भेजती है, जिसमें तिथिक्रम से उसकी विरह-व्यथा का वर्णन है। इसी प्रकार बारहमासी में राधा के विरह का वर्णन है ।
१२. वागे वृन्दावन मां वांसली रे, उभो उभो वगाडे कहान ।
(वृन्दावन में कान्हा बाँसुरी बजा रहा है।) इसमें रासलीला का बड़ा सुन्दर वर्णन है ।
१३. इसी प्रकार कृष्ण की बाललीला तथा जसोदा से गोपियों की शिकायत का वर्णन है ।
१४. कामण दोसे छे अलबेला तारी आँख माँ रे, भोलुं भाख मा रे ।
(ओ अलबेले ! तेरी आँखों में वशीभूत करनेवाला जादू है, तू भोला बनकर बात मत कर ।)
१५. राधा कृष्ण पर यह दोष लगाती है कि तुम दूसरी गोपी के साथ खेल रहे थे। ईर्ष्याविश राधा क्रोधित होती हैं और कृष्ण उन्हें मनाने का प्रयत्न करते हैं ।
१६. लोचन मननो रे झगडो, लोचन मननो ।
(नेत्र और मन के बीच झगड़ा हुआ कि नन्दकुँवर को पहले किसने देखा ।)
१७. गोपी की प्रेम-समाधि का वर्णन सुन्दर है ।
१८. कृष्ण को प्राप्त करने के लिए गोपियों द्वारा कात्यायनी व्रत का पालन ।
१९. माता जसोदा झुलावे पुत्रने पारणे ।
(माँ यशोदा पुत्र को पालना झुला रही है।)
यह हालरडा कविता बहुत प्रसिद्ध है और जन्माष्टमी के दिन सभी जगह निश्चित रूप से गायी जाती है।
२०. एक गोपी दूमरी से पूछती है—हे प्यारी सखी ! कल रात तू कहाँ कीड़ा करती थी ! तेरे पसीना क्यों आ रहा है और तेरी भौहें भीगी क्यों हैं ?

२१. कानुडों कामणगारो रे ।

(कृष्ण जादूगर है ।)

२२. जे कोई प्रेम अंश अवतरे, प्रेमरन तेना उर मां ठरे ।

(प्रेम रम केवल उसी के हृदय में रहता है, जो प्रभु के प्रेम अंश से उत्पन्न होता है । सिहिनी का दूध केवल मिह के बच्चे ही पी सकते हैं और यह केवल सोने के पात्र में ही ठहर सकता है, यदि किसी दूसरी धातु के पात्र में रखा जायगा, तो वह बर्तन फट जायगा ।)

२३. रांकमारी राधा ने दगो एणे दीधोरे,

फांदा मां नांखी रे एणे फांसीरे दीधोरे ।

(राधा की माँ शिकायत करती है कि मेरी बेटी बेचारी राधा को धोखा दिया गया । उसे फंदे में फँसाकर फाँसी दे दी ।)

२४. मारु ढणकतु ढोर ढणके छे सहुनग्र मां,

सीम खेत रखलुं काई न मूके ।

(दयाराम कहते हैं कि उनका मन एक स्वच्छन्द पशु के समान सारे नगर में इधर-उधर धूमता फिरता है । वे इसे अधीन करने के लिए कृष्ण को सौंपते हैं ।)

२५. ब्रज बहालुरे वैकुण्ठ नहिं आवुं

मने न गमे चतुर्भुज थावुं,

त्यां श्री नन्दकुंवर क्यां थी लावु ?

(ब्रज मुझे बहुत प्रिय है, मैं वैकुण्ठ नहीं जाऊँगा । मुझे चतुर्भुज होने की अभिलाषा नहीं है । वैकुण्ठ में मैं नन्दकुमार को कैसे लाऊँगा ?)

२६. मारे अन्त समे अलबेला मुजने मूकशो मा ।

(ओ अलबेला ! अन्त समय में मुझे त्याग मत देना ।)

कभी-कभी दयाराम का श्रृंगार-वर्णन अतिशयता की ओर पहुँच गया है, जिसके लिए उनकी आलोचना भी हुई है । डाक्टर क० मा० मुन्नी की दृष्टि में दयाराम एक श्रृंगारी कवि थे, जिन्होंने कृष्णभक्ति की आड़ में मानव-प्रेम का वर्णन किया है । दयाराम का श्रृंगार गृतगोविंद का अनुकरण-जैसा प्रतीत होता है । इन्होंने सखीभाव अथवा गोपीभाव की भक्ति स्वीकार की थी ।

पुरुष होने के कारण इन्होंने साहस और लज्जा का अभाव प्रदर्शित किया है, तथा मीरा की भाँति दबे शृंगार की अपेक्षा खुला शृंगार वर्णित किया है। प्रमुख विद्वानों ने विभिन्न दृष्टियों से इनकी प्रशंसा की है।

दयाराम कहते हैं—“जब कामदेव स्वयं श्रीकृष्ण के बश में हो गया था, तो कृष्ण काम-बश कैसे हो सकते हैं ?” आगे इन्होंने कहा है—“कृष्ण की क्रीड़ा का गान करने से हृदय का काम रोग नष्ट हो जाता है।” दयाराम की इन पंक्तियों का आधार भागवत १०-२२-३६ है, यथा —

“न मय्यावेशितधियां कामः कामाय कल्पते ।

भर्जिता क्वथिता धाना प्रायो बीजाय नेष्यते ॥”

(जिनका मन मुझमें लगा है, उनके लिए काम काम नहीं रह जाता; भूंजे हुए या उबाले हुए अन्न में बीज बनने की शक्ति नहीं रहती और वह पुनः उग नहीं सकता।) भागवत १०-३३-४० में कहा है —

“विक्रीडितं ब्रजवधूभिरिदं च विष्णोः श्रद्धान्वितोऽनु शृण्यादथ वर्णयेद् यः । भक्तिं परां भगवति प्रतिलभ्य कामं हृदरोगमाश्वपहिनोत्यचिरेण धीरः ॥”

अर्थात् जो विश्वास के साथ कृष्ण और गोपियों की क्रीड़ा को श्वरण करता है, उसे कृष्ण की पराभक्ति प्राप्त होती है और धीर होकर शीघ्र ही वह अपने हृदय से काम-रोग दूर कर देता है। दयाराम द्वारा ब्रज और गुजराती भाषा में रचे विशाल साहित्य को देखते हुए, जिसमें स्तुति, भक्ति, पुष्टि मार्ग के सिद्धान्तों का रहस्य और साम्प्रदायिक दर्शन है तथा अपेक्षाकृत खुले शृंगार की रचना कम है, ऐसा प्रतीत होता है कि उन्होंने शृंगार-वर्णन में अपने पूर्व-वर्ती कवियों का ही अनुकरण किया है, जिन्होंने सखीभाव से युक्त प्रेमलक्षणा भक्ति का वर्णन किया था; साथ ही भागवत के उपर्युक्त उद्धरणों को ध्यान में रखते हुए दयाराम ने साहसपूर्वक खुला शृंगार वर्णन करने में कोई दोष नहीं समझा। उन पर कामुकता का भी दोषारोपण किया जाता है।

कुछ ने दयाराम को नरसिंह मेहता का अवतार माना है। दोनों वैष्णव थे। दयाराम की गरबियाँ नरसिंह का स्मरण कराती हैं, विशेषकर उनकी ‘रास सहस्रपदी’ और ‘चातुरी छत्रीशी’। किन्तु नरसिंह का संबंध किसी सम्प्रदाय विशेष से नहीं था, जब कि दयाराम पुष्टि मार्ग के कट्टर अनुयायी

થે, સાથ હી અન્ય મતો કે પ્રતિ અનુદાર। ફિર ભી દયારામ કી ગરવિયાં ગુજરાત કી મહિલાઓ દ્વારા સ્થાયી રૂપ સે ગાયી ગાયી હૈ, જિસકે કારણ વે ગુજરાત કે પ્રથમ કોટિ કે ગીતકાર માને ગયે હૈને। વર્તમાન યુગ કે સર્વશ્રેષ્ઠ કવિ નાનાલાલ ને દયારામ સે હી પ્રેરણ પ્રાપ્ત કી હૈ, વિશેષત રાસ-રચના મે। નાનાલાલ ને કહા હૈ કે દયારામ ને ગુજરાત કે સાહિત્ય કુજ મે અમર બસી બજાયી હૈ।

સન् ૧૮૫૨ ઈંઝો મે દયારામ કે દેહાન્ત સે ગુજરાતી સાહિત્ય કા મધ્યયુગ સમાપ્ત હોતા હૈ। ૮૦૦ વર્ષોને ઇસ યુગ મે મુખ્યત ભક્તિ, જ્ઞાન ઔર વૈરાગ્ય કા સાહિત્ય હમે મિલતા હૈ। આખ્યાનો કા પ્રધાન વિષય થા મહાકાવ્યો તથા પુરાણો કી ધર્મકથાએં, જૈનો, વૈષ્ણવો ઔર કેવલાદ્વાતે કે જ્ઞાનમાર્ગી કવિયો કે ઉપદેશ, શુદ્ધાદ્વાતે, ઉદ્ધવ સમ્પ્રદાય, શાકત મત તથા કબીર સમ્પ્રદાય આદિ। ઇસી યુગ મે પદ્યવાર્તાઓ કી ભી રચના હમ પાતે હૈને।

૧૮વી તથા ૧૯વી શતાબ્દી મે જૈન સાધુઓ ને ઉસી પરપરાગત સાહિત્ય કી રચના બડે પૈમાને પર જારી રખી, જેસે રાસ, ધર્મકથાએં, બાલાવબોધ, સ્તવન, સઝ્જાય આદિ। ઇસ યુગ મે ઉદયરત્ન, નેમિવિજય, દેવચન્દ્ર, ભાવપ્રભસૂરિ, જિન-વિજય, ગગવિજય, હસરત્ન, જ્ઞાનસાગર, ભાનુવિજય, અનોપવિજય ઔર વીર-વિજય કા નામ ઉલ્લેખનીય હૈ। જૈન-સાહિત્ય કી ધારા બરાબર અજૈન-સાહિત્ય કી ધારા કે સાથ-સાથ બહી હૈ। કિન્તુ વર્તમાન સાહિત્ય કે ઉદય હોને કે બાદ જૈન-અજૈન દોનો સાહિત્ય-ધારાએં પીછે છૂટ જાતી હૈ ઔર સન् ૧૮૫૦ સે હમ નવીન યુગ મે પ્રવેશ કરતે હૈ।

મધ્યયુગીન સાહિત્ય કે ઇસ પૂરે કાલ મે લોકસાહિત્ય ભી બહુત બડે પરિમાળ મે રચા ગયા, જો પુસ્તકો કે રૂપ મે નહી થા, વરન્ અપદ દેહાતિયો દ્વારા કઠસ્થ કરકે ગાયા જાતા થા। ચારણ એક વિશિષ્ટ ભાષા ડિગલ મે, રાજપૂત રાજ-કુમારો તથા વીરો કી વીરતા અત્યન્ત મધુર, નિર્ભય ઔર સ્પષ્ટ ભાષા મે ગાયા કરતે થે। હેમચન્દ્ર ઔર મેલુતુગ કે સમય સે દોહે લિખે જાતે હૈ ઔર યહ દોહા-છ્દ વિશેષત સૌરાષ્ટ્ર તથા રાજસ્થાન મે બહુત અધિક પ્રસિદ્ધ હુાં હૈ। યે બહુત છોટે મુક્તક હોતે હૈને, જિનમે સુભાષિત રહતે હૈને। દોહે મુક્તક તથા દોહા-માલા—દોનો રૂપો મે લિખે જાતે થે। દોહા માલા લબી રચનાએં હોતી થી, જિનમે વીરો, રાજપૂત રાજકુમારો, કાઠિયો યહાઁ તક કિ વિદ્રોહીયો કી ભી પ્રેમ

तथा वीरतापूर्ण कहानियाँ कही जाती थीं। इसी प्रकार भाटों, रावलों तथा दूसरी जाति के लोगों ने भी दोहों, वार्ताओं और बिरदावलियों की रचना की है। किसानों के अपने भिन्न गीत थे। नाथ बाबा रावण हत्या वाजे के साथ गाते हैं। विविध सम्प्रदायों के सन्तों के अपने विशेष भजन हैं; चारण लोग शक्तिशाली वीरतापूर्ण गीत गाते हैं; महिलाएँ व्रत, उत्सव, विवाह, सीमन्त, यज्ञोपवीत, मामेरां आदि के गीत गाती हैं। वेहालरडा और राजिया भी गाती हैं। कन्याएँ त्यौहारों पर गोर गाती हैं। इसी भाँति नवरात्र तथा अन्य अवसरों पर रास, गरबा, रासड़ा, हींच, हमची आदि गीत गाये जाते हैं। घर में औरतें काम की थकान या ऊब को हल्का करने के लिए दूसरे प्रकार के गीत गाती हैं। इसी प्रकार मांझी, भील, द्रवला, मुसलमान तथा पारसी लोगों के अपने गीत हैं। कार्य की अरोचकता मिटाने के लिए मजदूरिनियों के अपने गीत हैं। इन लोकगीतों ने बहुत-से वर्तमान कवियों को प्रेरणा दी है। उनके छन्दों और ढालों का अनुकरण किया गया है और अनेक आधुनिक कवियों की रचनाओं में लोकगीतों की शब्दावली पायी जाती है।

इस प्रकार मध्यकालीन गुजरात ने कष्ट, परिश्रम, कठिनाई एवं विदेशी शासन के अंतर्गत रहकर भी अपनी चेतना बनाये रखने की चेष्टा की तथा उपर्युक्त विभिन्न साहित्य-स्वरूपों के द्वारा अपने संस्कार, धर्म, भक्ति और श्रद्धा की रक्षा की।

માર્ગ ૨

ઉત્તરકાલીન

ગુજરાતી સાહિત્ય કા ઇતિહાસ

अध्याय १०

परिवर्तन-काल

मध्ययुगीन गुजराती साहित्य के अंतिम प्रमुख प्रतिनिधि दयाराम थे । १९ फरवरी सन् १८५२ ई० में उनकी मृत्यु हुई और तभी मध्ययुगीन गुजराती साहित्य का काल समाप्त होता है । हम सरलतापूर्वक कह सकते हैं कि उनकी मृत्यु के बाद आधुनिक काल प्रारंभ हुआ ।

जिन मुख्य कारणों से मध्ययुग का परिवर्तन आधुनिक काल में हुआ, वे हैं (१) पश्चिमी संसार तथा पाश्चात्य शिक्षा से सम्पर्क स्थापित होना; (२) नवीन साहित्य, परंपरा एवं जीवन-शैली से परिचित होना । इस्ट इंडिया कंपनी ने अपना शासन-केन्द्र मूरत से उठाकर बंबई में स्थापित किया । परिणामस्वरूप परिवर्तन एवं नवीन मुद्धारों में बंबई का ही प्रधान हाथ रहा और उसने अनेक क्षेत्रों में प्रयत्न आरंभ किया । सन् १७५२ ई० में इस्ट इंडिया कंपनी के डाइरेक्टरों ने यह सुझाव रखा कि निःशुल्क शिक्षा-शालाएँ खोली जायें । उसके अनुसार बंबई तथा अन्य स्थानों में ऐसी शालाओं की स्थापना हुई और गुजराती एवं मराठी भाषा की पुस्तकें प्रकाशित की गयी थीं । सन् १८०४ में डा० ड्रमंड ने गुजराती का एक व्याकरण प्रकाशित किया । सन् १८२५ में नेटिव एजुकेशन सोसाइटी बनी । सन् १८२६ में कई स्थानों पर स्कूल खुले । सन् १८५७-५८ में श्री थियोडोर होप की अध्यक्षता में 'द होप वाचनमाला' नाम से गुजराती पाठ्य-पुस्तकों की माला तैयार हुई । अनुभवी गुजराती विद्वानों द्वारा ये पुस्तकें तैयार की गयी थीं, जो शिक्षाक्षेत्र में ५० वर्षों से भी अधिक समय तक रहीं ।

अंग्रेजी भाषा की शिक्षा देने के प्रबंध किये गये । सन् १८२७ में बंबई में एलफिस्टन इंस्टीच्यूट की स्थापना हुई थी, उसीको सन् १८५६ में एक स्कूल और कालेज में बदल दिया गया । पूना में डेकन कालेज और अहमदा-

વાદ મે ગુજરાત કાલેજ ભી ખુલે । બવર્ડ વિશ્વવિદ્યાલય કી સ્થાપના સન् ૧૮૫૭ મે હુઈ । ગુજરાત કે ઉન પ્રમુખ શિક્ષા-શાસ્ત્રીયો કી શિક્ષા ઇન્હી સસ્થાઓ મે હુઈ થી, જો આગે ચલકર નેતા વને ઔર સાર્વજનિક કાર્યો મે આગે રહે । આધુનિક શાલી સે અનેક વિષયો પર પુસ્તકે લિખી જાને લગી । નવ જાગરણ લાને મે સૂરત, બવર્ડ ઔર અહ્મદાવાદ ને પ્રમુખ પ્રયત્ન કિયા ।

દુર્ગારામ મછારામ મેહતાજી (સન् ૧૮૦૯-૧૮૭૮) યદ્વપિ કટૂર નાગર બ્રાહ્મણ પરિવાર કે થે, કિન્તુ અન્ય ચાર વ્યક્તિયો કે સાથ મિલકર સુધારો કે લિએ ઉન્હોને બડા સર્વા કિયા । સયોગ સે ઉન ચાર વ્યક્તિયો કા નામ ભી 'દ' સે આરભ હોતા થા । દુર્ગારામ ને અપની રચનાઓ ઔર અપને ભાષણો મે જાડૂ, ટોના, ભૂત આદિ અધ્વિશ્વાસો કી તથા અન્ય પ્રચલિત રીતિયો ઔર પ્રયોગો કી કડી આલોચના કી । ઉન્હોને હી સમાજ એવ પરિવાર કી ગભીર સમસ્યાઓ પર વિચાર-વિમર્શ કરને કે લિએ સૂરત મે માનવ-ધર્મ-સભા કી સ્વાપના કી । સરકારી વિરોધ હોને પર ભી વે બવર્ડ સે એક લીથો-ગ્રાફ પ્રેસ સૂરત લે આયે । વે એક ગુજરાતી સ્કૂલ મે અધ્યાપક થે । વે વિચાર-શીલ વ્યક્તિ થે । યદ્વપિ કટૂરપથિયો દ્વારા ઉનકા કાફી વિરોધ કિયા જાતા થા, ફિર ભી અપને વિચારો કો વે બડી નિર્ભક્તિ ઔર સ્પષ્ટતા કે સાથ વ્યક્ત કરતે થે । વે માનવ-ધર્મ-સભા કી બૈઠકો કી કાર્યવાહી બડી સત્રક્રતા સે લિખા કરતે થે । આગ કે પ્રકોપ સે ઉન લેખો કા કુછ હી અશ વચ પાયા હૈ । ઉસી અશ કે આધાર પર મહીપતરામ નીલકઠ ને દુર્ગારામ કી જીવની સન् ૧૮૯૩ મે પ્રકાશિત કી થી ।

શ્રી ફાર્બેસ એક અંગ્રેજ થે, જો ગુજરાત કે લોગો તથા ગુજરાતી સાહિત્ય સે બડી સહાનભૂતિ રહતે થે । ઉનકે પ્રયત્ન સે સન् ૧૮૪૮ મે અહ્મદાવાદ મે ગુજરાત-વરન્કુલર-સોસાઇટી કી સ્થાપના હુઈ । ઉન્હોને ભોલાનાથ સારામાઈ કે દ્વારા કવિ દલપતરામ સે સમ્પર્ક સ્થાપિત કિયા । શ્રી ફાર્બેસ કો ઇતિહાસ, પુરાતત્ત્વ તથા પાડુલિપિયો કે સગ્રહ કા બહુત બડા શૌક થા । ઉન્હોને "રાસમાલા" નામ કી એક પુસ્તક લિખી થી, જિસમે ઉન્હોને પૂર્વ એવ મધ્યકાળીન ગુજરાત કે ઇતિહાસ તથા કહાનિયો કા વર્ણન કિયા હૈ । વે શિક્ષા-પ્રેમી થે ઔર ઉન્હી કે કારણ અનેક પાડુલિપિયો કા સગ્રહ સભવ હો

सका। वे कवियों और विद्वानों को भी बहुत प्रोत्साहन देते थे। सन् १८५४ में गुजरात वर्नाकुलर सोसाइटी का साप्ताहिक पत्र 'बुद्धि-प्रकाश' प्रकाशित हुआ। जब फार्वेस की बदली सूरत में हो गयी, तब उन्होंने वहाँ भी उसी तरह की एक सोसाइटी बनायी, जिसका पत्र था 'सूरत-समाचार'। उनके अवकाश ग्रहण करने पर उनके मित्रों ने बबई में 'फार्वेस सभा' की स्थापना की।

बबई में श्री बार्नेस ने १८२० में 'द बाबे एजुकेशन सोसाइटी' की स्थापना की, जिसने बबई में चार, सूरत में एक और भडोच में एक स्कूल खोला। सन् १९२५ में विशेष कार के निर्देशन में गुजरात में 'दि नेटिव एजुकेशन सोसाइटी' आरभ हुई, जिसने रणछोड भाई गिरधर भाई (१८०३-१८७३) की सेवाओं को हस्तगत किया। उन्होंने अत्यन्त परिश्रम के साथ गुजराती की सर्वप्रथम पाठ्य पुस्तके तैयार की, बबई में अध्यापकों को शिक्षित करने का काम उन्हे सोपा गया, अगले ३० वर्षों तक शिक्षा विषयक कार्यों के मुख्य तत्व रहे और इस प्रकार गुजरात में आधुनिक शिक्षा के स्थापक बने।

पूना के पास किरकी में मराठों के साथ हुए युद्ध के बाद ईस्ट इंडिया कंपनी भारत की सर्वश्रेष्ठ शक्ति सिद्ध हो चुकी थी। अत सन् १८१८ के पश्चात् पश्चिम भारत में अग्रेजों की प्रधानता हो गई। सन् १८१९ में श्री एलफिस्टन बबई के गवर्नर हुए, जो १८२७ तक रहे। हिन्दू तथा पारसी जाति के नेताओं ने एलफिस्टन के अवकाश ग्रहण करने पर एक बहुत बड़ी निधि एकत्र की, जिसके अधिकाश धन से बबई का एलफिस्टन कालेज खुला। स्काटलैंड के गिरजाघर के श्री जॉन विल्सन ने बबई में विल्सन कालेज की स्थापना सन् १८३५ में की। उनके उपदेशों के प्रभाव से बहुत से हिन्दू तथा पारसी युवकों ने ईसाई धर्म स्वीकार कर लिया। हिन्दू एवं पारसी लोगों में प्रगतिशील आदोलन भी आरभ हुए। ब्रह्मसमाज के नेता श्री केशवचन्द्र सेन सन् १८६४ तथा १८६७ में बबई आये और एक प्रार्थना-समाज आरभ किया। इस प्रार्थना-समाज के प्रमुख थे डा० आत्माराम पाडुरा (१८२३ से १८९८), जो डा० विल्सन के मित्र थे। इस समाज के उद्देश्य थे आस्तिक भावयुक्त भगवत्-पूजा तथा समाज-सुधार। केशवचन्द्र सेन सन् १८६९ में

ફિર બંબર્ડ આયે ઔર ઉસ પ્રાર્થના-સમાજ કો શક્તિ દી । બંબર્ડ કે ગિરગામ મુહૂલે મેં ઇસ સમાજ કા એક ભવન બન ગયા ઔર સર રામકૃષ્ણ ગોપાલ ભંડાર-કર તથા ન્યાયાધીશ એમ૦ જી૦ રાનડે ઇસકે સદસ્ય બને । શ્રી દયાનંદ સરસ્વતી સન् ૧૮૭૪ મેં બંબર્ડ આયે; કિન્તુ ઉનકે વેદ-સમ્વન્ધી વિચાર પ્રાર્થના-સમાજ કે અનુકૂલ નહીં થે, અતઃ ઉન્હોને ૧૮૭૫ મેં આર્ય-સમાજ કી નીવ ડાલી । યદ્વાપિ પ્રાર્થના-સમાજ ને મૂલત: રાજા રામમોહન રાય (૧૭૭૨ સે ૧૮૩૩) દ્વારા સ્થાપિત બ્રહ્મા-સમાજ સે હી પ્રેરણ પ્રાપ્ત કી થી, કિન્તુ બંબર્ડ કે બ્રહ્મ સમાજી નેતા અપને કો બ્રહ્મા સમાજ સે સંવંધિત નહીં બતાના ચાહતે થે, ક્યોંકિ ઉસ સમય તક બ્રહ્મા-સમાજ મેં કાફી વિચાર-સંઘર્ષ હો ચુકા થા । પંડિતા રમા-વાઈ રાનડે ને મહિલાઓં મેં કાફી ઠોસ કાર્ય કિયા ઔર ઉન્હોને ‘આર્ય મહિલા સમાજ’ આરંભ કિયા ।

બ્રહ્મા-સમાજ અવ્યક્ત ભગવાન્ કો માનતા થા ઔર ઔપનિષદક સિદ્ધાંતોં કા સમર્થક થા, જિસમે મૂર્તિ-પૂજા કે લિયે કોઈ સ્થાન નહીં । રાજા રામ-મોહન રાય કે બાદ કેશવચન્દ્ર સેન તથા દેવેન્દ્રનાથ ટંગોર ઇસકે નેતા બને । બંબર્ડ કે પ્રાર્થના-સમાજ કા પ્રચાર બહુત અધિક નહીં હો સકા । મુખ્યરૂપ મેં ઇસને હિન્દુ ધર્મ-ગ્રન્થોએવં મહારાષ્ટ્રીય સંતોં સે પ્રેરણ પ્રાપ્ત કી । ઇસને ભી મૂર્તિ-પૂજા કા વિરોધ કિયા । ઇસકે ધાર્મિક કૃત્યોં મેં એક થા ‘રવિવારીય સેવા’ । યદ્વાપિ આર્ય સમાજ કે સંસ્થાપક દ્યયાનંદ સરસ્વતી (સંન્યાસી હોને કે પૂર્વ મૂલશંકર) સૌરાષ્ટ્ર કે અન્તર્ગત મોરવી કે નિકટ ટંકારા કે રહનેવાલે થે, કિન્તુ ઉનકા ધર્મ પંજાબ એવં સંયુક્ત પ્રદેશ (અબ ઉત્તર પ્રદેશ) મેં ખૂબ જોરોં સે ફેલા । વે વેદોં કો હી પૂર્ણ પ્રામાણિક માનતે થે । હિન્દી મેં ઉન્હોને ‘સત્યાર્થ પ્રકાશ’ લિખા, સંસ્કૃત મેં ‘વેદ-ભાષ્ય’ તથા ‘ऋગ્વેદ ભાષ્ય ભૂમિકા’ કી રચના અંશત: સંસ્કૃત મેં ઔર અંશત: હિન્દી મેં કી । વે ભી મૂર્તિ-પૂજા કે વિરુદ્ધ થે । ઉનકે પ્રભાવ મેં સ્ત્રી-શિક્ષા ઔર હિન્દી-અધ્યયન કો આશ્રય મિલા । ઇસ આર્ય સમાજ કા ઉદ્દેશ્ય થા જનતા કી શારીરિક, આત્મિક તથા સામાજિક ઉન્નતિ કરના । ૩૦ અક્તૂબર ૧૮૮૩ કો ૫૯ વર્ષ કી અવસ્થા મેં સ્વામીજી કા દેહાવસાન હો ગયા ।

હાલ મેં હી સ્થાપિત ‘એલફિસ્ટન ઇંસ્ટીચ્યુટ’ મેં પઢે હુએ કુછ યુવકોં ને

‘द स्टुडेट्स सोसाइटी’ (विद्यार्थी-समाज) को आरभ किया, जिसकी गुजराती शाखा का नाम था ‘गुजराती ज्ञान प्रसारक मडल’। इस समाज ने ‘ज्ञान-प्रसारक’ नाम का एक पत्र भी निकाला। सन् १८५१ मे इसी संस्था का एक और सघ बना, जिसका नाम था, ‘बुद्धिवर्धक सभा’, जिसका मासिक पत्र था ‘बुद्धिवर्धक’। इस दल के सदस्य थे रणछोड़ भाई, उदयराम, दुर्गा राम मचाराम, तुलजाराम सुखराम, मोहनलाल रणछोड़ भाई, महीपतराम रूपराम, सोराबजी बगाली, आरदेशर मूस, नानाभाई रानिना तथा अन्य लोग। इन्ही मे करसनदास मूलजी भी थे, जो समाज-सुधारक थे और जिन्होने बाद मे वैष्णव सप्रदाय के गोस्वामियो के अनैतिक आचरणो का भडाफोड़ किया। इनमे से कुछ उत्साही कार्यकर्ताओ ने गणित, इतिहास, जीवनी-लेखन आदि विभिन्न आधुनिक विषयो पर पुस्तके लिखी तथा कुछ महत्वपूर्ण ग्रथो के अनुवाद किये। तब तक बहुत से साप्ताहिक एव मासिक पत्र निकलने लगे थे, जिनके कारण कई लेखको को साहित्य-निर्माण और समाज-सुधार का अवसर मिला। फारदूनजी मर्जबानजी ने सन् १८२२ मे ही ‘बबई-समाचार’ का प्रकाशन आरभ कर दिया था।

करसनदास मूलजी ने सन् १८५५ मे एक साप्ताहिक पत्र ‘सत्यप्रकाश’ आरभ किया, जिसमे उन्होने वैष्णव सप्रदाय के गोस्वामियो की कड़ी आलोचना की। सन् १८५६ मे नर्मदाशकर ने समाज-सुधार विषयो पर निबध लिखना आरभ किया और उनकी कविताओ का ‘सुधार-पुराण’ के रूप मे मान होने लगा। नागर समाज के महीपतराम सन् १८६० मे इगलैण्ड गये। उसी वर्ष विधवा-विवाह के प्रश्न पर नर्मदाशकर का विवाद गोस्वामी जदुनाथ के साथ छिड़ गया। सन् १८६२ मे बबई हाईकोर्ट मे महाराजा की मानहानि का प्रसिद्ध मुकदमा लड़ा गया। कुछ प्रभावशाली पारसी सज्जनो ने तथा एलफिस्टन इस्टीच्यूट के कुछ युवा पारसी व्यक्तियो ने मिलकर पारसी-समाज मे ‘द रिलिजस रिफार्म एसोसिएशन’ (धार्मिक-सुधार-सघ) की स्थापना की। इस सघ मे दादाभाई नौरोजी, जे० बी० वाढा, एम० एस० बगाली और नौरोजी फरदून जी थे। उन्होने एक साप्ताहिक पत्र निकालो ‘रस्ता गोप्तार’ (सत्य-वक्ता), जो बड़ा प्रभावशाली और सशक्त था।

खरदेसजी रहस्तमजी कामा यूरोप गए और वहाँ से लौटने पर भाषा तथा व्याकरण के तुलनात्मक अध्ययन के साथ पाश्चात्य पढ़ति से उन्होंने अवेस्ता (पारसी धर्मग्रंथ) की शिक्षा देना आरंभ किया। वहरामजी मलाबारी ने स्त्री और बच्चों के सुधार का काम हाथ में लिया। बाद में दयाराम गीदूमल की सहायता से उन्होंने सेवा-सदन की स्थापना की। पारसी लोगों ने योरोपवालों से बहुत बड़ी धनिष्ठता पैदा कर ली और एक धनी पारसी ने एक फासीसी महिला से विवाह भी कर लिया। इस प्रकार सुधार संबंधी आंदोलन बड़ी शक्ति के साथ चल रहे थे।

शासक होने की श्रेष्ठ भावना से युक्त होकर अंग्रेजों ने इन सुधार-आंदोलनों को बहुत प्रोत्साहन दिया। लोगों को ईसाई वनाने तथा भारतीय सभ्यता पर आक्रमण करने के लिये ईसाई पादरियों ने अंग्रेजी शिक्षा को अपना माध्यम बनाया। धर्म-परिवर्तन का कार्य अबाध गति से चलने लगा और विशेषकर निर्धन वर्ग के लोग ईसाई धर्म स्वीकार करने लगे। हिन्दू-धर्म और हिन्दू-समाज की भर्त्सना खुलकर होने लगी। समाज तो निःसन्देह अशिक्षित था ही, किन्तु पहले के कुछ सुधारकों का ज्ञान भी अधूरा था तथा हिन्दुत्व एवं भारतीय संस्कृति से वे पूर्ण परिचित न थे। इसमें कोई सन्देह नहीं कि उनके प्रबल प्रयत्नों के कारण समाज में जागृति जायी, किन्तु कुछ सुधारक कट्टर और अविवेकी थे। इन घोर सुधारकों की प्रवृत्ति से लड़ने के लिए तथा पश्चिम की अंधी नकल से बचने के लिये अनेक परिवर्तन-विरोधी-आन्दोलन आरंभ हुए। बंगाल में श्री रामकृष्ण परमहंस तथा उनके शिष्य विवेकानंद ने बंगाल में कार्य आरंभ किया और केवल भारत में ही नहीं, सारे संसार में उनकी स्थापित हो गयी। दक्षिण में 'थियोसाफिकल सोसाइटी' का आरंभ हुआ। दयानंद सरस्वती ने इस धर्म-परिवर्तन के विरुद्ध बहुत बड़ा काम किया और शुद्धि-आंदोलन चलाया। हिन्दू-समाज की एकता और अछूतों को ऊपर उठाने की दिशा में भी स्वामीजी ने अच्छा प्रयत्न किया। उत्तर भारत में स्वामी रामतीर्थ कार्य कर रहे थे। स्वामी दयानंद से प्रेरणा पाकर बाद में स्वामी श्रद्धानंदजी (महात्मा मुंशीराम) तथा लाला लाजपतराय द्वारा गुरुकुलों की स्थापना हुई।

यह सत्य है कि पश्चिम के सपर्क ने भारत में एक नवजागरण उत्पन्न किया, किन्तु यह कथन मिथ्या है कि भारत तब तक अशिक्षित था। पहले ही भारत में शिक्षा का चतुर्दिक् प्रसार था। प्राय प्रत्येक गाँव में एक पाठशाला, टोल या मदरसा था। लोगों को नीति, धर्म, स्वास्थ्य-विज्ञान, शिष्टाचार आदि का सामान्य ज्ञान था। उच्च शिक्षा सस्कृत अथवा अरबी-फारसी के माध्यम से जनता प्राप्त करती थी। धनी लोग विशेष अध्यापकों को नियुक्त कर लेते थे। महाकाव्यों एवं पुराणों की शिक्षा पौराणिक या पुराणवाचक और गगरिया भट्ट देते थे। यह सब होते हुए भी यह सत्य है कि औरंगजेब की मृत्यु के बाद जो अव्यवस्था फैली, उसमें स्वदेशी शिक्षा की बड़ी अवनति हुई।

भारत के विभिन्न भागों में, प्रत्येक शताब्दी में, अनेक ऐसे साधु-महात्मा और योगी हुए, जिन्होंने नैतिक तथा आध्यात्मिक पक्ष को सबल बनाने में और भारतीय सस्कृति के कुछ उत्तम अगों को सुरक्षित रखने में काफी सहयोग दिया। उन्होंने केवल जनता को ही उपदेश नहीं दिया, वरन् कुछ बड़े नेताओं के जीवन को परिवर्तित कर दिया। १९वीं शताब्दी में रामा बाबा हुए, जो प्रसिद्ध राजनीतिज्ञ तथा वेदान्त दर्शन के सुन्न पण्डित, गोकुलजी ज्ञाला एवं प्रसिद्ध कथाकार जयकृष्ण व्यास के गुरु थे। नित्यानन्दजी तथा मनोहर स्वामी, एक दूसरे बड़े नेता थे जो दर्शनशास्त्री एवं भावनगर निवासी, गगा ओङ्का के गुरु थे। स्वामीनारायण सप्रदाय के साधुओं ने भी गुजराती की सास्कृतिक तथा धार्मिक उन्नति के लिये बहुत काम किया। साधु देवानन्द ने कवि दलपतराम को दीक्षा दी। दयानन्द, जिन्होंने आर्य समाज की स्थापना की, स्वामी विरजानन्द के द्वारा दीक्षित हुए थे। नृसिंहाचार्य की दीक्षा सूरत के मोहनस्वरूपजी के द्वारा हुई। नर्मदाशकर अपने उत्तर जीवन में रुद्धिवाद की ओर झुक गये और उन्होंने प्राचीन विश्वासों के पक्ष में अपने ग्रथ 'धर्म-विचार', में सबल तर्क उपस्थित किया। उस समय मनीलाल नभूभाई का उत्कर्ष होते हुए भी बहुत हो रहा था। नर्मदाशकर के बाद उन्होंने ही यह कार्य संभाला। श्रीमन् नृसिंहाचार्य तथा श्री नाथूराम शर्मा ने बड़े बेग से प्राचीन विश्वासों का समर्थन किया और दोनों में से प्रत्येक के अनुयायी बहुत बड़ी सत्या में थे। हिन्दुत्व और भारतीय सस्कृति की रक्षा करने में दयानन्द,

રામકૃષ્ણ, વિવેકાનંદ, થિયોસાફિકલ સોસાઇટી ઔર શ્રીમતી બેસેન્ટ ને ભી બહુત યોગ દિયા । અંત મેં પ્રાચીનતા કી રક્ષા કા યહ સૂત્ર ગુજરાત મેં ગોવર્ધન-રામ આનંદશંકર તથા દૂસરોં દ્વારા પહુંચા ।

ઇસ પ્રકાર સૂરત તથા બંબર્ડ મેં અપને પૂર્વ જીવન મેં નર્મદાશંકર તથા ઉનકે કુછ સહયોગી, સુધાર કે પ્રબળ પક્ષપાતી થે । અહ્મદાવાદ મેં દલપત્રરામ સુધાર-કાર્ય, મન્દ કિન્તુ નિશ્ચિત ગતિ સે કર રહે થે । ભોલાનાથ સારાભાઈ ને ભી, જો પ્રાર્થના-સમાજ મેં સમ્મલિત હો ગયે થે, વહ્યાં સુધારોં કે પક્ષ મેં ઉપદેશ દિયા । સૌરાષ્ટ્ર કે સાંસ્કૃતિક નેતા મનીશંકર કિકાની થે । સ્પષ્ટતઃ સન् ૧૮૫૦ સે ૧૮૭૦ તક કા કાલ નવ-જાગરણ કાલ થા ।

એક ઓર સુધારોં કે પ્રતિ અપાર ઉત્સાહ થા, દૂસરી ઓર પ્રાચીન વિશ્વાસોં કી રક્ષા કે લિએ અનેક આંદોલન ખડે હુએ । પૂર્વ-પશ્ચિમ કે પ્રથમ વિચાર-સંઘર્ષ કે પરિણામસ્વરૂપ ગેસા હોના સ્વાભાવિક થા । ઇન દોનોં કા સામંજસ્ય વાદ મેં ગોવર્ધનરામ કી રચનાઓં મેં, વિશેષકર ઉનકી અમર રચના 'સરસ્વતી ચન્દ્ર' મેં, ઉત્પન્ન હુએ; ઔર ઇસકા કારણ થા સંસ્કૃત તથા અતીત ભારત કે વૈભવપૂર્ણ સાહિત્ય કા ગહન અધ્યયન । આગે ચલકર ગુજરાત મેં સુધાર-કાર્ય રમનભાઈ મહીપતરામ, નરસિહારાવ ભોલાનાથ તથા મનીશંકર રતનજી ભાટ (કાંત રૂપ મેં પ્રસિદ્ધ) કે હાથોં મેં થા; ઔર પ્રાચીનતાવાદ કી રક્ષા કા કામ નર્મદાશંકર (ઉત્તર જીવન મેં), નૃસિહાચાર્ય (જિન્હોને 'શ્રેયસ સાધક વર્ગ' કી સ્થાપના કી), નાથુરામ શર્મા, મનીલાલ, ગોવર્ધનરામ, મનમુખરામ ત્રિપાઠી આદિ કે ઊપર થા ।

પશ્ચિમ કે સંપર્ક કે કારણ સાહિત્ય કે રૂપોં ઔર ઉસકી પરંપરા મેં ભી પરિવર્તન હુએ । મધ્યકાલ મેં ગદ્ય કા ઉપયોગ બહુત સીમિત થા । વ્યાપાર-સમ્વન્ધી પુસ્તકોં, સ્વીકાર-પત્રોં, સરકારી સહાયતા-પત્રોં તથા રાજનીતિક એવં અન્ય પત્ર-વ્યવહાર મેં હી ગદ્ય કા પ્રયોગ હોતા થા । સાહિત્ય મેં ગદ્ય કા ઉપયોગ બહુત કમ હોતા થા । ઇસકે વિરુદ્ધ આધુનિક કાલ મેં ગદ્ય કા બહુત અધિક પ્રસાર હુએ, વિશેષકર અપને નયે રૂપોં મેં, જૈસે નિબંધ, નાટક, ઉપન્યાસ ઔર લઘુકથા આદિ । દોનોં કૌલોં મેં દૂસરા અન્તર યહ હૈ કિ મધ્યકાલીન સાહિત્ય કા વિષય ધર્મ તથા પુરાણ તક હી સીમિત થા, કિન્તુ આધુનિક કાલ

में विषय का क्षेत्र आगे बढ़ा और अनेक धर्मेतर विषय भी इसके अंतर्गत आ गये। मध्यकालीन साहित्य मुख्यतः बहिर्मुखी था, किन्तु आधुनिक काल में अन्तर्मुखी काव्य तथा गीतों का आरंभ हुआ। साथ ही पुराने देशी छन्दों में ही सीमित न रहकर काव्य में संस्कृत छन्दों का प्रयोग होने लगा। सुधारों के प्रति अति उत्साह होने के कारण साहित्य-सृजन का कार्य भी सुधारों के उपदेश के उद्देश्य से होता था और बाद में प्राचीनतावाद की रक्षा के उद्देश्य में होने लगा। इस नवीन साहित्य के उत्थान के साथ ही साहित्यिक आलोचना का साहित्य भी विकसित हुआ। काव्य में नये-नये रूपों का समावेश हुआ। इन रूपों में सबमें अधिक महत्वपूर्ण रूप गीत का था, जिसमें मुख्य रूप से कोई एक भाव व्यक्त किया जाता है। गजल का रूप फारसी साहित्य से लिया गया है। इसमें प्रायः प्रेम, वैराग्य एवं भक्ति की भावना रहती है। एक दूसरा रूप सॉनेट (चतुर्दशपदी) भी है, जो अंग्रेजी-साहित्य से आया है। रास मध्यकालीन गर्वी का विकसित रूप है। खंड-काव्य, करण प्रशस्ति, भजन तथा मुक्तक भी अन्य रूप हैं। आधुनिक साहित्य में हमें देशभक्ति के गान भी मिलते हैं; प्रतिकाव्य तथा बाल-काव्य के भी दर्शन होते हैं।

आधुनिक गद्य में निवंध, उपन्यास, नाटक, जीवन-चरित, शब्दचित्र, पत्र, लघुकथा, मनोरंजन एवं बुद्धि प्रधान साहित्य, साहित्यिक आलोचना, यात्रा-साहित्य, बाल-साहित्य, धार्मिक एवं दार्शनिक साहित्य, उच्च स्तरीय शोध-साहित्य, अन्य भाषाओं के कुछ ग्रंथों का अनुवाद, राजनीतिक तथा पत्रकारिता का साहित्य समाविष्ट है। निवंधों के भेद हैं—वर्णनात्मक, विचारात्मक, दार्शनिक, साहित्यिक एवं सुगम-सामान्य। उपन्यासों के प्रकार हैं—लघु, दीर्घ, ऐतिहासिक, सामाजिक तथा जासूसी। नाटक भी इतने तरह के पाये जाते हैं—धार्मिक, पौराणिक, ऐतिहासिक, सामाजिक, अद्भुत कार्यों से युक्त; संपूर्ण गद्य में अथवा पद्य में या गद्य-पद्य मिश्रित; अभिपूर्व की दृष्टि से लिखे जानेवाले तथा केवल पढ़ने के लिए एकांकी नाटक।

गुजराती साहित्य का आधुनिक काल, जो सन् १८५२ में हुई दयाराम की मृत्यु के साथ समाप्त होनेवाले मध्यकालीन साहित्य से सर्वथा भिन्न है, बड़ी सरलता से निम्नाञ्छित उपकालों में बांटा जा सकता है—

૧—સન् ૧૮૫૨ સે ૧૮૮૫ તક

૨— „ ૧૮૮૫ સે ૧૯૧૪ તક

૩— „ ૧૯૧૫ સે ૧૯૩૪ તક

૪— „ ૧૯૩૫ સે આગે

મધ્યકાલ મેં ધાર્મિક દૃષ્ટિકોળ કી પ્રમુખતા થી, કિન્તુ આધુનિક યુગ મેં સામાજિક એવં ધાર્મિક-નિરપેક્ષતા કા દૃષ્ટિકોળ પ્રધાન હૈ। યહ પરિવર્તન ભારત મેં અંગ્રેજી શાસન કે સાથ આયા।

આધુનિક કાલ દલપતરામ ઔર નર્મદાશંકર સે આરંભ હોતા હૈ। ઉનુંને પહ્લે કા સાહિત્ય મુખ્યત: પદ્ય મેં થા। સામાન્ય ધારણા યહી થી કી કિસી વિષય કે વિચારોં કો વ્યક્ત કરને કા ઉચ્ચિત માધ્યમ કાવ્ય હી હૈ; દૂસરી માન્યતા યહ હૈ કી જો કુછ ભી છન્દબદ્ધ લિખા જાતા હૈ, વહ સબ કાવ્ય હૈ।

દલપત ઔર નર્મદાશંકર કે પહ્લે ધર્મ કી પ્રવૃત્તિ મુખ્ય થી। કિન્તુ વાદ મેં ધર્મ નિરપેક્ષતા તથા દૂસરી સમસ્યાઓં કો ઓર લોગોં કા ધ્યાન આકર્ષિત હુઆ। અત: સમાજ-સુધાર કાવ્ય કા વિષય બના। જ્ઞાન, ઉપદેશ, શિક્ષા તથા સમ્મતિ દેને કે લિએ છન્દોં કા ઉપયોગ હોતા થા। પદ્યોં કા ગાન જનતા મેં સામાહિક રૂપ સે હોતા થા ઔર સરલતાપૂર્વક સમજે ભી જાતે થે। આશુ કાવ્ય, શબ્દચિત્ર કાવ્ય, અભર ચમત્કૃતિ સે લોગોં કા વહુત મનોરંજન હોતા થા। ઉરવાણો, પાદપૂર્તિયોં તથા પ્રબંધોં કી રચના વહુત અધિક હુઈ। ધર્મ કે અતિ-રિક્ત સંસાર-સુધાર ઔર નીતિબોધ ઇન દો વિષયોં કા સમાવેશ ઔર હુઆ। નર્મદ કવિ કે સાથ હી આત્મલક્ષી કાવ્ય આરંભ હોતા હૈ। ઉન્હોને ચિન્તન કાવ્ય ભી આરંભ કિયા। ઇસકા કારણ યહ થા કી હમારા સંઘર્ષ પાશ્ચાત્ય સમ્ભ્યતા કે સાથ હુઆ; ઔર ઇસ સંઘર્ષ ને હમેં ચિન્તન કી ઓર પ્રેરિત કિયા। ઇન્હીંને નર્મદાશંકર કે સાથ સૂષ્પિદ્ધ-સૌન્દર્ય-કાવ્ય ભી આરંભ હુઆ। સન् ૧૮૮૬ મેં નર્મદાશંકર કી મૃત્યુ હો ગયી। પાશ્ચાત્ય કાવ્ય સે લોગોં કો પરિચિત કરાને કે લિએ તથા ઉસકે પ્રતિ લોગોં કી રુચિ ઉત્પન્ન કરને કે લિએ ચિત્રોં સે પૂર્ણ ‘કુસુમમાલા’ કા પ્રકાશન સન् ૧૮૮૭ મેં હુઆ। ઇસી સમય સાહિત્યિક આલોચના કા સૂત્રપત્ર હુઆ।

અબ હમ દલપતરામ ઔર નર્મદાશંકર કી કૃતિયોં પર વિચાર કરેંગે।

अध्याय ११

दलपतराम और नर्मदाशंकर

समय की दृष्टि से, आधुनिक काल की प्रथम कविता दलपतराम की 'वापानी पीपर' थी, जिसकी रचना सन् १८४५ मे हुई थी, यद्यपि आधुनिक कविता को वास्तविक रूप से आरभ करनेवाले नर्मदाशंकर कहे जा सकते हैं। श्रीमाली ब्राह्मण दलपतराम डायाभाई त्रिवेदी का जन्म १८२० मे वडवाया मे हुआ और मृत्यु सन् १८९८ मे हुई। उनकी आरभिक शिक्षा पुराने ढग की पाठशाला मे हुई थी। उनके पिता निर्धन थे, किन्तु मुस्सकृत और प्राचीन वैदिक शिक्षा मे पारगत थे। १४ वर्ष की आयु मे वालक दलपतराम की दीक्षा स्वामी नारायणी साधु देवानद द्वारा स्वामी नारायण सप्रदाय मे हुई। उन्होने ब्रजभाषा और सस्कृत का अध्ययन किया। अपने गुरु से उन्होने पिगल तथा अलकार शास्त्र भी पढ़ा। जीवन के प्रारभिक काल मे उन्होने सादरा के 'पोलिटिकल एजेट' के कार्यालय मे नौकरी की। सन् १८४८ मे भोलानाथ साराभाई ने उन्हे श्री फार्बस के पास भेजा, जो एक ऐसे व्यक्ति की खोज मे थे, जो उनके द्वारा लिखे जानेवाले 'गुजरात का इतिहास' के लिए सूचनाएँ एकत्र कर सके। तब तक दलपतराम कविताएँ लिखते लगे थे। अत फार्बस उनसे बहुत प्रभावित हुए और दलपतराम को नियुक्त कर लिया। फार्बस की सरकार मे अच्छी प्रतिष्ठा थी। वे गुजरात के लोगों, गुजराती साहित्य और गुजरात के इतिहास से बड़ा प्रेरणा करते थे। फार्बस के सपर्क ने दलपतराम के जीवन मे बहुत बड़ा परिवर्तन उपस्थित कर दिया और उनके जीवन की दिशा बदलने मे इस सपर्क का बहुत बड़ा हाथ था। दलपतराम ने यद्यपि अग्रेजी नहीं पढ़ी थी, किन्तु अग्रेजी के विद्वान् फार्बस के सान्निध्य ने दलपतराम के इस अभाव की किसी हद तक पूर्णि कर दी और उन्हे ऊपर उठाया। दलपतराम 'गुजरात वर्नाकुलर सोसाइटी' के मत्री बना दिये गये।

કઈ વર્ષો તક વે ઇસ પદ પર કામ કરતે રહે, સાથ હી ઇમી સોસાઇટી કા પત્ર 'વૃદ્ધિપ્રકાશ' સંપાદિત કરતે રહે। જીવન કે ઉત્તર ભાગ મેં ઉનકી આંખેં ચલી ગયોં, ફિર ભી સાહિત્ય-સ્જન કા કામ ઉન્હોને બંદ નહીં કિયા। ફાર્બસ કે સંપર્ક તથા સોસાઇટી કે મંત્રી હોને કે કારણ ઉન્હેં પ્રાય: લંબી-લંબી યાત્રાએ કરની પડીતી થીં। ફલસ્વરૂપ જનતા તથા કુછ રાજકુમારોં સે ઉનકા પરિચય અધિક બઢ़ ગયા। અપને જીવન-કાલ મેં ઉન્હેં અનેક સમ્માન પ્રાપ્ત હુણ, તથા આર્થિક રૂપ સે ભી ઉન્હેં પર્યાપ્ત સહાયતા મિલા કરતી થી। અગ્રેજી સરકાર સે ઉન્હેં સી. ૦ આઈ. ૦ ડી. ૦ કી ઉપાધિ મિલી, જો ભારતીયોં કે લિએ વડી દુર્લભ સમજી જાતી થી। ગુજરાત મેં ઉનકે સમકાળીન વિદ્વાન ઉન્હેં કવીશ્વર કહતે થે। અહ્મદાબાદ મેં ભોલાનાથ સારાભાઈ કે સાથ મિલકર વડી પ્રિય એવં મધુર શૈલી મેં ઉન્હોને મંદગતિ સે, કિન્તુ લગાતાર, સુધાર કાર્ય કિયા; ઉસ સમય નર્મદાશંકર બંવર્દી મેં વડે જોર-શોર સે સુધાર કે લિએ સાહિત્યિક કાર્ય કર રહે થે તથા સૌરાષ્ટ્ર મેં મનીશંકર કિકાણી સુધાર કે લિએ બરાવર પ્રયત્ન-શીલ થે।

દલપતરામ કી રચનાએ લગભગ ૬૫૦ પૃષ્ઠોવાળી 'દલપત કાવ્ય' મેં સંગ્રહીત હૈ। ઉનકા સર્વોત્તમ કાવ્ય 'ફાર્બસ-વિરહ' (સન् ૧૮૬૫) હૈ, જો ઉનકે મિત્ર તથા આશ્રયદાતા ફાર્બસ કી મૃત્યુ પર રચા ગયા થા। 'વેનચરિત્ર' મેં ઉન્હોને વિધવાઓં કી દુર્દ્શા કા વર્ણન કિયા હૈ। યહ આખ્યાન-શૈલી મેં લિખા ગયા હૈ। નઉનકી 'માંગલિક ગીતાવલી' કા પ્રકાશન સન् ૧૮૮૧ મેં હુઆ, જિસમે કુછ અચ્છે ગીત હૈને। દલપતરામ સમાજ કે દોપંઓ કા સુધાર ધીરે-ધીરે કરને કે પક્ષ મેં થે। ઉન્હોને અત્યાચાર કા ભી વિરોધ કિયા ઔર દેશ-પ્રેમ કે ભાવ કો ભી અચ્છી પ્રકાર વ્યક્ત કિયા હૈ। સન् ૧૮૫૩ મેં ઉન્હોને 'રાજવિદ્યાભ્યાસ' ઔર 'હુન્નરખાનની' ચઢાઈ તથા ૧૮૫૧ મેં 'સંપ-લક્ષ્મી-સંવાદ' કી રચના કી થી। ફાર્બસ કવિયોં તથા વિદ્વાનોં કો પ્રોત્સાહન બહુત દેતે થે—ઉનકે ઇસ ગુણ કા વખાન કરને કે લિએ દલપતરામ ને સન् ૧૮૬૧ મેં 'ફાર્બસ-વિલાસ' કી રચના કી, જિસમે ઉન્હોને કાલ્પનિક કવિ-મેલા કા વર્ણન કિયા હૈ। કિન્તુ ઇસકી અપેક્ષા ઉનકા 'ફાર્બસ-વિરહ' અધિક શ્રેઠ કાવ્ય હૈ। દલપતરામ ને કઈ પુરસ્કાર પ્રતિયોગિતાવાલે નિબંધ પદ્ય મેં લિખે

है। अंग्रेजी न जानने पर भी फार्बस तथा कर्टिस-जैसे अंग्रेज अफसरों के संपर्क में आने के कारण दलपतराम रुढ़िवाद से ऊपर उठने में समर्थ हो सके, और अंत तक अपने विश्वासों पर दृढ़ रहे। अपनी रचनाओं में वे क. द. डा. (कवि दलपतराम डाह्याभाई) हस्ताक्षर करते थे। उन्होंने अनेक गरवियों की रचना की है। उनके कई पद्यों में आदेश तथा समर्थ दी गयी है, किन्तु आक्रमणात्मक न होकर हल्के हास्य रंग में रंगी हुई। लोगों में जागृति लाने के लिए उन्होंने अनेक राजनीतिक, सामाजिक तथा औद्योगिक विपद्यों पर पद्य लिखे। भले ही आज के युग में उन पद्यों का कोई प्रभाव न हो, किन्तु अपने समय में अपने उद्देश्य की पूर्ति उन्होंने की। दलपतराम ने लगभग ६० वर्षों तक पश्चरचना की। उनके उत्साही सहायक उन्हें कवीश्वर कहते थे और जब वे अन्धे हो गये, तो उनकी तुलना अंध-कवि मिल्टन से उन्होंने की (शारीरिक दशा में)। नर्मदाशंकर के अनुयायी द्वेषवश उन्हें गरवी-भट कहते थे। दलपतराम वडे उत्साही, परिश्रमी और विवेकी थे तथा अपने देशवासियों को बहुत प्रेम करते थे। इसीलिए वे 'जनता-परायण-कवि' के रूप में विख्यात हुए। उनकी कविताएँ सभा-रंजन की दृष्टि से रखी गयी हैं, किन्तु अपनी कविनाओं में उतम कोटि का रस विकसित करने में वे समर्थ नहीं थे। उन्होंने अनेक अन्योनित काव्यों, व्यंग्य काव्यों तथा हास्य काव्यों की रचना की है। वे वडे गंभीर विलक्षण ज्ञान युक्त व्यक्ति थे। वे इस बात में बहुत सतर्क रहते थे कि शिष्य-चार का उल्लंघन न हो। उनका हास्य बहुत हल्का होता था तथा व्यग दबा हुआ रहता था। इन दो गुणों से युक्त उनकी अनेक कविताएँ बहुत समय तक स्मरण रहेंगी। जनता को मुग्ध करनेवाली कविताएँ करने में भी उन्होंने अपनी कुशलता का परिचय दिया है।

गद्य में उनके लिखे हुए कई निवंध हैं, जिनमें उन्होंने उस समय के सामाजिक दोषों तथा रुढ़िवादिता की आलोचना की है। उनके कुछ निवंध हैं, भूत निवंध, ज्ञाति निवंध, बाललग्न निवंध तथा पुनर्विवाह निवंध आदि। गद्य में उन्हें अधिक सफलता नहीं मिली। इस क्षेत्र के सर्वप्रथम विद्वान् नर्मदा शंकर माने जाते हैं। दलपतराम ने दो नाटक भी लिखे हैं—लक्ष्मी नाटक और मिथ्याभिमान नाटक। इन दोनों में दूसरा पहले की अपेक्षा

ઉત્તમ હૈ । આલોચના-ક્ષેત્ર મેં વે પુરાને પરંપરાગત વિચારો કો હી માનતે થે । ઇસીલિએ મધ્યકાળીન કવિ પ્રેમાનદ તથા શામલ કી તુલના કરતે હુએ ઉન્હોને શામલ કો શ્રેષ્ઠ કવિ બતાયા હૈ ।

દલપતરામ ને હિન્દી મેં ભી પર્યાપ્ત રચનાએँ કી હૈન । જ્ઞાન ચાતુરી, શ્રવણાસ્થ્યાન ઔર પુસ્થોત્તમ ચરિત ઉનકી હિન્દી કી પ્રમુખ રચનાએँ હૈન । હિન્દી પર ભી ઉનકા અસાધારણ અધિકાર થા । વસ્તુત સાહિત્યિક દૃષ્ટિ સે ઉનકી હિન્દી કી રચનાએँ ઉનકી ગુજરાતી રચનાઓ સે અધિક શ્રેષ્ઠ હૈ । શ્રવણાસ્થ્યાન ઉનકી ઉત્તમ હિન્દી-રચના હૈ । ઉન્હોને દલપત-પિગલ નામ કા એક ગ્રથ લિખા હૈ, જિસમે ઉન્હોને પિગલ શાસ્ત્ર પર શાસ્ત્રીય વિવેચન કિયા હૈ । ગુજરાતી મેં યહ સર્વપ્રથમ સ્વતત્ત્ર પિગલ-ગ્રથ હૈ ।

શબ્દ ચમત્કૃતિ ઔર અર્થ ચમત્કૃતિ પર દલપતરામ કા અચ્છા અધિકાર થા । અનુપ્રાસ, યમક, ચિત્ર પ્રબધ તથા વિભિન્ન શબ્દ ઔર અર્થ અલકારો કા પ્રયોગ ઉન્હોને સ્થાન સ્થાન પર કિયા હૈ । ઉન્હોને અનેક છન્દો કા ઉપયોગ કિયા હૈ, ઔર ભિન્ન-ભિન્ન વિષયો પર વહુત અધિક લિખા હૈ । અનેક ગરવિયા, પદ ઔર ગીત ઉન્હોને લિખે । ઉનકી કવિતાઓ મેં ઉપદેશ કા તત્ત્વ વહુત અધિક થા, જો ઉસ સમય કે અનુકૂલ થા । કિસી ભી ભાવના કા વર્ણન વહ વહુત ઊંચે સ્તર પર નહીં કરતે થે । ઉન્હોને કર્ડ મુક્તક, દોહરે છૃપ્પય ભી લિખે હૈ । ઇસ ક્ષેત્ર મેં વે બ્રજભાષા કી કાવ્ય-શાલી સે વહુત પ્રભાવિત થે । તત્કાળીન મહાપુરુષો તથા સામયિક સમસ્યાઓ પર ભી દલપતરામ ને અનેક કાવ્ય રચે હૈ । ઉનમે સે કુછ મે તો સુધાર કા ઉપદેશ હૈ । જવ નર્મદાશકર ને આત્મ-લક્ષી ઔર પ્રકૃતિ-વર્ણન કી રચનાએँ આરભ કી, તવ દલપતરામ કો ભી પ્રેરણ મિલી ઔર ઉન્હોને ભી ‘ઋતુ-વર્ણન’ તથા ‘પ્રકૃતિ-વર્ણન’ કી રચના કી । ઉનકા સર્વોત્તમ કાવ્ય ‘ફાર્બસ-વિરહ’ હૈ । ઇસમે અધિકાશ આત્મલક્ષી કાવ્ય હૈ । ઉનકી યહ પરિપ્રક્રિયા અવસ્થા કા ગ્રથ હૈ—હરિલીલામૃત, જો એક ધાર્મિક ગ્રથ હૈ તથા જિસમે સ્વામીનારાયણ સપ્રદાય કે સસ્થાપક સહજાનદ સ્વામી કી જીવન-લીલાએँ વર્ણિત હૈ । એસા કહા જાતા હૈ કિ ઉનકી કવિતાએँ બાલકો યા ઉસ વર્ગ કે લોગો દ્વારા અધિક પેસદ કી જાયેંગી, જો વર્ગ વિકાસ કી દિશા મે અભી ભી આરભિક અવસ્થા મે હૈ । દલપતરામ ને બડી ઈમાનદારી કે સાથ

अपना सारा जीवन काव्य और साहित्य की सेवा में विताया । उनके अनेक बधन भी थे, जिनमे से कुछ उनकी अवस्था और काल के कारण थे । उनकी स्थाति अनेक नामों से है, जैसे समर्थ उपकवि, जनतापरायण कवि तथा प्रजावत्सल साहित्यकार इत्यादि ।

नर्मदाशंकर

कवि नर्मदाशकर लालशकर दबे २४ अगस्त १८३३ को सूरत में बड़न-गरा नागर ब्राह्मण-परिवार में उत्पन्न हुए थे । बबई के एलफिस्टन इस्टीच्यूट में उनकी शिक्षा हुई थी । वे दलपतराम से १३ वर्ष छोटे थे । हिन्दू-स्कारो में उनका लालन-पालन हुआ था और ईश्वर पर उनका पूर्ण विश्वास था । बहुत छोटी अवस्था में उनका विवाह हो गया था । जब वे बबई में बड़ी तीव्रता के साथ अध्ययन कर रहे थे, तभी उनके श्वमुर ने उन्हे सूरत बुला लिया और यह कहा कि अब अपना घर बसाओ, क्योंकि तुम्हारी पत्नी गृहिणी के योग्य हो गयी है । विवाह होकर नर्मदाशकर रादेर के एक स्कूल में पन्द्रह रुपए मासिक पर अध्यापक हो गये । सयोग से शीघ्र उनकी पत्नी की मृत्यु हो गयी और वे आगे पढ़ने के लिए फिर बबई आ गये । यहां आकर सुधार-कार्यों में उन्होंने अत्यन्त उत्साहपूर्वक भाग लेना आरभ किया । उन्होंने 'बुद्धि-वर्धक-सभा' की स्थापना की और 'मडलीथी थता लाभ विशे' पर एक भाषण दिया । ये बड़े महत्वाकांक्षी थे । २२ वर्ष की आयु में उन्होंने प्रार्थना के ढग पर एक पद की रचना की थी, बस तभी से पद-रचना में वे रुचि लेने लगे । वे स्वयं कहते थे, "यदि पद-रचना से मुझे आनंद मिलता है, तो मैं वही करूँगा । जीवन-निर्वाह के लिए आध सेर ज्वार कमा लेना कोई कठिन काम नहीं है । उसके बाद से अपने काव्य सबधी कामों की तैयारी में जुट गये । वे बबई के एक स्कूल में अध्यापक हो गये थे, किन्तु स्कूल का शोरगुलबाला वातावरण उनके अनुकूल नहीं पड़ा । इसलिए २३ नवंबर, १८५८ को उन्होंने उस नौकरी से त्यागपत्र दे दिया । उसी सध्या को अश्रुपूर्ण नेत्रों से अपनी लेखनी की ओर देखकर उन्होंने कहा, "कलम ! हवे हु तारे योले छूँ", अर्थात् लेखनी ! अब मैं तेरी गोद मे हूँ । उन्होंने निश्चय किया कि अब से आजी-

विका के लिए किसी अन्य पर आश्रित न रहकर साहित्य-सेवा द्वारा ही जीवन-निर्वाह कर सकेंगा। अपने इस निश्चय पर वे २४ वर्षों तक दृढ़ रहे और इस काल में साहित्य के विभिन्न क्षेत्रों में उन्होंने बड़े महत्त्वपूर्ण कार्य किये, साथ ही दूसरे लोगों को भी इस ओर प्रेरित किया। बड़ी वीरता से उन्होंने अनेक कठिनाइयों का सामना किया और निश्चय का पालन करने के लिए निर्धनता को भी स्वीकार किया। किन्तु २४ वर्षों के बाद असहाय हो गये और नौकरी की खोज में निकले।

नर्मद उत्साही, सत्यप्रिय और निर्भीक थे। प्रेम-शौर्य उनका उद्देश्य था। मुधार-आन्दोलन के वे नेता हो गये। वे संघर्ष को पसंद करते थे। उन्होंने अनेक साहसपूर्ण साहित्यिक कार्य आरंभ किये, नये रूपों का प्रयोग किया और अज्ञान, रूढ़िवाद, अंधविश्वासों तथा लोगों की कायरता पर आक्रमण किया। विध्वा-विवाह विषय पर गोस्वामी जदुनाथ जी महाराज के साथ उनका विवाद बहुत दिनों तक चला। “दांडियो” नामक पत्र का वे संपादन करते थे, जिसमें अनेक सामाजिक दोषों की उन्होंने कड़ी आलोचना की। सन् १८६६ में लोग सट्टा वाजार में बहुत अधिक सट्टा खेलने लगे थे। इस दोष को भी उन्होंने नहीं छोड़ा और अपने पत्र में इसकी काफी निन्दा की। जो भी उन्हें सत्य प्रतीत होता, उसी को मानने का उनका स्वभाव था। इसी के फल-स्वरूप अपने जीवन के अंतिम समय में उन्होंने बड़ी वीरता से अपने विचारों को बदल दिया। उस समय सारे देश में पश्चिम के संपर्क से होने वाले भयंकर आक्रमण से हिन्दुत्व को बचाने की एक सशक्त लहर फैली हुई थी। ब्रह्म-समाज, प्रार्थना-समाज, आर्य-समाज, थियोसफी, रामकृष्ण परमहंस तथा अन्य लोगों ने अपने अपने ढंग से इसमें योग दिया। नर्मद ने भी हिन्दू धर्म के मूल ग्रन्थों का अध्ययन बढ़ाया और उन्होंने मान लिया कि बिना समझे-बूझे प्राचीनता की आलोचना करना उचित नहीं। उन्होंने अनुभव किया कि आर्य-धर्म तथा संस्कृति का पुनर्निर्माण करने में ही देश का कल्याण है। उन्होंने देखा कि सुधार का प्रचार करनेवाले, उनके अधिकांश मित्र या तो स्वार्थ-साधन कर रहे हैं या भटके हुए हैं। उनकी टीका-टिप्पणी की कोई परवाह न करके अपने परिवर्तित विचारों को वे व्यक्त करने लगे और उन्होंने ‘धर्म-विचार’ लिखा।

नर्मद को विश्वास था कि उनके भाग्य में ही कवि होना लिखा है; वे तो महाकवि बनने की अभिलाषा रखते थे। उसकी तैयारी भी उन्होंने कर दी थी। एक राजगीर के पास पिंगल की एक पुस्तक थी, जिसे द्वेषवश वह छिपाये हुए था। नर्मद ने उसकी प्रतिलिपि करने का साहसपूर्ण प्रयत्न किया। वे नित्य उसके घर जाते और उस पुस्तक की प्रतिलिपि करते थे। साहित्य के कई क्षेत्रों में वे अग्रणी और आधुनिक गुजराती गद्य-पद्य के जनक कहलाये।

नर्मदाशंकर ने पहले-पहल ज्ञान, भक्ति, वैराग्य आदि मध्यकालीन विषयों पर धीरा भगत के ढंग की कविताएँ लिखनी आरंभ किया। किन्तु वाद में आत्मलक्षी कविता करने लगे, जिसमें प्रेम एवं देशप्रेम के भाव तथा प्रकृति के वर्णन आदि होते थे। उन्होंने सुधार-सम्बन्धी उपदेश भी पद्य में लिखे। महाकाव्य लिखने की उनकी बहुत बड़ी इच्छा थी। उन्होंने अपने दो अधूरे ग्रंथों 'वीरसिंह' तथा 'रुदन-रसिक'—में इसका प्रयोग भी किया।

आधुनिक कविता का वास्तविक आरंभ नर्मदाशंकर से होता है। उन्हें जो 'युगन्धर' कहा गया है, वह उचित ही है। उन्होंने विचार किया कि काव्य की आत्मा न तो छन्द-अलंकार है और न शब्द-योजना। काव्य की आत्मा के दर्शन हृदय की गहन भावनाओं को अभिव्यक्ति में होते हैं। इसी को हैज़लिट ने (Passion) मनोभाव और नर्मदाशंकर ने 'जोस्सो' कहा है। यद्यपि नर्मद भली भांति जानते थे कि कविता क्या है, किन्तु उनकी क्षमता सीमित थी। उन्होंने जो कुछ लिखा है, एक प्रचारक की दृष्टि से लिखा है। महाकाव्य के लिए उन्होंने वीरवृत्त और प्रलंबित रोला छंद का उपयोग किया था। उन्होंने गद्य-पद्य दोनों बहुत अधिक परिमाण में लिखा है। उनकी मुख्य कृतियां हैं—नर्म गद्य, नर्म कविता, नर्म कोश, राज्य रंग, मारी हृकीकत, धर्म विचार, गुजरात सर्वसंग्रह, तथा कुछ नाटक। मध्यकालीन कवियों के कई ग्रंथों का संपादन भी उन्होंने किया। 'नर्म कविता' में उनकी कविताएँ संगृहीत हैं और उनके गद्य का अधिकांश भाग 'नर्म गद्य' में है। उनके गद्य में निबंध, जीवन-चरित, आत्म चरित्र, नाटक, संवाद, कोश, भाषण, पत्र तथा पत्रकारिता संबंधी साहित्य है। गुजराती साहित्य का सर्वप्रथम कोश उन्होंने बिलकुल अकेले तैयार किया है, साहित्यिक आलोचनाएँ लिखीं; पिंगल-अलंकार

ઔર વ્યાકરણ-સબધી વિષયો પર લેખની ચલાયી તથા ધાર્મિક વિષયો પર વિવાદ ચલાયા। અપને 'ધર્મ વિચાર' મે ઉન્હોને આર્ય-ધર્મ તથા સસ્કૃતિ કે પક્ષ મે લિખ્યા। ઉનકે ગદ્ય-પદ્ય મે આધુનિક ગદ્ય-પદ્ય કે સભી લક્ષણ પાયે જાતે હૈ। ઉનકી અધિકાશ કવિતા સન् ૧૮૫૫ સે ૧૮૬૭ કી લિખ્યી હૈ। યદ્વપિ અનેક વિષયો પર ઉન્હોને બહુત વડી માત્રા મે કવિતાયે લિખ્યી હૈ, કિન્તુ ઉચ્ચ મહત્વ ઉન્હે નહી પ્રાપ્ત હો સકા। દલપતરામ ને જહાં શાદ્દ-ચમત્કૃતિ ઔર અર્થ-ચમત્કૃતિ પર અધિક ધ્યાન દિયા, વહાં નર્મદાશકર ને રસ ઔર ભાવો પર અધિક બલ દિયા। યદ્વપિ કાવ્ય કે પ્રતિ ઉનકી માન્યતા બિલ્કુલ ઠીક થી, કિન્તુ ઉનકા પ્રાય રસ-નિર્માણ કૃત્રિમ લગતા થા। શ્રેષ્ઠતા કી અપેક્ષા ઉનકા ધ્યાન પરિમાણ કી ઓર અધિક થા। ઇસીલિએ અનેક વિષયો પર ઉનકી અધિકાશ કવિતાએ બહુત જલ્દી મે રચી હુઈ લગતી હૈ। ઉનકી સમસ્ત રચનાઓ મે બહુત હી થોડી એસી હૈ, જિન્હે પ્રથમ કોટિ કી કવિતાઓ મે રખા જા સકતા હૈ। કિન્તુ યહ ભી સત્ય હૈ કિ ઇન ઇની-ગિની કવિતાઓ મે ઉનકી કાવ્ય-શક્તિ કે દર્શન હો જાતે હૈ। મધ્યકાલીન શૈલી પર ઉન્હોને લગભગ ૨૦૦ પદો કી રચના કી હૈ। ગોપી-ગીત તથા સુકિમણી-હરણ જૈસે દીર્ઘ કાવ્ય ભી ઉન્હોને લિખે હૈ, કિન્તુ ઉનકી મુખ્ય કૃતિયા હૈ આધુનિક શૈલી પર સુધાર, દેશપ્રેમ, પ્રકૃતિ-વર્ણન, પ્રેમ આદિ વિષયો કી કવિતાએ, કુછ આત્મલક્ષી કાવ્ય, હિન્દુઓની પડતી, જો રોલાવૃત્ત મે ૧૫૦૦ પક્તિયો કા એક દીર્ઘ કાવ્ય હૈ। હિન્દુઓની પડતી એક રૂપક હૈ, જિસમે નર્મદાશકર ને અત્યન્ત પ્રભાવશાલી ઢગ સે વીર તથા કરુણ રસ ઉત્પન્ન કિયા હૈ। ઉનકા યહ પ્રોઢ કાવ્ય હૈ। ઉનકી સર્વશ્રેષ્ઠ કવિતાએ હૈન—જય જય ગરબી ગુજરાન, યા હોમ કરીને પડો, કબીરવડ પર કુછ કવિતાએ, અવસાર-સદેશ ઔર હિન્દુઆની પડતી કા કુછ અશ।

ઇતના અધિક પદ્ય રચને પર ભી નર્મદાશકર કી પ્રતિષ્ઠા એક ગદ્ય-લેખક કી દૃષ્ટિ સે અધિક હૈ ઔર ગુજરાતી સાહિત્ય મે ઉનકી સેવાએ ગદ્ય-વિકાસ કે ક્ષેત્ર મે હી સ્મરણ કી જાયેગી। નિબંધ, જીવન-ચરિત, આત્મચરિત, સાહિત્યિક આલોચનાએ લિખને મે માર્ગ દિખાનેવાલે નર્મદાશકર હી પ્રથમ સુષ્ઠુ ગદ્ય લેખક હૈ। ઉનકા ગદ્ય સરલ, સ્પષ્ટ, સબલ, પ્રાય. વ્યાખ્યાત્મક તથા

प्रवाहपूर्ण है। वह ऐसा है, जिसे आज भी हम पढ़ना पसद करेगे। 'मारी हकीकत' मे उन्होने अपना अधूरा परिचय दिया है। 'राज्यरग' मे ससार के सभी देशों का इतिहास उन्होने लिखा है। 'धर्म विचार' मे उनके वे निबध्द हैं, जो उन्होने विचार-परिवर्तन के बाद लिखे हैं। ३५ वर्षों तक उन्होने गद्य-लेखन जारी रखा।

नर्मद अत्यन्त भावुक थे। अपने आरभिक जीवन मे सामाजिक सुधारों के प्रति उनमे असाधारण उत्साह था। स्वयं उन्होने एक विधवा से विवाह किया और वे मध्यापान भी करने थे। जीवन के अतिम काल मे जब उनके विचारों मे परिवर्तन हो गया, तब से इतने बदल गये कि युवा मनीलाल नभूभाई को आर्य-धर्म की रक्षा के लिए प्रेरित किया और उनका मार्गदर्शन किया। नर्मद का व्यक्तित्व बड़ा शक्तिशाली था, जिसने उनके मित्र नवलराम जैसे गभीर साहित्यिक आलोचक को भी चकित कर दिया था। नवलराम ने नर्मद की जीवनी लिखी थी, जो अब भी जीवनी-साहित्य की एक सर्वोत्तम कृति मानी जाती है। नर्मद की कविता मे प्रवाह नहीं है, शैली और छन्द निर्दोष नहीं है तथा प्रसाद गुण का अभाव है। इनकी कविता का अधिकाश अपरिपक्व है। इन सब के होते हुए भी निस्सन्देह वे उस युग के नेता थे, जिसे बहुत से लोग नर्मद-युग अथवा सुधारक-युग कहते हैं। लोगों मे उन्होने वस्तुत अच्छी कविता के प्रति रुचि उत्पन्न की, यह बात दूसरी है कि स्वयं अच्छी कविता बहुत नहीं कर सके। उनके जो थोड़े-बहुत श्रेष्ठ काव्य के अश हैं भी, वे साधारण कोटि के अशो मे मिले हुए हैं। श्री विश्वनाथ भट्ट ने अपनी पुस्तक 'नर्मद नृ मदिर' मे उनके गद्य-पद्य के कुछ विशिष्ट अशो को सकलित किया है। नर्मद ने अपने परवर्ती कवियों या लेखकों का मार्ग स्पष्ट किया है। वे एक योद्धा, नवस्फूर्ति से युक्त, स्वाभिमानी, अहकारी, आत्म-विश्वासी, अतिवक्ता, निर्भीक तथा इन सबके ऊपर सत्य-प्रेमी भी थे। उनका गद्य निस्सन्देह उनके पूर्ववर्ती अथवा समकालीन विद्वानों, जैसे दुर्गाराम, दलपतराम अथवा रणछोडभाई, से श्रेष्ठ है। गुजराती भाषा के प्रथम कोश 'नर्मद कोश' के लिए नितान्त अकेले वे १२ वर्षों तक कार्य करते रहे; और यद्यपि अपने अतिम समय मे वे बहुत निर्धन हो गये थे, तो भी अपने स्वाभि-

માની એવં હઠી સ્વભાવ કે કારણ ઉસ કોશ કે પ્રકાશન કા સારા ખર્ચ ઉન્હોને હી ઉઠાયા। ‘નર્મદ-ગદ્ય’ મેં ઉનકે વે નિવંધ હૈનું, જો ભાયણ કે ઢંગ કે હૈનું। તત્ત્વ-ચિત્તન પર લિખે હુએ ઉનકે નિવંધ ‘ધર્મ વિવાર’ મેં સંગૃહીત હૈનું।

દલપતરામ ઔર નર્મદાશંકર મેં એક પ્રકાર કી પ્રતિદ્વંદ્વિતા થી। દલપતરામ નર્મદાશંકર સે કેવળ ૧૩ વર્ષ વડે થે। દલપતરામ કી પ્રવૃત્તિ ભિન્ન થી। વે મંદગતિ સે, સતર્ક હોકર, ગંભીરતાપૂર્વક ઔર વિવેક કા પલ્લા પકડે હુએ આગે બઢનેવાલે થે। વે દૂસરોં પર આક્રમણ બહુત કમ કરતે થે। ઉનકા વ્યગ ભી મધુર હોતા થા। સબસે બડા ગુણ ઉનકા યહ થા કી વે વ્યાવહારિક થે। ઉત્તર ગુજરાત મેં ઉનકી બડી ખ્યાતિ થી ઔર વે કવીશ્વર કહે જાતે થે। નર્મદાશંકર કા સ્વભાવ ઇસકે ઠીક વિપરીત થા—મવલ, આક્રમણાત્મક, ગર્ભ, ભાવપૂર્ણ આદિ। દોનોં ને અપને-અપને ઢંગ સે મુખ્યારોં કે લિએ, ઉપદેશ દિએ, હૈ, દોનોં ને સામાજિક દોપોં કી આલોચના કી હૈ ઔર પદ્યાત્મક નિવંધ લિખે હૈ। યહ દેખા જા ચુકા હૈ કી નર્મદ કો વીરતથા શ્રંગાર કે વર્ણન મેં આનંદ આતા થા ઔર દલપતરામ કો શાંત એવં હાસ્યરસ કે વર્ણન મેં। જહાઁ તક શૈલી કા સંબંધ હૈ બાદ કે કવિ નર્મદાશંકર કી અપેક્ષા દલપતરામ સે અધિક પ્રભાવિત હુએ, કિન્તુ વિષયોં કી દૃપ્તિ સે દલપતરામ કી અપેક્ષા નર્મદાશંકર મેં આધુનિકતા તથા વિવિધતા અધિક હૈ। ઉન દોનોં મેં પ્રતિદ્વંદ્વિતા હોતે હુએ ભી દોનોં કે સંવંધ મેં કટુતા નહીં થી। ૧૮૫૨ સે ૧૮૮૫ તક કે યુગ કા નામકરણ કરને મેં આલોચક એકમત નહીં હૈ। કુછ ઉસે નર્મદ-યુગ કહતે હૈ ઔર કુછ દલપતરયુગ। કિન્તુ ઇસમે કોઈ સન્દેહ નહીં કી ઉસ કાલ મેં જો આધુનિક તત્ત્વ થા, ઉસકા અધિકાંશ નર્મદાશંકર દ્વારા પ્રદાન કિયા હુએ હૈ। ઇસી કારણ સે બહુત સે વિદ્વાનું નર્મદાશંકર કો હી ઉસ કાલ કા ‘યુગધર’ માનતે હૈનું।

अध्याय १२

नवलराम तथा अन्य साहित्यकार

जिस प्रकार आधुनिक काव्य का प्रारंभ नर्मद और दलपत से माना जाता है, उसी प्रकार नवलराम को सर्वप्रथम विशिष्ट, गंभीर एवं संतुलित साहित्यिक आलोचक समझा जाता है। नवलराम लक्ष्मीराम पंडिया का जन्म सूरत में सन् १८३६ में हुआ था। ये विसनगरा नागर ब्राह्मण थे। ये नर्मद से ३ वर्ष छोटे थे। मैट्रिक तक पहुँच कर इन्हें अपनी पढ़ाई बंद करनी पड़ी, क्योंकि आगे पढ़ने के लिए ये बंबई नहीं जा सके। एक सरकारी स्कूल में ये अध्यापक हो गये और धीरे-धीरे सूरत के ट्रेनिंग कालेज के प्रिसिपल हुए। बाद में अहमदावाद और राजकोट के ट्रेनिंग कालेजों की प्रिसिपली की। सन् १८८८ में, नर्मद की मृत्यु के २ वर्ष बाद, इनकी मृत्यु हो गयी। नवलराम अपने काल के सर्वश्रेष्ठ गद्य-लेखक माने जाते हैं। ये गंभीर, विचारशील, स्वतंत्र और संतुलित मस्तिष्क के थे। अनेक विषयों पर इनकी लेखनी चली है। इनकी शैली मैंजी हुई है और विषय का प्रतिपादन शास्त्रीय एवं गौरवपूर्ण है। ये स्कूल में जो न सीख सके, उसे अध्यापक, लेखक और पत्रकार बनकर सीख लिया। ये बड़े परिश्रमी थे और विद्योपार्जन के लिए सदैव उत्सुक रहते थे। अपने परिश्रम तथा धैर्य के बल पर ये जीवन में बराबर उन्नति करते चले गये और इन्होंने ज्ञान-वृद्धि की। ये 'गुजरात शाला-पत्र' के संपादक हो गये थे, जो सरकार के शिक्षा-विभाग का पत्र था। हिंदी पर भी इनका अच्छा अधिकार था। सूरत में नर्मदाशंकर इनके घनिष्ठ मित्र थे और जब ये अहमदावाद गये तो इनकी मित्रता अम्बालाल साकरलाल तथा लालशंकर उमियाशंकर से हुई।

यद्यपि नवलराम का साहित्य मात्रा में नर्मद और दलपत के बराबर नहीं पहुँचता, किन्तु जो कुछ है वह अधिक अध्ययनपूर्ण और ठोस है। यद्यपि

નર્મદ ને આલોચના કા ભી આરભ કર દિયા થા, કિન્તુ નવલરામ ઉનસે બહુત શ્રેષ્ઠ હૈ । યે જીવન ભર અધ્યાપક રહે, અત અગ્રેજી ઔર સસ્કૃત કા જ્ઞાન બઢાને કા ઇન્હે પૂર્ણ અવસર મિલા । ઇન્હોને સાહિત્યિક વિષયો, શિક્ષા, સુધાર, સાહિત્યિક આલોચના આદિ પર અધિક લિખા હૈ । ઇન્હોને દો નાટક ભી લિખે હૈ, જિનમે એક હૈ 'ભટનું ભોપાલું', જો ફાસીસી નાટકકાર મોલિઅર કા બહુત હી સુન્દર ગુજરાતી રૂપાન્તર હૈ । ઇસ નાટક મે ઇન્હોને બડે અચ્છે ઢગ સે હાસ્ય રસ કા વિકાસ કિયા હૈ, ઔર શૈલી એસી હૈ, જિસસે પ્રતીત હોતા હૈ કિ નાટક મૂલરૂપ સે ગુજરાતી મે લિખા ગયા હૈ । આધુનિક કાલ કા પહ્લા ગુજરાતી નાટક દલપતરામ કા 'મિથ્યાભિમાન' હૈ, કિન્તુ નવલરામ કા 'ભટનું ભોપાલું' નિર્વાહ તથા હાસ્ય-વર્ણન દોનો દૃષ્ટિયો સે શ્રેષ્ઠ હૈ । ઇનકા દૂસરા નાટક હૈ 'વીરમતી' । ઇસકી કથાવસ્તુ ફાર્વસ કી 'રાસમાલા' સે લી ગયી હૈ । ઇસમે જગદેવ પરમાર કે જીવન કી કુછ ઘટનાએ વર્ણિત હૈ । મુખ્ય-રૂપ સે યહ એતિહાસિક નાટક હૈ । પહ્લે ઇન ઘટનાઓ કો નવલરામ ઉપન્યાસ કે રૂપ મે લિખના ચાહતે થે, કિન્તુ બાદ મે ઇન્હોને અપના વિચાર બદલ દિયા ઔર ઇસે નાટક કા રૂપ દે દિયા । યહ સાધારણ કોટિ કી કૃતિ હૈ ।

નવલરામ ને કુછ કવિતાએ ભી લિખી હૈ, વિશેષત બચ્ચો કે લિએ કુછ ગરબિયા । 'બાલ લગ્ન બત્રીશી' તથા 'બાલ ગરબાવલી' મે ઇનકી ગરબિયા સગૃહીત હૈ । કાવ્ય-કલા કી દૃષ્ટિ સે ઇનકી કર્દી કવિતાએ નર્મદ ઔર દલપત સે ભી ઉત્તમ કોટિ કી હૈ । નવલરામ ને સુધારો કે સમર્થન મે બહુત હલ્કે વ્યય ઔર હાસ્ય કા ઉપયોગ કિયા હૈ । ઉનકે વિષય મે યહ માન્યતા ઉચ્ચિત હૈ કિ વે પહ્લે એક કવિ ઓર વિદ્વાન્ હૈ, ઇસીલિએ સાહિત્યિક આલોચના કરને મે યે સફળ હુએ હૈ । નવલરામ ને કાલિદાસ કે 'મેઘદૂત' કા ભી અનુવાદ કિયા હૈ, પ્રેમાનદ કે 'કુવરબાઈનું મામેહ' કા સમ્પાદન કિયા હૈ, ભાષાશાસ્ત્ર પર 'વ્યુત્પત્તિ પાઠ' નામક પુસ્તક લિખી હૈ, ('ઇંગ્રેજ લેકનો ઇતિહાસ' અંગ્રેજ લોગો કા ઇતિહાસ) લિખા, 'અકબર-બીરબર કાવ્ય-તરણ' લિખા તથા 'કવિ જીવન' લિખા, જો કવિ નર્મદાશકર કી જીવની હૈ ।

નવલરામ શ્રેષ્ઠ આલોચકો મે એક હૈ । 'ગુજરાતી શાલા-પત્ર' કે જબ વે સપાદક થે, તબ આનેવાલી બહુત સી વિભિન્ન પુસ્તકો કી આલોચના ઉન્હે કરની

पड़ती थी। उनकी आलोचनाएँ उच्चस्तरीय, अध्ययनपूर्ण और ठोस हैं। इनकी आलोचनाओं के सामने इनके पूर्ववर्ती विद्वानों की आलोचनाएँ या तो निम्नकोटि की प्रतीत होती हैं या उनमें अध्ययन का अभाव लगता है। इन्होंने साहित्यिक आलोचना के सिद्धान्तों पर भी विचार किया है और अनेक पुस्तकों की आलोचना की है। इनकी आलोचना-पद्धति शास्त्रीय होती थी। वे किसी विशेष पुस्तक को परखने का पहले मापदंड निर्धारित करते थे, फिर उसी मापदंड के अनुसार उसकी जांच करते थे। वे नये लेखकों को उत्साहित करते थे और रुयातिपूर्ण लेखकों के दोष बताने में हिचकते नहीं थे। उन्होंने भाषा के स्वरूप, वर्णविन्यास, भाषा-विज्ञान, छन्द, वाक्य-विन्यास, यथार्थवाद, वैचित्र्यवाद, समस्त भारत के लिए एक वर्णमाला और एक भाषा की उपादेयता, नियमित और मुनिश्चित वर्ण-विन्यास आदि की अनेक समस्याओं पर भी इन्होंने विचार-विमर्श किया। इन्होंने साहित्य में अश्लीलता की काफी निंदा की है। इनकी शैली विश्लेषणात्मक, वहिरुखी, शास्त्रीय और निष्पक्ष है। अपने समय के कई विद्वानों का मूल्यांकन इन्होंने बड़ी सफलतापूर्वक किया है, जिसके लिए उनमें पूर्ण क्षमता थी।

जीवन के अंतिम दो वर्षों में 'कवि जीवन' नाम से नवलराम ने नर्मदाशंकर का जीवन चरित लिखा, जिसमें उन्होंने नर्मद द्वारा लिखित अधरे आत्मचरित्र की सामग्री का उपयोग किया है। यह कृति उनकी साहित्यिक आलोचना का सर्वश्रेष्ठ अंश माना जाता है। इसमें उन्होंने नर्मदाशंकर के साथ पूर्ण न्याय किया है, जो जीवन के आरंभ में कट्टर मुधारवादी थे और बाद में प्राचीन विश्वासों के पोषक बन गये थे। नवलराम ने बड़ी कुशलता से नर्मद के विचारों का विश्लेषण किया था। आधुनिक गुजराती साहित्य में नवलराम का नाम एक अत्यन्त कुशल साहित्यिक आलोचक के रूप में लिया जाता है।

नन्दशंकर

नन्दशंकर तुलजाशंकर मेहता एक वडनगरा नागर ब्राह्मण थे तथा सूरत में सन् १८३५ में उत्पन्न हुए थे। अपने समय के ये एक प्रमुख सुधारक थे। ये पहले सरकारी स्कूल में अध्यापक बने फिर क्रमशः जीवन में इन्होंने बड़ी

ઉન્નતિ કી । શ્રી રસેલ ને જો શિક્ષા-વિભાગ મેન્ડશાકર સે ઊંચે પદ પર થે, સર વાલ્ટર સ્કાટ કી શૈલી મેં ઇન્હે ગુજરાતી મેં એક ઐતિહાસિક ઉપન્યાસ લિખને કે લિએ ઉત્સાહિત કિયા । નદશકર ને ગુજરાત કે અતિમ વધેલા શાસક કરણવેલા કે જીવન કી ઐતિહાસિક ઘટનાઓ કો ડસ્કે લિએ ચુના । ડસ્કે ઉપન્યાસ મેં ઉન્હોને ગુજરાત કા વર્ણન કિયા હૈ, વિશેષકર વધેલો કે સમય મેં પાઠન કા । ઉન્હોને અપને સમય કે સૂરત કે વર્ણન કા ભી અવસર પ્રાપ્ત કર લિયા । ઇસી ઉપન્યાસ મેં સ્થાન-સ્થાન પર સુધાર સમ્વાન્ધી ઉપદેશ દેને કા લાભ ભી ઉન્હોને લિયા । ઉપન્યાસ કી કથાવસ્તુ યો હૈ કે વધેલા શાસક કરણવેલા અપને મત્રી માધવ કી પત્ની રૂપમંડદી કો ઉડા લે ગયા । કુદ્ર માધવ દિલ્લી ગયા ઔર સુલતાન અલાઉદ્દીન ખિલજી સે ઉસને સહાયતા માગી તથા ગુજરાત પર આક્રમણ કરને કે લિએ ઉસે પ્રેરિત કિયા । કરણવેલા અપને રાજ્ય કી રક્ષા કરને મેં અસર્મર્થ રહા ઔર અત મેં ઉસને વાગલાણ કે કિલે મેં શરણ લી । યહ ગુજરાત કા પ્રથમ ઐતિહાસિક ઉપન્યાસ હૈ । ઇસી પ્રકાશન ૧૮૬૬ મેં હુંઆ થા । ઇસમે ઘટનાઓ કે કુછ વર્ણન બહુત હી અચ્છે હૈ, યદ્વારા ચરિત્રો કા વિકાસ બહુત અચ્છા નહી હુંઆ થા જગહ-જગહ સુધાર સવધી ઉપદેશો કે કારણ પાઠકો કી રુચિ કમ હો જાતી હૈ । ઉપન્યાસ વડી સવલ શૈલી મેં લિખા ગયા હૈ । ઇસકી ભાષા નર્મદાશકર કી અપેક્ષા અધિક પરિમાર્જિત હૈ । લેખક અગ્રેજી-સાહિત્ય કા અચ્છા વિદ્યાર્થી થા તથા ઉસકી શૈલી સુસ્કૃત એવ વિકસિત હૈ । નદશકર કા અનુકરણ કરકે ગુજરાતી મેં અનેક ઐતિહાસિક ઉપન્યાસ લિખે ગયે । મહીપતરામ નીલકઠ ને 'વનરાજ ચાવડો' ઔર 'સધરા જેસગ' લિખા । મણિલાલ છબારામ ને 'જાસી કીર ણી' આદિ લિખા । કિન્તુ યે કૃતિયા ઉત્તની સફળ નહી હુંદી, જિતની નદશકર કી કૃતિ । 'કરણવેલા' કા અનુવાદ મરાઠી ભાષા મેં હુંઆ ઔર અણેક વર્ષો તક પ્રસિદ્ધ રહા । કર્દી દશકો તક યહ ઉપન્યાસ પાઠ્ય પુસ્તક કે રૂપ મેં સ્વીકૃત રહા । ઉસ સમય કે શ્રેષ્ઠ ગ્રથો મેં સે યહ એક હૈ । જવ કી ઉસ કાલ કે દૂસરે ઐતિહાસિક ઉપન્યાસ કુછ પ્રમુખ ઐતિહાસિક વ્યક્તિયો કે કેવલ જીવન-ચરિત વન કર રહ્ય ગયે, તબ નન્દશકર કા ઉપન્યાસ યથાર્થત: એક ઐતિહાસિક ઉપન્યાસ કે લક્ષણો સે યુક્ત થા, જિસમે પાઠકો કી રુચિ બરાબર વની રહ્તી હૈ ।

भोलानाथ साराभाई

भोलानाथ साराभाई एक बड़नगरा नागर ब्राह्मण थे, जो सन् १८२२ में अहमदाबाद में उत्पन्न हुए थे। ये न्यायाधीश रानडे से बहुत प्रभावित थे और सन् १८७१ में इन्होंने अहमदाबाद में प्रार्थना-समाज की स्थापना की। ये उसके सभापति थे। ये एकेश्वरवाद में विश्वास करते थे और इन्होंने कई भक्तिरस की रचनाएँ की हैं। इनकी कविता में वल और सच्चाई है और ये ठीक ही आधुनिक काल के प्रथम भक्त कवि माने गये हैं। इनकी भक्तिपूर्ण रचनाएँ 'ईश्वर प्रार्थनामाला' तथा 'अभंगमाला' में संगृहीत हैं, जिनमें आपने ईश्वर की महिमा का वर्णन अत्यन्त गौरव तथा भावनापूर्ण ढंग से किया है। यद्यपि भोलानाथ के भजनों में मध्यकालीन नरसिंह, मीरा, दयाराम—जैसे कवियों का सा वल नहीं है और न वर्तमान काल के कवियों के विचारों की गुरुता है, परन्तु ये भजन गेय हैं और मराठी अभंगों के प्रभावों में लिखे गये हैं। चूंकि वे एकेश्वरवाद में विश्वास करते थे, इमलिए वे उपनिषद्-दर्शन तथा ईसाईमन से प्रभावित थे। इन भजनों की रचना प्रार्थना-समाज की रविवारीय गम्भाओं में वाजों के साथ गाने के उद्देश्य से हुई थी। उनकी वाद की रचनाएँ कुछ अधिक परिपक्व हैं। दलपत और नर्मद के युग में भोलानाथ ने धर्म और भक्ति सम्बन्धी कुछ अच्छी कविताएँ गुजराती साहित्य को प्रदान कीं, जिन्होंने परवर्ती कवि केशवराम, कान्त, नरसिंहराव, नानालाल, खवरदार आदि को प्रभावित किया।

महीपतराम

महीपतराम रूपराम नीलकंठ एक बड़नगरा नागर गृहस्थ थे, जो सूरत में सन् १८२९ में पैदा हुए थे। ये अहमदाबाद में जाकर वस गये थे। इन्होंने अंग्रेजी शिक्षा प्राप्त की और इंगलैण्ड की यात्रा भी की थी। विदेश की यात्रा करना सुधार का कदम था। इसी लिए पहले इनके जाति वालों ने इनका बहिकार कर दिया था। सरकार के शिक्षा-विभाग में इन्हें उच्च पद प्राप्त था। ये अहमदाबाद में प्रेमचंद रायचंद ट्रेनिंग कालेज के प्रिसिल पथे। जैसे नंदशंकर ने पहला उपन्यास करणघेला लिखा था, उसी प्रकार महीपतराम

ને ૧૮૬૬ મે પ્રથમ સામાજિક ઉપન્યાસ ‘સાસુ બહૂની લડાઈ’ લિખા । વે ૬૨ વર્ષ તક જીવિત રહે । ઉન્હોને દો એતિહાસિક ઉપન્યાસ ભી લિખે, ‘વનરાજ ચાવડો’ ઔર ‘સધરા જેસગ’ । ઉન્હોને કરસનદાસ મૂલજી ઔર દુર્ગારામ મેહતાજી કી જીવનિયા ભી લિખી હૈ । ઉન્હોને ગુજરાત કી પુરાની ‘ભવાઇયો’ કા સગ્રહ કિયા થા । ઉનકે ઉપન્યાસ બદુત સાધારણ કોટિ કે હૈ । ઉનમે યા તો એતિહાસિક ઘટનાઓ કા ઉલ્લેખ માત્ર હૈ યા તત્કાલીન સામાજિક જીવન કા । ચરિત્ર-ચિત્રણ એવ શૈલી ભી અત્યન્ત નિમ્નકોટિ કી હૈ । ઉનકી શ્રેષ્ઠ કૃતિયા હૈ ઉનકે જીવન-ચરિત । કરસનદાસ મૂલજી કા જીવન ચરિત સર્વશ્રેષ્ઠ હૈ । કરસનદાસ ભી ઉન્હી કી ભાતિ સુધારવાદી હી થે । દુર્ગારામ કી જીવની સ્વય દુર્ગારામ દ્વારા સચાલિત બૈઠકો કી લિખિત કાર્યવાહી પર આધારિત હૈ । મહીપતરામ ને અપની પત્ની કી જીવની “પાર્વતી આખ્યાન” કે નામ સે પદ્ય મે લિખી થી । ઉન્હોને ‘આગવોટની મુસાફિરી’ નામ કી એક પુસ્તક ભી લિખી થી, જો ગુજરાતી મે યાત્રા કી પહ્લી પુસ્તક હૈ ઔર જિમ્સમે ઉન્હોને અપની ઇંગ્લેણ્ડ - યાત્રા તથા અય્ઝેજો કે વિષય મે લિખા હૈ । કુછ સમય તક ઉન્હોને ‘ગુજરાત શાલા-પત્ર’ કા સપાદન ભી કિયા થા । અપને ‘ભવાઇયસ-સગ્રહ’ મે ઉન્હોને ભવાઇયો કે ૨૦ વેશો કા સગ્રહ કિયા થા । વિભિન્ન વિષયો પર ઉન્હોને અનેક પાઠ્ય-પુસ્તકે ભી લિખી થી । સન् ૧૮૯૧ મે ઉનકી મૃત્યુ હો ગયી । અપને સમસ્ત જીવન ભર વે એક ઘોર ઔર પ્રગતિશીલ સુધારક બને રહે ।

કરસનદાસ મૂલજી

કરસન દાસ મૂલ જી કા જન્મ બવર્દી મે સન् ૧૮૩૨ મે હુઆ થા । વે એક બડે સુધારક ઔર શિક્ષા-શાસ્ત્રી થે । ઇંગ્લેણ્ડ જાને વાળે યે પ્રથમ ગુજરાતી થે । યે ‘સત્ય પ્રકાશ’ પત્ર કે સમ્પાદક થે તથા ‘રાસ્તગોપ્તાર’ ઔર ‘સ્ત્રી બોધ’ મે ભી યે વરાવર લિખા કરતે થે । ઇનકે લગભગ ૧૫ ગ્રથ હૈ, જૈસે ‘ઇંગ્લાડ માં પ્રવાસ’, ‘નીતિવચ્ચન’, ‘સસાર સુખ’, ‘નિવધ માલા’ આદિ । ઇનકી પુસ્તક ‘ઇંગ્લાડ મા પ્રવાસ’ ઇનકી સર્વશ્રેષ્ઠ કૃતિ હૈ । યે નર્મદાશકર કે ઘનિષ્ઠ મિત્ર થે । નર્મદાશકર ને અપને પત્ર ‘સત્ય-પ્રકાશ’ મે સૂરત કે પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવ

गोस्वामी जदुनाथ के साथ एक विवाद आरभ किया। इस विवाद का अत प्रसिद्ध महाराजा मानहानि के मुकदमे से हुआ, जो गोस्वामी जदुनाथ ने करसन-दास मूल जी के विरुद्ध चलाया था। बबई हाईकोर्ट मे जाकर करसनदास की जीत हो गई। करनदास की रुयाति एक सुधारक की दृष्टि से अधिक थी और विशेष कर महाराजा की मानहानि के मुकदमे से इनकी प्रसिद्धि और भी बढ़ गयी।

ब्रजलाल शास्त्री

ब्रजलाल कालीदास शास्त्री साठोदरा नागर थे और सोजीत्रा के समीप मतालज मे सन् १८२५ मे पैदा हुए थे। वे अग्रेजी शिक्षा तो प्राप्त नहीं कर सके, किन्तु अपने परिथ्रम, प्रतिभा और शिक्षा प्रेम के कारण वे सस्कृत, प्राकृत तथा अपब्रश के अच्छे विद्वान् हो गये। उनके लगभग १० ग्रथ हैं, जिनके विषय है—भाषा, भाषा-विज्ञान और तर्क शास्त्र आदि। भाषा-विज्ञान के क्षेत्र मे उनके दो ग्रथ ‘गुजराती भाषानो इतिहास’ तथा ‘उत्सर्गमाला’ उनके महत्वपूर्ण प्रयत्न के परिचायक हैं। गुजराती भाषा के उद्गम और विकास की खोज करने मे उन्होने अपनी शास्त्रीय और सूक्ष्म बुद्धि का प्रदर्शन किया है। तर्क-शास्त्र तथा काव्य-विज्ञान की आरभिक पुस्तके उन्होने लिखी हैं। ‘उत्सर्ग माला’ मे उन्होने ‘शब्द-विकास के सिद्धान्त बताये हैं और मुख्य रूप से ये ट्रेम-चन्द्राचार्य के प्रसिद्ध ग्रथ पर आधारित हैं।

रणछोड़भाई उदयराम

रणछोड़ भाई उदयराम खेडावाल ब्राह्मण थे। इनका जन्म मधुधा मे सन् १८३७ मे और देहान्त १९२३ मे हुआ। इनकी रुयाति पिगल, छन्द-शास्त्र तथा नाटक की पुस्तको के कारण विशेष है। ये लगभग ६५ वर्षों तक साहित्यिक कार्य करते रहे। इन्होने अहमदाबाद मे अपना जीवन आरभ किया। वहा कुछ समय तक नौकरी और व्यवसाय के उपरान्त अन्त ने बबई मे स्थायी रूप से आकर बस गये। उनके पिगल सबधी ग्रथ दलपतराम, नर्मदाशकर तथा दूसरो की अपेक्षा अधिक श्रेष्ठ एवं विस्तारपूर्ण है। उनका ग्रथ पिगल शास्त्र का विश्वकोश तथा आकर ग्रथ माना जाता है। रणछोड़भाई

ને કુછ સંસ્કૃત નાટકોની અનુવાદ ભી કિયા હૈ ઔર કાવ્ય તથા નાટક કે વિજ્ઞાન પર લિખા હૈ। કિન્તુ પ્રમુખ રૂપ સે વે ગુજરાતી નાટકકાર હૈને। ઉની લિખે હુણ અનેક નાટકોની મેળે સે ૧૪ પ્રકાશિત હો ચુકે હૈને; કુછ અભી ભી અપ્રકાશિત હૈને। ઉની કુછ નાટક સામાજિક હૈને, કિન્તુ શૈષ પૌરાણિક વિષયોની પર આધારિત હૈ। ઉની પર અંગ્રેજી નાટક-શૈલી, સંસ્કૃત નાટકકારોની તથા ગુજરાત કી પુરાની ભવાદ્યોની પ્રભાવ થા। ઉની નાટક રંગમંચ પર ખેલે જાને કે ઉદ્દેશ્ય સે લિખે ગયે થે। ઉની દિનોની ઉનીકા એક દુઃખાન્ત નાટક 'લલિતા દુઃખદર્શક નાટક' બહુત પ્રસિદ્ધ થા। ઉનીકા દૂસરા પ્રસિદ્ધ નાટક હૈ, "જયા કુમારી વિજય!" વે મનમુખરામ ત્રિપાઠી કે મિત્ર થે। ઉની નાટકોની મેળે કોઈ ન કોઈ નૈતિક ઉપદેશ યા ઉચ્ચ આર્દ્ધ અવશ્ય હૈ। યદ્યપિ ઉની નાટક લંબે હૈ ઔર સંવાદ કુછ અસ્ત-વ્યસ્ત તથા યત્ર-તત્ત્વ ગીતોની એવાં કાવ્યાંશોની સે બહુત બોઝિલ હૈ, તથાપિ રણછોડ ભાઈ કી દૃપ્તિ કે સામને રંગમંચ બરાબર રહ્યા થા ઔર ઉન્હોને કુછ એસે નયે તત્ત્વોની સમાવેશ કિયા, જિની કારણ નાટક અભિનય કે યોગ્ય હો જાતા થા। ઉન્હોને અંછે નાટકોની પ્રતિ લોગોની મેળે રુચિ ઉત્પન્ન કી ઔર અપને નાટકોની મેળે નૈતિક ઉપદેશોની રખકર ઉન્હોને સમાજ કો શિક્ષિત કિયા। એક અગ્રણી હોને કે નાતે ઉન્હોને ગુજરાતી નાટકોની અંછી પરમ્પરા સ્થાપિત કી છે।

ગણપતરામ રાજારામ

ગણપતરામ રાજારામ આમોદ બ્રાહ્મણ થે, જિની જન્મ ૧૮૪૮ મેને હુએ। વે દલપતરામ કે સિદ્ધાન્તોની અનુયાયી થે। વે લગભગ ૮ ગ્રન્થોની રચયિતા હૈને। ઇની સર્વશ્રેષ્ઠ કૃતિ હૈ 'પ્રતાપ નાટક', જો ૧૮૮૬ મેં પ્રકાશિત હુએ થા। યાં નાટક બહુત હી સફળ હુએ, જિસસે લેખક કો યશ ઔર ધન દોનોની પ્રાપ્ત હુએ। ઇસમાં વીર ઔર કરુણ દો રસ હૈને। ઉન્હોને કવિતા મેળે 'ભડોંચ જિલે મેં શિક્ષા કા ઇતિહાસ' ભી લિખા હૈ, જિસમે કાવ્યગુણ તો કમ હૈ, કિન્તુ જાનકારી બહુત અધિક હૈ। દલપતરામ કી શૈલી મેળે ઇની દો રચનાઓએ હૈને—'લીલાવતી કથા' ઔર 'પાવર્તી કુંવર ચરિત'। ઉન્હોને ૪ ભાગોની મેળે 'લઘુ ભારત' લિખા હૈ, જિસે યે અપના સર્વોત્તમ ગ્રંથ માનતે થે।

विजयाशंकर

विजयाशंकर 'विजय-वाणी' के रचयिता हैं, जो उनकी कविताओं का संग्रह है और १८८६ में प्रकाशित हुआ था। काव्य-शैली की दृष्टि से वे नर्मदाशंकर के अनुयायी थे। इस संग्रह में उनकी २२५ कविताएँ संगृहीत हैं। ये नर्मदाशंकर-युग के द्वितीय कोटि के कवि हैं। 'सृष्टि सत्त्व' नामका इन्होंने एक गद्य-ग्रंथ भी लिखा है, जिसमें इन्होंने हिन्दुओं के धार्मिक तथा दार्शनिक विचारों को संगृहीत करने की चेष्टा की है।

मनसुखराम

मनसुखराम सूर्यराम त्रिपाठी नदियाद के वडनगरा नागर ब्रात्यण थे, जिनका जन्म १८४० में हुआ था। वे बंवई में आकर वस गये तथा अनेक देशी रियासतों के सलाहकार थे। अतः इनका वहुत बड़ा प्रभाव था। इन्होंने गोवर्धनराम तथा अन्य लेखकों को प्रोत्साहित किया। स्वयं इनके रचे हुए लगभग १४ ग्रंथ हैं। इनकी भाषा संस्कृतबहुला है। ये प्राचीनतावादी थे और धार्मिक एवं नैतिक पवित्रता पर बहुत जोर देते थे। इनके ग्रंथों में भी मुख्यतः नीति और वेदान्त की ही चर्चा है। इनकी मर्वश्रेष्ठ कृति है "अस्तोदय अने स्वात्रय"। इनकी भाषा संस्कृत शब्दों के भार से दबी हुई है, किन्तु जहां गंभीर विषयों का प्रतिपादन इन्होंने किया है, वहां निस्सन्देह इनकी शैली ने इनके लेखों की प्रतिष्ठा बढ़ा दी है। इन्होंने गोकुल जी झाला और फार्वस का जीवन-चरित लिखा है। 'अस्तोदय' में इन्होंने व्यक्ति तथा समाज के उत्थान-पतन का वर्णन किया है और इसकी व्याख्या करने के लिए महाकाव्यों के चरित्रों को लिया है। संस्कृत शब्दों से पूर्ण इनकी शैली की कड़ी आलोचना रमनभाई ने "भद्रभद्र" में की है।

हरगोविंददास काँटावाला

हरगोविंददास द्वारकादास काँटावाला खड़ायता वणिक थे, जिनका जन्म १८४९ और देहान्त १९३१ में हुआ था। शिक्षा-क्षेत्र में उन्होंने बहुत उन्नति की और बड़ौदा राज्य के विद्याधिकारी हो गये साथ ही लुनावाड़ा

ક દીવાન બને। જૈસે મનસુખરામ સૂર્યરામ સસ્કૃતબહુલા શબ્દોની શૈલી કે પોપક થે, વૈસે હરગોવિદદાસ ને સરલ તથા બોલચાલ કે શબ્દો સે યુક્ત શૈલી કો પ્રધાનતા દી। મનીલાલ ઔર નવલરામ ને ઇનકી ઇસ અતિ સરલ શૈલી કી આલોચના કી હૈ। હરગોવિદદાસ ને 'પ્રાચીન કાવ્યમાલા' ઔર બડીદા કી પ્રાચીન કાવ્યમાલા કા સપાદન કિયા। બડીદા મે ઇન્હોને ઔર ભી બહુત-સા સપાદન-કાર્ય કિયા। યહી સે તથા કથિત પ્રેમાનદ કે નાટક ઔર વલ્લભ કે આખ્યાન પ્રકાશિત હુએ થે, જિનકી પ્રામાણિકતા કા બહુત બડા વિવાદ ભી ઇસો માલા મે આરમ્ભ હુआ થા। હરગોવિદ દાસ ને 'પાનીપત' નામક કાવ્ય કી રચના કી થી, જો દેશ-પ્રેમ કી ભાવના સે પૂર્ણ હૈ। ઇન્હોને દો કહાનિયા ભી લિખી થી। એક થી "બે વહેનો" ઔર દૂસરી થી "અંધેરી નગરીનો ગર્ધવ-સેન—એક ઉટગ વાર્તા"। દૂસરી કાલ્પનિક કહાની થી, જિસમે દેશી રિયાસતો કે શાસન મે ગડ્બડી, પતન ઔર અયોયતા કા વર્ણન થા। અપની પુસ્તકો "કેલવણીનું શાસ્ત્ર અને તેની કલા", "સસાર-સુધારો" ઔર "દેશી કારીગરીને ઉત્તેજન" મે ઇન્હોને સામાજિક તથા શિક્ષા-સવધી સમસ્યાઓ પર વિચાર કિયા હૈ। પહ્લી પુસ્તક કે દો ભાગો મે ઇન્હોને શિક્ષા કે વિષય પર બહુત વિસ્તાર સે વિચાર કિયા હૈ। 'પ્રાચીન કાવ્યમાલા' કે અન્તર્ગત ઇન્હોને અનેક ગ્રથો કા સપાદન કિયા હૈ, કિન્તુ સાથ હી વહોં સે પ્રેમાનદ તથા ઉનકે શિષ્યો કે નામ પર અપ્રમાણિત ગ્રથ છુપને કા ઉત્તરરાદિત્વ નાથાલાલ શાસ્ત્રી ઔર છોટાલાલ નરભેરામ કે સાથ-સાથ હરગોવિદદાસ પર ભી હૈ।

ઇચ્છારામ સૂર્યરામ

ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેસાઈ સૂરત કે બનિયા થે। બવર્દી મે ઉન્હોને "ગુજરાતી" નામ કા એક સાપ્તાહિક પત્ર ગુજરાતી ભાષા મે આરમ્ભ કિયા। યહ પત્ર બહુત સફલ ઔર પ્રસિદ્ધ હુઆ। યે પ્રાચીનતા કા પ્રચાર ઔર સુધારો કે દોષો કી આલોચના કરતે થેણે। ઇન્હોને ૮ ખડો મે 'બૃહત્ કાવ્ય દોહન' પ્રકાશિત કિયા થા, જિસમે મધ્યકાળીન ગુજરાતી સાહિત્ય કે કવિયો કે કાવ્ય-ગ્રથ સગૃહીત હૈ। ઇન્હોને અપને પત્ર કે ગ્રાહકો કો પુસ્તક રૂપ મે એક

वार्षिक उपहार देना आरंभ किया। ये वार्षिक पुस्तके प्रायः उपन्यास हुआ करती थीं, विशेषकर ऐतिहासिक।

मलबारी

बहेराम जी महेराम जी मलबारी एक पारसी थे जिनका जन्म १८५३ में हुआ था। ये 'नीति विनोद', 'विल्सन विरह', 'अनुभविका' और 'संसारिका' के लेखक हैं। इन चारों में उनकी कविताएँ संगृहीत हैं। 'संसारिका' संग्रह सबमें उत्तम है। यद्यपि ये पारसी थे, किन्तु गुजराती की ओर इनकी अधिक रुचि थी। इनकी शैली दलपतराम की शैली है।

अम्बालाल साकरलाल

अम्बालाल साकरलाल देसाई का जन्म १८४४ में हुआ था। जीवन में इन्होंने अच्छी प्रतिष्ठा प्राप्त की और इनके अध्ययन, प्रभाव, स्थाति तथा संतुलित लेखों के कारण साहित्य-जगत् में उनका अच्छा मान था। ये गुजरात के प्रथम एम० ए० तथा बड़ौदा हाईकोर्ट के प्रधान न्यायाधीश थे। इन्होंने अर्थशास्त्र पर एक पुस्तक लिखी, कोश का संकलन किया और माहित्यिक विषयों पर अनेक अध्ययनपूर्ण भाषण दिये। बहुत दिनों तक 'गुजरात बनाकुलर सोसाइटी' के ये सभापति थे। इनके आर्थिक, राजनीतिक, शैक्षणिक तथा अन्य विषयों के निबंधों का एक संग्रह प्रकाशित हो गया है। ये मातृभाषा के माध्यम से शिक्षा देने के पक्ष में थे।

हरिलाल ध्रुव

हरिलाल ध्रुव अहमदाबाद के एक नागर थे। ये नर्मद युग और बाद के विद्वानों को मिलानेवाले संयोजक सूत्र माने जाते हैं। इन्होंने कुछ ऐसी कविताओं की रचना की है, जो काव्य-कला की दृष्टि से दलपत और नर्मद से भी उत्तम हैं। ये संस्कृत के अच्छे विद्वान् थे और एक मासिक पत्र 'चन्द्र' का संपादन करते थे। ये भी यूरोप गये थे और अपनी यात्रा पर आधारित कुछ कविताएँ लिखी थीं। ये प्रेम, वीरता और प्रकृति के गायक थे। देश प्रेम संबंधी इनके गीत बहुत अच्छे हैं। इन्होंने संस्कृत के 'अमरु शतक', तथा

'શૃગાર તિલક' કા અનુવાદ ભી કિયા હૈ । 'કુંજ વિહાર', 'પ્રવાસ', 'પુષ્પાવતી' ઇનકી અન્ય પુસ્તકે હૈન ।

વાલાશંકર

વાલાશંકર ઉલ્લાસરામ કંથારિયા નદિયાદ મેં ઉત્પન્ન હુએ થે । યે મનીલાલ નભૂભાઈ કે સહપાઠી ઔર મિત્ર થે । યે 'વાલ' ઉપનામ સે કવિ-તાર્યા લિખતે થે । ગુજરાતી મેં ગજલ લિખનેવાલે યે પ્રથમ કવિ થે । ગજલોં મેં યે ફારસી કે સૂફી કવિયોં કા અનુકરણ કરતે થે, વિશેપકર હાફિજ કા । ઇનકી કુછ ગજલે વહૃત અચ્છી હૈ । ઇન્હોને ગુજરાત કો સૂફીમત કી એક ઝલક દિવ્યાયી । ૧૦૧ શિક્ખરિણી છન્દોં મેં લિખા હુઆ "કલાન્ત-કવિ" કાવ્ય ઇન્હોની સર્વશ્રેષ્ઠ રચના હૈ । ઇન્હોને અપના સારા જીવન એક મસ્ત કવિ કે રૂપ મેં વિતાયા । "કલાન્ત-કવિ" અત્યન્ત કલાપૂર્ણ રચના હૈ ।

ગુજરાતી-સાહિત્ય કે નિર્માણ મેં અનેક પારસ્યોં ને ભી યોગ દિયા । સન् ૧૮૨૨ મેં ફારદૂન જી મર્જવાન ને 'મુંવાઈ-સમાચાર' આરંભ કિયા । ૧૮૩૨ મેં 'જામે જમશેદ' કી સ્થાપના હુઈ । 'રાસ્ત ગોપતાર' મેં દાદા ભાઈ નૌરોજી પ્રાય: લિખા કરતે થે । સોરાબજી શાપુરજી વંગાલી એક સુધારવાદી થે ઔર પ્રગતિશીલ વિચારોં કે પ્રચાર મેં પૂરા ભાગ લેતે થે । ઉન્હોને જીવન-ચરિત લિખે ઔર જરથુસ્ત ધર્મ, પારસી-સમાજ તથા ઈરાની સમ્યતા પર અપને વિચાર પ્રકટ કિયે । ઇન્કે નિવંધ ઔર લેખ એક પુસ્તક મેં સંગૃહીત હૈ । કેખુશરો નૌરોજી કાવરાજી ને નાટક તથા ઉપન્યાસ લિખે ઔર પારસી-સમાજ પર અચ્છા પ્રભાવ જમાયા । ઇન્હોને પત્રકારિતા દ્વારા ભી ગુજરાતી કો યોગ પ્રદાન કિયા । યે સામાજિક સુધાર કે પક્ષપાતી થે । નાનાભાઈ રુસ્તમ જી રાનિના નર્મદ કે મિત્ર થે ઔર ઇન્હોને એક કોશ કા સંકલન કિયા થા ।

નારાયણ, હીરાચંદ કાન્જી, શિવલાલ ધનેશ્વર, વલ્લભદાસ પોપટ તથા ઔર ભી કર્ડ લેખકોં ને ઇસ યુગ મેં અપના-અપના સહયોગ દિયા ।

अध्याय १३

गोवर्धनराम और मणिलाल

गोवर्धनराम

नर्मदाशंकर अपने समय के वास्तविक प्रतिनिधि—समय-मूर्ति—माने जाते हैं। यह वह काल था जब कि पश्चिम के साथ पहले-पहल मम्पर्क स्थापित हुआ था। इसे मुधारक-युग कहते हैं। १८८६ में नर्मदाशंकर की मृत्यु हुई। तब तक गुजराती साहित्य ने एक मोड़ ले लिया था। वर्द्धि विश्वविद्यालय स्थापित हो चुका था। वहाँ से पढ़कर निकलनेवाले कुछ व्यक्ति श्रेष्ठ लेखक हुए। कुछ नवीन प्रभाव भी अपना काम कर रहे थे। १८८५ में 'इंडियन नेशनल कॉंग्रेस' बन चुकी थी। 'लोकल सेल्फ गवर्नेंमेंट' (स्थानीय स्वशासन) के लिए आंदोलन आरंभ हो गये थे। रामकृष्ण, विवेकानन्द, थियोसाफिकल सोसाइटी, ब्रह्मसमाज, प्रार्थना-समाज, आयं-समाज—सभी आर्य संस्कृति और उसके मुधार का प्रचार कर रहे थे। दादाभाई नौरोजी, तिलक, फीरोजशाह-जैसे राजनीतिक नेताओं ने देश में जागृति उत्पन्न कर दी थी। विश्वविद्यालयों में संस्कृत के अध्ययन पर अधिक बल दिया जाने लगा था। विश्वविद्यालयों से निकले हुए नये विद्वान् नर्मद-युग के विद्वानों की अपेक्षा अधिक प्रतिभाशाली और अध्ययनशील थे। १८८८ में नवलराम की मृत्यु हो गयी थी।

पिछले अध्याय में यह बताया जा चुका है कि नर्मदाशंकर ने, जो अपने जीवन के आरंभ में बहुत बड़े मुधारक थे, जीवन के अंतिम दिनों में अपने विचार बदल दिये और वे प्राचीन विश्वासों के प्रबल समर्थक बन गये। १८८५ में उन्होंने युवक विद्वान् मणिलाल नभूभाई को बधाई देकर प्रोत्साहित किया कि हिन्दू संस्कृति की रक्षा के मार्ग पर इसी प्रकार चलते रहो : लगभग उसी समय (१८८५) गोवर्धनराम ने अपने प्रसिद्ध उपन्यास 'सरस्वतीचन्द्र'

का प्रथम भाग लिखकर समाप्त किया था, जो १८८७ में प्रकाशित हुआ था। उसी वर्ष (१८८७) नरसिंहराव भोलानाथ दिवेटिया ने 'कुमुममाला' नाम से अपनी कविताओं का प्रथम संग्रह प्रकाशित किया, जिसने काव्य को एक नया मोड़ दिया। इस प्रकार नर्मदाशंकर की मृत्यु तक तीन नये विद्वान्—गोवर्धनराम, मनीलाल और नरसिंहराव—आगे आ चुके थे और इन तीनों में से प्रत्येक अपने ढंग के बहुत ही योग्य विद्वान् थे। इनका संस्कृत तथा अंग्रेजी का अध्ययन बहुत गंभीर था; इन्हें विश्वविद्यालय की शिक्षा मिली थी; ये परिथमी, सक्षम तथा योग्य थे; ये बहुपठित थे और अपने विषय को प्रभावशाली एवं गौरवपूर्ण शैली में व्यक्त करने की शक्ति रखते थे। इनकी भाषा अधिक शुद्ध, कलात्मक और सुसंस्कृत थी। इन्हें प्रकृति-प्रदत्त प्रतिभा भी अधिक प्राप्त थी। इनके समय में भाषा-रचना की अधिक शैलियां विकसित हो गयी थीं और रचित साहित्य भी विविध एवं मूल्यवान् था, जिसकी कुछ कृतियों को विश्व-साहित्य तक में सम्मान प्राप्त हुआ। इस काल को "पंडित-युग" भी कहते हैं।

आयु तथा श्रेष्ठता, दोनों दृष्टियों से गोवर्धनराम माधवराम त्रिपाठी इस युग के सर्वोत्तम नेता हैं। ये नदियाद के बड़नगरा नागर ब्राह्मण थे। इनका जन्म बंवई में विजयादशमी के दिन १८५५ में हुआ था। इनकी शिक्षा बंवई के "बुद्धिवर्धक स्कूल" और एलिफ्स्टन कालेज में हुई। अपने सनातन-धर्मी चाचा मनसुखराम त्रिपाठी से ये बहुत अधिक प्रभावित थे। १८७५ में इन्होंने बी० ए० पास किया, किन्तु उसी वर्ष इनके पिता का शराफी-व्यवहार बंद हो गया। १८७९ से १८८३ तक गोवर्धनराम भावनगर, के दीवान शामलदास के प्राइवेट सेक्रेटरी रहे। इस पद पर रहने से आपको सौराष्ट्र की देशी रियासतों तथा उनकी कार्य-प्रणाली को देखने का अवसर मिला। १८८३ में ये बंवई लौट आये और हाईकोर्ट में वकालत करने लगे। १५ वर्ष तक इन्होंने वकालत की और ४३ वर्ष की आयु में, जब कि ये प्रतिष्ठा प्राप्त कर चुके थे और इनकी वकालत शिखर पर थी, सब छोड़-छाड़कर अपने पूर्व संकल्प के अनुसार ये नदियाद चले गये और वहीं शेष जीवन साहित्य तथा दर्शन के अध्ययन-सर्जन में बिताया। इनके प्रसिद्ध उपन्यास 'सरस्वती चन्द्र'

का प्रथम भाग १८८७ में, द्वितीय भाग १८९२ में तथा तृतीय भाग १८९८ में प्रकाशित हुआ। ये तीनों भाग तब प्रकाशित हुए, जब ये बर्बई में थे। इसका चतुर्थ भाग, जिसमें इनके विचारों का सार है, १९०१ में प्रकाशित हुआ था, जब कि ये नदियाद में थे। वहाँ ये साहित्य, दर्शन तथा योग के अध्ययन में समय विताते थे। ये योग का भी कुछ अभ्यास करते थे। कहते हैं कि इसी कारण से १९०६ में इनका स्वास्थ्य बिगड़ गया और १९०७ में इनकी मृत्यु हो गयी।

उनकी रचनाएँ हैं—“सरस्वती चन्द्र” (४ भागों में) यह उनकी ख्याति का अत्यन्त गौरवपूर्ण स्मारक है, काव्य-सग्रह “स्नेह मुद्रा”, “नवलरानी जीवन कथा”, अँग्रेजी में “क्लासिकल पोएट्स आफ गुजरात” (गुजरात के प्रतिष्ठित कवि), “लीलावती जीवन कला”, इसमें उनकी पुत्री का कुछ जीवन-वृत्त है, “दयारामतो अक्षरदेह”, “साक्षर जीवन”, सस्कृत में “हृदय रुदित शतकम्” आदि। १९०५ में प्रथम ‘गुजराती साहित्य परिषद्’ के ये सभापति चुने गये। उसमें इन्होंने सभापति पद से अत्यन्त पाण्डित्यपूर्ण भाषण दिया। इन्होंने धर्म, दर्शन, अर्थशास्त्र तथा साहित्यिक विषयों पर भी अनेक निबध एवं लेख लिखे हैं, और कई-कई पद्यों की रचना की है इनकी रचनाएँ गुजराती, अँग्रेजी तथा कुछ सस्कृत में भी हैं। “अध्यात्म जीवन” इनकी अपूर्ण कृति है, जिसका प्रकाशन १९५५ में इनकी शताब्दि-उत्सव के अवसर पर हुआ।

गोवर्धनराम का ग्रथ “सरस्वती चन्द्र” कई दृष्टियों से इस युग का सर्वोत्तम ग्रथ है। पडित-युग का यह अत्यन्त सफल ग्रन्थ है, जो समस्त गुजराती साहित्य में बहुत ऊँचा स्थान प्राप्त करने की क्षमता रखता है। चार भागोंवाले इस ग्रथ में रचयिता ने पूर्व और पश्चिम की सस्कृतियों का सवर्ण वर्णन किया है, साथ ही इसमें भारत का गत गौरव भी है। समाधान के रूप में विद्वान् प्रणेता ने अपना सामजिक उपस्थित किया है, जिसे वह इस युग के लिए उपयुक्त समझता है। इसमें पूर्ण जीवन-दर्शन की व्याख्या है, धर्म, सस्कृति, नीति, अध्यात्म तथा समाज-विज्ञान का वर्णन है, तत्कालीन देशी रियासतों की विद्वत्ता एवं प्रतिभा के दर्शन होते हैं, तथा जब से यह प्रकाशित हुआ तब से

बहुत દિનોं કે લિએ ઇસને ગુજરાત કે લોગોં કા મન જીત લિયા હૈ । ઇસમેં પ્રાય: વે સભી વિષય હૈનું, જિન પર લેખક કુછ વિશેષ રૂપ સે કહના ચાહતા થા । અતઃ ઇસકા સ્વરૂપ કુછ-કુછ વિશ્વકોપ-સા હો ગયા હૈ । એક પ્રસ્થાત આલો-ચક ને ઇસે પુરાણ કી સંજ્ઞા દી હૈ । ગુજરાતી સાહિત્ય મેં ઇસકા એક સ્થાયી સ્થાન બના લેના ઉચિત હી હૈ । યહ કલાપૂર્ણ ગ્રંથ હૈ । લેખક જ્ઞાન પ્રદાન કરના ચાહતા થા, કિન્તુ ઉસ કાર્ય કો આદેશાત્મક ઢંગ સે ન કરકે ઉમને કલાત્મક ઢંગ સે 'નાવેલ' અથવા મહાનબલ કે રૂપ મેં કિયા હૈ ।

'સરસ્વતી ચન્દ્ર' ઉપન્યાસ કા નાયક યુવક, સુન્દર, અતિ શિક્ષિત ઔર સમ્ભ્ય હૈ, કિન્તુ અત્યન્ત ભાવુક ભી હૈ । વહ એક ધની પિતા કા પુત્ર હૈ, ઔર ઉસકી સગાઈ કુમુદ સે હુર્દી, જો યુવતી, કોમલાઙ્ગી, સુન્દરી ઔર સુશીલા થી । અપની સૌતેલી માં કે વ્યવહારોં સે તંગ આકર નાયક અપના ઘર ઔર કુમુદ કો છોડકર વિસ્તૃત સંસાર મેં અનુભવ પ્રાત કરને કે લિએ નિકલ પડ્યા હૈ । કુમુદ કે માતા-પિતા ઉસકા વિવાહ પ્રમાદધન નામ કે એક ક્ષુદ્ર વ્યક્તિ સે કર દેતે હૈનું । કુમુદ અપને નયે ઘર મેં વહુત દુખી રહતી હૈ । નાયક સરસ્વતી ચન્દ્ર વેપ વદલકર પ્રમાદધન કે પિતા બુદ્ધિધન કે પાસ આતા હૈ, જો એક દેશી રિયાસત કા મત્તી થા । યહીંસ સરસ્વતીચન્દ્ર ઔર કુમુદ કી ભેટ હોતી હૈ । કિન્તુ એક વિવાહિત સ્ત્રી હોને કે નાતે કુમુદ અપની પ્રતિષ્ઠા કો સુરક્ષિત રખની હૈ, યચ્ચપિ ઉસકે મન મેં નાયક કે પ્રતિ પ્રગાડ પ્રેમ થા । કુમદ કી વ્યથા દૂર કરને કે ઉદ્દેશ્ય સે સરસ્વતીચન્દ્ર વહાં સે ચલા જાતા હૈ । અન્ત મેં વે દોનોં સુન્દરગિર પર મિલતે હૈ, જહાં મહન્ત વિપુલાસ ને એક આશ્રમ સ્થાપિત કિયા થા । તવ તક પ્રમાદધન કી મૃત્યુ હો ચુકી થી । યદિ ચાહતે તો સરસ્વતી-ચન્દ્ર ઔર કુમુદ પરસ્પર વિવાહ કર સકતે થે, કિન્તુ લેખક ને કુમુદ કે પ્રેમ કો બહુત ઊંચા ઉઠાયા હૈ, જિસમેં વાસના કી ગંધ નહીં થી । કુમુદ કે કહને સે સરસ્વતી ચન્દ્ર ને ઉસકી છોટી વહન કુમુમ સે—જો યુવતી, સુન્દરી, ઉચ્ચ શિક્ષિતા ઔર ઉત્સાહી થી—વિવાહ કર લિયા ।

ઇસ વિશાળ ગ્રંથ કે પ્રથમ ભાગ મેં નાયક-નાયિકા કા પ્રેમ વર્ણિત હૈ । દૂસરે ભાગ મેં આદર્શ સમ્મિલિત પરિવાર કા તથા ઇસકી પ્રમુખ સ્ત્રી સદસ્યા કર્તા કી પત્ની કે કાર્યોં કા વર્ણન હૈ । તીસરે ભાગ મેં લેખક ને બડી સૂક્ષ્મતા

से देश की उस राजनीतिक स्थिति का अवलोकन किया है, जो पश्चिम के संपर्क से उपस्थित हुई थी और साथ ही देश के समूचे जीवन तथा संस्कृति पर पश्चिम के पड़े हुए प्रभाव पर विचार किया है। लेखक ने लक्ष्यालक्ष्य दर्शन पर संस्कृत में एक अध्याय लिखा है। चौथे भाग में लेखक महन्त विष्णुदास के आश्रम का वर्णन करता है। वहीं उसने कल्याण-ग्राम की योजना दी और इस विशाल भाग में लेखक कुछ गंभीर विषयों पर चर्चा करता है, देश का भविष्य बताता है और अपने अनुभवों का सार प्रकट करता है। इन चार भागों में उसने प्रसिद्ध चारों पुरुषार्थों का विवेचन किया है। वह अपने समय का प्रधान चितक था—केवल गुजरात का ही नहीं वरन् पूरे भारत का। आदि से अन्त तक उसकी सूक्ष्म दृष्टि और विद्वत्ता का परिचय मिलता है। एक कलापूर्ण उपन्यास के सभी लक्षण इस ग्रंथ में हैं। इसमें अनेक पात्र हैं। लेखक का उद्देश्य बहुत ऊँचा था। उपन्यास तो उसके विचार-प्रदर्शन का एक माध्यम था। इसीलिए कथावर्गनु कुछ मंद और ढीळी पड़ गयी है, उसके सभी पात्रों का विकास भी पूर्णता से नहीं हुआ। तीमरे और चौथे भाग में दार्शनिक विवेचन के पृष्ठ के पृष्ठ भरे हैं और अन्यत्र बहुत महत्त्वपूर्ण होते हुए भी निस्मंदेह उपन्यास को अरुचिपूर्ण बना देते हैं। विभिन्न विषयों के वर्णन की शैली का संतुलन ठीक नहीं है। विशेषकर चौथे भाग में। किन्तु इन दोषों के होते हुए भी यह एक महान् ग्रंथ है और महान् रहेगा। गुजरात की जनता पर इसका बहुत बड़ा प्रभाव है तथा तत्कालीन एवं कुछ वर्ष बाद के लेखकों पर भी इसका अच्छा प्रभाव पड़ा, विशेषकर प्रथम भाग प्रकाशित होने के समय सन् १८८७ से लेकर कम-से-कम १९१५ तक।

लेखक ने ११० कांडों में 'स्नेह मुद्रा' नाम का एक काव्य लिखा है, जिसका मुख्य रस करुण है। इसकी कथावस्तु बहुत उलझी हुई है और रचयिता ने अनेक छन्दों की रचना का प्रयास किया है। कई स्थलों पर काव्य बड़ा दुर्घट हो गया है। यह शीघ्रता से रचा गया प्रतीत होता है और काव्य की दृष्टि से यह साधारण कोटि का है। किसी भी प्रेम के प्रति लेखक की कितनी उच्च धारणा है, इससे प्रकट होता है और इसके कुछ अंश अत्यन्त गौरवपूर्ण तथा वर्णन सजीव हैं।

‘સાક્ષર-જીવન’ લેખક કા એક અપૂર્ણ ગ્રંથ હૈ, જિસમે ઉસને મનુષ્ય કે ઉચ્ચ આદર્શોની વર્ણન કિયા હૈ ઔર માનવ કો પશુવૃત્તિ કો નિયંત્રિત કરને કી બાત કહી હૈ। ઇસી પ્રકાર ‘અધ્યાત્મ-જીવન’ ભી એક અપૂર્ણ ગ્રંથ હૈ, જિસમે લેખક કે દાર્શનિક વિચાર ઔર મૂલ ચિંતન હૈ। લેખક ને અંગ્રેજી મેં ભી એક પુસ્તક લિખી હૈ “દ ક્લાસિકલ પોએટ્સ આફ ગુજરાત”-- (ગુજરાત કે મહાન् કવિ’)। ઇસમે ઉસને મધ્યકાળીન ગુજરાતી સાહિત્યને લેખકોં એવં કવિયોની મૂલ્યાંકન કિયા હૈ ઔર ઉની વિષય મેં અપને વિચાર પ્રકટ કિયે હૈ। નવલરામ કા જીવન ચરિત ભી લેખક ને વડી સહાનુભૂતિ કે સાથ લિખા હૈ। (‘લીલાવતી જીવન કલા’ લેખક ને અપની પુત્રી લીલાવતી કી અસામયિક મૃત્યુ કે પશ્ચાત્ લિખી થી।) ઇસમે ઉસને અપની પુત્રી કા જીવન ઔર ઉસકી કુછ ગંભીર સમસ્યાઓની વર્ણન કિયા હૈ। ‘દયારામનો અથર દેહ’ મેં ઉસને દયારામ કે સિદ્ધાન્તોનો સમજાને કી ચેષ્ટા કી હૈ, જો પુષ્ટિમાર્ગીય વલ્લભ સંપ્રદાય કે અનુયાયી થે। ગોવર્ધનરામ વેદાન્તી કે શાંકરમત કે વિશિષ્ટ વિદ્વાન્ થે। ઉની સમય મેં વલ્લભ સંપ્રદાય કે મત તથા દર્શન કા અધ્યયન ભલી-ભાંતિ નહીં હોતા થા। ઇસીલિએ ગોવર્ધનરામ ને દયારામ કે કુછ પદોની અર્થ કુછ કુછ કિયા હૈ। સ્વયં દયારામ ને ભી કઈ સ્થળોની પર સિદ્ધાન્તોની શુદ્ધ પ્રતિપાદન નહીં કિયા। ઇસ પર ભી યહ ગ્રંથ ગોવર્ધનરામ કી દાર્શનિક અંતર્દૃષ્ટિ કા પરિચ્ય દેતા હૈ ઔર દયારામ કે કાવ્ય એવં દર્શન કી કુછ અચ્છી બાતોની પર પ્રકાશ ડાલતા હૈ।

ગોવર્ધનરામ કી રચના પડ્યે હી ઉનકી વિદ્વત્તા, ગહન અધ્યયન ઔર પુષ્ટતા કા પ્રભાવ મન પર પડ્યો હૈ। ઉનકી શૈલી એક વિદ્વાન્ કી હૈ, જિસમે સંસ્કૃત શબ્દોની અધિકતા હૈ, કિન્તુ ઉસમે એક પ્રવાહ ઔર તાજગી હૈ।

ગોવર્ધનરામ અપને યુગ કે ઋષિ માને ગયે હૈ, જો ‘સંગમ યુગ’ યા ‘પંડિત યુગ’ કહ્યા હૈ। ઇસ યુગ મેં પૂર્વ ઔર પશ્ચિમ કી સંસ્કૃતિયોની સંધારની ઉપસ્થિત હુબા થા, જિસકે સામઝિક કલ્યાણ ગોવર્ધનરામ ને કી થી ૧૮૮૭ સે ૧૯૧૫ તક પૂરા કાલ ‘ગોવર્ધનયુગ’ કે નામ સે કહા જાતા હૈ ક્યોંકિ ઇસ કાલ કે યહી પ્રમુખ સાહિત્યકાર થે।

मणिलाल

मणिलाल नभूभाई डिवेदी—एक साठोदरा नागर;—नदियाद के रहनेवाले थे। इनका जन्म २६ सितंबर, १८५८ को हुआ था। ये संस्कृत के महापंडित थे। इनकी ख्याति यूरोप और अमेरिका तक फैल गयी थी। कुछ दिनों तक ये बंवई में शिक्षा-निरीक्षक थे, बाद में भावनगर कालेज में संस्कृत के प्राध्यापक हुए। और जीवन के अंतिम दिनों में इन्होंने बड़ौदा सरकार के लिए साहित्यिक शोध-कार्य किया। ४१ वर्ष की अल्पायु में इनका देहान्त हो गया। इस थोड़े से जीवनकाल में भी गुजराती काव्य में इनका विशेष सहयोग-दान है—गद्य की, विशेषकर निबंध-लेखन की, स्थिति सुदृढ़ की। इनका गद्य सशक्त, उच्चकोटि का, संतुलित, विचार-प्रधान, पांडित्यपूर्ण है; साथ ही स्पष्ट, शास्त्रीय तथा प्रवाहपूर्ण है। ‘प्रियंवदा’ तथा ‘सुदर्शन’ मासिक पत्रों का संपादन भी इन्होंने किया। इनमें दूसरे का प्रकाशन पहले के बाद हुआ। सुधार-क्षेत्र, हिन्दुत्व, केवलाद्वैत दर्शन तथा सामाजिक समस्याओं के मामले में उन्होंने अधिकांश लोगों का मार्ग-दर्शन किया है। उन्होंने संरक्षक वृत्ति धारण की थी और सर रमणभाई महीपतराम नीलकंठ से—जो सुधारवादी और प्रार्थना समाज के अनुयायी थे तथा जिन्होंने ‘ज्ञान सुधा’ लिखा था—बहुत समय तक विवाद चलाया था। जिस समय मणिलाल ने जन-मत को सुधारने का कार्य आरंभ किया, उसी समय थियासोफी ने अपना कार्य शुरू किया था। इसके प्रभाव में आकर मणिलाल ने धर्म-ग्रंथों, दर्शन-ग्रंथों तथा संस्थाओं का सूक्ष्म परीक्षण किया और सुधार के प्रश्न पर धर्म तथा दर्शन की दृष्टि से विचार किया। नर्मदाशंकर ने अपने अंतिम दिनों में सुधार की ओर से मन हटा लिया था और वे प्राचीनतावादी हो गये थे। अपने अंतिम समय में उनकी आशा मणिलाल पर टिकी थी, जो अभी युवक ही थे। किन्तु मणिलाल की विद्वत्ता एवं सामग्री नर्मदाशंकर से कहीं उच्च कोटि की थी। मणिलाल ने सुधार पर हिन्दू धर्म के मूल तत्त्वों की दृष्टि से विचार किया था, किन्तु सुधार मात्र से उन्हें घृणा नहीं थी। वे सुधारों के विरोधी नहीं थे, वे तो उन दोषों और कुरीतियों को दूर करने के इच्छुक थे, जो उस समय के सुधारवादियों में आ गयी थीं। अपने मत को वे ‘नव सुधार’ कहते

થે ઔર અન્ય સુધારવાદિયોં કે મત કો “પ્રાચીન સુધાર” । અન્ય સુધારવાદી મણિલાલ કો ઘોર પ્રાચીનતાવાદી કહતે થે ઔર ઉન્હેં સમસ્ત સુધારોં કા વિરોધી સમજાતે થે । કિન્તુ ઉનકી યહ ધારણા ઠીક નહીં થી । મણિલાલ કા કહના યહ થા કિ વે ન તો નયે મતવાળોં મેં સે હૈન ન પુરાને મતવાળોં મેં સે, વળિક ઉન્હોને વહી સ્વીકાર કિયા, જો ઉન્હેં સત્ય પ્રતીત હુએ । વે સુધારોં કે પ્રશ્ન કી પરીક્ષા અદ્વૈત સિદ્ધાન્ત કો કસૌટી બનાકર કરતે થે । ‘પ્રેમ જીવન’ ઔર ‘અભેદોર્મ’ ઉનકે કાવ્ય ગ્રંથ હૈન । ભવભૂતિ કે દો સંસ્કૃત-નાટકોં ‘ઉત્તર રામચરિત’ એવાં ‘માલતી માધવ’ કા અનુવાદ ભી ઇન્હોને કિયા । ‘કાન્તા’ તથા ‘નૃસિંહાવતાર’ ઇનકે સ્વતંત્ર નાટક હૈન તથા ‘ગુલાવ સિંહ’ નામ કા એક ઉપન્યાસ ભી ઇન્હોને લિખા । સુધાર-વિપય પર ઇનકી એક પુસ્તક ‘નારી પ્રતિષ્ઠા’ હૈ ઔર ઇનકે કુછ નિવંધ ભી ઇસી વિપય પર પ્રકાશ ઢાલતે હૈન । ધર્મ ઔર દર્શન કે ક્ષેત્ર મેં ઇન્હોને ભગવદ્ગીતા તથા વૃત્તિ પ્રભાકર કા અનુવાદ ગુજરાતી મેં કિયા । ઇનકે દો વિશિષ્ટ ગ્રંથ હૈન ‘સિદ્ધાન્તસાર’ ઔર ‘પ્રાણ-વિનિમય’ । ‘પ્રિયંવદા’ તથા ‘સુદર્શન’ મેં પ્રકાશિત ઇનકે લેખોં કા ભી યહી વિપય હૈ । અંગ્રેજી મેં “અદ્વૈતિજ્મ આર માનિજ્મ” તથા “ઇમિટેશન આફ શકર” ઇનકી દો પુસ્તકોં હૈન તથા કઈ ગ્રંથોં કા સંપાદન ભી ઇન્હોને કિયા હૈ । ઇનકી પ્રસિદ્ધ મુખ્યત: ઇનકી ધાર્મિક એવાં દાર્ઢનિક રચનાઓં કે કારણ હૈ । શકર-વેદાન્ત પર ઉનકા વિશ્વાસ થા ઔર સર્વાત્મવાદ ઉનકે હૃદય-મૂલ મેં પ્રવેશ કર ગયા થા । ઇસી કો આધાર બનાકર ઉન્હોને સારી રચનાએ કોં । ઉન્હોને બતાયા કિ આત્મા કી ઉન્નતિ કે લિએ ધર્મ પરમાવશ્યક હૈ, અત: ઉસ ધર્મ કી ધારણા બહુત શુદ્ધ હોની ચાહિએ ઔર ઇસકે લિએ પ્રાચીન ભારત મેં પ્રચલિત અદ્વૈતવાદ ભાવના કા માર્ગ સબસે શ્રેષ્ઠ હૈ । સાથ હી ઉન્હોને કહા કિ યહ પ્રશ્ન કેવળ રૂખે ઔર અચ્ચિકિર શાસ્ત્રવાર્થ કા વિપય નહીં હૈ, વરન્ પ્રેમ ઔર કર્ત્તવ્ય કે આધાર પર ઇસકા સમાધાન હોના ચાહિએ । ધર્મ, નીતિ, સામાજિક સમસ્યા તથા કાવ્ય કી ભી યે ઉસી અભેદાનુભવ કે માપદંડ સે નાપતે થે । પ્રેમલક્ષણ ભક્તિ કૂં યે અપરોક્ષ કૈવલ્ય જ્ઞાન કા પર્યાય માનતે થે । મણિલાલ કે પહુલે અદ્વૈત વેદાન્ત કો સમજને મેં લોગ બડી ભૂલેં કરતે થે; યહાં તક કિ યહ નીતિ ઔર ભક્તિ કે વિરુદ્ધ માના જાતા થા । મણિલાલ ને બડી

विद्वत्ता से अद्वैत के मूल सिद्धान्तों का प्रतिपादन किया और भ्रामक धारणा को दूर किया। उन्होंने कहा कि कर्महीनता और आलस्य शुद्ध वेदान्त नहीं हैं, बल्कि एक तामस मार्ग है। अपने तर्कों को एक कुशल वकील की भाँति उन्होंने उपस्थित किया और नवीन-प्राचीन दोनों प्रकार की विद्वत्ता से युक्त होने के कारण ये बड़े प्रभावशाली थे। इनके “सिद्धान्तसार” में भारतीय दर्शन का इतिहास है और आर्यधर्म की अलौकिक प्रतिष्ठा स्थापित है। “प्राण विनिमय” में इनके योग और मेस्मेरिज्म के अनुभव वर्णित हैं। इनके स्वतंत्र नाटक “कान्ता” की प्रशंसा इनके परम विरोधी श्री रमणभाई नील-कंठ ने भी की है। इस नाटक की कथावस्तु लेखक ने भूबड़ और जयशिखरी की प्रसिद्ध ऐतिहासिक घटना से ली है। इसमें कई विशेषताएँ हैं। इसके पद्यात्मक अंश भी बड़े आकर्षक हैं। इसकी कथावस्तु एक अंग्रेजी दुःखान्त नाटक से मिलती-जुलती है, किन्तु रूप एक संस्कृत नाटक-का सा है। “कुर्लीन कान्ता” नाम से यह नाटक खेला गया था। एक थियेटर कंपनी के मालिक की प्रार्थना पर लेखक ने दूसरा नाटक “नृसिंहावतार” लिखा था। कथावस्तु पुराणों से ली गयी है और इसमें दैवी चमत्कार भरे पड़े हैं।

मणिलाल गुजराती साहित्य के तीन प्रमुख निबंध-लेखकों में से एक माने गये हैं, और ऐसा मानना उचित ही है। दूसरे दो निबंधकार थे नर्मदाशंकर तथा कालेलकर। मासिक पत्र ‘मुदर्शन’ में प्रकाशित मणिलाल के लेखों का संग्रह ‘मुदर्शन गद्यावली’ में हुआ है। इसके सभी लेख सब प्रकार से सुन्दर हैं। छोटे-बड़े सभी निबंधों में विषय-प्रतिपादन-पूर्णता को पहुँचा हुआ है। इनके छोटे निबंध ‘वाल विलास’ में मंग्रहीत है, जो स्कूली लड़के और लड़कियों के लिए लिखे गये हैं और ‘मुदर्शन गद्यावली’ में बड़े निबंध हैं। ये निबंध विविध विषयों पर हैं। इनकी भाषा तीखी, पटुतापूर्ण और तर्क प्रधान है। यह उचित ही है कि ये गद्य के अधिपति माने जाते हैं।

‘मुदर्शन’ के संपादक की हैसियत से कई वर्षों तक ये गुजराती साहित्य के ग्रंथों की आलोचना करते रहे। अपनी आलोचनाओं में वे अपने संस्कृत, काव्य तथा अलंकारशास्त्र के ज्ञान का प्रदर्शन करते रहे। इनका अध्ययन गहन था और शैली विश्लेषणात्मक थी। ये अपने विचारों को बड़ी निर्भीकिता

से प्रकट करते थे तथा सबसे बड़ी विशेषता यह थी कि सभी का मूल्याकान ये अद्वैत भावना के आधार पर करते थे । किन्तु श्री रमणभाई की साहित्यिक आलोचनाओं में पाश्चात्य आलोचना-शैली एवं परपरा की जो झलक मिलती है, वह मणिलाल में नहीं पायी जाती ।

जीवन के अतिम काल में इन्होंने शोध-कार्य किया, विशेषकर वडौदा सरकार के लिए इन्होंने प्राचीन हस्तलिपियों की सूची तैयार की । इन्होंने कुछ सस्कृत ग्रथों का सपादन अथवा अनुवाद भी किया । भवभूति के नाटकों के अनुवाद बड़े ललित हैं । 'महावीर चरित' का इनका अनुवाद अभी भी अप्रकाशित है । लार्ड लिटन के उपन्यास 'जेनानी' के अनुकरण पर मणिलाल ने 'गुलाबसिंह' नाम का उपन्यास गुजराती में लिखा । यह अनुवाद नहीं है । यद्यपि मणिलाल अच्छी तरह जानते थे अनुकरण के लिए उन्होंने जिस उपन्यास को चुना है, वह प्रथम कोटि का नहीं है, फिर भी उन्होंने उसे चुना क्योंकि वह उनकी प्रकृति और उनकी विचार-पद्धति के अनुरूप था । मणिलाल के समय में ही उनका उपन्यास 'गुलाबसिंह' और गोवर्धनराम का 'सरस्वती चन्द्र दोनों विचार-प्रेरक ग्रथों में सर्वोत्तम माने जाते थे ।

काव्य-क्षेत्र में मणिलाल ने कई गीतों की रचना की है, जो लोकगीत और भजन हैं तथा सस्कृत छन्दों में बढ़ कुछ काव्य भी हैं । इन्होंने पृथ्वी छद का भी उपयोग किया है, जिसे बाद में बलवत्तराय ठाकोर ने अधिक प्रसिद्ध किया । बालाशकर के सपर्क के कारण मणिलाल में फारसी कविता का शैक भी था । इन्होंने लगभग १२ गजले लिखी हैं, जिनमें सूफियों का प्रेम निहित है । उनके कुछ आलोचकों ने यह सकेत किया है कि सूफीमत के माध्यम से वेदान्त दर्शन के मिद्दान्तों को प्रतिपादित करने का उनका प्रयास कृतिम था । श्री के० एम० जवेरी ने उनकी गजलों में दोष भी निकाले हैं । किन्तु मणिलाल के गीत और भजन पठनीय हैं, जिनमें काव्य-कल्पना एवं भावना हैं । कुछ गीतों से मणिलाल की प्रेम एवं अद्वैत की भावना का ठीक-ठीक परिचय मिलता है ।

मणिलाल का महत्त्व एक गद्य-लेखक तथा गभीर, दार्शनिक एवं चितनपूर्ण साहित्य के आलोचक की दृष्टि से बहुत अधिक है । उनका 'सिद्धान्तसार' इस भूमि के दार्शनिक चिन्तन का स्पष्ट वर्णन करता है । इन्होंने योग, अद्वैत,

मांडूक्योपनिषद् तर्क कीमुदी, स्याद्वाद आदि पर अंग्रेजी में लिखा है, तथा इनके लेख बड़ी रुचि के साथ यूरोप-अमेरिका में पढ़े जाते थे। सर एडवर्ड आरनाल्ड ने इनकी बड़ी प्रशंसा की है और लिखा है कि मणिलाल से संभाषण करना उनका सौभाग्य था। मणिलाल को भारत के परंपरागत ज्ञान पर बड़ा गर्व था और शास्त्रीय अध्ययन के कारण वे अपने मत को बहुत अच्छी तरह पुष्ट करते थे। उनके विचार उदार थे और उनके सभी लेखों में एकता का उद्देश्य रहता था। ऐसा कहा जाता है कि उनका उद्देश्य एक उपदेशक का था, न कि एक विद्वान् का। वे अपने को अभेदमार्ग-प्रवासी कहते थे। इसी विश्वास पर उनका सारा जीवन और कार्य व्यापार यहाँ तक कि साहित्यिक गतिविधि भी आधारित थी। ४१ वर्ष की अल्पायु में उनकी मृत्यु हो गयी, किन्तु इस छोटे जीवन में भी उन्होंने अपने साहित्यिक कार्यों से विशेषतः धार्मिक एवं दार्शनिक क्षेत्र में अपना महत्वपूर्ण स्थान बना लिया है।

अध्याय १४

नरसिंहराव और रमणभाई

नरसिंहराव

नरसिंहराव भोलानाथ दिवेटिया का जन्म १८५९ ई० में हुआ था। इनके पिता भोलानाथ अहमदाबाद के प्रार्थना-समाज के संस्थापक थे। परिवार अत्यन्त संस्कारी और शिक्षित था। नरसिंहराव ने प्रथम श्रेणी में बी० ए० पास किया और संस्कृत में प्रथम आने के कारण भाऊदाजी पुरस्कार प्राप्त किया। एम० ए० पास करने के पहले ही बंवई सरकार के कर-विभाग में उन्होंने नौकरी कर ली। कर-अधिकारी होने के कारण इन्हें अनेक स्थानों का भ्रमण करना पड़ा, जिससे प्रकृति के विविध रूपों के दर्शन तथा विभिन्न भाषा-भाषियों के संर्पक में आने का अवसर इन्हें मिला। प्रकृति के इस सूक्ष्म निरीक्षण का उपयोग इन्होंने एक कवि तथा भाषा-शास्त्री के नाते किया। सन् १९१२ में इन्होंने सरकारी नौकरी से अवकाश ग्रहण किया। सन् १९२१ में बंवई के एलफिस्टन कालेज में आप गुजराती के अवैतनिक प्राध्यापक हो गए। वहां रहकर आपने युवक विद्वानों को पढ़ाया, प्रेरणा दी और प्रोत्साहित किया।

नरसिंहराव एक प्रमुख साहित्यकार थे। वे कवि, आलोचक, दार्शनिक और गुजराती भाषा के अग्रगण्य भाषाशास्त्री थे। वे एक दृढ़ सुधारवादी भी थे, साथ ही साथ भगवान् पर उनका अटूट प्रेम और विश्वास था। उनका अध्ययन गहन था, उनकी स्मरणशक्ति तीव्र थी और सभी मामलों में वे विधि का पूर्ण-रूपेण पालन करना चाहते थे। एक प्राध्यापक की हैसियत से भी किसी उलझन या भाषा संबंधी प्रश्न के लिए कई घंटे बिता देने को तैयार थे और जबतक कोई समाधान न मिल जाता, तब तक उन्हें संतोष न होता था। प्रायः किसी कठिन वाक्य-विन्यास के संबंध में वे अपना अंतिम निर्णय तब तक स्थगित रखते थे, जबतक काशी में रहने वाले आनंदशंकर ध्रुव से पत्र द्वारा सम्मति न प्राप्त कर

लेते थे। नरसिंहराव सर रामकृष्ण गोपाल भडारकर के विद्यार्थी थे, जो 'संस्कृत स्टडीज इन वेस्टर्न इंडिया' के सबसे पुराने और प्रमुख सदस्य थे। उन्हीं से इन्हे संस्कृत भाषा के प्रति प्रेम तथा भाषा-विज्ञान के प्रति उत्कट रुचि प्राप्त हुई।

अपने पिता भोलानाथ तथा गुरु भडारकर की भाति नरसिंहराव भी प्रार्थना-समाज तथा सुधारवादी विचारों पर विश्वास रखते थे। जिस प्रकार गोवर्धन-राम और मणिलाल भारतीयता के कुछ अच्छे अगों की ओर—विशेषकर धर्म और दर्शन की बातों में—जनता का मन आकर्षित करने की चेष्टा कर रहे थे, उसी प्रकार नरसिंहराव और रमणभाई अपने-अपने ढग से हिन्दू धर्म तथा समाज की कुछ रीतियों की आलोचना कर रहे थे तथा सुधारवाद का प्रचार कर रहे थे। इस प्रकार नर्मदा शकर ने अपने आरभिक जीवन में जिस काम को आरभ किया था तथा अन्य लोगों ने भी जिसे अपनाया था, उसे नरसिंहराव ने आगे बढ़ाया।

नरसिंहराव कई काव्य-सग्रह के रचयिता हैं, वे हैं 'कुमुममाला', 'हृदयवीणा' 'नपुर झकार', 'स्मरण सहिता', तथा 'वुद्धचरित'। उनकी गद्य-रचनाएँ हैं—'मनोमुकुर' (४ भागों में), 'स्मरण मुकुर', 'विवर्तलीला' 'अभिनय कला' और 'नरसिंह रावनी रोजनीशी'। बवई विश्व विद्यालय में इन्होंने 'विल्सन फाइल-लाजिकल लेक्चर्स' नाम से भाषा-विज्ञान पर अप्रेजी में कई भाषण दिए, जिनका सग्रह 'गुजराती लैवेज ऐड लिटरेचर' (गुजराती भाषा और साहित्य) नाम से हुआ है। वही इन्होंने 'ठक्करजी वसनजी लेक्चर्स' के अतर्गत भी कई भाषण दिये।

नरसिंहराव का प्रथम काव्य-सग्रह 'कुमुममाला' सन् १८८७ई० में प्रकाशित हुआ था। इसका प्रभाव कुछ विचित्र पड़ा। एक आर रमणभाई जैसे आलोचकों ने इसे मरुभूमि का हरा-भरा स्थान बताकर प्रेमानंद तथा अप्रेज कवि वायरन से भी अधिक श्रेष्ठ समझा। किन्तु दूसरी ओर कुछ आलोचकों ने इसे 'गोल्डेन ट्रेजरी' के चतुर्थ भाग का—विशेषकर वर्ड्सवर्थ की कविताओंका—अनुकरण-मात्र माना। फिर भी अधिकाश ने, जिनमें निष्पक्ष आलोचक आनंदशकर जैसे भी हैं, इस सग्रह की सराहना की है। पश्चिम से प्रभावित आधुनिक कविता यद्यपि नर्मदाशकर के समय में ही आरभ हो गयी थी, किन्तु इसका कलात्मक रूप प्रथम बार नरसिंहराव की रचनाओं में ही पाया गया। एक आलोचक ने

ઇન્હે આધુનિક કવિતા કી ગગોત્રી માના હૈ, દૂસરે ને શકુતલા રૂપી આધુનિક કવિતા કા કણ્વ ઇન્હે કહા હૈ। ઇની રચનાઓ કે અતર્મુખી તત્ત્વ ભાવ ને રમણ-ભાઈ કો ઇતના પ્રભાવિત કિયા કિ ઉન્હોને લિખા, “ઉત્તમ કાવ્ય ‘ગીત-કાવ્ય’ હૈ, ઇસમે અતર્મુખી તત્ત્વ તથા ભાવો કી પ્રમખતા હોની હી ચાહિએ।”

નરસિહરાવ ને બડી સુન્દરતા સે કાવ્ય મે અતર્મુખી તત્ત્વ પ્રવિષ્ટ કિયા હૈ। મહાન् એવ ગૌરવપૂર્ણ વિષયો મે, પ્રાકૃતિક સૌદર્ય કી અભિવ્યક્તિ મે, કાવ્યાત્મક ચિત્તન મે તથા અન્તર્દ્વંદ્વો કે ચિત્રણ મે ઇનકા મન વિશેષ રૂપ સે લગતા થા। ‘સ્મરણ સહિતા’ મે—જો ઉનકે પુત્ર કી મૃત્યુ પર લિખા શોકગીત હૈ—કરુણા, વિશ્વાસ, આત્મસયમ, માનવ-ગૌરવ, પ્રભુ-સમર્પણ આદિ તત્ત્વ બડી સુન્દરતા કે સાથ સન્નિવિષ્ટ કિયે ગયે હૈ ઔર વસ્તુત સમસ્ત ભારતીય સાહિત્ય મે ઇસ રચના કા એક વિશિષ્ટ સ્થાન હૈ। ઇનમે સે કઈ તત્ત્વ ગુજરાતી સાહિત્ય મે પહલી વાર સન् ૧૮૮૭ ઈં મે વે લાયે।

ઇન્હોને આન્તરિક સંદર્ભ કે સાથ-સાથ કાવ્ય મે કલ્પના તથા વિચાર કા પ્રવેશ કરાયા, ઇનકા પ્રસ્તુતીકરણ કલાત્મક હૈ, ભાવો કે ઉપયુક્ત શબ્દો કે ઉપયોગ હુઆ હૈ ઔર છન્દ ભી કાવ્ય-વિષય કે ઉપયુક્ત ચુના ગયા હૈ। યે એસી વિશેપતાએ હૈ જો ઇનકે પૂર્વવર્ત્તી કવિયો મે કુછ અશો તક નહી પાયી જાતી થી। પહલી વાર ઇન વિશેપતાઓ કો પ્રકટ કરને કે કારણ હી ઇન્હે આધુનિક કાલ કે સંચે માર્ગ-દર્શક હોને કા ગૌરવ પ્રાપ્ત હુઆ।

‘કુસુમ માલા’ કા પ્રધાન વિષય હૈ પ્રકૃતિ ઔર પ્રેમ। ઇસકે ગીત ઉસ સમય કે હૈ, જવ કવિ તરુણ થા। ઇસીલિએ યે ગીત કવિ કે તરુણ ઉત્સાહ એવ જીવન કે આનદ કા આભાસ દેતે હૈ। શીଘ્ર હી ઇન ગીતો ને શિક્ષિત વ્યક્તિયો કો આર્કાંધિત કિયા। દૂસરા કાવ્ય-સગ્રહ થા ‘હૃદય-વીણા’। જૈસા કિ નામ સે હી સ્પષ્ટ હૈ, કવિ કા મન પ્રકૃતિ સે હટકર હૃદય કી ગહન ભાવનાઓ કી ઓર મુડ ગયા। ઇસી સગ્રહ મે કુછ ખડ કાવ્ય ભી હૈ। ઇસમે આયે હુએ વિષયો કા ક્ષેત્ર ભી અધિક વિસ્તૃત હૈ। કઈ ગીતો મે ચિન્તન કા તત્ત્વ પ્રમખ હૈ, સાથ હી વિષાદ કી ભી ધ્વનિ હૈ। કવિ ને કુછ બહિર્મુખી કવિતાઓ કી ભી રચના કી હૈ। તૃતીય કાવ્ય-સગ્રહ ‘નૂપુર-દ્વારા’ મે કુછ અંચ્છે ખડકાવ્ય હૈ, જૈસે ‘ચિત્ર વિલોપન’ ઔર ‘તદ્ગુણ’। યહ ગ્રથ કવિ કી પરિપક્વ અવસ્થા કા લિખા હુઆ હૈ। ઇસમે

भी चिन्तन तत्त्व की प्रधानता है। कवि ने बुद्ध चरित की कुछ घटनाओं का वर्णन बड़े अनूठे ढग से किया है। 'बुद्धचरित' शीर्षक से इन कविताओं का सम्बन्ध हुआ है। 'स्मरण सहिता' कवि के ज्येष्ठ पुत्र की मृत्यु पर लिखा गया शोकगीत है, जिसमें दार्शनिक विचारों एवं भगवान् को भक्तिपूर्ण समर्पण की सहायता से असह्यवेदना का दमन करना बताया गया है। टेनीसन के 'इन मेमोरियम' के ढग पर यह एक करुणप्रशस्ति है। जीवन-मरण के गभीर प्रश्न पर काव्यात्मक ढग से इस पर विचार किया गया है। यह कवि की सर्वोत्तम कृति है और आधुनिक भारतीय साहित्य के उत्तम ग्रथों में से एक है।

यद्यपि नरसिंहराव के खड़ काव्यों की अपेक्षा कान्त के खड़ काव्य अधिक श्रेष्ठ है, किन्तु लघुगीतों में वे मबके आगे बढ़ गये हैं। उनका प्रकृति-प्रेम उन्हे वर्ड-सवर्थ की कविताओं से प्राप्त हुआ है। उनका लक्ष्य था अंग्रेजी-काव्य के कुछ श्रेष्ठ तत्त्वों का गुजराती साहित्य में समावेश करना। इस उद्देश्य में वे विशिष्ट प्रकार से सफल हुए हैं, किन्तु अपनी कुछ सीमाओं के साथ। उनकी सीमाएँ हैं—भाषा-शुद्धता एवं विशिष्ट शैली के प्रति रुचि, विषय एवं भावों की पुनरावृत्ति, विस्तार और परवर्ती कवियों की अपेक्षा भावों का कुछ सीमित प्रवाह।

गुजराती साहित्य में एक आलोचक के रूप में नरसिंहराव का स्थान बहुत ऊँचा है। उनका कहना था कि एक अच्छे आलोचक को कवि और विद्वान् होना ही चाहिए। कवि तथा आलोचक दोनों के पास प्रतिभा एवं कल्पना का होना आवश्यक है। कवि समन्वय करता है, और आलोचक विश्लेषण। उनकी साहित्यिक आलोचनाएँ 'मनोमुकुर' के ४ भागों में सगृहीत हैं। उनकी आलोचना-पद्धति इस प्रकार है—पहले वे पुस्तक के सब दोष सामने रखते हैं, फिर संक्षेप में पुस्तक की सामग्री देते हैं, अत में वे पुस्तक के कुछ गुणों और लेखक की विशेषताओं का विश्लेषण करते हैं। वे सहानुभूतिपूर्वक एक कलाकार की दृष्टि रखते हुए ग्रथ की अच्छाइयों पर प्रकाश डालते हैं। उनका विश्लेषण अत्यन्त सूक्ष्म और मर्मपूर्ण होता है, उनका मत सनु-लित और पाश्चात्य-साहित्यिक-आलोचना तथा सस्कृत-अल्कार-शास्त्र के सिद्धांतों के अनुकूल तर्कों पर आधारित होता है। उनके तर्क विद्वत्तापूर्ण

તथા જાનકારી દેનેવાલે હુંએ હુંએ। કભી-કભી આલોચિત પુસ્તક કે કુછ અંશોની વે વિસ્તૃત વ્યાખ્યા આરંભ કર દેતે હુંએ। નિસ્સન્દેહ એસા કરને મેં ઉનકા ઉદ્દેશ્ય રહ્તા હૈ કે કિસી વિશેષ અંશ કા રસ પૂર્ણતા પ્રકટ હો જાય। કિન્તુ યહ શૈલી ઉન્હોને ભાષ્યકાર કા રૂપ પ્રદાન કર દેતી હૈ। કઈ વાર ઉન્હોને અપની રચનાઓની તુલના દૂસરોની રચનાઓને મેં કરકે ઉદારતાપૂર્વક ઉનકી પ્રથમા કી હૈ। જવ વે દોપ નિકાલતે હૈ તો યહ કામ ભી પૂરી તરફ સે કરતે હૈ। વર્ણ-વિન્યાસ, વ્યાકરણ, શબ્દ-પ્રયોગ તથા ભાપા-શુદ્ધના કે વિષય મેં યે વહુત કદ્વાર હૈ। કભી-કભી લંબે ઔર સૂક્ષ્મ વિચારોની મેં યે અનુપાત ખો વૈઠતે હૈ, જિસસે સંસ્કૃત કે પ્રભિદ્ધ ભાષ્યકારોની સ્મરણ હો જાતા હૈ। એસી દશા મેં ઇનકી શૈલી રૂધ્ધ, ઉદ્ઘરણવહુલા, વિષમ ઔર વિસ્તારપૂર્ણ હો જાતી હૈ। તવ એક નિવંધ કે ગુણ ઉસમે નહીં રહ જાતે। યે વિવાદોની કે બડે પ્રેમી હૈ ઔર બડે ઉત્સાહ તથા નિશ્ચિત મત સે ઉનમે ભાગ લેતે હૈ। ઇસકે લિએ વે વડી વિદ્વત્તાપૂર્ણ તૈયારી કરતે હૈને। ઉત્તર રામચરિત, વિલાસિકા, જમાજીયન્ત, ગુજરાત નાથ પર ઉનકે આલોચનાત્મક નિવંધ; અસત્ય ભાવારોપણ, અસંભવ, સંગીતકાવ્ય, મુક્ત છંદ આદિ પર ઉનકે વિચાર તથા નવલરામ, નારાયણ હેમચન્દ્ર એવં અન્ય લોગોની વિષય મેં ઉનકે જીવન ચરિત સંબંધી લેખ ઉનકે એસે સાહિત્યિક કાર્ય હૈ, જિનમે ઉનકી પ્રતિભા કે દર્શાન હોતે હૈને। વે જવ કિસી પર આક્રમણ કરતે હૈ તો અથ્યન્ત નિર્ભીક હોકર। ઇન્હોને પ્રમાણસહિત સિદ્ધ કર દિયા કે પ્રેમાનંદ કે લિખે હૃણ કહે જાનેવાલે નાટક વસ્તુતઃ પ્રેમાનંદ દ્વારા લિખિત ન હોકર ઇધર હાલ કે લિખે હૃણ હુએ હૈને। જ્ઞાન વાલ ઉપનામ સે ઇન્હોને ‘ચર્ચાપત્ર’ લિખા થા।

‘સ્મરણમુકુર’ મેં ઉન્હોને કુછ ઉન વિશિષ્ટ વ્યક્તિયોની કે સ્મૃતિ-ચિત્ર દિયે હૈ, જિનકે સંપર્ક મેં વે જીવન કાલ મેં આયે થે। યે લેખ અંતર્મુખી દૃપ્તિ સે લિખે ગયે હૈ ઔર ઉન વ્યક્તિયોની સે સમ્વાન્ધિત પૂર્ણ સામગ્રી મિલને કી આશા ઇન લેખોને સે નહીં કી જા સકતી। ઇસ કૃતિ સે ઉનકે સમય કે સમાજ પર પ્રકાશ પડતા હૈ ઔર કુછ રચિકર વિસ્તૃત બાતોને હુંએ। યે લેખ કુછ હલકી ઔર વર્ણનાત્મક શૈલી સે લિખે ગયે હુંએ। સબ મિળાકર કહ સકતે હુંએ કે લેખક ને શબ્દ-ચિત્ર કે લિએ ચુને હૃણ વ્યક્તિયોની સે પ્રત્યેક કે સાથ ન્યાય કિયા હૈ। ઇનકી ‘વિવર્તલીલા’ નાયે ઢંગ પર લિખી હુર્દી હુર્દી હૈ। યહ નિવંધ કી શૈલી મેં ન હોકર અસમ્બદ્ધ ડાયરી કે રૂપ

मे है, जिसमे दार्शनिक तथा कल्पनाप्रधान विचार है। आदि से लेकर अत तक लेखक का ईश्वर के प्रति विश्वास इसमे स्पष्ट है। उचित उदाहरणों के साथ गभीर विषयों पर लेखक ने मुक्त एवं तीखी शैली से विचार किया है। इनके 'अभिनय करा' मे गुजराती रागमच की वर्तमान और भावी स्थिति पर शास्त्रीय ढग से विचार किया गया है। बबई विश्वविद्यालय मे इन्होने ठक्कर व मनजी भाषणमाला के अतर्गत कुछ भाषण दिये, जिनमे कुछ मध्यकालीन कवि, जैसे नरसिंह और अखो आदि के विषय मे विस्तारपूर्वक कहा।

नरसिंहराव की प्रमुख रूपाति अपने समय के एक विशिष्ट भागाशास्त्री के रूप मे अधिक है। अपने पूर्ववर्ती विद्वानों की अपेक्षा ये कही अधिक श्रेष्ठ और सक्षम है। इनके पहले जलाल कालीदास शास्त्री ने सन् १८६६ मे 'गुजराती भाषा नो इतिहास' तथा १८७० मे 'उत्सर्गमाला' लिखा था और नवलराम ने १८८७ मे 'व्युत्पत्ति पाठ' लिखा किन्तु ये ग्रथ उच्च शास्त्रीय परीक्षा मे खरे नहीं उतरे। ये ग्रथ तो बस आरभ के मार्गदर्शक प्रयत्न के रूप मे है। नर्मदाशकर ने 'नर्म व्याकरण' और 'नर्मकोश' की रचना की। नरसिंहराव ने सम्कृत, प्राकृत, अपभ्रश और पुरानी तथा आधुनिक गुजराती का गहन अध्ययन किया था, साथ ही उन्होने पश्चिम की ऐतिहासिक, आलोचनात्मक तथा तुलनात्मक शैली का भी ज्ञान प्राप्त किया। ये डा० आर० जी० भडारकर के शिष्य थे, जिनसे इन्हे सम्कृत और भाषा शास्त्र का प्रेम मिला। इन विषयों से इन्हे इतना प्रेम था कि इन्होने लगभग सारा जीवन इनमे विना दिया। भाषा शास्त्र सबधी इनके सिद्धान्त नियत्रित एवं तर्कपूर्ण थे। सन् १९०५ मे इन्होने वर्ण विन्यास के सबध मे १०० से अधिक पृष्ठों का एक विस्तृत निवध लिखा था। जीवन भर ये अपने प्रिय विषय के सबध मे अथक परिश्रम तथा लगन से काम करते रहे। इन्होने 'विल्सन भाषा शास्त्रीय व्याख्यान माला' के अतर्गत गुजराती भाषा और साहित्य पर कुछ भाषण दिये, जो दो भागो मे प्रकाशित हुए। इस कार्य ने इन्हे भारत के एक प्रमुख भाषाशास्त्री का पद दे दिया। इन्होने प्रतिमप्रसारण के नियमों पर, अनुस्वार के उच्चारण पर, विवृत-अर्व विवृत तथा ए० ओ के सवृत्त पर, व्यस्त और समस्त अवस्थाओं पर बड़ी योग्यतापूर्वक विचार किया। भाषा को शुद्ध रखने की दिशा मे इनका बहुत बड़ा योग है। इनकी आयु दीर्घ

થી, અતઃ એક ભાષા-શાસ્ત્રી કી દૃષ્ટિ સે ભાષા કે સ્વરૂપ-નિર્માણ કા અવલોકન તથા એક આલોચક કી દૃષ્ટિ સે મહારથી કી ભાંતિ અન્ય સાહિત્યિક ગ્રંથોં કા આગમન દેખતે રહે ।

રમણભાઈ

સર રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ કા જન્મ સન् ૧૮૬૮ મેં હુआ થા । કાલેજ મેં યે એક અચ્છે વિદ્યાર્થી થે ઔર ઇનકી શૈક્ષણિક સ્થિતિ બડી આશાપૂર્ણ થી । યે બંબાઈ કે એલફિસ્ટન કાલેજ મેં પઢતે થે । ઇનકે પિતા મહીપતરામ પ્રાર્થના સમાજી તથા સુધારવાદી થે । બી.૦.૪.૦ પાસ હોતે હી રમણભાઈ કો ‘જ્ઞાનસુધા’ કે સંપાદક કી જગ્હ મિલી । ‘જ્ઞાનસુધા’ પ્રાર્થનાસમાજ કા પાદ્ધિક પત્ર થા, જો અહૃમદાવાદ સે ગુજરાતી મેં પ્રકાશિત હોતા થા । કાલેજ કે દિનોને ઇન્હોને ‘કવિતા ની ઉત્પત્તિઅનેસ્વરૂપ’ શીર્ષક સે એક વિદૃત્તાપૂર્ણ લિખિત ભાષણ પડા થા । યે ન્યાયાલય મેં સરિશ્ટેદાર ફિર ઉપન્યાયાધીશ હુએ તથા અંત મેં એક વૈધાનિક વકીલ બનકર જીવન વિતાને લગે । ઇનકી પ્રથમ પત્ની કા દેહાન્ત હો ગયા ઔર તબ ઇન્હોને લેડી વિદ્યાગીરી કે સાથ વિવાહ કિયા, જો ગુજરાત કી સર્વપ્રથમ બી.૦.૪.૦ પાસ મહિલા થીં । ઇનકા દૂસરા વિવાહ બડા સુખપ્રદ રહા । વિદ્યાગીરી ભી અપને ઢંગ કી સમાજ તથા સાહિત્ય ક્ષેત્ર કી એક પ્રમુખ મહિલા થીં । અપને પિતા કી ભાંતિ રમણભાઈ ભી સુધારવાદી થે ઔર સમાજસેના કી ઓર ઉનકા જ્ઞુકાવ થા । ઉન્હોને નગરપાલિકા કે મામલોને મેં ભાગ લેના આરંભ કિયા ઔર ઉસકે મંત્રી બન ગયે, બાદ મેં સભાપતિ હુએ । કઈ વર્ષોં તક યે સામાજિક સેવા કરતે રહે ।

યે શિક્ષા-શાસ્ત્રી, સમાજ-સુધારક, સંપાદક, સાહિત્યિક વ્યક્તિ, જન-નેતા તથા ધાર્મિક વિશ્વાસ કે મનુષ્ય થે । ચૂંકિ પ્રાય: સભી પ્રધાન ક્ષેત્રોં મેં ઇન્હોને કાર્ય કિયા ઔર લગભગ આધી શતાબ્દી તક વિભિન્ન પ્રકાર કી સેવાએ ઇન્હોને કીં, અત: આનન્દ શંકર ધ્રુવ ને જો ઇન્હોને ગુજરાત કા ‘સકલ પુરુષ’ કહા હૈ, યહ ઉચિત હી હૈ । .

ઇનકી સાહિત્યિક આલોચનાઓં કે નિવંધોની સંગ્રહ ‘કવિતા અને સાહિત્ય’ નામ સે ૪ ભાગોને પ્રકાશિત હુઆ હૈ । ધર્મ તથા સમાજ વિષય પર લિખે ગયે

निबधो का सग्रह 'धर्म अने समाज' शीर्षक से २ भागों में हुआ है। ये 'भद्रभद्र' तथा 'हास्य-मदिर' उपन्यासों के प्रणेता भी हैं, जो हास्यरस से पूर्ण हैं। इन्होंने एक नाटक लिखा है 'राईनो पवेत' तथा कुछ कविताएँ भी लिखी हैं। प्रार्थना-समाजी तथा सुधारवादी पत्र 'ज्ञानसुधा' के सपादक की हेमियत से ये आर्यधर्म-प्रचारक 'सुदर्शन' के सपादक मणिलाल के साथ अनेक विषयों पर विवाद करते रहे। विवाह मबधी समतिवय के प्रश्न पर बड़ा कटु विवाद चला था। एक वकील होने के कारण रमणभाई अपनी पूर्ण योग्यता और विद्वत्ता के साथ अपने सबल तर्कों को बराबर उपस्थित करते थे। अपने 'भद्रभद्र' हास्यरसपूर्ण एवं व्यग्यात्मक उपन्यास में भी रमणभाई ने समाज के प्राचीनतावादी अग पर बड़े तीखे कटाक्ष किये हैं। पहले यह उपन्यास 'ज्ञानसुधा' में धारावाही रूप से निकला था, बाद में पुस्तकाकार प्रकाशित हुआ। हास्यरस से जनता का मनोरजन करने के कारण यह उपन्यास बहुत अधिक जनप्रिय और प्रख्यात हुआ। इसे लिखने में लेखक ने डान किवक्जोट के ग्रथ तथा डिकेन के 'पिकविक पेपर्स' से प्रेरणा प्राप्त की थी। इस समस्त पुस्तक का मूल स्रोत वैयक्तिक मनभेद है और कुछ विशिष्ट व्यक्तियों पर आक्रमण करने के उद्देश्य से यह लिखी गयी है। भद्रभद्र पात्र वेदजडता का प्रतिनिधित्व करता है, जो अत्यन्त प्राचीनतावादी और कट्टर है तथा जो उचित अथवा अनुचित सभी अवसरों पर बड़ी कठिन एवं असतुलित सस्कृत-गर्भित भाषा बोलता है। वह अनोखे तर्कों से कुछ प्राचीन रीतियों को पुष्ट करता है। यहाँ लेखक कुछ तो मणिलाल द्वारा आर्यधर्म के समर्थन का उपहास करता है और कुछ मनसुखराम की सस्कृतगर्भित भाषा पर कटाक्ष करता है। मणिलाल की मृत्यु के बाद उनके काम को आनदेशकर ध्रुव ने गभीरतापूर्वक जारी रखा और वे 'सुदर्शन' के सपादक हो गये। उन्होंने 'भद्रभद्र' की बड़ी कड़ी आलोचना की है। उन्होंने लिखा है कि रमणभाई ने केवल मणिलाल तथा दूसरों पर कटाक्ष करने के लिए हिन्दू धर्म के कुछ गभीर और मर्यादित विषयों का उपहास किया है, जिन पर बड़ी गभीरता और मर्यादा के साथ उच्चस्तर पर विचार होना चाहिए था। उन्होंने यह भी कहा है कि किसी का किसी से निर्गुण या सगुणमत पर व्यक्तिगत मतभेद हो सकता है, किन्तु किसी को द्वैत या अद्वैत मत का इस प्रकार उपहास करने का अधिकार

नहीं है, जैसाकि इस उपन्यास में बहुत ओछेपन के साथ किया गया है। देखा जाय तो मणिलाल ने ही वेदान्त को सर्वसाधारण के समझने योग्य उपस्थित किया फिर उनकी सेवाओं की प्रशंसा करने के बजाय उन पर छींटा कसना उनके प्रति धोर अन्याय है। उपन्यास में प्राचीनतावादियों को नशेवाज बताया गया है, किन्तु यही दुर्गुण मुधारवादियों में बहुत बड़े अंश में था। इसमें ऐसी घटनाओं का वर्णन है, जिनमें हास्य और व्यंग्य उच्चतम कोटि से लेकर निकृष्टतम कोटि तक का पाया जाता है। कुछ आलोचकों ने तो इस उपन्यास को बहुत अनावश्यक लंबा बताया है, जिसके उत्तर भाग में रुचि मन्द पड़ जाती है। किन्तु जब यह उपन्यास प्रकाशित हुआ था, उस समय यह बड़ा मनोरंजक पाया गया था, क्योंकि हास्य और व्यंग्य का यह पहला ही उपन्यास था। 'भद्रभद्र' के अनुकरण पर नरसिंहराव ने 'उत्तर भद्रभद्र' की रचना की, किन्तु यह बड़ा क्षीण प्रयास था। रुढ़िवादियों ने इस व्यंग्य का उत्तर 'भद्रभ्रमण-मीमांसा' जैसे निबंधों से दिया। इस उपन्यास को प्रकाशित हुए कई दशक व्यतीत हो गये और मूल विवाद का वल भी समाप्त हो चुका है, किन्तु अब भी पढ़ने में यह बड़ा मनोरंजक है, क्योंकि हास्य-व्यंग की दृष्टि से इसके कई स्थानों पर रमणभाई की उत्कृष्टता दिखाई देती है।

'हास्य मंदिर' में रमणभाई ने कुछ हास्यात्मक खाके, कुछ संवाद और हास्य पर एक लंबा विद्वत्तापूर्ण निबंध दिया है। इसके कुछ अंश बहुत प्रसिद्ध हुए थे।

'मकरन्द' उपनाम से रमणभाई ने कुछ कविताएँ भी लिखी हैं। इन्होंने 'शोधमा' शीर्षक से एक और अपूर्ण कृति की रचना की है, जो साधारणकोटि की एक कहानी है। रमणभाई और नरसिंहराव दोनों मुधारवादी थे, किन्तु रमण-भाई केवल उपदेश देने में नहीं, वरन् व्यवहार में भी ऐसे थे। ये द्वैतमत को मानते थे और मायावाद तथा केवलाद्वैत सिद्धान्त के कटूर विरोधी थे। नरसिंहराव भी यद्यपि इसी मत पर विश्वास रखते थे, किन्तु दर्शन संबंधी उनके विचार कुछ उदार थे और इसका कारण सभवतः आनंदशंकर के साथ उनका सम्पर्क था, जिनके दर्शन संबंधी विचारों का तथा योग्यता का ये बड़ा आदर करते थे। रमणभाई वेदान्तियों को प्रच्छन्न नास्तिक कहते थे। पुनर्जन्म के सिद्धान्त पर उनका विश्वास नहीं था और पुराणों की वे कड़ी आलोचना करते थे। वे नीति-

पालन और एकमेव सर्वशक्तिमान् प्रभु की प्रार्थना-स्तुति पर बहुत बल देते थे। ये मूर्तिपूजा के विरोधी थे। 'धर्म अने समाज' शीर्षक से इनके धार्मिक निवंधों का संग्रह दो भागों में हुआ है।

रमणभाई ने एक नाटक लिखा था—‘राईनो पर्वत’। एक प्राचीन भवाई के एक अंश में वर्णित कथा वस्तु के आधार पर यह लिखा गया है। इस नाटक में लेखक ने एक मध्यकालीन विषय पर समाज की कुछ प्रमुख समस्याओं पर विचार किया है। लेखक का ईश्वर-विश्वास, उमसी के सत्यारूपता, नीति-शास्त्र, समाजमुदार के प्रतिलेखक की रुचि, विधवा-विवाह, महिला-सम्मान आदि विषय प्रमुखता के साथ इसमें लाये गये हैं। नायक एक हारे हुए राजा का पुत्र है; जो अपनी माँ के साथ एक गुप्त स्थान में छिपा हुआ था। विजयी राजा बूढ़ा था और एक दिन किसी एकांत स्थान में नायक उसका वध कर देता है। ऐसी योजना बनाई गई कि मृत राजा को आरोग्य लाभ करने के लिए किसी दूसरे स्थान पर गया हुआ घोषित कर दिया जायगा और ६ मास तक नायक मृत राजा का भेष बनाकर राजभवन में रहेगा। कुछ दिनों तक तो नायक ने ऐसा किया, किन्तु मृत राजा की रानी का पति बनकर उमसे अन्त तक नहीं रहा गया। किसी भी परिणाम की परवाह किये बिना वह गुप्त रहस्य प्रकट कर देता है। उसकी इस सत्य-प्रियता और उसके उच्चनैतिक सिद्धान्तों के कारण लोगों ने उसे अपना राजा मान लिया और मृत राजा की कन्या के साथ उसका विवाह हो गया, जो वाल-विधवा थी। मणिलाल के नाटक ‘कान्ता’ की भाँति यह नाटक भी कुछ शिष्ट नाटकों में एक है। रंगमंच की दृष्टि से पूर्ण उपयुक्त न होते हुए भी एक साहित्यिक कृति के रूप में इसका बहुत ऊँचा स्थान है। इसका कथानक सुन्दर, चरित्र-चित्रण उत्तम और कुछ काव्यांश श्रेष्ठ कोटि के हैं। मणिलाल के ‘कान्ता’ से ही लेखक ने प्रेरणा प्राप्त की थी। इस नाटक ने लेखक को साहित्य जगत् में एक ऊँचे आमन पर बैठा दिया और कई वर्षों तक यह स्कूल-कालेजों में पाठ्य पुस्तक के रूप में रहा।

साहित्यिक आलोचना-क्षेत्र में रमणभाई का योग बहुत बड़ा है। ऐसे निवंधों का संग्रह ‘कविता अने साहित्य’ नाम से चार भागों में हुआ है। विविधता और परिमाण दोनों दृष्टियों से इनकी कृतियां बड़ी महत्वपूर्ण हैं। कुछ पुस्तकों

નહીં હૈ, જૈસાકિ ઇસ ઉપન્યાસ મેં બહુત ઓછેણન કે સાથ કિયા ગયા હૈ। દેખા જાય તો મળિલાલ ને હ્રી વેદાન્ત કો સર્વસાધારણ કે સમજને યોગ્ય ઉપસ્થિત કિયા ફિર ઉનકી સેવાઓં કી પ્રશંસા કરને કે બજાય ઉન પર છીંટા કસના ઉનકે પ્રતિ ઘોર અન્યાય હૈ। ઉપન્યાસ મેં પ્રાચીનતાવાદીયોં કો નશેબાજ બતાયા ગયા હૈ, કિન્તુ યહી દુર્ગુણ સુધારવાદીયોં મેં બહુત બડે અંશ મેં થા। ઇસમેં ઐસી ઘટનાઓં કા વર્ણન હૈ, જિનમેં હાસ્ય ઔર વ્યંગ ઉચ્ચતમ કોટિ સે લેકર નિકૃષ્ટતમ કોટિ તક કા પાયા જાતા હૈ। કુછ આલોચકોંને તો ઇસ ઉપન્યાસ કો બહુત અનાવશ્યક લંબા બતાયા હૈ, જિસકે ઉત્તર ભાગ મેં રુચિ મન્દ પડ્ય જાતી હૈ। કિન્તુ જવ યહ ઉપન્યાસ પ્રકાશિત હુએ થા, ઉસ સમય યહ બડા મનોરંજક પાયા ગયા થા, કયોંકિ હાસ્ય ઔર વ્યંગ કા યહ પહ્લા હી ઉપન્યાસ થા। ‘ભદ્રભદ્ર’ કે અનુકરણ પર નરસિંહરાવ ને ‘ઉત્તર ભદ્રભદ્ર’ કી રચના કી, કિન્તુ યહ બડા ક્ષીણ પ્રયાસ થા। રૂઢિવાદીયોંને ઇસ વ્યંગ કા ઉત્તર ‘ભદ્રભ્રમણ-મીમાંસા’ જૈસે નિબંધોં સે દિયા। ઇસ ઉપન્યાસ કો પ્રકાશિત હુએ કઈ દશક વ્યતીત હો ગયે ઔર મૂલ વિવાદ કા વલ ભી સમાપ્ત હો ચુકા હૈ, કિન્તુ અવ ભી પડ્યને મેં યહ બડા મનોરંજક હૈ, કયોંકિ હાસ્ય-વ્યંગ કી દૃષ્ટિ સે ઇસકે કઈ સ્થાનોં પર રમણભાઈની ઉત્કૃષ્ટતા દિખાઈ દેતી હૈ।

‘હાસ્ય મંદિર’ મેં રમણભાઈને કુછ હાસ્યાત્મક ખાકે, કુછ સંવાદ ઔર હાસ્ય પર એક લંબા વિદ્વત્તાપૂર્ણ નિબંધ દિયા હૈ। ઇસકે કુછ અંશ બહુત પ્રસિદ્ધ હુએ થે।

‘મકરનદ’ ઉપનામ સે રમણભાઈને કુછ કવિતાએં ભી લિખી હૈનું। ઇન્હોને ‘શોધમા’ શીર્ષક સે એક ઔર અપૂર્ણ કૃતિ કી રચના કી હૈ, જો સાધારણકોટિ કી એક કહાની હૈ। રમણભાઈ ઔર નરસિંહરાવ દોનોં સુધારવાદી થે, કિન્તુ રમણ-ભાઈ કેવલ ઉપદેશ દેને મેં નહીં, વરન્ન વ્યવહાર મેં ભી ઐસે થે। યે દ્વાત્મત કો માનતે થે ઔર માયાવાદ તથા કેવલદ્વાત્ત સિદ્ધાન્ત કે કટૂર વિરોધી થે। નરસિંહ-રાવ ભી યદ્વાપિ ઇસી મત પર વિશ્વાસ રહ્યે થે, કિન્તુ દર્શન સંબંધી ઉનકે વિચાર કુછ ઉદાર થે ઔર ઇસકા કારણ સંભવત: આનંદશંકર કે સાથ ઉનકા સમ્પર્ક થા, જિનકે દર્શન સંબંધી વિચારોં કા તથા યોગ્યતા કા યે બડા આદર કરતે થે। રમણભાઈ વેદાન્તિયોં કો પ્રચ્છન્ન નાસ્તિક કહતે થે। પુનર્જન્મ કે સિદ્ધાન્ત પર ઉનકા વિશ્વાસ નહીં થા ઔર પુરાણોં કી વે કડી આલોચના કરતે થે। વે નીતિ-

पालन और एकमेव सर्वशक्तिमान् प्रभु की प्रार्थना-स्तुति पर बहुत बल देते थे। ये मूर्तिपूजा के विरोधी थे। 'धर्म अने समाज' शीर्षक से इनके धार्मिक निवंधों का संग्रह दो भागों में हुआ है।

रमणभाई ने एक नाटक लिखा था—'राईनो पर्वत'। एक प्राचीन भवाई के एक अंश में वर्णित कथा वस्तु के आधार पर यह लिखा गया है। इस नाटक में लेखक ने एक मध्यकालीन विषय पर समाज की कुछ प्रमुख समस्याओं पर विचार किया है। लेखक का ईश्वर-विश्वाम, उमसकी सत्यारूढ़ता, नीति-शास्त्र, समाजसुधार के प्रतिलेखक की रुचि, विधवा-विवाह, महिला-सम्मान आदि विषय प्रमुखता के साथ इसमें लाये गये हैं। नायक एक हारे हुए राजा का पुत्र है; जो अपनी माँ के साथ एक गुप्त स्थान में छिपा हुआ था। विजयी राजा बूढ़ा था और एक दिन किसी एकांत स्थान में नायक उसका वध कर देता है। ऐसी योजना बनाई गई कि मृत राजा को आरोग्य लाभ करने के लिए किसी दूसरे स्थान पर गया हुआ घोषित कर दिया जायगा और ६ मास तक नायक मृत राजा का भेष बनाकर राजभवन में रहेगा। कुछ दिनों तक तो नायक ने ऐसा किया, किन्तु मृत राजा की रानी का पति बनकर उमसे अन्त तक नहीं रहा गया। किसी भी परिणाम की परवाह किये बिना वह गुप्त रहस्य प्रकट कर देता है। उसकी इस सत्य-प्रियता और उसके उच्चनैतिक सिद्धान्तों के कारण लोगों ने उसे अपना राजा मान लिया और मृत राजा की कन्या के साथ उसका विवाह हो गया, जो वाल-विधवा थी। मणिलाल के नाटक 'कान्ता' की भाँति यह नाटक भी कुछ शिष्ट नाटकों में एक है। रंगमंच की दृष्टि से पूर्ण उपयुक्त न होते हुए भी एक साहित्यिक कृति के रूप में इसका बहुत ऊँचा स्थान है। इसका कथानक सुन्दर, चरित्र-चित्रण उत्तम और कुछ काव्यांश श्रेष्ठ कोटि के हैं। मणिलाल के 'कान्ता' से ही लेखक ने प्रेरणा प्राप्त की थी। इस नाटक ने लेखक को साहित्य जगत् में एक ऊँचे आसन पर बैठा दिया और कई वर्षों तक यह स्कूल-कालेजों में पाठ्य पुस्तक के रूप में रहा।

साहित्यिक आलोचना-क्षेत्र में रमणभाई का योग बहुत बड़ा है। ऐसे निवंधों का संग्रह 'कविता अने साहित्य' नाम से चार भागों में हुआ है। विविधता और परिमाण दोनों दृष्टियों से इनकी कृतियां बड़ी महत्वपूर्ण हैं। कुछ पुस्तकों

की आलोचना इन्होंने बड़ी मार्भिकता से की है, लेखकों का मूल्यांकन किया है, साहित्य की प्रवृत्ति का विवरण उपस्थित किया है और आलोचना-शास्त्र के सिद्धान्तों पर विचार प्रस्तुत किये हैं। काव्य-निर्माण के पूर्व कवि के हृदय में अन्तः क्षोभ का होना इनके मत से आवश्यक है। सर्वानुभवरसिक की अपेक्षा ये स्वानुभवरसिक काव्य को श्रेष्ठ मानते हैं। अलंकारशास्त्र के वर्णन में इन्होंने लिखा है कि रस काव्य की आत्मा है तथा इन्होंने संस्कृत-काव्यशास्त्र के सिद्धान्तों का पोषण किया है। पाश्चात्य आलोचनाशास्त्र का इन्होंने गहन अध्ययन किया था और विस्तार से उन पर विचार किया। हास्य रस पर इनका आलोचनात्मक निबंध पाश्चात्य साहित्य में पाये जानेवाले हास्यरस के प्रकारों पर प्रकाश डालता है, क्योंकि वहाँ इसका अधिक प्रचार है। इन्होंने ऐसे काव्य की आलोचना की है, जिसमें केवल शब्द चमत्कृति रहती है और भाव अथवा ऊर्मि-जैसे काव्य-गुणों का अभाव रहता है। इसीलिए इन्होंने नरसिंहराव को श्रेष्ठ कवि माना है और उनकी 'कुसुममाला' की बड़ी प्रशंसा की है किन्तु अन्त-मुखी कविता का महत्त्व उन्होंने आवश्यकता से अधिक बताया है और जैसा कि आनंदशंकर ने कहा है उन्होंने काव्य के दूसरे लक्षणों का महत्त्व पूरी तरह से समझा नहीं। इसमें सन्देह नहीं कि 'कुसुममाला', 'पृथ्वीराजरासो' तथा भोलानाथ के काव्यों का महत्त्व उन्होंने साहित्य-प्रेमी जनता के सामने प्रकट किया, किन्तु कहीं-कहीं उन्होंने बिना अनुपात के कृतियों की प्रशंसा की है। इनकी आलोचनाएँ लंबी हैं और नरसिंहराव या आनंद शंकर के समान संस्कृत-काव्यशास्त्र का ज्ञान भी इनका नहीं है। इनके कुछ विचार एवं विवेचन निरर्थक हैं। शैली की दृष्टि से भी इनकी आलोचना की जाती है। इतना होते हुए भी जिस काम को इन्होंने हाथ में लिया, उसके पक्ष में अच्छा काम किया। इनकी शैली सादी, स्पष्ट, तर्कपूर्ण और एक वकील के उपयुक्त है।

मणिलाल के साथ इनके लंबे-लंबे विवाद चलते रहे और इन विवादों ने गुजराती भाषा को निखार दिया। आलोचक के रूप में कई दृष्टियों से ये नवलराम की अपेक्षा एक श्रेष्ठ आलोचक थे। 'भद्रभद्र' और 'राई नो पर्वत' के लिए भी बहुत दिनों तक इनकी स्मृति बनी रहेगी।

अध्याय १५

केशवलाल और आनंदशंकर

केशवलाल

केशवलाल हर्षदराय ध्रुव का जन्म १८५९ में हुआ था। वचन से ही संस्कृत पढ़ने की रुचि उनमें थी और इस विषय में उन्हें अपने बड़े भाई हरी हर्षदध्रुव से प्रेरणा मिली। केशवलाल पहले एक स्कूल के हेडमास्टर थे, फिर गुजरात कालेज अहमदाबाद में गुजराती के प्रोफेसर हो गये। नरसिंहराव भोलानाथ दिवेटिया बंबई के एर्लिंफिस्टन कालेज में गुजराती के प्रोफेसर थे, केशवलाल ने इसी के समकक्ष अहमदाबाद में पद प्राप्त किया। प्राचीन गुजराती काव्य के क्षेत्र में इन्होंने बहुत अधिक मात्रा में शोध-कार्य किया तथा ऐसे कुछ काव्य-ग्रंथों का सम्पादन बड़ी कुशलता से किया। ये भाषाविज्ञान और पिंगल-शास्त्र के भी अच्छे ज्ञाता थे। प्रकृति की ओर से इन्हें काव्य-संबंधी प्रतिभा मिली थी, किन्तु अधिकतर इस प्रतिभा का उपयोग इन्होंने प्रसिद्ध संस्कृत ग्रंथों का गुजराती में कुशल अनुवाद करने में किया तथा प्राचीन एवं मध्यकालीन गुजराती साहित्य के ग्रंथों का शोध अथवा सम्पादन करने में भी अपनी प्रतिभा का उपयोग किया।

भालण की 'कादंबरी' का सम्पादन इन्होंने दो भागों में किया। इन्होंने 'पंदरमांशतकनां प्राचीन गुर्जर काव्यो', रतनदास के 'हरिश्चन्द्राख्यान' तथा अखो के 'अनुभव बिन्दु' का भी सम्पादन किया। इन सभी संपादित ग्रंथों में इन्होंने पाठ-भेद का सूक्ष्म निरीक्षण किया, पर्याप्त टिप्पणियाँ दीं और विद्वत्तापूर्ण प्रस्तावनाएँ लिखीं। इन्होंने कालिदास, विशाखदत्त, भास और हर्ष के संस्कृत ग्रंथों का गुजराती में अनुवाद किया। 'मुद्राराक्षस' का अनुवाद 'मेलनी मुद्रिका' नाम से तथा 'विक्रमोवर्षीय' का 'पराक्रमनी प्रसादी' नाम से किया। 'प्रधाननी प्रतिज्ञा', 'साचुं स्वप्न', 'मध्यम', 'प्रतिमा' तथा 'विन्ध्यवननी कन्यका' भास

તथા હર્ષ કે નાટકોં કે અનુવાદ હૈ। ઇન્હોને કવિ અમૃહ કા 'અમૃશતક એવું જયદેવ કા 'ગીતગોવિદ' ભી અનૂદિત કિયા। ઇન સભી કૃતિયોં મેં શબ્દ-ચયન કે વિપય મેં યે બડે સતર્ક ઔર સાવધાન રહે। યે અનુવાદ એસી કુશળતા સે હુએ હૈ કે એસા પ્રતીત હોતા હૈ માનો કલા એવં સૌન્દર્ય કા હમ મૂલ ગ્રંથ પઢ રહે હોય। ઇન સભી ગ્રંથોં કી ભૂમિકા મેં ઇન્હોને લેખક કે કાલ પર તત્કાલીન સામાજિક અવસ્થા પર તથા લેખક અથવા ગ્રંથ સે સંવંધિત અનેક વાતોં પર વિચાર કિયા હૈ। યે ભૂમિકાએ વિદ્વત્તાપૂર્ણ હૈન, જો ઇનકે પાંડિત્ય એવું અધ્યયન કા પરિચય દેતી હૈ। પ્રાય: ઇન્હોને અત્યન્ત સૂક્ષ્મતા તથા યોગ્યતા પૂર્વક નિર્જીવિ પાઠ્યેદાં-કો ભૂમિકાઓં મેં દિયા હૈ ઔર અન્ય હસ્તલિપિયોં મેં પાયે ગયે પાઠોં કો અસ્ત્વીકાર કરકે કર્દી સ્થળોં પર ઇન્હોને અપને અનુમાનિત પાઠ દિયે હૈ। કહી-કહીં તો ઇનકે અનુમાનિત પાઠ ઠીક હૈ, કિન્તુ વરાવર પાઠોં કા અનુમાન કરતે રહુને કે ઇનકે ઇસ સ્વભાવ કી આલોચના કુછ યોગ્ય વિદ્વાનોં ને કી હૈ, ક્યોંકિ કુછ અનુમાનિત પાઠોં કા કોઈ આધાર કિસી હસ્તલિપિ મેં નહીં મિલતા। ફિર ભી ઇનકે અનુવાદ એસે કલાત્મક તથા ઉચ્ચકોટિ કે હૈ ઔર ઇનકી ભાષા ઇનની મધુર ઔર મુહાવરેદાર હૈ કે ઇસ અનુવાદ-કાર્ય ને ઇન્હેં સાહિત્ય મેં વહી સ્થાન પ્રદાન કિયા, જો એક મૂલ ઔર સ્વતંત્ર લેખક કો પ્રાપ્ત હોતા હૈ। સંસ્કૃત નાટકોં મેં સંવાદોં કી ભાષા સંસ્કૃત ઔર પ્રાકૃત હૈ, કિન્તુ અપને અનુવાદોં મેં કેશવલાલ ને એસી ભાષા કા ઉપયોગ કિયા હૈ, જિસસે વિભિન્ન રંગ ઝલકતે હૈને ઔર સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃત કા અંતર સ્પષ્ટ હો જાતા હૈ। 'ગીતગોવિદ' કા ગુજરાતી રૂપાંતર અત્યન્ત સફલતાપૂર્વક હુએ હૈ ઔર કેશવલાલ મૂલ કૃતિ કી મધુરતા, અનુપ્રાસ એવું ગેયતા કો લાને મેં પૂર્ણ સફલ હુએ હૈને। 'અમૃશતક' કે પ્રત્યેક પદ મેં એક ભિત્તી શબ્દ-ચિત્ર હૈ, જિસમે પ્રેમભાવના કી વિભિન્નતા વર્ણિત હૈ। કેશવલાલ ને સભી સૂક્ષ્મ ભાવોં કો પ્રકટ કિયા હૈ ઔર કોમલ તથા મધુર શબ્દોં કે પ્રયોગ દ્વારા ઉન્હોને ગુજરાતી ભાષા કો સબલ એવં સક્ષમ બનાયા હૈ। કુછ અનુવાદ તો મૂલ સે ભી શ્રેષ્ઠ હુએ હૈને। ઉનકી ભૂમિકાઓં મેં એતિહાસિક સૂચનાએં તથા શોબ-કાર્ય બહુત ઉપયોગી સિદ્ધ હુએ હૈને। ભાલણ કી 'કાદમ્બરી' કા અનુવાદ ઇન્હોને આધુનિક ગુજરાતી મેં કિયા હૈ। અપની ટિપ્પણીયોં મેં ઇન્હોને જો ભાષાશાસ્ત્ર સંબંધી વિચાર ઉપસ્થિત કિયે હૈને, વે બડે મહત્વપૂર્ણ હૈને। અપને ગ્રંથ 'પદ રચનાની એતિ-

‘हासिक आलोचना’ में इन्होंने वैदिक काल से लेकर आज तक के छन्द का ऐति-हासिक विकास बताया है। उच्चारण पर इनके कुछ विद्वत्तापूर्ण लेख हैं, पुरानी गुजराती के व्याकरण के आलोचनात्मक पर्यावेक्षण के रूप में इनका ‘मुग्धावबोध औक्तिक’ है एवं ‘गुजराती भाषा अने साहित्य’ इनकी अन्य मूल्यवान रचना है। ‘साहित्य अने विवेचन’ शीर्षक से साहित्य तथा आलोचना संबंधी इनके निबंधों का संग्रह २ भागों में हुआ है। सन् १९०७ में बंबई में होनेवाले द्वितीय ‘गुजराती साहित्य परिषद्’ के ये अध्यक्ष थे और अपने अध्यक्षीय भाषण में इन्होंने साहित्य की प्रकृति पर विचार उपस्थित किये तथा गुजराती साहित्य को तीन युगों में विभक्त किया। १० से १४ वीं शताब्दी तक के काल को इन्होंने प्रथम युग, १५ से १७ वीं शताब्दी तक के काल को द्वितीय युग तथा उसके बाद के काल को तृतीय युग माना है।

साहित्यिक आलोचना-क्षेत्र में ये न केवल मंस्कृत-काव्य-शास्त्र के सिद्धान्तों के पक्ष में थे, वरन् अलंकार-छन्द संबंधी संस्कृत ग्रंथों में प्रयुक्त पारिभाषिक शब्द ग्रಹण करने पर भी जोर देते थे। नरसिंहराव भोलानाथ दिवेटिया ने अपने ‘प्रेमानन्दना नाटको’ नामक आलोचनात्मक निबंध में लिखा है कि प्रेमानंद द्वारा लिखित कहे जानेवाले नाटक उनके नहीं हैं, वल्कि बाद के लिखे हुए हैं। केशवलाल ध्रुव का संबंध पुरानी गुजराती के ग्रंथों के सम्पादन कार्य से था। अतः कई विडान् एसा संदेह करते हैं कि इन तथाकथित नाटकों को मिद्हस्त केशवलाल का सहयोग प्राप्त हुआ है। केशवलाल वरावर कहा करते थे कि ये नाटक मूलतः प्रेमानंद के ही हैं; उनके इस कथन से लोगों का सन्देह और भी दृढ़ हो गया।

आनन्दशंकर ध्रुव

आनन्दशंकर बापूभाई ध्रुव का जन्म १८६९ में हुआ था। इनके पिता वडे धार्मिक थे, अतः आस्तिकता और धर्मप्रियता के गुण इन्हें अपने पिता से प्राप्त हुए। पारंपरिक रीति से इन्हें संस्कृत की बहुत अच्छी शिक्षा मिली। पहले इन्होंने भास्कर शास्त्री से संस्कृत पढ़ी और बाद में मैथिल पंडितों से। इन्हीं विद्वानों की सहायता से इन्होंने संस्कृत साहित्य का आलोचनात्मक अध्ययन किया, जो विश्व विद्यालय के पाठ्य-क्रम में नहीं था। जैसे ही इनकी विश्व-

વિદ્યાલય કી શિક્ષા સમાપ્ત હુઈ, ઇનકો ગુજરાત કાલેજ, અહુમદાબાદ મેં સંસ્કૃત કા પ્રોફેસર નિયુક્ત કર લિયા ગયા। પહેલે ઇનકા વિચાર વકીલ બનને કા થા, કિન્તુ સંસ્કૃત કે પ્રોફેસર કા પદ સ્વીકાર કરને પર ઇન્હેં રાજી કર લિયા ગયા। કુછ સમય વાદ ઇન્હેં દર્શનશાસ્ત્ર પડાને કે લિએ ભી કહા ગયા। ઇસ વાત સે ઇન્હેં પૂર્વ ઔર પશ્ચિમ કે દર્શન કા આલોચનાત્મક, ઐતિહાસિક તથા તુલનાત્મક અધ્યયન કરના પડા। સંસ્કૃત કે પ્રકાંડ પંડિત તથા અદ્વૈત વૈદાન્તી હોને કે કારણ આનન્દશંકર મળિલાલ કે નિકટ સમર્પક મેં આયે। આનન્દશંકર લિખતે હૈ કિ બી. એ. પાસ કરને કે બાદ ઇન્હોને મળિલાલ કા 'સિદ્ધાન્તસાર' પડા ઔર ઉસકા ઇતના પ્રભાવ ઇનકે ઊપર પડા કિ યે એક બૈઠકી મેં હી સારા ગ્રંથ સમાપ્ત કર ગયે। યે મળિલાલ કી ઓર આકર્ષિત હુએ તથા ઉન્હેં 'પ્રિયંવદા' એવા 'મુદર્શન' કે પુરાને અંક બી.૦ પી.૦ સે ભેજને કે લિએ લિખા। મળિલાલ ને ઇનકી ગંભીરતા તથા ઉત્સાહ કો દેખકર ઉન અંકોં કો ઉપહાર સ્વરૂપ ભેજા। મળિલાલ કે સાથ ઇનકી યહ ઘનિષ્ઠતા સાત વર્ષો તક ચલી। ઇસકે બાદ મળિલાલ કી મૃત્યુ હો ગયી। ઇસકે બાદ 'મુદર્શન' કા સમ્પાદન-ભાર આનન્દશંકર કો વહન કરને કે લિએ કહા ગયા। અભી તક ઇસકા સમ્પાદન મળિલાલ કર રહે થે। ઇન્હોને ઉસે સ્વીકાર કિયા ઔર દો વર્ષોને બાદ ઇન્હોને એક અપના પત્ર 'વસન્ત' નામ મે પ્રકાશિત કિયા, જિસકા સમ્પાદન યે કર્દી સાલોં તક કરતે રહે।

સન् ૧૯૧૯ મેં આનન્દશંકર કી નિયુક્તિ હિન્દુ વિશ્વવિદ્યાલય કાશી મે પ્રો-વાઇસચાંસલર કે પદ પર હુઈ। અતઃ યે અહુમદાબાદ સે બનારસ ચલે ગયે। ઇસ ઉચ્ચ પદ પર રહકર વર્ષોની ઇન્હોને શિક્ષા સંબંધી બહુત બડી સેવાએ કોં ઔર વહીનું સે અવકાશ ગ્રહણ કરને પર યે અહુમદાબાદ મેં જાકર બસ ગયે। કુછ સમય કે લિએ 'વસન્ત' કા સમ્પાદન ઇન્હોને રમણભાઈ નીલકંઠ કો સૌંપ દિયા થા, કિન્તુ કુછ વર્ષોની બાદ યે ફિર 'વસન્ત' કા સમ્પાદન કરને લગે। સન् ૧૯૪૨ મેં અહુમદાબાદ મેં ઇનકી મૃત્યુ હો ગયી।

આનન્દશંકર પંડિત-યુગ કે એક વિશિષ્ટ ઔર પ્રતિભાશાલી પ્રતિનિધિ થે। સંસ્કૃત ઔર દર્શનશાસ્ત્ર કે વે એક પ્રકાંડ પંડિત ઔર યોગ્યતમ પ્રાધ્યાપક થે। 'મુદર્શન' તથા બાદ મેં 'વસન્ત' કે સમ્પાદક કે રૂપ મેં ઉનકી સેવાએ અનુપમ હૈનું। વે મળિલાલ કે ઉત્તરાધિકારી થે। શિક્ષા-કેન્દ્ર વારાણસી મેં રહકર ઉન્હેં

एक उत्तम अखिल भारतीय प्राचीन विद्या विशारद के रूप में रुद्धाति मिली। दर्शनशास्त्र, धर्म, नीति, साहित्य, इतिहास तथा सामाजिक एवं राजनीति की प्रमुख समस्याओं के विषय में इनका अध्ययन अत्यन्त गहन और अद्भुत था। अपने निबंधों, टिप्पणियों और सम्पादकीय लेखों में इन्होंने इन विषयों पर अनेक दृष्टियों से विचार किया है। इनकी भाषा गंभीर, चितनपूर्ण और शिष्ट है और इनके विस्तृत अध्ययन तथा विद्वत्ता का परिचय देती है। इनकी शैली मिताक्षरी है, जो अर्थपूर्ण तथा विषयानुकूल है। यद्यपि इन्होंने संस्कृत शब्दों का अधिक प्रयोग किया है, किन्तु शैली तनिक भी आक्रमणात्मक नहीं है और पाठक के मन में यह भाव उत्पन्न नहीं करती कि लेखक अपनी विद्वत्ता का प्रदर्शन करना चाहता है। संस्कृत और अंग्रेजी साहित्य का इनका अध्ययन बड़ा गहन, विस्तृत और बहुमुखी था। यद्यपि ये शंकरमत के केवलाद्वैत सिद्धान्त के लिए मणिलाल को पसंद करते थे, किन्तु इन्हें अन्य दर्शनों में भी गुण दिखाई पड़ते थे और किसी भी सिद्धान्त को हीन दृष्टि से नहीं देखते थे। इनका कहना है कि सभी दर्शनों का अपना-अपना एक उचित स्थान है। इन दर्शनों के परस्पर विरोध की व्याख्या ये दो प्रकार से संभव मानते थे। ये कहते थे कि एक तो इनका विरोध प्राचीन दृष्टिकोण से अधिकार-भेद द्वारा समझा जा सकता है और दूसरे नवीन दृष्टिकोण से ऐतिहासिक ढंग द्वारा अर्थात् किसी आचार्य ने तत्कालीन देश-काल की परिस्थिति के कारण ही किसी विशेष सिद्धान्त पर जोर दिया है, और ऐसा करना आवश्यक था। अब इन विवादों की शक्ति और आवश्यकता क्षीण हो चुकी है, क्योंकि परिस्थिति में बहुत बड़ा परिवर्तन हो गया है। विभिन्न दर्शनों एवं संप्रदायों के अनुयायियों को अत्यन्त सूक्ष्म अन्तरों पर ध्यान न देना चाहिए, किन्तु किसी दर्शन के आधारभूत तत्त्व पर विचार करना चाहिए।

धर्म, दर्शन और साहित्यिक आलोचना के क्षेत्र में आनन्दशंकर का बड़ा महत्वपूर्ण योगदान है। 'वसन्त' में प्रकाशित उनके लेखों का संग्रह इन चार ग्रंथों में हुआ है—'काव्य तत्त्व विचार', 'साहित्य विचार', 'दिग्दर्शन' तथा 'विचार माधुरी'। इन चार पुस्तकों में विभिन्न विषयों पर उनके चितनपूर्ण लेख हैं। उन्होंने 'नीति-शिक्षण', 'धर्म-वर्णन', 'हिंदू धर्म' एवं 'हिंदू धर्मनी वाल-पोथी' भी लिखी है। इन पुस्तकों में इन्होंने हिंदूधर्म के स्वरूप का वर्णन किया

है और संसार के प्रमुख धर्मों से इसकी तुलना की है। 'आपणो धर्म' में इनके कुछ महत्वपूर्ण दार्शनिक और धार्मिक लेखों का संग्रह है।

आनन्दशंकर की आलोचना में संतुलन बरावर पाया जाता है। यह कार्य करते समय में कभी क्षुब्ध नहीं हुए। किसी मत की चरमसीमा तक पहुँचने को ये बरावर बचाते रहे। इनकी रुचि सदा विचार-सामञ्जस्य की ओर रही है। अपने प्राचीन साहित्य और दर्शन के विस्तृत अध्ययन का उपयोग इन्होंने बरावर किया है। पाश्चात्य साहित्य तथा दर्शन के अध्ययन के बल पर इन्होंने पूर्व के धर्म, दर्शन और काव्यशास्त्र के सिद्धान्तों पर नयी दृष्टि से विचार किया है इतिहास के विद्यार्थी होने के कारण ये प्रत्येक प्रश्न पर ऐतिहासिक दृष्टिकोण से भी विचार करते थे। केवल साहित्य की दृष्टि से नहीं, वरन् प्रत्येक समस्या पर दार्शनिक और ऐतिहासिक दृष्टि भी डालते थे। मणिलाल तथा गोवर्धनराम की भाति आनन्दशंकर भी यह मानते थे कि साहित्य का विवेचन अथवा मूल्यांकन करते समय साहित्यिक आलोचना के सिद्धान्तों के साथ-साथ दर्शनशास्त्र के सिद्धान्तों को भी लगाना चाहिए। अपने विस्तृत अध्ययन तथा समन्वय की रुचि के कारण आनन्दशंकर ने साहित्यिक आलोचना का स्तर ऊँचा करके उसे गौरव, गांभीर्य और उच्च उद्देश्य प्रदान किया। रमणभाई का दृढ़ मत था कि काव्य में सर्वाधिक आवश्यक तत्त्व चित्तक्षोभ या ऊर्जा है और इसी लिए केवल स्वानुभव-रसिक काव्य ही सर्वश्रेष्ठ काव्य हो सकता है। किन्तु आनन्दशंकर ने इस मत का खंडन किया और कहा कि चित्तक्षोभ के अतिरिक्त काव्य में कल्पनाशक्ति का होना भी आवश्यक है। इन्होंने भवभूति के शब्दों में काव्य की परिभाषा दी है है "अमृतां आत्मनः कलाम्" और बताया कि काव्य समस्त चेतन तन्त्र का आविर्भाव है, अतः ऊर्जा के अतिरिक्त द्वासरे आवश्यक तत्त्व जैसे प्रतिभा, बुद्धि, अनुभव, रसवृत्ति एवं कल्पना आदि भी काव्य के लिए बड़े महत्वपूर्ण हैं। इस कारण से यह कहना ठीक नहीं है कि केवल स्वानुभवरसिक काव्य ही सर्वोत्तम काव्य है। इनका यह भी कहना था कि काव्य के संयमन और नियमन के लिए छन्द भी बहुत आवश्यक है। इन्होंने साक्षर (कवि) शब्द की व्याख्या इस प्रकार की है—वह व्यक्ति जो पाठक को अक्षर तत्त्व का दर्शन करा दे।

आनन्दशंकर का कहना है कि महाभारत का प्रधान रस शांत है, जो निर्वेद

द्वारा स्थापित किया गया है। 'वसंत' में इन्होंने कुछ गंभीर अर्थवाले संकेतात्मक भजनों की व्याख्या की है। पहले वे लेख के आदि में वह भजन देते थे, किर उसमें छिपे हुए दार्शनिक अर्थ या संकेत की व्याख्या भाष्यरूप में बड़े आकर्षक और मौलिक ढंग से करते थे। इन्होंने काल-मीमांसा पर बड़ी योग्यता से विचार किया है, जिसमें अपनी तत्त्व-दृष्टि से काम लिया है। कुछ प्रसिद्ध साहित्यिक ग्रंथों के विषय में इनका किया हुआ मूल्यांकन एवं इनकी विद्वत्ता पूर्ण और संतुलित सम्मतियों को सबने प्रमाणयुक्त और निश्चयात्मक स्वीकार किया है। ये नरसिंहराव की भाँति किसी रचना के गुण-दोषों पर बहुत सूक्ष्मता और विस्तार से विचार नहीं करते थे, वरन् समग्ररूप से उस ग्रंथ के प्रभाव के विषय पर ध्यान देते थे और यद्यपि इनकी आलोचनाएँ अपेक्षाकृत छोटी हैं, किन्तु मार्पूर्ण और प्रमुख अंग पर केन्द्रित हैं। सन् १९२८ में नड़ियाद में होनेवाले गुजराती साहित्य-परिषद के नवें अधिवेशन के सभापति के पद से अपने समस्त आधुनिक गुजराती साहित्य का विवेचन संक्षेप में किन्तु बड़ी योग्यतापूर्वक किया और उचित शब्दों में लेखकों का मूल्यांकन किया।

गोवर्धनराम की भाँति आनन्दशंकर ने भी वानप्रस्थ का गौरवपूर्ण जीवन विताया। इन्होंने दार्शनिक, साहित्यिक, राजनीतिक और सामाजिक सभी धाराओं की व्याख्या निष्पक्ष मस्तिष्क से की। मणिलाल द्वारा संपादित 'स्याद्वाद-मंजरी' का सम्पादन इन्होंने फिर से किया और जीवन की विभिन्न समस्याओं पर इन्होंने स्याद्वाद का दृष्टिकोण अपनाकर विचार किया है। इसी कारण सभी विषयों के प्रति ये सहानुभूति एवं उदारता की दृष्टि रख सके। इनका मूल्यांकन अतिशयोक्ति, कटुता, कटाक्ष, अनावश्यक भावुकता तथा न्यून कथन से सर्वथा रहित है। विवादों में न तो ये भटकाये जा सकते थे न स्वयं बहकते थे और क्षुब्ध भी नहीं होते थे, वरन् अपने मत पर दृढ़ निष्पक्ष तथा संतुलित और सहानुभूतिपूर्ण दृष्टि वाले थे।

गोवर्धनराम और मणिलाल की भाँति आनन्दशंकर ने भी आर्यभावना की प्रशंसा की है। गोवर्धनराम ने सर्जनात्मक साहित्य के माध्यम से अपने विचारों को प्रकट किया। मणिलाल अद्वैत वेदान्त के प्रचारक थे और बड़ी शक्ति से इसका समर्थन किया तथा एक योग्य शिक्षक की भाँति अत्यन्त स्पष्टता से इस

મત કે સિદ્ધાન્તોં કા પ્રતિપાદન કિયા । અપને ભક્ત-જીવન મેં જો દૈવી અનુભવ ઉન્હોને હુએ થે, ઉન્હોને ઉનકો ભી વ્યક્ત કિયા । આનન્દશંકર કો યદ્વારિ અદ્વૈત દર્શન કા ઉતના હી જ્ઞાન થા પર વે ઉસકે પ્રચારક ન થે । ઇનકા વિશ્વાસ થા કિ દૂસરે દર્શન ભી ઉસી આર્થભાવના કે એક યા દૂસરે અંગ કો પ્રકટ કરતે હું । ઇન્હોને એક શિક્ષા-શાસ્ત્રી કી દૃષ્ટિ સે પ્રશ્નોં પર વિચાર કિયા । ઇનકી ધારણા થી કિ સખી બાતોં પર ડસ ઢંગ સે વિચાર કરના ચાહિએ કિ સમગ્ર અર્થ મેં ધર્મ મધ્યવિન્દુ પર રહે । કિન્તુ મણિલાલ કી તરહ પહલે છેડ્છાડ કરનેવાળે નહીં થે । યે ગેણિહાસિક ઔર તુલનાત્મક શૈલી કા પ્રયોગ ભી કરતે હૈ ઔર ઇનકી અભિવ્યક્તિ એક વકીલ કી હૈસિયત સે કમ વરન્ એક ન્યાયાધીશ કી હૈસિયત સે અધિક હૈ । શાંકરવેદાન્ત કે સંબંધ મેં કર્દી શંકાઓં કા ઇન્હોને નિરાકરણ કિયા હૈ ઔર સિદ્ધ કિયા હૈ કિ યહ ન તો નીતિ-વિરુદ્ધ હૈ ન ભક્તિ-વિરુદ્ધ ઇન્હોને હિન્દુ ધર્મ ઔર દર્શન કે કુછ પ્રમુખ ભાવોં કી વ્યાખ્યા ઇસ ઢંગ સે કી હૈ, જો ઇસ આધુનિક યુગ કે લોગોં કો ભી સરલતા સે માન્ય હો સકતી હૈ । વિશેષતા યહ હૈ કિ એસા કરને મેં ઇન્હોને મૂલ ભાવોં કે તાત્પર્ય કો ન છોડા હૈ ન કમ કિયા હૈ । ઇન્હોને વલપૂર્વક કહા હૈ કિ વैદિક ધારણા કો સમજને કે લિએ ભક્તિ, કર્મ ઔર જ્ઞાન તીનોં કા હોના આવશ્યક હૈ । મણિલાલ કી ભાઁતિ ઇનકા ભી યહી કહના હૈ કિ પ્રેમલક્ષણ ભક્તિ ઔર અપરોક્ષ જ્ઞાન સમાન અનુભૂતિયાં હૈન । ઇનકા કથન હૈ કિ ધર્મ આત્મા કી કોઈ વિશેષ વૃત્તિ નહીં હૈ, વરન્ આત્મા કે સમૂર્ખ વ્યાપારોં મેં રમા હુઅા હૈ, અતઃ સખી કર્મ ધર્માંનુખ હોને ચાહિએ । ઇન્હોને અસ્પૃશ્યતા કે વિરુદ્ધ અપને વિચાર દો કારણોં સે પ્રકટ કિયે હૈન—એક તો યહ કિ પ્રાચીન કાલ મેં જિન જાતિ કે લોગોં કો છૂના નિષેધ થા, ઉનકી વર્તમાન કાલ મેં સત્તા હી નહીં હૈ ઔર દૂસરે દર્શન-ક્ષેત્ર કો કિસી એક વર્ગ મેં આવદ્ધ કરને કા ન તો કિસી કો અધિકાર હૈ ઔર ન કરના ચાહિએ, સાથ હી જીવન પર પૂર્ણતા કી દૃષ્ટિ સે વિચાર કરના ચાહિએ ઔર હમારે સખી કાર્ય ઉસ ધર્માંનુખતા કે દ્વારા સંચાલિત હોને ચાહિએ, જો અધ્યાત્મવાદ કે દૃષ્ટિકોણ સે યુક્ત હૈ । ઉન્હોને યહ ભી કહા કિ ધર્મ-કાર્ય કે રૂપ મેં પુરાણોં કા અપના મહત્વ હૈ । ઇન્હોને સમજાયા હૈ કિ જૈનધર્મ, બુદ્ધધર્મ ઔર વैદિક ધર્મ તીનોં એક હી માન્યતા કી તીન શાખાએં હું । ઇન્હોને બતાયા કિ કપિલમુનિ કા મૂલ્ય સાંખ્ય શાસ્ત્ર સેશવર થા; બુદ્ધ બ્રહ્મવાદ કે વિરોધી

नहीं थे; शंकराचार्य योगाभ्यास द्वारा नाना प्रकार की सिद्धियों को प्राप्त करना अच्छा नहीं समझते थे; शंकर के दर्शन का सार या तत्त्व वर्ण-धर्म नहीं है। इनका कहना था कि विभिन्न दर्शनों और सम्प्रदायों में नीति-सिद्धान्त, जीवन की पवित्रता तथा साधनाओं के विषय में पायी जानेवाली समानता का महत्त्व उनके सूक्ष्म अन्तरों की अपेक्षा बहुत अधिक है। इन्होंने अपना कोई नया दर्शन नहीं दिया, किन्तु शांकरवेदान्त की व्याख्या इस प्रकार से की है जिससे उसे एक नया रूप प्राप्त हो गया है। इनकी शैली की मुख्य विशेषताएँ हैं—स्पष्टता, सूक्ष्मता, साहित्यिकता और संतुलन। वे मानते थे कि सत्य अपना समर्थन अपने आप प्राप्त कर लेगा। ‘वसन्त’ के अंतिम पृष्ठों पर दिये गये उद्दरणों से पाश्चात्य विचारों के सम्बन्ध में इनके शास्त्रीय और गहन अध्ययन का परिचय मिलता है। मणिलाल के कार्य को इन्होंने पूरा किया और आगे बढ़ाया। इन्होंने वाद-विवाद का उच्च स्तर स्थापित किया।

अध्याय १६

‘कान्त’ और ‘कलापी’

मणिशंकररत्नजी भट ‘कान्त’

‘कान्त’ नाम से विख्यात श्री मणिशंकर रत्नजी भट्ट का जन्म १० नवंबर १८६८ को सौराष्ट्रान्तर्गत चावड में हुआ था। ये प्रश्नोरा नागर ब्राह्मण थे। इनके पितामह की रुचि काव्य की ओर बहुत अधिक थी और मणिशंकर को बचपन से ही यह रुचि विरासत में मिली। आरंभिक काल में ये दलपतराम की शैली पर कविता करते थे, किन्तु उनकी प्रकाशित रचनाओं में से कोई भी ऐसी नहीं है। वंवई के एलफिन्स्टन कालेज में इन्होंने शिक्षा पायी और रमणभाई के साथ मित्रता स्थापित की, जिन्होंने बाद में मणिशंकर का ‘वसन्त विजय’ खंडकाव्य अपनी टीका के साथ प्रकाशित किया। बाद में भी बहुत समय तक दोनों में साहित्यिक, सामाजिक तथा धार्मिक मामलों में लिखा-पढ़ी चलती रही। इनके दूसरे घनिष्ठ मित्र थे प्रोफेसर बलवन्तराय कल्याणराय ठाकोर, जिन्होंने इनकी कुछ कृतियों के विषय में मुझाव दिये, उन्हें सुधारा, उनकी प्रशंसा की और इस प्रकार मणिशंकर को प्रोत्साहित किया। मणिशंकर ने भी अपनी कुछ रचनाएँ इन्हीं को संबोधित करते हुए की हैं। समस्त ‘पूर्वालाप’, जो मणिशंकर की कविताओं का संग्रह है, अहमदाबाद में ठीक १६ जून १९२३ को प्रकाशित हुआ, जिस दिन रावलपिंडी से लाहौर आते समय ट्रेन में मणिशंकर की अचानक मृत्यु हुई थी। यह ‘पूर्वालाप’ उपहार शीर्पक की एक कविता द्वारा प्रो० ठाकोर को समर्पित किया गया था।

मणिशंकर ने दर्शनशास्त्र लेकर बी० ए० पास किया। कालेज छोड़ने पर ये अध्यापक बने और बाद में सूरत, बड़ौदा तथा भावनगर में शिक्षा-अधिकारी के रूप में रहे। अध्यापक की हैसियत से इन्हें अच्छी ख्याति मिली। जब ये बड़ौदा में थे, तब ईसाईधर्म तथा उसके रहस्यवादी साहित्य का इन्होंने बड़ा गहन

अध्ययन किया, विशेषकर स्वीडेनवर्ग की कृतियों का। उस साहित्य से ये इतने प्रभावित हुए कि ३३ वर्ष की अवस्था में ही इन्होंने ईसाई धर्म स्वीकार कर लिया। इसके परिणामस्वरूप इन्हें अपने मित्रों और संबंधियों की सहानुभूति तथा सम्पर्क से हाथ धोना पड़ा। स्वभाव से ये बहुत ही भावुक थे, अतः अपने सामाजिक संबंधों को फिर प्राप्त करने के लिए ये फिर हिन्दू हो गये, किन्तु ईसाईधर्म के प्रति उनकी आन्तरिक आस्था मृत्यु पर्यन्त बनी रही।

ये कवि नानालाल और मणिलाल के सम्पर्क में भी रहे। ‘कलापी’ की मृत्यु के बाद इन्होंने ‘कला पीनो केकारव’ और ‘हमीर काव्य’ का मम्पादन भी किया।

ये अति संवेदनशील, चिन्तक, सत्य-प्रिय और मानसिक मंथन के व्यक्ति थे। इनकी सर्वश्रेष्ठ कृति ‘पूर्वालाप’ है। इस संग्रह में अन्तर्मुखी और वहिमुखी दोनों प्रकार की कविताएँ हैं। इनमें से कई कविताएँ उनके जीवन से ही संर्वाधित हैं तथा जीवन की कुछ घटनाओं ने उन्हें वे कविताएँ लिखने को वाध्य किया। उनका पहला विवाह नर्मदा के साथ कुछ छोटी अवस्था में ही हुआ था, जो बड़ा आनन्दमय था। किन्तु १८९१ में नर्मदा की मृत्यु से मणिशंकर को बड़ा दुख हुआ। विवाहित जीवन का आनंद तथा विरह-व्यथा की छाया उनकी कुछ कविताओं में स्पष्ट है। उनकी दूसरी पत्नी का नाम भी मंयोग से नर्मदा ही था।

मणिशंकर (कान्त) ने सर्वोत्तम खण्डकाव्य दिये हैं। उनका जीवन मन्थन एवं संघर्षपूर्ण था और इनका पर्याप्त वर्णन उन्होंने अपनी कलापूर्ण रचनाओं में किया है। शीघ्र ही गुजरात के लोगों का ध्यान उनकी कविताओं की ओर आकर्षित हुआ। ‘वसन्त विजय’, ‘चक्रवाक मिथुन’ और ‘देवयानी’ आदि इनके कुछ उत्तम खंड काव्य हैं। इन खंडकाव्यों में तथा ‘सागर अने शशी’ जैसी दूसरी रचनाओं में भी शब्द, अर्थ, वृत्त और अलंकार का बहुत उत्तम प्रयोग हुआ है, साथ ही इनमें कला, सौंदर्य तथा काव्यत्व भी बहुत अधिक मात्रा में है। यद्यपि संस्था में इनकी रचनाएँ अधिक नहीं हैं, फिर भी प्रो० वलवन्तराय ठाकोर जैसे आलोचक ने लिखा है कि मणिशंकर विगत सौ वर्षों में अन्तर्मुखी कवियों में सर्वश्रेष्ठ हैं। इनके खंडकाव्यों का रूप बाद के कवियों ने भी

સ્વીકાર કિયા। કિસી કવિતા મેં મોડું આતે હી યા ભાવ-પરિવર્તન હોતે હી વૃત્ત બદલ દેને કી પ્રથા ઇન્હોને ચલાયી છે।

મણિશંકર કી રચનાઓં મેં ઢીલેપન યા કલાહીન અભિવ્યક્તિ કા અભાવ હૈ। યે અપને ઢંગ પર પૂર્ણ વિશ્વાસ કે સાથ લિખતે હૈને। કિસી કા અનુકરણ કરને કી પ્રવૃત્તિ ઇનમે નહીં હૈ। ઇનકી કવિતાઓં કા સર્જન કલા એવં સાંદર્યપૂર્ણ હૈ। ઇન્હોને વિશવિવ્યાલય કી શિક્ષા મિલી થી ઔર અધ્યયન બહુત વિસ્તૃત થા। નવીન વિચારોં ઔર ભાવોં કો ભી બડી સફળતાપૂર્વક ઇન્હોને આકર્ષક શૈલી મેં વ્યક્ત કિયા હૈ। ઇનકી કવિતાઓં કે સંગ્રહ કા ‘પૂર્વાલાપ’ કે નામ સે હી ભાસ હોતા હૈ કિ ઉસકા અધિકાંશ ઈસાઈર્ધમણ સ્વીકાર કરને કે પહ્લે લિખા ગયા થા। સમૂચા ગ્રંથ સવ અંગોં મેં સંતુલિત હૈ। મરાઠી કા અંજનીવૃત્ત ઉન્હોને ગુજરાતી મેં પ્રતિષ્ઠિત કિયા। પ્રત્યેક પંક્તિ કે અંત મેં વિરામચિહ્ન દેને કી પ્રથા કા ઉન્હોને પરિસ્થિતિ કિયા ઔર ભાવ વ્યક્ત કરને કે આવશ્યકતાનુસાર દૂસરી યા તીસરી પંક્તિ મેં ભી બીચ મેં વિરામ લગાતે થે। પ્રત્યેક ચરણ કે અન્ત મેં યતિ લગાના ભી ઇન્હોને છોડા। કિન્તુ યતિ-ભંગ-દોષ તક યે નહીં વઢે ઔર ન વૃત્ત-સંબંધી સ્વતંત્રતા કા ઉપયોગ કિયા। યદ્યપિ ઇનકી ભાષા સંસ્કૃત બહુલા થી, કિન્તુ ઇનકે શબ્દોં કા ચન્યન બહુત ઉપયુક્ત ઔર અવસર કે અનુકૂલ હોતા થા।

યે ખંડકાચ્ય મેં નિષ્ણાત થે। કિસી કહાની યા ઘટના કા વિકાસ યે લઘુકથા કી ભાઁતિ કરતે થે; આદિ ઔર અંત કલાપૂર્ણ તથા આકર્ષક હોતે થે; ઇનમેં નાટક તત્ત્વ ભી અધિક હોતા થા ઔર ભાવ-પરિવર્તન કે સાથ હી યે છન્દ બદલ દેતે થે। મણિશંકર મેં પ્રાચીન એવં નવીન દોનોં પ્રકાર કે કવિતાઓં કે ગુણ થે। હસ્ત ઉનકી રચનાઓં મેં એક ઓર અનુપ્રાસ, શબ્દ ચમત્કૃતિ, અર્થ ચમત્કૃતિ, અલંકાર, છન્દ-પ્રતિભા પાતે હૈને ઔર દૂસરી ઓર નવીન કવિતા કે સભી અચ્છે અંગ ભી દેખતે હૈને। માનસિક સંઘર્ષોં કો પ્રસ્તુત કરતે હુએ સત્ય કી ખોજ કરને મેં ઉનકી રુચિ અધિક થી। ઉન્હોને કિસી કહાની પર આધારિત લંબી કવિતાઓં કી રચના કી હૈ, છોટે-છોટે પદોં મેં મનોદશા યા વાતાવરણ કા વર્ણન બડી સફળતા સે કર દેતે થે। ઉન્હોને કુછ એસે ભાવોં કો ભી ચિત્રણ કિયા હૈ, જો ગુજરાતી સાહિત્ય મેં તવતક નહીં આયે થે। ઉન્હોને પ્રકૃતિ-ચિત્રણ ભી કિયા હૈ, કિન્તુ કિસી પાત્ર

के मानसिक भावों की पृष्ठभूमि के रूप में। संसार में पाये जाने वाले अन्याय की शिकायत उन्होंने स्थान-स्थान पर की है। दुख तथा करुणभाव-वर्णन में वे सब में श्रेष्ठ थे। 'वसन्त विजय', 'रमा', 'अतिज्ञान', 'चक्रवाक मिथुन', 'देव-यानी' तथा 'मृगतृष्णा' आदि उनके कुछ उत्तम खंडकाव्य हैं। बहुत थोड़े शब्दों में ये प्रस्तुस्थिति का चित्रण कर देते थे। इनकी भाषा कहीं बहुत सादी है और कहीं संस्कृत शब्दों से पूर्ण है, किन्तु प्रत्येक दशा में भाषा अवसर के उपयुक्त है। ये अनेक अलंकारों का प्रयोग नहीं करते थे, किन्तु जिनका भी प्रयोग किया है, उनका चुनाव बहुत ठीक किया है। इन खंडकाव्यों में इन्होंने करुणरस का वर्णन किया है। जगत की रहस्यमय विप्रमता तथा दुर्भाग्य का संकेत इन्होंने बराबर किया है। ईसाई होने के बाद इनकी रचनाओं की संख्या बहुत घट गयी। उनके छोटे-छोटे गीतों में ईसाई धर्म की बातें रहती थीं और वे गीत भगवान् के प्रति होते थे। अपने वैयक्तिक जीवन की घटनाओं पर भी कई गीत उन्होंने लिखे। अपनी पत्नी के साथ का सुखमय जीवन तथा उसकी मृत्यु के बाद मिलने-वाली व्यथा दोनों उनके गीतों के माध्यम से प्रकट हुए हैं। अपनी गहरी मित्रता का चित्रण करते हुए अपने कुछ मित्रों को संबोधित करके उन्होंने कुछ गीत भी लिखे हैं। उन्होंने देश प्रेम पर भी दो गीत लिखे हैं, जो राष्ट्रीय गान के रूप में अक्सर गये जाते रहे हैं। यद्यपि इनके गीत भी उच्चकोटि के हैं, किन्तु मणिशंकर का नाम खंडकाव्यों के लिए बहुत समय तक बना रहेगा। बाद के कई कवियों ने खंडकाव्य के उस रूप को प्रस्तुत करने का भरसक प्रयत्न किया, किन्तु मणिशंकर का 'वसन्त विजय' आज भी अद्वितीय है। इसमें एक ऋषि द्वारा महाराज पांडु को पत्नी-संसर्ग न करने का शाप, उन्मत्त बना देनेवाले वसंतऋतु के कारण उनका अपने मन पर नियंत्रण न रख सकना तथा अमिट नियति का शिकार बनना बड़ी मार्मिकता से वर्णित है। उनकी कुछ कविताएँ ऐसी असाधारण हैं, जिनमें सूक्ष्मभावों की अभिव्यक्ति बड़ी कुशलता से हुई है तथा काव्य का रूप भी साङ्घोपाङ्घ है। उनके विषय में ऐसा कहा गया है कि यद्यपि उन्होंने कोई महाकाव्य नहीं लिखा, किन्तु एक महाकवि की प्रतिभा उनमें अवश्य थी।

मणिशंकर की कुछ गद्य-कृतियाँ भी हैं। उनका एक ग्रंथ है 'शिक्षणनो इतिहास', जिसमें शिक्षा विषय पर उन्होंने अपना गंभीर चित्तन दिया है। एक

યોગ્ય શિક્ષા-અધિકારી હોને કે કારણ વે એસા ગ્રંથ લિખને કે અધિકારી થે । મણિલાલ કે 'સિદ્ધાન્તસાર' કી ઉન્હોને આલોચના ભી લિખી ઔર રમણ ભાઈ કે સાથ પત્ર-વ્યવહાર આરંભ કિયા, જિસમે મણિલાલ ઔર વેદાન્ત કે સમ્બન્ધ મેં કુછ હલકે વિચાર વ્યવત કિયે, કિન્તુ મણિલાલ કે ગ્રંથોં કો તથા વેદાન્ત કો ઔર અધિક પડ્ણે પર ઉન્હોને વિષય કે મહત્ત્વ કો સ્વીકાર કિયા ઔર અપને પૂર્વ વિચારોં મેં સુધાર કિયા । 'કાન્તમાલા' નામ સે ઉનકે પત્ર પ્રકાશિત હો ચુકે હૈન । ઉન્હોને દો નાટક ભી લિખે હૈ, 'ગુહ ગોવિદસિહ' ઔર 'રોમન સામ્રાજ્ય' । કુછ અંગ્રેજી સામગ્રી કા અનુવાદ ભી ઉન્હોને ગુજરાતી મેં કિયા હૈ । ઇનકા ગદ્ય સવલ ઔર સ્પષ્ટ હૈ । ઇન ગદ્ય-રચનાઓં કે હોતે હૃદે ભી યે અધિકાંશ મેં અપની કવિતાઓં કે લિએ હી પ્રસિદ્ધ હૈ । નર્મદાશંકર કી ભાંતિ મણિશંકર ભી બડે ભાવુક થે ઔર દોનોં ને અપને અંતિમ દિનોં મેં વિચાર વદળ ડાલે, કિન્તુ અપને-અપને ઢંગ સે । યદ્વારા ગુજરાતી કાવ્ય કો મણિશંકર કા યોગદાન બહુત બડે પરિમાણ મેં નહીં હૈ, કિન્તુ જો કુછ ભી હૈ, ઉસીકે વલ પર ઉનકા સ્થાન બહુત ઊँચા હૈ ।

કલાપી

મૂરસિહજી તસ્તસિહજી ગોહેલ કા ઉપનામ 'કલાપી' થા । યે સૌરાષ્ટ્ર કે એક દેશી રિયાસત લાઠી કે શાસક થે । ઇનકા જન્મ ૧૮૭૪ મેં હુઅ થા ઔર ૨૬ વર્ષ કી છોટી આયુ મેં હી સન् ૧૯૦૦ મેં ઇનકા દેહાન્ત હો ગયા । ૧૫ વર્ષ કી અવસ્થા મેં હી ઇનકા વિવાહ કંચ્છ કી રાજકુમારી રાજબા કે સાથ હુઅ ઔર કોટડા સાંગણી કી રાજકુમારી આનંદીબા કે સાથ ભી ઇનકા વિવાહ હુઅ । 'કલાપી' રાજકોટ કે રાજકુમાર કાલેજ મેં પઢ્યે થે, કિન્તુ આંખોં કી જ્યોતિ કમ હો જાને કે કારણ ૯ વીં કક્ષા સે હી પઢાઈ છોડની પડી । ફિર ભી ઘર મેં અધ્યાપક રહ્યા હોય અંગ્રેજી સાહિત્ય તથા અન્ય વિષય પઢે ઔર અંગ્રેજી તથા અન્ય યૂરોપીય કવિયોં કે વિષય મેં અચ્છી જાનકારી પ્રાપ્ત કી । કેવલ કવિ હી નહીં, શ્રેષ્ઠ આલોચકોં ઔર દાર્શનિકોં કે વિષય મેં ભી પડા, સાથ હી ગુજરાતી તથા સંસ્કૃત કે ભી પ્રસિદ્ધ ગ્રંથોં કા અધ્યયન કિયા । ૧૮ વર્ષ કી અવસ્થા મેં યે કાશ્મીર ગયે ઔર સન् ૧૮૯૨ મેં 'કાશ્મીર' તો પ્રવાસન નામ કી ગદ્ય-પુસ્તક લિખી । ઇસી કૃતિ કે સાથ ઇન્હોને ગુજરાતી મેં લિખના આરંભ કિયા ।

'कलापी' की दूसरी पत्नी के साथ शोभना नाम की एक दासी आयी थी। इनका मन उसकी ओर झुका और ये उसे पढ़ाने में रुचि लेने लगे। धीरे-धीरे उनके स्वामीपन का भाव प्रेम में बदल गया। किसी तरह की समस्या न उठ खड़ी हो, इससे बचने के लिए रानी ने शोभना का विवाह एक साधारण (खवास) नौकर के साथ कर दिया। यह विवाह शोभना और 'कलापी' दोनों के लिए दुखदायी सिद्ध हुआ, क्योंकि कलापी उसके बिना जीवित नहीं रह सकते थे। अपने पति की दशा पर रानी को दया आयी और उसने खवास से शोभना के लिए त्यागपत्र प्राप्त करा लिया। बाद में कलापी ने शोभना के साथ शादी कर ली। इसके बाद कलापी काव्य जगत् को कुछ अधिक नहीं दे सके और दो वर्ष बाद १९०० में उनका देहान्त हो गया।

कलापी की काव्य-कृतियाँ हैं—'कलापीनो केकारव' और 'हमीर जी गोहेल'। 'माला अने मुद्रिका' तथा 'नारी हृदय' दो उपन्यासों के रूपान्तर हैं। इनके पत्र 'कलापीनी पत्रधारा' शीर्पक से प्रकाशित हुए हैं।

अठारह वर्ष की अवस्था में 'कलापी' ने कविता लिखना आरंभ किया और छव्वीस वर्ष की आयु में उनका देहान्त हो गया। किन्तु केवल आठ वर्षों में ही उनकी रचना परिमाण की दृष्टि से कान्त से सातगुना है। हां, कान्त की रचना निस्सन्देह इनकी अपेक्षा अधिक परिष्कृत है।

'कलापी' की रचना में मुख्यतः खंडकाव्य, गजलें और सूफी कविताएँ हैं। प्रकृति से ये बड़े भावुक थे और इनकी अधिकांश रचनाएँ इन्हीं के जीवन से संबंधित हैं, जो शोभना के साथ विवाह होने के पूर्व लिखी गयी थीं। ये अन्त-मुख्यी कवि थे। प्रायः इनके विषय प्रेम और दर्शन होते थे तथा प्रकृति संबंधी चितन भी इनमें अधिक था। तरुण भावना से ये पूर्ण थे और आंसू बहाना इन्हें प्रिय था। इनकी रचनाओं के इस गुण ने तरुण पाठकों को अधिक प्रभावित किया।

इनकी अधिकांश रचनाएँ अग्रेजी के कवियों की कविताओं से अनूदित हैं अथवा रूपान्तरित हैं या उनसे प्रभावित हैं। इन पर वर्ड-सर्वथ का विशेष प्रभाव था। इन्होंने मणिलाल से भी विचार-विमर्श किया था और उन्हें अपना गुरु मानते थे। ये मणिलाल के वेदान्त-दर्शन से बहुत प्रभावित थे। किन्तु

ઇનકી અધિકાંશ કવિતાએँ આત્મદર્શી હૈ, જિનમે ઇન્હોને વ્યક્તિગત-અનુભવોં કા ચિત્રણ કિયા હૈ। ઉનકી કશ્મીર-યાત્રા ને પ્રકૃતિ કી મહત્તા કી એક અમિટ છાપ ઉન પર લગા દી તથા ઉનકી વ્યક્તિગત સમસ્યાઓં ઔર શોભના કે લિએ ઉનકી તડ્પન ને ઉન્હેં પ્રેમ કા વિષય દિયા જો સભી રૂપોં સે યુક્ત હૈ। ઇન્હોને પ્રકૃતિ-વર્ણન સ્વતંત્ર રૂપ સે નહીં કિયા, વરન् જહાઁ કહી ભી પ્રકૃતિ ચિત્રણ હૈ વહુ માનવ-ભાવનાઓં કો ઉભારને કે લિએ પૃષ્ઠભૂમિ કે રૂપ મેં હૈ।

'કલાપી' ને કુછ ગજલોં ભી લિખી હૈ, જિનમે ભોલાશંકર કા અનુકરણ સ્પષ્ટ દીખતા હૈ। ન તો ઇન્હેં ફારસી ભાષા કા અધિક જ્ઞાન થા ઔર ન સૂફી સિદ્ધાન્તોં કી હી અચ્છી જાનકારી થી। ગજલ-રચના કે નિયમોં કી ભી ઇન્હોને ઉપેક્ષા કી હૈ ઔર પ્રાય: ફારસી કે શબ્દોં કા પ્રયોગ ગલત અર્થ મેં કિયા હૈ। ઇન દોષોંને હોતે હુએ ભી સાદે, અત્યન્ત ભાવનાત્મક ઔર આકર્ષક ઢંગ સે ઇન્હોને અચ્છે વિચારોં, પ્રેમ, ત્યાગ, સૌન્દર્ય આદિ કો ગજલ કે રૂપ મેં વ્યક્ત કિયા હૈ। ઇસીલિએ ઇનકી કુછ ગજલોં કો પ્રથમ કોટિ કી કવિતાઓં મેં સ્થાન પ્રાપ્ત હૈ।

ઇનકી કવિતાઓં મેં સહજ પ્રવાહ હૈ ઔર ઇનકા લઘુ જીવન દેખતે હુએ ઇનકી રચનાઓં કા પરિમાણ ભી અપેક્ષાકૃત અધિક હૈ। યહ ઠીક હૈ કે ઇનકા કૃતિત્વ અધિક કલાત્મક નહીં હૈ, કિન્તુ વિચારોં ઔર ભાવોં કો યે બડી સૂક્ષ્મતા તથા ગૌરવ કે સાથ વ્યક્ત કરતે થે। ઇનકી કુછ અન્તર્મુખી કવિતાએँ પ્રથમ કોટિ કે ગીત હૈ। ઇનકે એક પ્રસિદ્ધ પ્રેમ-કાવ્ય 'હૃદય ત્રિપુટી' મેં રમા, શોભના તથા સ્વયં ઇનકા ચિત્રણ હૈ। શોભના કે સાથ વિવાહ હોને કે પૂર્વ હી યહ કાવ્ય પૂરા હો ચુકા થા। યદ્વાપિ આરંભ મેં અપને જીવન કી ઘટનાઓં કા વર્ણન કરતે સમય કવિ મેં બહિર્મુખી સજગતા દીખતી હૈ, કિન્તુ કથા કે અન્તિમ ભાગ મેં વહી ધારા કો વદલ દેતા હૈ। કાવ્ય કી નાયિકા દયાલુ હો જાતી હૈ, ફિર ભી નાયક-નાયિકા કે વિવાહ કે પહ્લે હી દોનોં કા મર જાના બતાયા ગયા હૈ। મૃત્યુ કી યહ ભવિષ્યવાળી 'કલાપી' કે જીવન મેં બડે દુર્ભાગ્ય કે સાથ સત્ય કા રૂપ ધારણ કરતી હૈ। યથાર્થત: વહુ શોભના કે સાથ વિવાહ કરતા હૈ, કિન્તુ શી ના હી ઉસકી મૃત્યુ હો જાતી હૈ। અપને પ્રેમ-ગીતોં મેં કવિ કેવલ પ્રેમ કે પીછે તડ્પના હી નહીં હૈ, વરન્ વહુ વિચાર ભી કરતા હૈ ઔર દાર્શનિક ઢંગ સે સોચતા હૈ।

'કલાપી' ને અનેક ખંડ-કાવ્ય લિખે હૈનું, જૈસે 'હસીરજી ગોહેલ', 'ગ્રામ્ય માતા',

‘विल्वमगल’, ‘कन्याअने क्रौच’, ‘महात्मा मूलदास’ आदि। काव्य के इस रूप की प्रेरणा इन्हे ‘कान्त’ से मिली थी, किन्तु ‘कान्त’ की सी कला या मुन्दरता ये नहीं ला सके। इन्होने ललित सूक्ष्मता के साथ भावों का चित्रण किया है। किन्तु इनमे से अधिकाश चित्रण बहुत लबे हैं। ‘हमीरजी गोहेल’ को ‘कलापी’ महाकाव्य का रूप देना चाहते थे, किन्तु इसे पूरा न कर सके। अतः इसकी गणना खड़-काव्य मे ही होती है। यद्यपि इसमे महाकाव्य की सी गहराई तो नहीं है, किन्तु इस दिशा की ओर यह एक प्रयत्न अवश्य है।

‘कलापी’ शृंगाररस के कवि है और प्रेम का साक्षात् अनुभव इन्हे था। प्रपने सूक्ष्म मानसिक सघर्षों की अभिव्यक्ति इन्होने वडी सफलतापूर्वक की है। गठकों को इनकी कविताओं मे आँसू बहुत अधिक दिखाई देते हैं। कुछ आँखों-वक्तों ने तो आँसुओं की इसी अधिकता की कड़ी आलोचना की है। फिर भी उनकी अपनी भावनाओं को स्वाभाविक, सादे और सहज रूप मे व्यक्त करते हैं। गह स्वाभाविक ही है कि इनकी रचनाओं मे युवकों को अधिक आकर्षित किया जाना। कुछ रचनाओं तथा गजलों को गुजराती कविता मे उच्च स्थान प्राप्त है।

अध्याय १७

न्हानालाल

कवि न्हानालाल दलपतराम आधुनिक गुजराती साहित्य के सर्वश्रेष्ठ तथा अद्वितीय कवि हैं। ये कवि दलपतराम डायाभाई के चौथे पुत्र थे, जो आधुनिक गुजराती काव्य के निर्माताओं तथा संवर्द्धकों में से एक थे। न्हानालाल श्री माली जाति के ब्राह्मण थे। इनका जन्म सन् १८७७ में चैत्रशुक्ल प्रतिपदा (गुर्डी पाडवा) को अहमदाबाद में हुआ था और मृत्यु १९४६ में हुई। वचन में ये बड़े चंचल और ऊधमी थे, अतः कवि दलपतराम ने इन्हें सौराष्ट्र के मोरवी नामक स्थान में प्रोफेसर काशीराम दवे के संग में रख दिया। इससे न्हानालाल के जीवन में एक परिवर्तन हुआ और काशीरामजी का उन पर इतना प्रभाव पड़ा कि बाद में उन्होंने अपने कई ग्रन्थ अत्यन्त सम्मानपूर्वक उनको समर्पित किये। सन् १९०१ में इन्होंने अपनी विश्वविद्यालय की शिक्षा पूर्ण की और पहले सादरा में एक स्कूल के हेडमास्टर फिर राजकोट में राजकुमार कालेज के प्रोफेसर नियुक्त हुए। कुछ समय तक ये वही प्रधान न्यायाधीश और दीवान भी रहे। राजकुमार कालेज के ये वाइस प्रिंसिपल हो गये और फिर शिक्षा-अधिकारी बने। सन् १९२१ में देश व्यापी असहयोग आंदोलन की पुकार पर आपने नौकरी छोड़ दी। गुजरात विद्यापीठ में आप की नियुक्ति प्रिंसिपल के रूप में होनेवाली थी, किन्तु किसी कारण से ऐसा न हो सका, जिससे इनके जीवन में एक निराशा और कटुता उत्पन्न हुई। उसके बाद से आपने किसी भी नौकरी को स्वीकार नहीं किया। अहमदाबाद में आप बस गये और पूरा जीवन साहित्य की सेवा में बिता दिया। दलपतराम और उनके पुत्र न्हानालाल, जो उनसे भी अधिक परिश्रमी थे, के बीच का समय सौ वर्षों से भी अधिक है, जिसमें पिता-पुत्र बराबर साहित्य-सेवा करते रहे। नौकरी छोड़ने के बाद यद्यपि न्हानालाल की जीविका एकमात्र साहित्य-निर्माण पर ही चल रही थी, किन्तु

देशी रियासतों के शासक उनके प्रशंसक थे, अतः वे या तो बहुत अधिक संख्या में उनके ग्रंथ खरीद लेते थे अथवा किसी और तरह से उनकी सहायता किया करते थे। फिर भी प्रिसिपल के पद में उनकी नियुक्ति न होने के कारण कुछ नेताओं के प्रति सदा उनकी शिकायत बनी रही। इस घटना के पूर्व उन्होंने गांधीजी पर एक बहुत सुन्दर काव्य 'गुजरात नो तपस्वी' लिखा था। किन्तु इसके बाद वे गांधीजी के आंदोलन से विलक्षुल अलग हो गये। यह ठीक है कि अपने उत्तर काल में वे यह विरोध सबल न रख सके और कस्तूरवा गांधी की मृत्यु पर उन्होंने श्रेष्ठ रचना की। यह गुजराती साहित्य का दुभाग्य है कि न्हानालाल की इम उपरामता के कारण देश वर्तमान घटनाओं से संबंधित एक श्रेष्ठ महाकाव्य में वंचित रह गया।

कवि की रचनाएँ विविध प्रकार की हैं, यथा—नाटक, लघुकथा, खंडकाव्य, उमिकाव्य, भजन, राम आदि। सामाजिक तथा सांस्कृतिक समस्याओं पर और धार्मिक तथा दार्शनिक विषयों पर आपने विचार किया है। इतिहास के अच्छे विद्यार्थी होने के नाते आपने देश की घटनाओं के महत्व एवं विकास पर अपने ढंग से प्रकाश डाला है। इन्होंने विद्रोहों की जीवनियां (साक्षर चरित्र) तथा साहित्यिक आलोचनाएँ लिखी हैं। कई ग्रंथों का आपने गुजराती में अनुवाद किया है और माध्यमिक शालाओं की कई पाठ्य-पुस्तकें भी लिखी हैं। इनके सब ग्रंथ पचास से भी अधिक हैं, जिनमें गद्य, पद्य और रागवद्ध गद्य, जिस ये 'अपद्यागद्य' कहते थे, रामिलित हैं।

उनके कुछ ग्रंथों के नाम ये हैं—'कुरुक्षेत्र', इसे वे महाकाव्य कहते थे; 'केटलांक काव्यों', भाग १ से ३; 'नाना नानारास', भाग १ से ३; 'राज-सूत्रोनी काव्यत्रिपुटी'; 'प्रेमभक्ति भजनावली'; 'दाम्पत्य स्तोत्रों'; 'ओज अने अगर'; 'वसन्तोत्सव'; 'महेरामणना मोती'; 'गीतमंजरी'; 'वाल-काव्यों'; 'पानेतर'; 'कणविती'; 'सोहागण' और 'लोलिंगराज'।

इनके नाटक ये हैं—'इन्दुकुमार' भाग १ से ३; 'जयाजयन्त'; 'विश्व-गीता'; 'राजपि भरत'; 'संयमित्रा'; 'प्रेमकुंज'; 'गोपिका'; 'पुण्यकन्था'; 'वैणविहार'; 'हरिंदर्शन'; 'जगत्प्रेम'; 'द्वारिकाप्रलय'; 'प्रज्ञाचक्षुना-प्रज्ञाबिन्दु'; 'जहांगीर-नूरजहां' और 'शहंशाह अकबरशाह'।

ન્હાનાલાલ ને બહુત-સે ભાપણ ભી દિયે હૈને। ઇન્હોને 'સાહિત્ય મંથન' નામક ગ્રંથ લિખા ઔર અપને પિતા દલપતરામ કા જીવન ચરિત્રા લિખા હૈ—'દલપતરામ' ભાગ ૧ સે ૩। ઇન્કા 'આપણાં સાક્ષર રત્નો' ૨ ભાગોં મેં હૈને।

'ઉપા', 'સારથી' તથા 'પાંખડિઓં' આદિ ઇની લઘુકથાઓં હૈને।

ઇન્હોને કાલિદાસ કે 'શકૃતલા' તથા 'મેઘદૂટ' કા, 'શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા' કા, વલ્લભ સંપ્રદાય કે ષોડશ ગ્રંથોં કા, પાંચ ઉપનિષદોં કા તથા સ્વામી નારાયણ કે 'શિક્ષાપત્રી' કા ગુજરાતી પદ્ય મેં અનુવાદ કિયા હૈને।

ઇની મૃત્યુ કે વાદ 'હરિ સંહિતા' કરી ભાગોં મેં પ્રકાશિત હુઈ હૈ।

ન્હાનાલાલ ને સન् ૧૯૦૫ મેં અપના 'વસન્તોત્સવ' પ્રકાશિત કરાયા, જિસકા સ્વાગત કાન્ત (મणિશંકર રત્ન જી ભટ્ટ) ને ઇન શબ્દોં મેં કિયા—“ऊર્યો પ્રફુલ્લ અમીવર્ષણ ચન્દ્રરાજ; યે સ્વયં ન્હાનાલાલ કે ભી શબ્દ હૈ। યે 'પ્રેમભક્તિ' ઉપનામ સે લિખા કરતે થે। ગુજરાતી સાહિત્ય મેં ન્હાનાલાલ કે આગમન કો વસન્ત-આગમન કે સમાન કહા ગયા હૈ। ૧૯૦૫ મેં દો મહત્વપૂર્ણ ઘટનાઓં કે ઘટિત હોને કા સંયોગ હુआ—એક તો ન્હાનાલાલ કે 'વસન્તોત્સવ' કા પ્રકાશન, દૂસરે 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ' કે પ્રથમ અધિવેશન કા હોના। ન્હાનાલાલ કે અપદ્યાગદ્ય અથવા રાગબદ્ધ ગદ્ય ને ગુજરાત કી કલ્પના કો સજીવ કરકે લોગોં કા મન મોહિત કર લિયા, ઇસકા જાડુ કરી વર્ણી તક નહીં ઉત્તરા। ઇસ શૈલી કે પ્રતિ લોગોં કે મન મેં કુતૂહલ ઉત્પન્ન હુઆ ઔર કુછ ને પ્રશંસા કી તથા કુછ ને આલોચના કિન્તુ કોઈ ભી સફલતાપૂર્વક ઇસ શૈલી કા અનુકરણ નહીં કર સકા। ન્હાનાલાલ ઇસે 'ડોલન શૈલી' ભી કહતે થે। ઉન્હોને ગુજરાત કે સમ્પૂર્ણ વાતાવરણ કો પરિવર્તિત કર દિયા। ગુજરાતી સાહિત્ય મેં કવિ કી હૈસિયત સે ઇન્હેં સર્વશ્રેષ્ઠ સ્થાન પ્રાપ્ત હુઆ તથા સંસાર કે કાવ્ય ક્ષેત્ર મેં ભી ઇન્હેં સમ્માન કા પદ પ્રાપ્ત હૈ। ઇન્કે શબ્દ તેજ સે ગઢે હુએ લગતે હૈ—(શબ્દો તેજે ઘડ્યા)। ઇન્કે કાવ્ય કી કુછ વિશેપતાએં હૈને—ભાવના મેં અપૂર્વતા, અર્થ ગૌરવ, પદ લાલિત્ય, અલંકાર પ્રભુત્વ, અલંકાર વાહુલ્ય; વાક્છટા ઔર પ્રાચીન આર્ય દર્શન કે પ્રતિ સમ્માન કી ભાવના। ઇન્કી રચના કા પરિમાણ બહુત અધિક હૈ। ઇન્હોને મુખ્યત્વ: ભાવના ઔર આદર્શોં કે ગીત ગાયે હૈને ઔર અપની ડોલન શૈલી દ્વારા ગદ્ય-પદ્ય દોનોં કો સમૃદ્ધ કિયો। ઇન્હોને દામ્પત્ય પ્રેમ કા ચિત્રણ

बड़े आकर्षक और सुन्दर ढंग से किया है, जो भावनामय भी है और तेजोमय भी। इनकी श्रेष्ठ रचनाएँ हैं इनके रास और ऊमिगीत। ये असाधारण और अद्वितीय साथ ही अत्यन्त काव्यात्मक हैं, जिनकी गणना संसार की उत्तम कविताओं में है।

न्हानालाल की रचनाओं में गुजराती काव्य का रसपूर्ण नया रूप प्रकट होता है। कवि ने केवल डोलन शैली में ही नहीं, वरन् नियमित छन्दोवद्ध शैली में भी रचना की है। यह ठीक है कि कवि ने डोलन शैली में जितना लिखा है, वह सबका सब समान रूप से श्रेष्ठ नहीं है और कभी-कभी कवि की उत्तमता शब्द बाहुल्य और अलंकार बाहुल्य में है, किन्तु इनकी कुछ छन्दोवद्ध और अपव्यागद्य की भी रचनाएँ ऐसी हैं, जिनमें उत्तम काव्य के गुण हैं। इनकी विशिष्ट डोलन शैली ने तो गुजराती साहित्य को रचनात्मक तथा काव्यात्मक साहित्य बहुत अधिक मात्रा में प्रदान किया है।

कवि ने अपने नाटक भी डोलन शैली में लिखे हैं। इनके प्रसिद्ध नाटक हैं—‘इन्दुकुमार’ ३ भागों में, ‘जयाजयन्त’, ‘गोपिका ऐतिहासिक घटनाओं पर आधारित ‘शहन्शाह अकबरगढ़ाह’ और ‘जहांगीर-नूरजहां’; प्राचीन भारतीय इतिहास से संबंधित ‘राजपि भरत’ तथा ‘संघमित्रा’ आदि।

‘इन्दुकुमार’ में कवि ने विवाह की समस्याओं और जीवन पर उसके प्रभाव का विचार किया है। सम्पूर्ण समस्यापर सूक्ष्मता, मनोरंजकता, आदर्श-वादिता और मधुरता के साथ प्रकाश डाला गया है। नाटक ३ भागों में है। दीर्घता तथा नाटकीय तत्त्वों के अभाव के होते हुए भी इसका अच्छा स्वागत हुआ। यह भावना प्रधान नाटक अथवा गीतात्मक नाटक माना जाता है, जैसे ‘मेघदूत’, ‘गीतगोविन्द’ और ‘भागवत’ ‘भावप्रधान’ काव्य माने जाते हैं। वस्तुओं की भव्यता चित्रित करने में कवि की रुचि अधिक है तथा वास्तविक चित्रण की ओर कम। इस नाटक में कथा अंश बहुत अधिक नहीं है, कार्य-व्यापार की गति भी बहुत मंद है। हां, कवि के दूसरे नाटक ‘जया जयन्त’ में कार्यव्यापार कुछ अधिक है, क्योंकि इसे रंगमंच पर अभिनय करने की दृष्टि से कवि ने लिखा है। इसी प्रकार ऐतिहासिक नाटकों में भी कुछ कार्य व्यापार है। ‘जया-जयन्त’ के नायक-नायिका जयन्त और जया कामविनय से युक्त आत्मलग्न की सिद्धि प्राप्त

करने के प्रयत्न में दिखाये गये हैं, जो असंभव तो नहीं, पर अत्यन्त दुष्कर कार्य है। इनके नाटकों का वातावरण काव्य-कल्पना तथा प्रेम से पूर्ण होता है। ऐनिहामिक नाटकों में कवि दैवी तत्त्वों का समावेश भी स्वतंत्रतापूर्वक करता है, जैसे महात्माओं का आकाश में उड़ना, आकाशवाणी, अप्सराओं का प्रत्यक्ष होना तथा इसी प्रकार के और भी बहुत से कार्य। कवि की भाषा-शैली विशिष्ट प्रकार की है, जो अलंकारों से पूर्ण और अपने ही ढंग की वाक्‌छटा से युक्त है। कवि ने पुरानी गुजराती तथा सौराष्ट्री के कुछ शब्दों का भी उपयोग किया है, जो गौरवपूर्ण, सुन्दर, मधुर, भव्य, तथा साथ-ही-साथ सबल है। भावों के अनु-सार भाषा में भी आरोह-अवरोह है तथा एक लय है। हां, जहाँ कही काव्य-तत्त्व कुछ क्षीण है, वहाँ भाषा आडम्बरमयी और अधिक शब्दों वाली हो गयी है। सबादों के बीच मे कहाँ-कहाँ कवि ने बड़े उत्तम गीत रख दिये हैं, जो गाये जा सकते हैं और जिनमें काव्यत्व बहुत ऊँचा है। 'विश्वगीता' में कवि ने जीवन की कुछ सनातन समस्याओं पर और मानसिक संघर्षों पर विचार किया है तथा कुछ सनातन मूल्यों की ओर सकेत किया है। इसकी कुछ घटनाएँ धार्मिक ग्रंथों में से ली गयी हैं, महाकाव्यों से तथा कुछ 'शंकर दिग्विजय' से प्राप्त हैं और कुछ काल्पनिक भी हैं। प्रेम-काव्य के पुनरुत्थान की दृष्टि से यह ग्रंथ सर्वश्रेष्ठ माना जाता है।

कवि ने स्नेह-लग्न और लग्न-स्नेह के संबंध में बहुत कुछ लिखा है। जैसे गोवर्धनराम ने अपने 'सरस्वतीचन्द्र' में स्नेहलग्न के विषय में बहुत कुछ कहा है, उसी प्रकार न्हानालाल ने अपनी कविताओं और नाटकों में लिखा है।

अपने अंतिम दिनों में कवि ने 'हरि संहिता' की भी रचना की, जो उसकी मृत्यु के पदचात् ३ भागों में प्रकाशित हुई। यह 'भागवत' की शैली में लिखी गयी है और कुछ चुने हुए प्रसंगों का वर्णन इसमें है। इन्हीं प्रसंगों में उसने कुछ गद्य-खंड भी रख दिये हैं। जिन्हें वह उपनिषद् कहता है। यह ग्रंथ भवित-रस से पूर्ण है तथा कवि के अन्य ग्रंथों के समान इसमें भी काव्य के गुण भरे हैं। यह ध्यान देने की बात है कि इनके पिता दलपतराम ने भी अंत में 'हरिलीलामृत' लिखकर अपने दीर्घ साहित्यिक जीवन को समाप्त किया था।

कवि ने डोलन शैली में महाभारत की कथा अपने 'कुरुक्षेत्र' ग्रंथ में लिखी

है। कवि इसे महाकाव्य कहता है। यद्यपि कथानक में संतुलन नहीं है, किन्तु घटनाओं को भव्यता प्रदान करने में कवि को सफलना मिली है। इसमें कुछ बहुत उत्तम उर्मि गीत भी हैं।

प्रायः कवि प्राचीन कृष्णियों की भाषा का प्रयोग करता है और एक सिद्ध की भाँति मंत्र-वाणी बोलता है। किन्तु इसमें स्पष्टतः वह कुछ सीमाओं में बढ़ता है। प्रधान रूप से वह कवि है, एक प्रेम-काव्य का कवि, और बड़ी कुशलता से उसने ऊर्मि-तत्त्व का चित्रण किया है। यद्यपि उसकी भाषा में काव्य-कल्पना का समावेश है, किन्तु फिर भी जगद्गुरुओं की गहनता तथा उनके अनुभवों का अभाव है।

ऊर्मिकाव्य न्हानालाल की सर्वोत्तम रचनाएँ हैं। ये उनके नाटकों तथा अन्य ग्रंथों में विखरी हुई हैं तथा “केटलांक काव्यो भाग १ से ३ में,” ‘नानानानारास’ भाग १ से ३, ‘गीतमंजरी’, ‘प्रेमभक्ति भजनावलि’, ‘दाम्पत्यस्तोत्र’ ‘महेरामणना मोती’, ‘पानेतर’ तथा ‘प्रज्ञाचक्षुना प्रज्ञाविन्दु’ में अलग से भी प्रकाशित हैं। जब नानालाल गेय पद लिखते हैं, तब उनकी थ्रेष्ठना प्रकट होती है और इस रूप में इन्हें असाधारण सफलता मिली है। ऐसे गीतों की भाषा बड़ी मधुर और बोलचाल की है और शब्दों में भाव भरपूर रहता है। इन पदों में ध्वनि का बहुल्य होता है, जो काव्य की आत्माकहीं जाती है। इनकी कविताओं में रसतत्त्व बहुत रहता है। अपने ‘प्रेमभक्ति’ उपनाम को उन्होंने पूर्णरूप से सार्थक किया है, क्योंकि प्रेम और भक्ति उनके काव्य का मुख्य विषय है। इन्होंने राष्ट्रभक्ति, वीरभक्ति और प्रकृति प्रेम आदि विषयों पर भी रचनाएँ की हैं। गुजरात के विषय में उनकी प्रसिद्ध कविता ‘धन्य हो धन्यज पुण्य प्रदेश’ से उनकी गुजरात-भक्ति स्पष्ट है। इन्होंने सूक्ष्म रासों की भी रचना की है, जिनमें लय, माधुर्य, व्यंजना और अर्थगाम्भीर्य पूर्णरूप से हैं। गरवी और रास के क्षेत्र में इन्होंने दयाराम तक को पीछे छोड़ दिया है। इस रूप में न्हानालाल ने लोक-गीतों का अच्छा विकास किया है। इनके प्रसिद्ध रास ये हैं—‘झोणा झरझर वरसे मेह, भीजे मारी चुंदडली’—‘फूलडां कटोरी गूँथी लाव जगमालणी रेलोल, चन्द्रीए अमृत मोकल्यां रे लोल’—‘हलके हाथे ते नाथ महिडां वलोवजो’—‘गोपिका नी गोरसी भरेली’। उनके कुछ अन्य प्रसिद्ध गीत ये हैं—‘एक

જવાલા જલે તુજ નેનન માં રસ જ્યોત નિહાલી નમૂં હું નમૂં'—‘સ્નેહીના સોણલાં આવે સાહેલડી ઉરના એકાત્મ મ્હારા ભડકે બલે’—‘સુપલા રાતલ ડીમાં ઉઘડે ઉરનાં વારણાં હો વ્હેન ઝૂલે રસ પારણાં હો વ્હેન’—‘સૂનાં મન્દિર સૂનાં માલિયાં ને મ્હારા સૂના હૈયાના મહેલરે સ્નેહધામ સૂનાં સૂનાં’—

‘વિરાટનો હિડોલો જ્ઞાકમજોલ ।

કે આમને મોખે બાંધા એના દોર ॥ વિરાટનો૦ ॥

પુષ્ય પાપ દોર ને ત્રિલોકનો હિડોલો,

ફરતી ફૂમતડાની ફોર;

ફૂમતડે ફૂમતડે વિધિના નિર્માણ મન્ત્ર,

ઠમકે તારલિયાના મોર ॥ વિરાટનો૦ ॥’

‘નીલો કમલ રંગ વીંજણો હો નન્દલાલ,

રદ્ધિયાલો રત્નજડાવ મોરા નંદલાલ ॥’—

‘નિરખો આ રાસ લોકલોકના, રમે સૃષ્ટિ ના સૃજનાર,

અંગુલિમાં અંગુલિપરોવિને, ખેલે તેજને અન્ધાર,

રસનાં ઉછ્છેલે રંગહેલિયાં ॥’—

‘ત્હારે નેણલે ઠમકે મોર, ત્હારી કીકી માં ચમકે ચકોર ॥’—

‘મ્હારા નયણાંની આલસ રે ન નીરખ્યા હરિ ને જરી ॥’

શ્રીરમણભાઈને કહા હૈ કિ કાવ્ય અન્ત: ક્ષોભ સે પ્રકટ હોતા હૈ । ઇસ કથન કા સુધાર ન્હાનાલાલ ને ઇસ પ્રકાર કિયા કિ કાવ્ય કા અમૃત ચિત્તક્ષોભ સે નહીં, વરન્ આત્મા કી પ્રસન્નતા સે ઉત્પન્ન હોતા હૈ । પ્રાસાદિક કવિતા કા મૂલ ચિત્ત-ક્ષોભ મેં નહીં, કિન્તુ ચિત્ત કી પ્રસન્નતા મેં હૈ ।

ન્હાનાલાલ ને કુછ ગદ્ય-ગ્રંથ ભી લિખે હૈ—‘સાહિત્યમંથન’, ‘ઉદ્બોધન’, ‘અર્ધશતાબ્દીના અનુભવ બોલ’, ‘આપણાં સાક્ષર રલો’, ‘જગત્કાદંબરી માં સરસ્વતી ચન્દ્ર નુસ્થાન’ આદિ । ‘ઉષા’ મેં કવિ ને અત્યંત આલંકારિક શૈલી મેં એક પ્રેમ-કથા કહી હૈ । ‘સારથિ’ મેં કવિ દેશ કી કુછ રાજનીતિક સમસ્યાઓં પર વિચાર કરતા હૈ । ‘પાંખડિયોં’ મેં કવિ કી છોટી કહાંનિયાં સંગ્રહીત હૈ । કવિને અપને પિતા દલપતરામ કી જીવની ઇંદ્રાં મેં લિખી હૈ । ઉસમે દલપતરામ સે સંબંધિત કર્દી આન્તરિક બાતોં કવિ ને બતાયી હૈ ઔર તત્કાલીન વાતાવરણ કી અચ્છી

झाँकी दी है। अपनी साहित्यिक आलोचनाओं में कवि निस्सन्देह बहुत विस्तार में चला गया है, किन्तु उत्तमोत्तम विशेषणों द्वारा वस्तु की प्रशंसा करने की ओर कवि की रुचि अधिक है। कभी-कभी तो प्रशंसा करने में कवि काफी बहक गया है।

निस्सन्देह न्हानालाल आधुनिक गुजराती साहित्य के सर्वथ्रेष्ठ कवि हैं। इन्होंने एक ऐसी भाषा को विकसित किया है, जो नवीन, कोमल और मधुर शब्दों से पूर्ण है तथा जिसमें व्यंजना और लालित्य है। इन्होंने अपद्यागद्य अथवा डोलन नामक एक विशिष्ट शैली का प्रारंभ किया है, जिसमें अपने ढंग की एक विचित्र वाक्‌छटा है। ऐसी शैली के लिए आवश्यक भावना एवं प्रतिभा की गहराई के अभाव के कारण न तो उनके समकालीन कवि और न परवर्ती कवि उस शैली का सफलतापूर्वक अनुकरण कर सके। नीति और पुण्य पर इन्होंने बहुत जोर दिया है और उच्च भावों को अधिक चित्रित किया है; विशेषकर दास्पत्य प्रेम और उसकी पवित्रता को। गुजराती साहित्य में सर्वोच्च स्थान दिलानेवाली कवि की कुछ विशेषताएँ ये हैं—इनकी काव्य-कल्पना, उच्च आदर्शवाद, नवीन तथा मधुर छन्दोबद्ध रचनाएँ, इनके अननुकरणीय रासों में सूक्ष्म नारी-भावनाओं का चित्रण, प्राचीन भारतीय संस्कृति तथा इसके आर्पदर्शन के प्रति कवि की गौरवयुक्त भावना और कुछ मुगल सन्नाटों की महत्ता का प्रशंसक होना।

अध्याय १८

बलवन्तराय तथा अन्य

श्री बलवन्तराय कल्याणराय ठाकोर का जन्म २३ अक्टूबर, सन् १८६९ में हुआ था। ये जाति के ब्रह्म-क्षत्रिय थे और भड़ोंच के रहनेवाले थे। इनका कुलनाम सेहेनी था और कुछ समय तक ये इसी उपनाम से लिखते रहे। रमणभाई, मणिशंकर, सर मनुभाई मेहता, कृष्णलाल मोहनलाल 'झवेरी', मानशंकर पीताम्बरदास और बलवन्तराय एक ही कालेज में पढ़ते थे। कराची, अजमेर और डेकन कालेज पूना में ये इतिहास और अर्थशास्त्र के प्राध्यापक के रूप में काम करते रहे फिर बड़ौदा कालेज में कुछ दिनों तक अंग्रेजी और तर्कगास्त्र के प्राध्यापक रहे। सौराष्ट्र के शिक्षा-अधिकारी के पद पर भी इन्होंने काम किया। सन् १९२४ में इन्होंने अवकाश ग्रहण किया और तब 'इंडिया एजुकेशन सर्विस' (I. E. S.) के समकक्ष इनका पद हो गया।

इनके प्रिय विषय थे इतिहास और साहित्यिक कार्य। ये 'हिस्टारिकल रेकर्ड्स कमीशन' के सदस्य तब से थे, जब से उसका जन्म हुआ था। उसमें रहकर आपने बड़ा महत्वपूर्ण कार्य किया। सन् १९०९ में गुजराती साहित्य परिषद का जो तीसरा अधिवेशन राजकोट में हुआ था, उसकी सफलता का सारा श्रेय आपको ही था। वही आपने परिषद् के लिए बहुत धन एकत्र किया और १९२६ तक परिषद के मंत्री रहकर आपने उसका सुचारू रूप से प्रबंध किया। गुजरात के कई स्थानों पर आपने 'परिषद् व्याख्यानमाला' के अंतर्गत अनेक भाषण दिये। सन् १९२० में आप साहित्य परिषद् की इतिहास शाखा के अध्यक्ष चुने गये।

उनके काव्य-ग्रन्थ हैं—'भणकार', 'मारा सोनेटो', और 'गोपीहृदय'। उनकी साहित्यिक आलोचनाएँ हैं—'लिरिक', 'नवीन कविता विषे व्याखानों', 'कविता शिक्षण', 'विविध व्याखानों', 'परिषद् प्रवृत्ति' तथा '१९३५ के ठाकोर

‘व्याखानो’ (बंबई विश्वविद्यालय)। इन्होंने गुजराती में कई ग्रंथों का अनुवाद किया है, जैसे कालिदास की ‘शकुन्तला’ तथा ‘मालविकामिनि मित्र’, ‘सोविएट नवजवानी’, ‘रजनी’ और ‘प्लूटार्क नां जीवन चरित’। इनकी लघु कथाएं, ‘दर्शन नियु’ में संगृहीत हैं। ‘आपणी कविता समृद्धि’ शीर्षक ग्रंथ में इन्होंने कुछ चुनी हुई गुजराती कविताओं का संपादन किया है, साथ ही टिप्पणी और परिचयात्मक प्रस्तावना भी दी है। इन्होंने ‘कान्तमाला’ का भी सम्पादन किया है। इन्होंने अम्बालाल भाई पर एक पुस्तक लिखी है और इतिहास पर ‘इतिहास दर्शन’ लिखा है।

काव्य में रमणभाई ने ऊर्भितत्त्व को और न्हानालाल ने भावना तत्त्व को, किन्तु बलवन्तराय ने विचारतत्त्व को प्रमुख माना है। ठाकोर का कहना है कि केवल विचार प्रधान कविता ही सर्वोच्च कोटि की कविता है, जिसे वे द्विजोत्तम जाति की कविता कहते थे। काव्य में आँसुओं तथा कोमल भावों को वे निर्बल पोचटता कहकर उनकी कड़ी आलोचना करते थे और कहते थे काव्य में ऐसे भावों को प्रोत्साहन नहीं देना चाहिए। उनके मत से कविता के मुख्य गुण ये अर्थधनता और वस्तु परामर्श। वे यह भी कहते थे कि वस्तुतः कविता के लिए चार बातें आवश्यक हैं—ऊर्भि, कल्पना, वृद्धि और प्रतिमा। वे मानते थे कि काव्य में विषय-महत्ता की अपेक्षा दृष्टिकोण की महत्ता अधिक महत्त्वपूर्ण है।

बलवन्तराय ने नवीन छन्दों पर भी प्रयोग किया है। इन्होंने यह स्थापित किया है कि अच्छी कविता के लिए गेयता का गुण अनिवार्य नहीं है। कोई कविता गायी जाने योग्य न होकर पढ़ी जाने योग्य होते हुए भी अच्छी हो सकती है। पृथ्वी छन्द में इन्होंने बड़ी सफलतापूर्वक रचना की है और काव्यक्षेत्र में ‘सानेट’ (चतुर्दशपदी) को प्रसिद्ध किया। इन्होंने कहा है कि किसी भी वृत्त में यह आवश्यक नहीं है कि एक ही चरण में वाक्य पूरा हो जाय; वह दूसरे चरण तक बढ़ाया जा सकता है। दूसरे शब्दों में कह सकते हैं कि वे प्रवाही छन्द के पक्ष में थे। उनके मत से कवियों को यह स्वतंत्रता भी होनी चाहिए कि किसी वृत्त में जहाँ एक गुरुमात्रा वाले अक्षर का विधान है, वहाँ वे दो लघुमात्रा वाले अक्षरों का उपयोग कर सकें। कविता में इन्होंने कई चरणों में पूरे होनेवाले लंबे वाक्यों का तथा उपवाक्यों का भी प्रवेश कराया। इनकी कविता द्राक्षपाक नहीं,

વરન् નારિકેલપાક કે રૂપ યે માની ગયી હૈ। નિર્બલ ઔર કોમલ કાવ્યોં કી આલોચના કરને કે કારણ યે કાવ્ય મેં ઓઝસ્વિતા કે મહાભટ માને જાતે હૈને। ઇની અધ્યયન વડા ગહન ઔર વિશ્લેષણાત્મક થા ઔર જિમ વિપય પર ભી લિખા, અપની વિદ્વત્તા કા પ્રમાણ દે દિયા। યે પંડિતયુગ કે એક અમાધારણ વિદ્વાન્ થે। ઇન્હોને અનેક નવીન કવિયોં કો પ્રોત્સાહિત કિયા ઔર ઉન્હેં માર્ગ દિખાયા તથા અનેક ઉદીયમાન કવિયોં કે કાવ્ય-સંગ્રહોં મેં વિદ્વત્તાપૂર્ણ નંબી પ્રસ્તાવનાંને લિખીએ। અધિકાંશ વર્તમાન કવિયોં પર વલબન્ત રાય ઠાકોર કા વહૃત ગહરા પ્રભાવ હૈ ઔર યે ઉન્હેં અપના કુલગુરુ માનતે હૈને।

'મળકાર' મેં વલબન્તરાય ને જાનવૂદ્ધકર છન્દ ઔર યતિ સમ્વન્ધી સ્વતંત્રતા કા ઉપયોગ કિયા હૈ, કયોકિ ઇની દૃષ્ટિ મેં સચ્ચે કાવ્ય મેં સ્વયંભૂ પ્રવાહ કે લિએ છન્દ-લય-યતિ કા બન્ધન એક પ્રકાર કા અન્તરાય (વાધા) હૈ। ઉનકા વિશ્વાસ થા કિ વિચારઘન કાવ્ય કે લિએ પ્રવાહી ઔર અગેય પૃથ્વીછન્દ—જિસમે યતિ કા કોઈ બંધન નહીં હૈ—ઉત્તમ હૈ। ઠાકોર કે પણ ઇની પ્રસિદ્ધ કિયે હુએ સાનેટ છન્દ મેં બદુત-સે કવિયોં ને રચના કી। ઠાકોર ને વિપય સમ્વન્ધી ક્રાન્તિ ભી ઉત્પન્ન કી। ઇની કહના થા કિ વિપય કા ઉદાત્ત હોના વહૃત આવશ્યક નહીં હૈ, વરન્ દૃષ્ટિકોણ ઔર ચિત્રણ આવશ્યક હૈ, કયોકિ ઇન્હી કે કારણ કોઈ રચના કવિતા કહી જા સકતી હૈ। ઇની મત કા પ્રતિપાદન ઇની બાદ કે કવિયોં ને વહૃત અધિક કિયા। વહૃત હી સાધારણ વિપયોં પર ભી કવિતાએ લિખી ગયીએ। કિન્તુ ઠાકોર કી બતાયી વિચારઘનતા સે પૂર્ણ કવિતા કા આનંદ કેવલ કુછ ચુનેહુએ લોગ હી લે પાતે થે, જિસસે કાવ્ય જન-સાધારણ સે દૂર હટ્ટા ગયા। ઠાકોર ને ઇસ બાત પર ભી જોર દિયા કિ શબ્દોં કા વર્ણ-વિન્યાસ (હિંજે) ઉની ઉચ્ચારણ કે અનુસાર હી હોના ચાહિએ। સ્પષ્ટતા કે પક્ષપાતી તથા અપને મન કે દૃઢાનોને કે કારણ કુછ શબ્દોં કા પ્રયોગ એસી વિચિત્રતા સે ઇન્હોને કિયા હૈ કિ ઇની ભાષા રૂક્ષ, કઠોર ઔર દુરુહ હો ગયી હૈ, જિસે અધિક પ્રયત્ન કરને પર હી સમજા જા સકતા હૈ। હાઁ, યહ બાત અવશ્ય હૈ કિ ઇની ભાષા મેં અભિવ્યક્તિ કા બલ હૈ, જિસે ઉન્હોને બલકટ કહા હૈ।

ઠાકોર વહૃમુખી પ્રતિભા કે વિદ્વાન્ થે। એક આલોચક કે રૂપ મેં વે સ્વતંત્ર ઔર ગંભીર થે તથા બડી નિર્ભીકતા એવં કઠોરતા સે અપને વિચાર વ્યક્ત કરતે

थे। गीत के विषय पर इनका विवाद नरसिंहराव से हो गया। दोनों वडे विद्वान् और सूक्ष्म तर्क के प्रकांड पंडित थे, अतः बहुत लंबे समय तक दोनों का विवाद चला। ठाकोर के तत्सम्बन्धी विचार उनकी पुस्तक 'लिरिक' में प्रकाशित हैं और नरसिंहराव ने अपने विचार एक छोटी पुस्तक का में प्रकट किये हैं। ठाकोर लिरिक को ऊमिगीत और नरसिंहराव संगीत काव्य कहते थे। ठाकोर ने 'सरस्वतीचन्द्र' की बहुत विड्तापूर्ण आलोचना की है। कुछ चुनी हुई कविताओं का संपादन ठाकोर ने 'आणगी कविता समृद्धि' शोर्पंक से किया है और कविताओं के गुण-दोष पर प्रकाश डाला है।

'आरोहण' इनका एक चिन्तनात्मक खंडकाव्य है। ठाकोर द्वारा प्रतिपादित विचारघन कविता लिखने के लिए यह ग्रन्थ परवर्ती कवियों के समक्ष एक आदर्श के रूप में है। भणकार, वधामणी, जूनुं पियरघर आदि ठाकोर की सर्वोत्तम कविताएँ हैं, जिनकी भाषा गौरवपूर्ण है, जिनमें गहन विचार हैं और जिनमें आत्मसंयम की भावना से युक्त उत्तम भावनाएँ हैं। इनकी 'प्रेम नो दिवस' और 'विरह' कविताओं में कुछ अपूर्व सानेट हैं। इनकी रचनाएँ सोदेश्य होती थीं। इन्होंने कुछ कविताएँ अपने मित्रों तथा विद्यार्थियों पर लिखी हैं।

पद्य की भाँति इनका गद्य भी ऐसा है, जो असंतुलित और किलप्ट है तथा जो प्रयत्न करने पर ही समझा जा सकता है। किन्तु एक बार इनकी विशेषताएँ समझ लेने पर पाठक इनके लेख का आनन्द भी ले सकता है। जानबूझकर ये बोलचाल के कड़े शब्दों का प्रयोग करते थे और कोमल तथा निर्बल शब्दावली को पास नहीं फटकने देते थे। ये तर्क प्रधान थे और सीधे आक्रमण करते थे।

गुजराती कविता को इन्होंने एक नयी दिशा दिखायी, नयी पीढ़ी के कवियों को प्रोत्साहित किया; विचार तत्त्व, मौलिकता, दृष्टिकोण के स्वातंश्य और सबल शैली पर जोर दिया तथा छन्द, भाषा, विषय, रचना, शैली आदि में अनेक नये प्रयोग किये।

खबरदार

कवि आरदेशर फरामजी पारसी थे, जिनका जन्म ६ नवंबर, १८८१ को दमन (डामन) में हुआ था, जो पुर्तगाली उपनिवेश का एक भाग था।

बहरामजी मलबारी के बाद ये दूसरे पारसी कवि थे, जो सुव्यवस्थित गुजराती में कविता लिखने के कारण प्रसिद्ध हुए। बचपन से ही कविता करने की ओर इनका झुकाव था। इनका प्रथम काव्य-संग्रह 'काव्य रसिका' था, जो १९०१ में प्रकाशित हुआ था। पहले इन्होंने दलपतराम की शैली पर रचना आरंभ की थी, किन्तु कालान्तर में इन्होंने नरसिंहराव, 'कान्त', 'कलापी' तथा दूसरों का अनुकरण किया। अंग्रेजी काव्य से कुछ अच्छी बातें इन्होंने लीं और बिनोद प्रधान प्रति काव्य (पैरोडी) को विकसित किया। खबरदार सदा समय के साथ चले और हर नयी प्रवृत्ति को स्वीकार करके उसके अनुसार रचना करते रहे। इनकी भाषा सादी, किन्तु संस्कृतमय और आङ्ग्रेजी भी है। छन्दों पर इनका विशेष अधिकार था। इन्होंने नये छन्दों का भी प्रयोग किया, जिन्हें वे 'मुक्तधारा अमीरी महाछन्द' कहते थे। अंग्रेजी के ब्लैकवर्स (मुक्त काव्य) का गुजराती में अनुकरण करने की दृष्टि से उन्होंने इन छन्दों को आरंभ किया था। इन्हें एक महाकाव्य के लिए उचित माध्यम भी वे समझते थे। न्हानालाल की अपद्यागद्य शैली की इन्होंने आलोचना की और महात्मा गांधी की प्रशंसा में न्हानालाल ने 'गुजरात नो तपस्वी' की जो रचना की थी, उसका प्रतिकाव्य खबरदार ने लिखा 'प्रभातनो तपस्वी' (मुर्गा)। इस प्रतिकाव्य की भी वही अपद्यागद्य शैली थी और यह एक अत्यंत सफल तथा मनोरंजक प्रतिकाव्य है। नरसिंहराव ने इनके काव्य-संग्रह 'विलासिका' की बड़ी अच्छी समालोचना की। बाद में कवि की रचनाओं के अन्य संग्रह प्रकाशिका, भारत नो टंकार, संदेशिका, कलिका, भजनिका, रासचन्द्रिका भाग १; २, कल्पाणिका, कीर्तिका, गांधी युग नो पवाड़ो, प्रभातगमन, राष्ट्रिका, केटलांक प्रतिकाव्यो, लखे गीतो, गांधी बापु, श्री जी ईरानशाह नो पवाड़ो, नंदनिका, श्री अशो जर थुस्त्रनी गाथा, दर्शनिका, युगराज महाकाव्य, प्रभात नो तपस्वी, कुकुट दीक्षा प्रकाशित हुए। इन्होंने 'मनु-राज' और 'अमरदेवी' नाम के दो नाटक भी लिखे हैं। इनके गद्य-ग्रंथ हैं— 'गुजराती कविता अने अपद्यागद्य', 'गुजराती कवितानी रचनाकला' और गद्य संग्रह। इन्होंने दो अंग्रेजी कविताएँ भी लिखी हैं जिन्हें 'सिल्केन टैसल लीफ ऐड पलावर' तथा 'रेस्ट हाउस आफ स्पिरिट' के नाम से प्रकाशित कराया।

सन् १९०८ से खबरदार व्यापार के सिलसिले में मद्रास जाकर बस गये।

अपने अन्तिम दिनों में इनका स्वास्थ्य ठीक नहीं रहता था। किन्तु साहित्यिक कार्यों में भाग लेना एवं पद्य रचना बराबर जारी रहा। 'काव्य रसिका' में इन्होंने दलपतराम की शैली पर कविताएँ लिखीं; 'विलासिका' में नरसिंहराव जैमे ऊर्मिगीत लिखे; 'प्रकाशिका' में वीर रस की कविताएँ तथा खंडकाव्य हैं; 'भारत नो टंकार' और 'संदेशिका' देशभक्ति की कविताएँ हैं; 'रासचन्द्रिका' में विभिन्न प्रकार के रास हैं; 'दर्शनिका' में विचार प्रधान तथा दार्शनिक ढंग के ८ पंक्ति वाले मुक्तक हैं जो झूलणाछन्द में हैं; 'कलिका' में दूसरे मुक्तक, 'नन्दनिका' में सानेट और अनेक प्रतिकाव्य लिखे हैं। बंवई विश्वविद्यालय में आपने 'गुजराती कवितानी रचनाकला' नाम से ठक्करखसनजी भाषण दिये।

इनकी भाषा सादी, स्पष्ट और वर्ण माधुर्य से पूर्ण है। भाषा पर इनका पूरा अधिकार था। 'दर्शनिका' में इन्होंने तत्त्वज्ञान, नीति, धर्म और विज्ञान संबंधी अपना जीवन-दर्शन देने की चेष्टा की है तथा प्रवाही, रोचक एवं गौरव-युक्तशैली में अनेक गंभीर विषयों पर विचार प्रस्तुत किये हैं। १९४१ में बंवई के उपनगर अंधेरी में होने वाले गुजराती साहित्य परिषद् के १४ वें अधिवेशन के आप अध्यक्ष निर्वाचित हुए थे। यद्यपि ये जन्म के पारसी थे, किन्तु इनकी गुजराती में पारसी पुट लेशमात्र भी नहीं था और शुद्ध एवं व्यवस्थित गुजराती भाषा का ज्ञान इन्होंने अर्जित किया। काव्य में ये गेयता की प्रधानता मानते थे और वह गुण इनकी कविता में है। ये गुजराती तथा अंग्रेजी के कुछ श्रेष्ठ कवियों से बहुत प्रभावित थे और गुजराती साहित्य में इनके योगदान की मात्रा प्रचुर तथा कोटि में विविधता है। यद्यपि प्रतिभा की दृष्टि से इनकी गणना प्रथम कोटि के कवियों में नहीं होती, किन्तु इन्होंने काव्य के १४ संग्रह दिये हैं तथा 'दर्शनिका' में कुछ बहुत श्रेष्ठ राष्ट्रगीत, भजन, रास और दार्शनिक मुक्तक हैं।

बोटादकर

दामोदर खुशालदास बोटादकर २७ नवंबर, १८७० को सौराष्ट्र के बोटाद ग्राम में उत्पन्न हुए थे। ये जाति के मोडवणिक थे। जब ये छोटे थे तभी इनके पिता का देहान्त हो गया था। इसीलिए ये आगे नहीं पढ़ सके। ये बंवई आये

ઔર પુષ્ટિ સપ્રદાય કી એક પત્રિકા કા સપાદન કરને લગે । ઇસસે ઇન્હે સસ્કૃત ઔર ગુજરાતી કે અધ્યયન કા અચ્છા અવસર મિલા । ઇસ અધ્યયન કો ઇન્હોને બરાબર જારી રહ્યા । વિકટ પરિસ્થિતિયો સે વિવશ હોકર ઇન્હોને ભાવનગર રાજ્ય કે શિક્ષા-વિભાગ મે એક નૌકરી કર લી ।

ઇન્કે અનેક કાવ્ય-સગ્રહ હૈ, યથા—‘કલ્લોલિની’, ‘સોતસ્વિની’, ‘નિર્જરિણી’, ‘રાસ તરંગણી’ ઔર ‘શૈવલિની’ । ઇનકા ‘રામતરંગણી’ સગ્રહ બહુત પ્રસિદ્ધ હુએ । નરસિહરાવ ને ઇન્કે ‘શૈવલિની’ સગ્રહ મે વડી વિદ્વત્તાપૂર્ણ એવ પ્રશસ્તાત્મક ભૂમિકા લિખી થી । ‘લાલમિહ સાવિત્રી’ નામ કા એક નાટક ભી બોટાદકર ને લિખા હૈ ।

ઇન્હોને સસ્કૃત કા ભી અચ્છા જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર લિયા થા ઔર ‘સુભાષિત રત્ન-ભાણ્ડાર’ સે બહુત-સે અચ્છે શ્લોક કઠસ્થ કર લિયે થે । આધુનિક શિક્ષા ઉન્હે અધિક પ્રાપ્ત નહીં હો સકી થી । યદ્વારા ઉનકી ભાષા મે સસ્કૃત કે શબ્દો કી અધિકતા હૈ, ફિર ભી વહ સરલતા સે સમજ મે આ જાતી હૈ । યહ ઠીક હૈ કિ ઇનકી ગણના પ્રથમ કોટિ કે પ્રતિભાસમ્પત્ર કવિયો મે નહીં હૈ, કિન્તુ ઇનકી મહત્ત્વા ઇસ વાત મે હૈ કિ નિર્ધનતા, શિક્ષા કા અભાવ તથા ઇસી પ્રકાર કી અન્ય કમજોરિયો કે હોતે હુએ ભી ઇન્હોને કવિતાઓ કે કર્દી સગ્રહ દિયે ઔર કુટુમ્બ જીવન કે કુછ ચિત્ર વડી હી કુશલતા કે સાથ ચિત્રિત કિયે હૈ ।

અપની આરભિક રચનાઓ મ બોટાદકર ને દલપતરામ કી શૈલી કા અનુ-કરણ કિયા, કિન્તુ વાદ કે સગ્રહો મે ઉન્હોને નવીન ધારા ઔર પ્રવૃત્તિ કો ગ્રહણ કિયા । ગૃહજીવન ઔર ગ્રામજીવન કે વિવિધ રૂપો મે ઉનકે ચિત્રણો સે ગુજરાત કે લોગ ઉનકી ઓર આકર્ષિત હુએ । યદ્વારા અગ્રેજી કવિતા સે ઉનકા સીધા સમ્પર્ક નહીં થા, કિન્તુ તત્કાલીન ગુજરાતી કવિયો કી રચનાઓ કા યે વિધિવત્ અધ્યયન કરતે થે તથા વિષય, છન્દ, શૈલી ઔર રૂપ કે મામલે મે ઉનકા અનુસરણ કરતે થે । મૂલરૂપ સે વર્ણ-સવર્થ કી રચનાઓ કો પઢે બિના એક પ્રકાર સે વે વર્ણ-સવર્થ કા અનુકરણ કર સકતે થે । સીધા સમ્પર્ક ન હોને સે ઉન્હે અગ્રેજી કી સર્વોત્તમ રચનાઓ કા સ્પષ્ટ જ્ઞાન નહીં હો સકા, સાથ હી ઉનકી પ્રતિભા ભી સીમિત થી ।

યદ્વારા ઉનકી ભાષા સસ્કૃત કે તત્સમ શબ્દો સે ભરી હુઈ હૈ, કિન્તુ કર્ણકટુ

नहीं है और समझने में कठिन भी नहीं है। इनकी भाषा में पदलालित्य और माथुर्य है। ये रोचक अनुप्रासों को बड़ी कुशलता से प्रस्तुत कर सकते थे। अर्थ की दृष्टि से इनकी रचनाएँ स्पष्ट हैं।

‘रासतरंगिणी’ में कवि ने लोकगीतों की सरल शैली का अनुसरण किया है। ये रास बहुत प्रसिद्ध हुए हैं। कवि ने गुजराती नारी के हृदय को खूब अच्छी तरह समझा है और उसके सभी सूक्ष्म भावों को, विशेषकर गृहजीवन संबंधी, सुन्दरता से चित्रित किया है। इनमें से कुछ तो अत्यन्त श्रेष्ठ गीत हैं। इनकी कविताओं की पृष्ठभूमि में हमें करुणा के दर्शन होते हैं और यह भी स्पष्ट हो जाता है कि कवि को अपने जीवन में कठिन परिस्थितियों का सामना करने के लिए कठिन संघर्ष करना पड़ा था। इनकी कुछ उत्तम कविताएँ हैं—मातृगुजन, भाईबीज, जननी, उमिला, रामलवालो, बुद्ध नुगृहगमन आदि।

ललित

जन्मशंकर महाशंकर बुच का उपनाम ललित था। इनका जन्म जूनागढ़ में ३० जून, १८७७ को हुआ था। ये जाति के बड़नगरा नागर थे। कुछ समय तक एक अंग्रेजी दैनिक पत्र ‘काठियावाड़ टाइम्स’ के ये सम्पादक थे, फिर कई वर्षों तक न्यायालय में अनुवादक का काम करते रहे। कुछ समय तक इन्होंने बड़ीदा के पुस्तकालय विभाग में काम किया और फिर राष्ट्रीय महाविद्यालय में गुजराती के प्रोफेसर हो गये।

प्रकृति से ये बड़े कोमल और प्रेमी थे और पारिवारिक जीवन के अनेक भावों का चित्रण बड़ी कोमलता, रोचकता और गेयता के साथ किया है। इनकी रचनाओं का विशाल संग्रह ‘ललित नो ललकार’ शीर्षक से प्रकाशित हुआ है। इनकी कुछ कविताएँ लालित्य से पूर्ण हैं और उनकी धुन का चुनाव (काव्यनो उपाड) वस्तुतः बहुत ही सुन्दर है। इनका शब्दचयन बड़ा कोमल और सूक्ष्म है तथा गीत-लय को बनाये रखने और में ये बड़े सतर्क हैं। गृहजीवन को चित्रित करने में इन्होंने कुछ उदात्त भावों की अभिव्यक्ति की है, फिर भी इनकी प्रतिभा सीमित है। प्रथम कोटि की सुचारू रचनाएँ देने में इन्हें सफलता नहीं मिली। न्हानालाल ने ठीक ही कहा है कि ये ललित और सुन्दर तो हैं, पर ‘लगीर’ (लघु)

હૈ। ન્હાનાલાલ કા યહ ભી કહના હૈ કિ યદ્યપિ લલિત ને ઊર્મિતત્વ કો બડી સૂક્ષ્મતા ઔર સંગીતાત્મકતા કે સાથ વ્યક્ત કિયા હૈ, કિન્તુ ઇનમેં વિચાર તત્ત્વ બહુત ક્ષીણ હૈ। લલિત પર ઉનકે મિત્ર ન્હાનાલાલ ઔર કલાપી કા બદુત બડા પ્રભાવ થા। ઇનકે અન્ય સંગ્રહ હૈન—‘સીતા વનવાસ’, ‘લલિતના કાવ્યો’, ‘બડોદરા ને બડલે’ ઔર ‘લલિતનાં બીજાં કાવ્યો’। યે અપની કવિતાઓં કો મંજીરા કે સાથ ગાયા કરતે થે ઔર અસાધારણ રૂપ સે ઉપાડ (આરંભ) કે સુન્દર હોને તથા અપને સંગીતનું કે કારણ લલિત ઔર પ્રસિદ્ધ હો ગયે। ઇન્હોંને અનેક પત્ર-પત્રિકાઓં મેં ભી કવિતાએँ લિખી હૈન ઔર યે અપની રચનાએँ-વિશેષકર ભવિત ઔર ગૃહજીવન સંવંધી—પ્રશંસક શ્રોતાઓં કે સમક્ષ ગાયા કરતે થે। ઇની કુછ ઉત્તમ કવિતાએँ યેહીને—મદૂલી, વિજોગણ, વાંસલડી, એકલરામ આદિ। યે એક અચ્છે ઉપકવિ કે રૂપ મેં માને જાતે હૈન।

अध्याय १९

गांधीजी एवं उनके सहयोगी

पश्चिम के सम्पर्क ने सुधारकों को जन्म दिया तो विश्वविद्यालय की शिक्षा ने 'पडित युग' को। इस युग के जो अच्छे प्रतिनिधि थे, वे उच्चकोटि के विद्वान् थे और उनकी शैली सस्कृतमय थी। उनकी रुचि केवल महान् और गौरवपूर्ण विषयों की ओर ही झुकती थी, साथ ही उनकी लेखनी में एक सर्यम था। सन् १९१४ तक गुजराती साहित्य में दो नवीन सबल व्यक्तित्व उत्पन्न हो चुके थे— एक गांधीजी, दूसरे श्री क० मा० मुन्नी। दोनों ने गुजराती साहित्य में नवीन प्राणों का सचार करके उसे शक्ति और नयी दिशा दी। भाषा को सरलता प्रदान की गयी। जैसे ठाकर नवीन कवियों के गुह थे, वैसे ही गांधीजी ने जीवन तथा जनता को एक भिन्न दृष्टि से देखना सिखाया।

गांधीजी का स्थायी प्रभाव न केवल गुजरात पर वरन् सारे भारत पर पड़ा और कुछ अशो में समस्त जगत पर भी उनका प्रभाव पड़ा। वे एक महान् युग-पुरुष थे, उनमें सतो के सभी गुण थे, उनमें असाधारण नैतिक बल था, जनता को आदोलित करने तथा साम्राज्यों को हिला देने की अद्भुत शक्ति उनमें थी। अफ्रीका से लौटने के बाद उन्होंने देश का नेतृत्व-भार सँभाला। उन्होंने सोयी जनता को जगाया। वे सीधी, सादी और स्पष्ट भाषा में बात करते थे, जो लोगों के हृदय को स्पर्श करती थी। इसी शैली में वे राजनीतिक, सामाजिक, धार्मिक तथा अन्य समस्याओं पर विचार-विमर्श करते थे। वे प्रत्येक दशा में सत्य का आधार लेते थे; और सत्य भी कैसा-कायिक, वाचिक और मानसिक। उन्होंने लोगों को सत्याग्रह—जिससे वे आत्म-बल कहते थे— करना सिखाया और कहा कि सत्याग्रही का सहायक मात्र ईश्वर होता है। असहयोग तो उसका एक अग था और उसकी सीमाएँ थी। एक सत्याग्रही अपनी आत्मा और परमात्मा की आज्ञा का पालन करता है। किन्तु किसी नागरिक

का प्रयत्न किया। उन्होंने वडे पैमाने पर प्रयोग आरंभ किये और प्राचीन भारतीय संस्कृति के गौरव की स्थापना केवल विचारों के द्वारा नहीं, बरन् उस प्रकार का जीवन अपनाकर की। अहिंसा, सत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य और अपरिग्रह—इन महाव्रतों को उन्होंने आधार बनाया। जिन उच्च आदर्शों का उपदेश वे करते थे, उनको व्यवहार में लाते थे। उन्होंने भारतीय जनता की पूरी दृष्टि ही बदल दी। केवल मर्वसाधारण जनता को ही नहीं, बरन् श्रेष्ठ विद्वानों को भी उन्होंने प्रभावित और प्रेरित किया। कवि और लेखकों की दृष्टि निर्धनों तथा पीड़ितों पर गयी और तब स्वातंत्र्य एवं क्रान्ति के गीतों की रचना हुई। लोक-साहित्य का पठन आरंभ हुआ; काव्य के लिए विविध विषयों की उत्पत्ति हुई और वह केवल महान् विषयों तक ही सीमित न रहा। राजनीतिक आंदोलन से एक नवीन स्फूर्ति तथा साहस का उदय हुआ। इसके अनिरिक्त दो विश्व-युद्ध हो चुके थे, रसी क्रान्ति हुई, और अन्य प्रान्तीय भाषाओं का गुजराती पर प्रभाव पड़ चुका था।

महात्मा गांधीजी, मोहनदास करमचंद गांधी, का जन्म सौराष्ट्र के अंतर्गत पोरबंदर में सन् १८६९ को प्राचीन विचारोंवाले वैष्णव वणिक-पण्डित में हुआ था। बचपन से ही उन्हें सत्य से प्रेम था। बैरिस्टरी पास करने के लिए जब वे इंग्लैंड जा रहे थे, तब उनकी माता ने उनसे शपथ करायी थी कि वे मांस-मदिरा का सेवन तथा पर-स्त्री-गमन नहीं करेंगे। उन्होंने उस संकल्प का पालन दृढ़तापूर्वक किया और वडी मादगी से बहाँ रहे। इंग्लैंड से लौट कर वे राजकोट में वकालत करने लगे, पर शीघ्र ही दक्षिण अफ्रीका चले गये, जहाँ उन्होंने भारतीयों का संगठन किया। गोरों के अत्याचारों के विरुद्ध उन्होंने सत्याग्रह किया और सफलता प्राप्त की। सन् १९१४ में वे भारत आये और सन् १९२० में सत्याग्रह के लिए प्रस्ताव प्रस्तुत किया। उन्होंने सावरमती आश्रम और बाद में सेवाग्राम आश्रम की स्थापना की। सन् १९२१ में बंदी कर लिये गये और सन् १९२३ में छोड़े गये। सन् १९२८ में उन्होंने वारडोली के किसानों का मामला हाथ में लिया और नमक-सत्याग्रह किया। सन् १९३० में डांडी-अभियान हुआ। गांधीजी पकड़ लिये गये। बाद में उन्हें 'गोलमेज परिषद' के लिए आमंत्रित किया गया, जो असफल रही और वे फिर बंदी बना लिये गये। सन्

૧૯૩૭ મેં કાંગ્રેસ-મંત્રી થે, પર શીघ્ર હી ઉન્હોને ત્યાગ-પત્ર દે દિયા। તબ ગાંધીજી ને વ્યક્તિગત આંદોળન આરંભ કિયા ઔર સન् ૧૯૪૨ મેં 'ભારત છોડો' પ્રસ્તાવ પાસ હુआ। સભી નેતા પકડ્યે ગયે ઔર સન् ૧૯૪૫ મેં છોડે ગયે। દેશ કા વિભાજન હુआ, સ્વરાજ્ય મિલા, વડે પૈમાને પર જાતીય દંગે હુએ તથા ગાંધીજી કે ઉદાર એવં સહિપ્પુ વિચારોંને કારણ ઉન્કી હત્યા હુઈ। ઇસ પ્રકાર સન् ૧૯૧૪ સે ભારત કા ઇતિહાસ ઇસ રાપ્ટ્રપિતા કે જીવન કે સાથ ગુથા હુआ હૈ।

ગાંધીજી ને કર્દ પુસ્તકોં લિખી હૈ—હિન્દ સ્વરાજ, સત્યના પ્રયોગો, દક્ષિણ આફિકાના સત્યાગ્રહ નો ઇતિહાસ, ધર્મયુદ્ધ નું રહસ્ય, ધર્મ મંથન, મંગલ પ્રભાત, રચનાત્મક કાર્યક્રમ, આરોગ્ય ની ચાવી, નવજીવન, હરિજન વન્ધુ (પત્ર) આદિ। ઇન ગ્રંથોં મેં ઇન્હોને સામાજિક, રાજનીતિક, ધર્મિક તથા નૈતિક સમસ્યાઓં પર ઔર સત્યાગ્રહ, અસહ્યોગ, સ્વતંત્રતા એવં સ્વદેશી આંદોળન આદિ વિષયોં પર અપને વિશિષ્ટ વિચાર વ્યક્ત કિયે હૈન। ઇનકા જીવન રાજનીતિ સે ભરપૂર થા, અતઃ નાના વિષયોં પર યે અપને વિચાર પત્ર-પત્રિકાઓં કે માધ્યમ સે પ્રકટ કરને લગે। ગુજરાતી ઔર અંગ્રેજી દોનોં ભાષાઓં મેં વે લિખતે થે। કુછ પ્રમુખ પત્ર, જિનમેં વે લિખતે થે, યે હૈન—ઇંડિયન ઓપીનિયન, નવજીવન, હરિજન, યંગ ઇંડિયા ઔર હરિજન-વંધુ।

ઉનકા આત્મચરિત 'સત્ય ના પ્રયોગો' સંસાર કે સર્વ શ્રેષ્ઠ આત્મ-ચરિતોં મેં સે હૈ। ઇસકે છોટે-છોટે વાક્ય સીધે હૃદય સે નિકલે હુએ ઉદ્ગાર હૈન। સત્યતા, દિવ્યતા ઔર નૈતિકતા કે પ્રતિ લેખક કી અપાર શ્રદ્ધા હોને કે કારણ પાઠકોં કે ઊપર બહુત બડા પ્રભાવ પડ્યતા હૈ। લેખક કી દૂસરી વિશેષતા હૈ નિર્મિકતા તથા નભ્રતા કે સાથ આત્મ-વિશ્લેષણ કરના। યહ આત્મચરિત કેવળ સાહિત્ય કી એક કૃતિ હી નહીં હૈ, વરન્ન એક દૃઢ નિશ્ચયી વ્યક્તિ કુસ્તિ-પ્રાપ્તિ કે લિએ અનવરત પ્રયાસ હૈ ઔર જીવન તથા ઉસકી વિવિધ સમસ્યાઓં કો દેખને કી એક વિશેષ દૃષ્ટિ હૈ।

ઉપર્યુક્ત પત્રોં મેં નિયમિત રૂપ સે સામગ્રી દેને કે લિએ ગાંધીજી ને અનેક વિષયોં પર બહુત-સે નિવંધ લિખે। સભી મેં ઉન્કી અપની શૈલી થી, સીધી-સાદી ઔર વિપયાનુકૂલ। વિષય કો પ્રસ્તુત કરને કા ઉનકા અપના નિરાલા ઢંગ થા।

जिन विषयों में उन्होंने आवश्यकता समझी, उनको दैवी क्रोध से पूर्ण सशक्त भाषा में व्यक्त किया ।

गांधीजी उन सबके बापू बन गये, जो उनके सम्पर्क में आये । वे गांधीजी का बहुत सम्मान करते थे और सभी मामलों में यहाँ तक कि बड़े से बड़े व्यक्तिगत मामलों में भी उनकी सलाह लिया करते थे । इस प्रकार गांधीजी की डाक बहुत भारी हो जाती थी । प्रतिदिन बहुत-से पत्र आते थे, जिनका उत्तर उन्हें देना पड़ता था । उत्तर देने में उनकी ममता प्रकट होती थी । ये पत्र ही उनके अपने साहित्य 'पत्र-साहित्य' का निर्माण करते हैं । जिन्हें भी सलाह की आवश्यकता थी, उन सब का मार्ग-दर्शन गांधीजी ने किया ।

दैनिक प्रार्थना पर गांधीजी का बहुत बड़ा विश्वास था और नित्य करते थे । सामूहिक प्रार्थनाओं में छोटा-सा भाषण भी दिया करते थे । स्वतंत्रता-प्राप्ति के बाद वे दिल्ली में प्रार्थना चलाया करते थे । डायरी के रूप में उनके दिये हुए ऐसे भाषण संग्रहीत हैं । इन भाषणों से हमें ज्ञात होता है कि विपवत् साम्राज्यिक घृणा को देखकर उन्हें कितनी पीड़ा होती थी । अपनी सबल लेखनी और सशक्त चरित्र के द्वारा इस घृणा और हिंसा को मिटाने का उन्होंने अनवरत प्रयत्न किया ।

उनका 'अनासक्तियोग' गीता की एक व्याख्या है । गीता का जैमा अध्ययन उन्होंने किया था और जो कुछ समझा था, उसीको 'अनासक्तियोग' में प्रकट किया है । सभी मामलों के निश्चय करने में वे इसी महान् ग्रंथ का महारा लेते थे और जब कभी कोई उलझन उपस्थित होती, तो एकांत में बैठकर, एकाग्रचित्त होकर इसी अमरवाणी से प्रकाश पाने की प्रतीक्षा करते थे ।

अपने शक्तिशाली व्यक्तित्व, उच्च नैतिकता, दिव्यता, त्याग, सादगी और आत्मगौरव के कारण उनके साथ बहुत-से सच्चे तथा कुशल कार्यकर्ता हो गये थे । गांधीजी से प्रेरणा पाकर उन सबने भी एक सबल और प्रथम कोटि के साहित्य-सर्जन में योग दिया ।

गांधीजी ने कुछ नये लेखकों को प्रोत्साहित किया, जो सादी, किन्तु प्रभाव-पूर्ण शैली पसंद और कोरे पांडित्य-प्रदर्शन को नापसंद करते थे । अधिक शब्दों में वर्णित आलंकारिक भाषा की अपेक्षा वे छोटे-छोटे और सादे वाक्यों में भाव

વ્યક્ત કરતે થે। ઇસીલિએ ઉસ સમય કે કર્ડ લેખકોં મેં ‘પંડિત-યુગ’ કી ગંભીર ઔર વિદ્વત્તાપૂર્ણ વિશિષ્ટ દૃષ્ટિ કા અભાવ દીક્ષ પડતા હૈ। ગાંધી-વિચાર-ધારા કે કુછ શ્રેષ્ઠ લેખકોં ને રાષ્ટ્રીયતા, આત્મસમ્માન, ભારત કી પ્રાતીન સંસ્કૃતિ કે પ્રતિ આદર, અધ્યાત્મવાદ, રૂઢિવાદિતા, ઉચ્ચનૈતિક સિદ્ધાન્તોં ઔર સંયમ આદિ પર વડા બલ દિયા હૈ। દૂસરી ઓર થી ક૦ માં મુન્ઝી ને ભી લેખકોં કે એક વર્ગ કો પ્રેરણ પ્રદાન કી। યે ભી સાદી, સીધી ઔર પ્રભાવપૂર્ણ શૈલી મેં લિખતે થે, કિન્તુ ઉનકે ઢંગ આધુનિક ઔર ઉનકી દૃષ્ટિ વિસ્તૃત થી। વે સૌદર્ય, આકર્ષણ, પ્રભાવ ઔર કુશલ અભિવ્યક્તિ પર બલ દેતે થે।

ઇસ પ્રકાર પંડિત-યુગ કે બાદ નવીન યુગ કા આરંભ ગાંધીજી ઔર મુન્ઝીજી સે આરંભ હોતા હૈ। યદ્યપિ ગાંધીજી અપને કો સાહિત્યકાર નહીં માનતે થે, કિન્તુ ઇસ મહાન् વિશ્વવન્દ્ય વિભૂતિ તથા યુગ પુરુષ ને સમૂચે રાષ્ટ્ર મેં ઉચ્ચ ભાવના ઔર લહર ભર દી ઔર ઇસ પ્રકાર અનક સાહિત્યકારોં કા પ્રેરણા-સ્તોત બન ગયા। ઉન્હોને ગુજરાત વિદ્યાપીઠ કી સ્થાપના કી, જહાઁ રાષ્ટ્રીય શિક્ષા દી જાતી થી। યહાઁ શિક્ષકોં ઔર વિદ્યાર્થ્યાં કા એક એસા દલ તૈયાર હુએ, જિસને વિવિધ પ્રકાર સે ગુજરાતી સાહિત્ય કી વૃદ્ધિ કી। ઉન લેખકોં મેં સે કુછ કે નામ યેહું—કાલેલકર, મહાદેવભાઈ, રામનારાયણ પાઠક, અમૃતલાલ સેઠ, નરહરિ પારિખ, કિશોરલાલ મશરૂવાલા, ગીજૂભાઈ બધેકા, જુગતરામ દવે, રસિકલાલ પારિખ, મુનિ જિન વિજયજી, પંડિત સુખલાલજી, સુન્દરમ્, ઉમાશંકર જોશી, નાગરદાસ પારિખ, સનેહરશ્મ તથા અન્ય। ગાંધીજી કે જીવન ને ગુજરાતી સાહિત્ય કી અભિવૃદ્ધિ કી ઔર કેવળ ગુજરાત કે હી નહીં, વરન્ વિદેશી લેખકોં કો ભી પ્રેરણ ઔર વિચાર દિયે।

કાલેલકર

કાકાસાહેબ દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર ગૌડ સારસ્વત બ્રાહ્મણ હૈ ઔર ઇનકા જન્મ સન્ ૧૮૮૬ મેં બેલગામ કે સમીપ શહાપુર મેં હુએ થા। સન્ ૧૯૧૭ મેં ઇન્હોને મહાત્મા ગાંધી કે સત્યાગ્રહ આશ્રમ મેં પ્રવેશ કિયા થા। યદ્યપિ ઇની માતૃભાષા મરાઠી હૈ, કિન્તુ યે ગુજરાતી મેં પડતે ઔર લિખતે થે। ઉપનિષદ્ ઔર જ્યોતિષ કા ઇનકા અચ્છા અધ્યયન હૈ। ઇન્ન પર વિવેકાનંદ, ટેગોર, ગાંધીજી,

रानडे, अर्रविंद, कुमारस्वामी, सिस्टर निवेदिता तथा तिलक के लेखों का बहुत अधिक प्रभाव है। इन्होंने भ्रमण बहुत अधिक किया है, विशेषकर उत्तर भारत और हिमाचल प्रदेश में। पहले ये बड़ौदा के गंगनाथ विद्यालय में अध्यापक थे, किन्तु बाद में गुजरात विद्यापीठ में चले गये और वहाँ आचार्य हो गये। गांधीजी के शिष्य बनकर इन्होंने गांधीवादी दर्शन को अपना लिया। ये कई बार जेल भी गये। अब ये गांधी-स्मारक-निधि तथा राष्ट्रभाषा-प्रचार-समिति का काम संभालते हैं। इन्होंने शिक्षा तथा सार्वजनिक कार्यों के लिए अपना जीवन समर्पित कर रखा है।

काका कालेलकर गुजराती के कुछ प्रमुख गद्य-लेखकों में से एक माने जाने हैं। अपनी पुस्तक 'स्मरण यात्रा' में जो आत्मचरित सरीखी है, इन्होंने अपने आरंभिक जीवन की घटनाएँ वडे रोचक ढंग से लिखी हैं। प्रवास सम्बन्धी इन्होंने कई पुस्तकें लिखी हैं, जैसे हिमालय नो प्रवास, पूर्व अफ्रिका मां, ब्रह्मदेश नो प्रवास और लोकमाता आदि। कालेलकर ना लेखो, जीवन नो आनन्द, जीवन-भारती, जीवन संस्कृति, जीवनविकास, रखड़वानो आनन्द और जीवता तहवारो पुस्तकों में इनके निबंध संगृहीत हैं। इन्होंने गीतासारे, गीताधर्म, ओतरानी दिवालो तथा मानवी खंडियेरो पुस्तकें भी लिखी हैं और इनके कुछ पत्र भी प्रकाशित हुए हैं।

मुख्यतः इन्होंने निबंध लिखे हैं, जो विचारप्रधान, रुचिकर और उपदेशात्मक होते थे। इनका गद्य तीक्ष्ण, गरिमायुक्त और कलात्मक होता था। संस्कृत साहित्य के विस्तृत अध्ययन, विशेषकर पौराणिक साहित्य के, कारण भारतीय संस्कृति के साथ इनकी पूर्ण सहानुभूति थी और उसके प्रमंगों की व्याख्या का इनका ढंग मौलिक एवं काव्यात्मक होता था। इन सब विशेषताओं के कारण पाठकों पर इनके गद्य का काफी प्रभाव पड़ता था। इन्होंने हिमालय प्रदेश की पैदल यात्रा का आनन्द लिया था और भारत की नदियों के दर्शन किये थे, जिन्हें ये लोकमाता कहते हैं। ये अपने को 'कुदरतघेला' (प्रकृति के पीछे पागल) कहते हैं। इन्होंने आकाश के तारों का सूक्ष्म अवलोकन किया है और आनन्द प्राप्त किया है। उसी आनन्द का वितरण पाठकों को अपने 'जीवननो आनन्द' में किया है। अपने चारों ओर फैली हुई वस्तुओं में

સૌદર્ય દેખને કી શક્તિ ઉનમે હૈ, તભી ઉનકા ગદ્ય કાવ્યાત્મક ઔર રસપૂર્ણ હો જાતા હૈ। પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિ કે પ્રતિ આદર કી ભાવના એવં ગાંધીવાદી જીવન કે પ્રતિ પ્રેમ કે સાથ-સાથ ઉનમે એક કવિ ઔર કલાકાર કી દૃષ્ટિ કા વિકાસ હુઅા હૈ, જિસસે વાતાવરણ કે સૌદર્યાંકા અવલોકન કરવે કલા ઔર સૌદર્ય કા વર્ણન મુહાવરેદાર ગદ્ય મેં કર સકે। લિખતે સમય સંસ્કૃત સાહિત્ય કે ઉદ્ભરણ ઉન્હોને પ્રાય: પ્રસ્તુત કિયે હૈને। વિષયાનુકૂલ યે અપની શૈલી મેં પરિવર્તન કર દેતે હૈને। ‘સ્મરણયાત્રા’, જિસમે ઇનકા આરંભિક જીવન વર્ણિત હૈ, મેં શૈલી કુછ સુગમ ઔર આનન્દપ્રદ હૈ। ‘કાલેલકરના લેખો’ મેં ઇનકે ગંભીર વિચારાત્મક નિવંધ હૈને। ઇનકે લેખોં મેં કુછ નયી ઔર મૌલિક વાત કહી હુઈ હોતી હૈ। જવ યે સાધારણ ઢંગ સે લિખતે હૈને, તવ ભી ઉસકે પીછે કોઈ ગંભીર વિચાર રહતા હૈ। ઇન્હોને અનેક નયે શબ્દ વનાયે હૈને। ઇનકા પ્રકૃતિ-નિરીક્ષણ તથા યાત્રા-વર્ણન ઇનકે સાહિત્ય કા સર્વોત્તમ અંશ માના જાતા હૈ। નિવંધ-લેખન મેં ઇનકા સ્થાન ગુજરાતી સાહિત્ય કે થ્રેઠ નિવંધકાર નર્મદાશંકર, મળિલાલ, આનન્દગંકર ઔર ગાંધીજી કે સમકક્ષ બડી સરલતા સે રહ્યા જા સકતા હૈ। ભારત કી નદિયોં કા ઇનકા વર્ણન બડા કાવ્યાત્મક ઔર રંગીન હૈ। ‘ઓતરાની દિવાલો’ મેં ઇન્હોને જેલ કે જીવન કા વર્ણન કિયા હૈ। ‘જીવન-ભારતી’ મેં ઇનકે કુછ વિવેચન હૈને। ઇન્હોને ધાર્મિક વિષયોં, ત્વાહારોં, આચારોં, સામાજિક રીતિયોં, સમાજ, કલા, ગ્રામ-જીવન તથા દૂસરે અનેક વિષયોં પર લિખા હૈ। યદ્યપિ ઇનકી અપની મૌલિક દૃષ્ટિ હોતી થી, ફિર ભી ગાંધીવાદી દૃષ્ટિકોણ કો ઇન્હોને કભી નહીં છોડા। ઇન્હોને કલા ઔર નૈતિકતા કે સમન્વય કા સમર્થન કિયા હૈ। અપને ગદ્ય મેં ઇન્હોને સંસ્કૃત શબ્દોં કા ઉપયોગ સ્વતંત્રતાપૂર્વક કિયા હૈ ઔર સાહિત્યિક વિષયોં પર વિચાર કરતે સમય તો સંસ્કૃતગર્ભિત આલંકારિક શૈલી કો ગ્રહણ કિયા હૈ। ઇન્હોને લગ્બાગ ૪૦૦૦ પૃષ્ઠ ગુજરાતી ગદ્ય કે લિખે હૈ, જિસસે નિવંધ, યાત્રા ઔર આત્મચરિત વિધાઓં કી અભિવૃદ્ધિ હુઈ હૈ।

મશરૂવાલા

કિદોરલાલ મશરૂવાલા સૂરત કે એક વૈશ્ય થે। ઇનકા જન્મ સન् ૧૮૯૦ મે હુઅા થા। ૧૯૧૩ મેં ઇન્હોને વકાલત શરૂ કી, કિન્તુ ૧૯૧૭ મેં છોડ્ય દિયા

और गांधीजी के आश्रम में प्रविष्ट हो गये। गुजरात विद्यापीठ के ये प्रथम राजस्टार थे। स्वामी नारायणमाहित्य, उस सम्प्रदाय के 'साधुओं तथा गांधीजी के विचारों का आप पर बहुत बड़ा प्रभाव था। यद्यपि सभी मामलों में वे गांधीजी के पास दौड़े नहीं जाते थे, किन्तु उनकी सच्चाई और सत्य की परम पिण्डासा के कारण उन्हें गांधीजी का प्रेम और समत्व प्राप्त था। अपनी आध्यात्मिक साधना के लिए उन्होंने केदारनाथजी का मार्ग-निर्देशन प्राप्त किया था। १९४२ के आंदोलन के समय तथा महात्माजी की मृत्यु के बाद कई वर्षों तक उन्होंने गांधीजी के पत्र 'हरिजन' का सम्पादन किया था। जीवन पर्यन्त वे दर्शन-शास्त्रों का अध्ययन करते रहे और एक साधु की भाँति कठोर जीवन बिताने द्वारा साधना में रत रहे।

उनका सर्व श्रेष्ठ ग्रंथ 'जीवन शोधन' है, जिसमें उन्होंने दार्शनिक समस्याओं पर स्वतंत्र ढंग से विचार किया है। वे सावधानत्वमें तार्किक विश्लेषण करते हुए विषय पर विचार करते थे। उनके धार्मिक और दार्शनिक निवंध उनके दूसरे ग्रंथों में संगृहीत हैं, जैसे 'गीता-मन्थन', 'अहिंसा-विवेचन', 'मत्यमय-जीवन', 'समूली क्रान्ति' तथा 'संसार अने धर्म'। इन सभी पुस्तकों में उन्होंने जीवन के आधारभूत मूल्यों पर अपने मौलिक विचार निर्भीकता के माथ व्यक्त किये हैं। इनके क्रान्तिकारी विचारों ने लोगों को गंभीर चित्तन के लिए विवरण कर दिया। इन्होंने कुछ जीवन-चरित भी लिखे हैं, जैसे 'राम अने कृष्ण', 'वृद्ध अने महाबीर', 'सहजानंद स्वामी' और 'ईशुख्यस्त'। इन चरितों में उन्होंने उनके जीवन का विश्लेषण बड़ी सूक्ष्मता से किया है, जिससे उन महापुरुषों के पवित्र जीवन का उत्तम अंश सामने प्रत्यक्ष हो जाता है। इनकी कुछ शिक्षा-सम्बन्धी पुस्तकें भी हैं, जैसे 'केलवणीविवेक', 'केलवणीना पाणा' आदि, जिनमें उन्होंने बताया है, कि हमारी शिक्षा-पद्धति में क्या-क्या मौलिक परिवर्तन होने चाहिए। इनकी पुस्तक 'समूली क्रान्ति' में कुछ धार्मिक और मामाजिक समस्याओं की बड़ी तीव्र आलोचना है। खलील जिब्रान के ग्रंथ का गुजराती अनुवाद 'विदाय बेलाए' नाम से इन्होंने किया है और हेलन केलर के ग्रंथ का अनुवाद 'तिर्मिरप्रभा' नाम से। इनका 'उघाईनुं जीवन' भी एक अनुवाद ही है, जिसमें इन्होंने उघाई—एक कीड़ा—का सूक्ष्म वर्णन किया है। अपनी 'स्त्री-पुरुष-

મર્યાદા' પુસ્તક મે ઉન્હોને સ્ત્રી-પુરુષ કે કામ-સમ્વન્ધ કો અત્યન્ત સયમિત રખને પર બલ દિયા હૈ । 'ગાધી-વિચાર-દોહન' મે ઉન્હોને ગાધીજી કે વિચારો કા સગ્રહ કિયા હૈ । વે ગાધીમત કે એક આદર્શ વ્યક્તિ થે ઔર બડી નિર્ભીકતા કે સાથ દેશ કે બડે સે બડે વ્યક્તિ કી આલોચના કર દેતે થે । ઉનકા જીવન અત્યન્ત પવિત્ર ઔર સાધુ-સમ થા । દર્શન, ધર્મ ઔર શિક્ષા કે વિષયો મે ગુજરાતી સાહિત્ય કી આપને અમૂલ્ય સેવા કી ।

મહાદેવ ભાઈ દેસાઈ

મહાદેવ દેસાઈ અનાવિલ બ્રાહ્મણ થે । ઇનકા જન્મ બલસાર તાલુકા કે અન્તર્ગત દિહણ મે સન् ૧૮૯૨ મે હૃદા થા । ઇનમે સાહિત્યિક ક્ષમતા અધિક થી । નરહરિ પારિખ કે સાથ મિલકર ઇન્હોને ટાંગોર કી 'ચિત્રાગદા' કા અનુવાદ કિયા થા । અગ્રેજી તથા ભારત કી પ્રાન્તીય ભાષાએ મરાઠી, બગાલી ઔર હિન્દી સે ગજરાતી અનુવાદ કરને મે આપને બડી પટુના પ્રાપ્ત કર લી થી, કિન્તુ અપના સારા જીવન આપને મહાત્મા ગાધી કે ચિર-સગ ઔર ઉનકે મત્તી વને રહને મે વિતા દિયા । મહાત્મા ગાધી કે આત્મચરિત્ર કા અનુવાદ આપને અગ્રેજી મે કિયા ઔર ઉનકે કુછ લેખો કા અનુવાદ અગ્રેજી સે ગુજરાતી મે ઔર ગુજરાતી સે અગ્રેજી મે કિયા । નરહરિ પારિખ કે સહ્યોગ મે ઇન્હોને ટાંગોર કે પ્રાચીન સાહિત્ય ઔર વિદાય અને અભિશાળ બગાલી સે અનૂદિત કિયા । શરદવાબૂ કી કુછ પુસ્તકો કા તથા પ૦ જવાહરલાલ નેહરૂ કે અગ્રેજી આત્મચરિત્ર કા ભી અનુવાદ આપને કિયા । ગુજરાતી કે સર્વશ્રેષ્ઠ અનુવાદકો મે ઇનકી ગણના હૈ । કઠિન સે કઠિન ઔર સૂક્ષ્મ ભાવો કો ભી આપ પ્રવાહમયી, મધુર ઔર પ્રાસાદિક ગુજરાતી મે વ્યક્ત કર દેતે થે । 'મહાદેવ ભાઈની ડાયરી' ૫ ભાગો કા એક વિશાળ ગ્રથ હૈ, જિસમે આપને ગાધીજી કે જીવન તથા વિચારો પર ટિપ્પણિયાં લિખી હૈ । ડાયરી સાહિત્ય કી દૃષ્ટિ સે યહ એક અમૂલ્ય ગ્રથ હૈ, સાથ હી ગાધીજી કે મત્તી કી દૃષ્ટિ સે ભી । આપને 'વલ્લભભાઈ કા જીવન' ઔર 'બે ખુદાઈ ખિદમતગારો' તથા 'બારડોલી સત્યાગ્રહ નો ઇતિહાસ' કા સર્જન ભી કિયા હૈ ।

ઇન્હોને સબ કુછ ત્યાગ કર અપને માલિક-મહાત્મા કી સેવા સંચાઈ સે કી ઔર ઉનકે હૃદય મે ભી અપને મહાદેવ કે લિએ પ્યાર તથા મમત્વ થા । ૧૯૪૨ કે આદોલન કે સમય આપકી મૃત્યુ જેલ મે હુઈ ।

नरहरि पारिख

नरहरि द्वारकादास पारिख एक खड़ायात वैश्य थे। इनका जन्म खेडा जिले में सन् १८९१ में हुआ था। मशरूवाला की भाँति इन्होंने भी १९१३ में बकालत शुरू की थी, किन्तु १९१७ में सत्याग्रह आश्रम में आ गये। महादेवभाई के साथ इन्होंने टैगोर के ग्रंथों का अनुवाद किया। इन्होंने टाल्सटाय के कुछ ग्रंथों का भी अनुवाद किया था। नवल ग्रंथावलि का संपादन इन्होंने किया और 'जोडणी कोश' तैयार करने में इन्होंने बड़ा परिश्रम किया। कालेलकर के साथ आपने 'मानव अर्थशास्त्र पूर्वरंग' लिखा तथा यंत्रनी मर्यादा, वल्लभभाई और महादेव भाई की जीवनियाँ लिखीं। महादेवभाईनी डायरी का सम्पादन भी आपने ही किया। आपने गुजरात विद्यापीठ में प्रवेश करके गांधीदर्शन का प्रतिनिधित्व अपने विविध लेखों द्वारा बड़ी ईमानदारी से किया।

अध्याय २०

क० मा० मुन्ही

गुजराती साहित्य में कन्हैयालाल माणिकलाल मुन्ही कई दृष्टियों से विशेष उल्लेखनीय हैं। ये वकील, देशप्रेमी, समाज सुधारक, विधायक, शासक, मानवता-प्रेमी, कला-प्रेमी तथा आदर्शवादी हैं। इतना ही नहीं, ये उपन्यासकार, नाटककार, विद्वान्, शिक्षा-शास्त्री, पत्रकार और निबंध-लेखक भी हैं। आपने बहुन-से ऐसे कार्य किये हैं, जिनसे आपकी ख्याति देशब्यापी हो गयी है। अधिक अवस्था होने पर भी आज आप देश के कर्तिपय विशिष्ट विद्वानों में से हैं। आप प्रतिभासम्पन्न, साहसी, तीव्र बुद्धि और सामन्जस्यकारी हैं। अपने विभिन्न कार्यक्रमों तथा कार्यों में ये सदा व्यस्त रहते हैं। आप तरल प्रकृति के हैं, तथा आप में इस बात की असाधारण मानसिक शक्ति है कि एक ही क्षण में आपका मन एक विषय से दूसरे विषय में उतनी ही तीव्रता और एकाग्रता के साथ लग जाता है।

कन्हैयालाल माणिकलाल मुन्हीका जन्म भड़ोंच में सन् १८८७ में हुआ था। इनके पिता एक सरकारी कर्मचारी थे, जो उन्नति करके डिप्टी कलेक्टर के पद तक पहुँचे। बचपन में मुन्हीजी गुजराती नाटक देखने के बड़े शौकीन थे जो प्रायः खेले जाते थे। नरसिंह मेहता, प्रेमचन्द्रिका आदि नाटकों का, जिन्हें ये प्रायः प्रतिदिन देखा करते थे, इनके मन पर गहरा प्रभाव पड़ा। जब ये बड़ीदा में पढ़ते थे, तब ये श्री अरविंद के सम्पर्क में आये, जो उस समय इनके शिक्षक थे। श्री अरविंद से ये बहुत प्रभावित हुए। ये सूरत के कांग्रेस-अधिवेशन में उपस्थित रहे, और अपने एक उपन्यास में इन्होंने अपनी धारणाओं को व्यक्त किया है। वकालत पास करके ये बंबई में बस गये और वकालत करने लगे। सन् १९१२

में इनका पहला कहानी-संग्रह 'मारी कमला' प्रकाशित हुआ और १९१३ में इनका सामाजिक उपन्यास 'वेरनी वसूलात' एक साराताहिक गुजरातो पत्रिका में धारावाही रूप में प्रकाशित हुआ। १९१५ में इन्होंने 'यंग इंडिया' को आरंभ किया और अपना दूसरा सामाजिक उपन्यास 'कोनोपांक' प्रकाशित कराया। गुजराती साहित्य की सेवा मुन्हीजी ने विविध अंगों से की। उन्होंने उपन्यास, कहानी, रोमांचकारी कथा, पौराणिक और ऐतिहासिक नाटक, जीवनचरित, विवेचनात्मक निवंध, सभी कुछ लिखा। अंग्रेजी में भी आपने कई ग्रंथ लिखे, जिसमें गुजराती साहित्य का इतिहास भी है। ५० वर्षों की अवधि में आपके साहित्यिक योगदान का परिमाण ही अधिक नहीं है, वरन् वह विविधता और शक्ति से भी पूर्ण है। आपकी कृतियों का वर्गीकरण निम्न-प्रकार से हो सकता है :—

लघु कहानियाँ—'मारी कमला'।

सामाजिक उपन्यास—वेरनी वसूलात, कोनोपांक, स्वप्नदृष्टा, स्नेह-संभ्रम, तपस्विनी भाग १, २, ३।

सामाजिक नाटक—बाबा शेठनु स्वातन्त्र्य, बे खराव जण, आजांकित, काकानी शशी, ब्रह्मचर्याश्रम, पीड़ाग्रस्त प्रोफेसर, डॉ० मधुरिका, छोग्नेजीक, वाह रे में वाह।

ऐतिहासिक रोमांचकारी कथाएँ—पाटणनी प्रभुता, गुजरातनोनाथ, राजाधिराज, पृथ्वीवल्लभ, भगवान कौटिल्य, जय सोमनाथ।

ऐतिहासिक नाटक—ध्रुवस्वामिनी देवी।

पौराणिक नाटक और उपन्यास—पुरन्दर पराजय, अविभक्त आत्मा, तर्पण, पुत्र समोवडी, लोपामुद्रा, शम्वर कन्या, देवेदीघेली, विश्वामित्र क्रृष्ण, लोमहर्षिणी, भगवान् परशुराम।

आत्मचरित संवर्थी—अर्वेरस्ते, सीधांचढाण, स्वप्नसिद्धिनी शोधमां, मारी विनजवाबदार कहाणी, यूरोपनी यात्रा, शिशु अने सखी।

फुटकर—केटलाकलेखो भाग १-२, गुजरातना ज्योतिर्धर्म, थोड़ांक रस-दर्शनो, नरसैंयो भक्त हरिनो, नर्मद, आदि वचनो भाग १-२, गुजरातनी अस्मिता, परिषदने प्रमुख पदेथी।

આપને અંગ્રેજી કી કઈ પુસ્તકે લિખી હૈનો !*

વચ્ચપન મેં મુન્દીજી ડુમ્મસ મેં એક લડકી કે સમ્પર્ક મેં આયે, જો સદૈવ ઉનકે સપને મેં આને લગી હૈ। અપની પહ્લી પન્ની કી મૃત્યુ કે વાદ મુન્દીજી ને સન ૧૯૨૬ મે શ્રીમતી લીલાવતી સેઠ સે વિવાહ કર લિયા, જો બહુત હી આનન્દ-પ્રદ ઔર સફળ સિદ્ધ હુએ। ઉન્હોને કાંગ્રેસ મેં પ્રવેશ કિયા, જેલયાત્રા કી ઔર ૧૯૩૭ મેં બમ્બાઈ કે ગૃહમંત્રી બન ગયે। ઇન્હોને એક ગુજરાતી માસિકપત્ર આરંભ કિયા, સાહિત્ય-સંસદ કી સ્થાપના કી, કઈ વર્પણ તક યે સાહિત્ય-પરિપદ કા સંચાલન કરતે રહે ઔર તીન બાર ઇસકે સભાપતિ ચુને ગયે। વંબાઈ વિશ્વવિદ્યાલય મેં આપને 'ઠક્કર વસનજી વ્યાસ્યાન-માલા' કે અન્તર્ગત 'ગુજરાત કે આદિ આર્ય' વિપય પર ભાષણ દિયે।

આપને ૧૯૩૮ મેં 'ભારતીય વિદ્યા ભવન' કી નીંવ બમ્બાઈ મેં ડાલી, જિસકા અબ ઇતના વિકાસ હુએ હૈ કે યહ સંસ્થા શિક્ષા ઔર સંસ્કૃતિ કે ક્ષેત્ર મેં સર્વોત્તમ સંસ્થાઓં મેં સે એક હૈ ઔર સંસ્કૃત તથા ભારતીયતા કે ક્ષેત્ર મેં શાયદ સર્વશ્રેષ્ઠ। ઇસકી શાખાએँ દિલ્હી, મદ્રાસ, કલકત્તા, બੇંગલોર, કાનપુર, ઇલાહાબાદ, ગુજરાત આદિ સ્થાનોં મેં હૈનો। મુન્દીજી હિન્દી-સાહિત્ય-સમ્મેલન કે ભી અધ્યક્ષ બન ચુકે હૈનો। આપને ૧૯૫૧ મેં 'સંસ્કૃત વિશ્વ પરિપદ' કી સ્થાપના કી જિસકે આપ કાર્યાધ્યક્ષ હૈનો। ઇસકી લગભગ ૬૦૦ શાખાએँ તથા કેન્દ્ર, ભારત મેં એવં વિદેશ

*અંગ્રેજી કૃતિયો—'Gujarat and its literatures' 'Articles in social welfare, 'kulpati's latters. 'Early Aryans in Gujarat Desha; The saga of Indian sculpture; I follow the Mahatma; Akhand Hindustan; The Indian Deadlock; The ruin that Britain wrought; The changing shape of Indian Politics; Gandhi : the Master; The End of an Era; The creative art of Life; Bhagwad Gita and Modern life; Our greatest need and other Essays; Sparks from the Anvil; Jonu's death and other Kulpati's letters; City of Paradise and other Kulpati's letters; To Badrinath; The wolf boy and other Kulpati's letters; and sparks from a Governor's Anvil.

में, हैं। संस्कृत-शिक्षा के प्रचार-प्रसार का बहुत बड़ा कार्य यह परिषद् कर रही है। ये हैदराबाद में भारत सरकार के एजेंट जनरल, भारत सरकार के कृपि तथा खाद्यमंत्री और उत्तर प्रदेश के पांच वर्षों तक राज्यपाल रहे।

मुन्हीजी ने 'धनशयाम' उपनाम से अपना साहित्यिक जीवन आरंभ किया था। उस समय परम्परा के विरुद्ध जाने के लिए इनकी कड़ी आलोचना हुई थी, किन्तु साथ ही कुछ ने इनकी प्रशंसा भी की। बहुतों की मान्यता थी कि उपन्यास-कला की पूर्णता, सबल चरित्र-चित्रण तथा शिट्ट और मशक्त शैली के कारण मुन्हीजी गोवर्धनराम से भी आगे बढ़ गये हैं, जो उनसे बड़े थे। जो कुछ भी मुन्हीजी ने लिखा, उसपर उनके व्यक्तित्व की छाप है। कुछ साहित्यिक परंपराओं का उन्होंने उल्लंघन किया है और इसमें उन्हें असाधारण सफलता मिली है। इन्होंने मौलिक विचारों और नयी विधि का सन्निवेश किया है। ये आधुनिक भारतीय साहित्य के निर्माताओं में से एक हैं, भारत की प्राचीन संस्कृति के प्रेमी हैं तथा अपनी प्रज्ज्वलित प्रतिभा और सबल कल्पना के द्वारा आपने अनेक रूपों में साहित्य को बहुत कुछ दिया है।

कालेज-दिनों में ही इनके प्रिय लेखक और कवि रहे हैं कार्लाइल, डि विवन्सी, लांडोर, स्काट, गाथे, शेली, ह्यू सो, मिचले, डचूमस और इव्सन। गुजराती में ये सूरत, भड़ोंच और वंवर्ड की बोली ले आये, साथ ही उग्र शैली भी। समयानुसार ये अपनी शैली में परिवर्तन भी कर देते हैं तथा एक विशेष चमक पैदा कर देते हैं। अपनी कहानी में ये इतनी अधिक रोचकता ले आते हैं कि पाठक सामं रोक कर पढ़ता जाता है। ये परिस्थितियों को अत्यन्त नाटकीय और रंगीन बना देते हैं। इनके संवाद बड़े सजीव कहानी आकर्षक और पात्र सप्राण तथा स्वाभाविक होते हैं; कार्य-व्यापार पग-पग पर आगे बढ़ता है और पाठक बिना पूरी किये पुस्तक छोड़ नहीं पाता। मुन्हीजी मानव-चरित्रों का चित्रण करते हैं, साधुओं का नहीं; और जीवन की वास्तविक घटनाओं से वे कहानी लेते हैं, कोरी नैतिकता के समर्थक ये नहीं हैं। इनकी ऐतिहासिक प्रेम-कथाएँ, जो इनकी सर्वोत्तम कृतियाँ मानी गयी हैं, अतीत के प्रेम-माहस से पूर्ण कल्पनाएँ हैं और अतीत के पद्दें पर वर्तमान-जीवन के नाटक की छायाएँ हैं। अपने पात्रों को केवल खिलीना बना देना उन्हें पसंद नहीं, वरन् मानव-पुट देने में उन्हें आनन्द

आता है, यहाँ तक कि पुराणों के आदरणीय पात्रों का चित्रण भी इस प्रकार मानवता युक्त हुआ है, जिससे पता चलता है कि वे पात्र इसी धरती के हैं। मुन्शीजी अत्यन्त साहस के साथ अधिकार प्राप्त करने के इच्छुक स्त्री-पुरुष पात्रों का सघर्ष दिखाकर गभीर स्थिति उत्पन्न कर देते हैं। ये नैतिक सिद्धान्तों तथा आदर्शों को भूलकर वास्तविक जीवन के प्यार की बात करते हैं। इनकी कृतियों की महिलाएँ पहले पुरुषों का विरोध करती हैं, फिर अपने पसद के किसी सबल पुरुष को आत्म-समर्पण करती हैं। यदि परिस्थिति में कलात्मकता की सभावनाएँ रहती हैं, तो मुन्शीजी फिर यह परवाह नहीं करते कि यह चित्रण प्रतिष्ठा के नियमों अथवा मध्यकालीन नैतिकवादियों के अनुकूल है या नहीं। मुन्शीजी की नायक-नायिकाओं पाठक के हृदयों में स्थान पाते हैं। इनके कई ग्रन्थों का अनुवाद हिन्दी, तमिल, बगाली, अंग्रेजी और सम्झूल में भी हुआ है तथा कुछ नाटकों का रगमच पर अभिनय हुआ है और कुछ कहानियों की फिल्में बनी हैं।

इनके सामाजिक नाटक वडे उग्र और स्थानीय हैं, साथ ही आधुनिक और परपरा-विरुद्ध हैं। मुन्शीजी के चार सामाजिक उपन्यासों में 'वेरनी वमूलात' प्रथम है, जो तीन भागों में है और जिसका मुन्शीजी की दृष्टि में विशेष मान है। इसका अनुवाद अंग्रेजी में भी हो चुका है। इसकी नायिका तनमन ने बहुतों के हृदय को जीत लिया, यहाँ तक कि उन बड़ी उमर वाले वकीलों का भी, जिनसे मुन्शीजी अपने लेखक होने की बात छिपाते थे। जब उन्होंने यह जान लिया तो उन्होंने मुन्शीजी को क्षमा भी कर दिया। इस उपन्यास में यह सत्य बताया गया है कि प्रतिशोध अपने आप हो सकता है, किन्तु जो दूसरों को दुख पहुँचाना चाहते हैं, वे स्वयं दुख पाते हैं। 'कोनोपाक' में सामाजिक दोषों और कुरीतियों की कड़ी आलोचना की गयी है। 'स्वप्नद्रष्टा' में इस शताव्दी के आरभ में भारत की राजनीतिक व्यवस्था का वर्णन है। 'स्नेहसञ्चम' हास्यरस प्रधान कृति है। इनकी कहानियों का क्षेत्र बहुत व्यापक है, जो अनेक विषयों और भावों पर विविध रूपों में लिखी गयी हैं।

मुन्शीजी की साहित्यिक सेवा विविधागी और अधिक है। किन्तु इनकी श्रेष्ठ कृतियाँ हैं इनके ऐतिहासिक उपन्यास और नाटक। पाठ्यनी प्रभुता,

गुजरातनो नाथ, राजाधिराज, पृथ्वीवल्लभ, जय सोमनाथ, भग्नपादुका और ध्रुव स्वामिनी ने इन्हें गुजरात का सर्वश्रेष्ठ तथा भारत के श्रेष्ठ उपन्यासकारों में से एक उपन्यासकार बना दिया। इनके ये ग्रंथ गुजराती साहित्य में अमर स्थान रखते हैं। प्रथम ३ उपन्यासों में हिन्दू गुजरात का अत्यन्त वैभवपूर्ण काल—सिद्धराज जयसिंह का शासन वर्णित है। ऐतिहासिक पात्रों और घटनाओं को एक विचित्रता और काल्पनिकता का पुट दे दिया गया है। राजा मूँज, सिद्धराज तथा कर्ण वधेला के काल का वर्णन ऐसा ही है। कहानीकार के रूप में मुन्हीजी अद्वितीय है। संवाद जोरदार, छोटे, सारपूर्ण, प्रभावशाली होते हैं; चरित्र-चित्रण अत्युत्तम होता है और उनमें अद्भुतता तथा कल्पना का समावेश रहता है। भूतकाल को वर्तमान की सी सजीवता ये प्राप्त करा देते हैं। मुन्हीजी में एक महान् कलाकार का साहस है, जिससे ये अन्तर्मन को अपनी दृष्टि से देखकर चित्रित कर सके। कुछ परिस्थितियाँ तो बहुत ही काव्यात्मक हो गयी हैं, जिन्हें गीतात्मकता के साथ वर्णित किया गया है। आर्यसंस्कृति पर इनका अटल विश्वास है। ये तीक्ष्ण किन्तु निर्दोष हास्य उत्पन्न करने की क्षमता रखते हैं। मूँज, मूँजाल, काक, मिनल, मंजरी आदि इनके पात्र बहुत ही महान् हैं, किन्तु साथ ही जीवन की सत्यता भी उनमें है। नारी का हृदय उलझनों में किस प्रकार काम करता है, यह मुन्हीजी ने बड़ी कुशलता से दिखाया है। इनकी विधि पूर्ण है, इनकी कथा और उपकथा की बुनावट सावधानी से की गयी होती है, सम्पूर्ण कृति में एक समरसता तथा पारस्परिक सम्बन्ध होता है। मुन्हीजी वातावरण को प्रभावपूर्ण तथा भावनाशील बना सकते हैं, परिस्थिति को नाटकीयता तथा कथानक को गीतात्मक सौदर्य प्रदान कर सकते हैं। इनका गद्य यद्यपि स्पष्ट और सादा होता है, किन्तु विविध प्रसंगों की अनुकूलता ग्रहण करने की शक्ति उसमें रहती है, साथ ही उसमें एक बल और बुद्धिमत्ता का प्रकाश रहता है। मुन्ही जी ने जिन विशिष्ट और तेजस्वी व्यक्तियों का निर्माण किया है, वे गुजरात को उत्तराधिकार में मिले गौरव, अमूल्यता तथा शूरता से पूर्ण व्यक्तित्व हैं। इनका ग्रंथ 'पृथ्वी वल्लभ' गद्य काव्य माना जाता है; जो उचित ही है। मूँज में असाधारण शक्ति और बीरता है; और मृणालवती एक आकर्षक मनोवैज्ञानिक अध्ययन है। 'जय सोमनाथ' परिपक्व शैली में

लिखा गया है, जिसमें गजनी के सुलतान महमूद के आक्रमण को रोकने का वर्णन है। 'भग्न पादुका' अलाउद्दीन खिलजी के समय की दृश्यान्त रचना है।

मुन्शीजी ने भारत के प्रागैतिहासिक काल से सम्बन्धित कुछ नाटक-उपन्यास लिखे हैं, जिनमें प्राचीन आर्यों की महत्ता वर्णित है। ये इनकी थ्रेष्ठतम से रचनाएँ हैं। 'पुत्र समोवडी' में कच-देवयानी की कथा अत्यन्त रोचक ढंग से लिखी गयी है। 'पुरन्दर-पराजय' सुकन्या और च्यवन की कहानी है। 'अविभक्त आत्मा' में भारतीय तथा मिस्र देश के भावों का सम्मिश्रण है और इसमें एक ही आत्मा के दो अर्धांश दो प्रेमियों की—, अरुन्धती और वसिष्ठ—कहानी है। 'विश्वरथ', 'शंवरकन्या', 'देवदीघेली', तथा 'विश्वामित्र' चार नाटकों में और 'लोमहर्षिणी' तथा 'भगवान् परशुराम' दो उपन्यासों में आर्य-संस्कृति के प्रमार की कथा बड़े आकर्षक ढंग से कही गयी है और लोपामुद्रा, विश्वामित्र एवं परशुराम जैसे जाज्ज्वल्यमान पात्रों को केन्द्र बनाकर कथानक तैयार किया गया है। 'तर्पण' थ्रेष्ठ पौराणिक नाटकों में से एक है, जिसमें करुण, वीर, शृंगार और भयानकरस हैं।

तीन भागोंवाली 'तपस्विनी' में एक लंबे समय के बाद मुन्शीजी ने किर सामाजिक कथानक लिया है। यह इनकी परिपक्व कृति है, जिसमें १८५७ से १९३७ तक के गुजरात के राजनीतिक और सामाजिक विकास का वर्णन है। इन्होंने अपने जीवन से सम्बन्धित कुछ पुस्तकें लिखी हैं, जिनमें काफी स्पष्टता, अन्तर्मुखता, हास्यरसता और कहानी कहने की कला-पूर्णता है। 'शिशुअने सखी' की शैली कुछ विशेष है, जो न्हानालाल की डोलन शैली से मिलती-जुलती है। मुन्शीजी ने साहित्यिक आलोचना सम्बन्धी कुछ लेख और पुस्तकें लिखी हैं। 'गुजरात एंड इट्स लिटरेचर' में आपने उपयुक्त उद्धरण देते हुए गुजराती साहित्य का पूरा इतिहास और उसका मौलिक मूल्यांकन प्रस्तुत किया है। 'मध्यकालनो साहित्य प्रवाह' में मुन्शीजी ने भवित के प्रभाव पर लिखा है। 'थोड़ांक रस दर्शनो 'आदिवचनो' तथा नर्मद और नर्सिंह, सम्बन्धी इनकी कृतियां पांडित्यपूर्ण हैं; और यद्यपि बहुत-से विद्वान् किन्हीं वातों में इनसे मतभेद रखते हैं, किन्तु सभी ने यह स्वीकार किया है कि मुन्शीजी की लेखनी से जो भी निकलता है, वह विचारणीय होता है और उसका कुछ अंश

तो बहुत ही निर्दोष, आकर्षक और साहित्यिक, छटायुक्त भाषा-सम्पन्न होता है। 'ग्लोरी दैट वाज़ गुर्जर देश' में इन्होंने बृहत्तर गुजरात के इतिहास में कुछ खोजें की है और प्रतिहार गुर्जरों के शासनकाल पर कुछ अतिरिक्त प्रकाश डाला है।

मुन्हीजी का व्यक्तित्व अत्यन्त महान् और प्रबल है तथा कानून, साहित्य एवं राजनीतिक क्षेत्र में आपने बहुत ऊँचा स्थान प्राप्त किया है। आप एक कार्य-निष्ठ व्यक्ति हैं और जीवन में आनन्द लेते हैं। मुन्हीजी एक समाज-मुद्धारक हैं, साथ ही श्री मद्भगवद्गीता, योगसूत्रों, अर्वविन्द धोष तथा गांधीजी का आप पर बहुत बड़ा प्रभाव है और आर्य-संस्कृति तथा संस्कृत की समर्थना पर आपका अमिट विश्वास है। आपने अपने विचारों को केवल साहित्य में ही व्यक्त नहीं किया, वरन् उन्हें कार्य में परिणत करने के लिए संस्थाओं को भी जन्म दिया है। आपने साहित्य-मंसद की स्थापना की और कई दशकों तक साहित्य-परिपद् का मार्ग-दर्शन करते रहे। आपने भारतीय विद्याभवन की स्थापना की, जो आप की कीर्ति का अमर स्तंभ है। भारत की एक विशिष्ट मन्था के स्प में भारतीय विद्याभवन अपने विभिन्न विभागों और केन्द्रों द्वारा जो अमूल्य कार्य कर रहा है वह किसी से छिपा नहीं है। मुन्हीजी ने 'संस्कृत विश्व-परिपद्' की भी स्थापना की, जो अपने अनेक केन्द्रों और शाखाओं द्वारा संस्कृत के प्रचार-प्रसार का कार्य कर रहा है। आप राष्ट्रीय प्रेरणा और वर्तमान आवश्यकताओं के अनुकूल होनेवाली भारतीय संस्कृति की समग्रता चाहते हैं, जिससे हमारी संस्कृति के सर्वोत्तम का समन्वय पाश्चात्य संस्कृति के सर्वोत्तम से हो सके। आप राष्ट्रीय एकता के सबल समर्थक हैं, इसीलिए आपने हिन्दी और अंग्रेजी दोनों भाषाओं के अध्ययन का समर्थन किया है।

मुन्हीजी गुजराती गद्य के अधिकारी विद्वान् है। प्रायः इनकी तुलना गोवर्धनराम से की जाती है, किन्तु गोवर्धनराम की स्थाति उनकी कला के कारण नहीं, वरन् उनके उपदेशों के कारण है। मुन्हीजी एक शुद्ध कलाकार हैं और इस रूप में अद्वितीय है। वे जीवन का वैसा ही चित्रण करते हैं, जैसा देखते हैं और अनुपात का वीथ सदैव उनमें जागृत रहता है। मुन्ही जी की कृतियों में पात्र, नाटकत्व, संवाद और ह्य की एकलयता—ये सब मिलकर कला और सौन्दर्य की सूष्टि करने में समर्थ होते हैं।

મુન્દ્રીજી કા રચનાત્મક સાહિત્ય બहુત વિશાળ તથા વિવિધ રૂપોંવાળા હૈ । આપને આધુનિક નારી કા નિર્માણ કિયા હૈ, જો અપને ઢંગ સે પ્યાર કરને તથા જીને કા અધિકાર ચાહતી હૈ ઔર આપને એસે પુરુષ કા ભી નિર્માણ કિયા હૈ, જો વિજયી તથા લજ્જા કી ભાવના સે રહિત હોકર જીને કો તૈયાર હૈ । આપને જીવન કે ઉસ આનંદ કા વર્ણન કિયા હૈ, જો સમ્પન્નતા મેં પાયા જાતા હૈ । આપને પ્રાગૈતિહાસિક તથા એતિહાસિક ઉપન્યાસોં, નાટકોં ઔર અનેક નિબંધોં મેં આપકા ભારત-પ્રેમ પ્રકટ હૈ । એક કલાકાર કે રૂપ મેં આપને સૌદર્ય કા ચિત્રણ ઈમાનદારી કે સાથ વૈસા હી કિયા હૈ, જૈસા વહ દિખાઈ દેતા હૈ । એસા કરતે સમય આપને રીતિ યા પરમ્પરા કી પરવાહ નહીં કી । ભગવદ્ગીતા ઔર આધુનિક જીવન પર આપને એક અચ્છી પુસ્તક લિખી હૈ । આપકી ધારણા હૈ કિ અપને સ્વરૂપ કા સચ્ચા જ્ઞાન હી સચ્ચા મોક્ષ હૈ ઔર વહાઁ તક પહુંચને કા માર્ગ હૈ, સચ્ચી આત્માભિ-વ્યક્તિ—‘સ્વર્કર્મણ તમભ્યર્થ્ય સિદ્ધિ વિન્દતિ માનવः ।’

આધુનિક ગુજરાતી સાહિત્ય મેં નાનાલાલ, ગાંધીજી તથા મુન્દ્રીજી મેં સે પ્રત્યેક કા નામ અપને ઢંગ કા અનુપમ ઔર સર્વોત્કૃષ્ટ નામ હૈ । ભારત કી અમૂલ્ય વિરાસત કી વ્યાખ્યા, આધુનિક જાગૃતિ તથા ઉનકી રચનાત્મક કલા એવં કૃતિયોં કી અધિક માત્રા ને મુન્દ્રીજી કી ગણના ભારત કે કુછ શ્રેષ્ઠ આધુનિક લેખકોં મે કર દી ઔર ઉપન્યાસ-લેખક કે રૂપ મેં તો વે પ્રેમચંદજી તથા શરદ્ભાબૂ કે સમકક્ષ માને જાતે હોય ।

अध्याय २१

रमणलाल, धूमकेतु तथा अन्य

रमणलाल वसन्तलाल देसाई, बड़नगरा नागर ब्राह्मण, का जन्म सन् १८९२ में सिनोर में हुआ था। वैसे ये कलोल के रहने वाले हैं। इनकी शिक्षा सिनोर और बड़ौदा में हुई। सन् १९१६ में इन्होंने गुजराती विषय लेकर एम० ए० पास कर लिया और बड़ौदा राज्य में नौकरी कर ली। क्रमशः उन्नति करके ये सूवा के पद पर पहुँचे गये। इन्होंने १९१७ से लिखना आरंभ किया और अपने दो नाटकों—‘संयुक्ता’ और ‘शंकित हृदय’—के कारण विशेष प्रश्नात हुए। ये नाटक अव्यवसायी लोगों द्वारा खेले जाने की दृष्टि से लिखे गये थे। ये विशेषतः न्हानालाल और ‘कलापी’ की रचनाओं से अधिक प्रभावित थे और उनकी पंक्तियों को अपने उपन्यासों में उद्धृत करते थे। बाद में इन्होंने बहुत अधिक संख्या में उपन्यास लिखे। ‘सयाजी विजय’ के सम्पादक ने आपको उम पत्र में धारावाहिक उपन्यास वरावर लिखते रहने के लिए आमंत्रित किया। उस पत्र में भेट नवल कथा शीर्पक से वरावर उपन्यास प्रकाशित हुआ करते थे। रमणलाल ने सम्पादक के निमंत्रण को स्वीकार करके एक के बाद एक उपन्यास लिखने आरम्भ किये। उपर्युक्त उनके दो नाटकों का अच्छा स्वागत हुआ, क्योंकि उनमें साहित्यिकता और अभिनेयता—दोनों गुण थे। सन् १९२५ और १९३० के बीच, जबकि मुन्शी जी राजनीति-क्षेत्र में फैस गये थे, रमणलाल ने कई उपन्यास गुजराती-साहित्य को दिये।

अपने जयंत, कोकिला, पूर्णिमा, हृदयनाथ, दिव्यचक्षु आदि उपन्यासों में इन्होंने आधुनिक गुजरात के सुसंस्कृत मध्यमवर्गीय समाज का अच्छा चित्रण किया है। उनके द्वारा चित्रित पुरुषों और स्त्रियों के आदर्शों, विचारों, त्यागों, व्यवहारों तथा सेवा के प्रति उनकी गौरवपूर्ण भावनाओं में हमें समाज और उसके उस सांस्कृतिक का विकास की झलक मिलती है, जो महात्मा गांधी के

પ્રભાવ સે પૈદા હુઅા થા । રમણલાલ મેં મુન્દીજી કી ભાઁતિ છીંટાકશી યા કઠોરના ન પાકર હમ કોમલ સંસ્કારિતા, નાગરિકતા, સૂક્ષ્મતા ઔર આદર્શવાદિતા પાતે હૈ । ઇન્હોને મુખ્યત: ગુજરાતી-સમાજ કા હી ચિત્રણ કિયા હૈ । ‘પૂર્ણિમા’ મેં ઇન્હોને એક વેશ્યા-પુત્રી કા આદર્શ દિખાયા હૈ । ‘દિવ્યચક્ષુ’ મેં સત્યાગ્રહ આંદોલન તથા પ્રધાન પાત્રોં કે વલિદાનોં કા વર્ણન હૈ । ‘ગ્રામલક્ષ્મી’ મેં ગ્રામ્ય જીવન તથા ગ્રામ-મુખાર હૈ । ‘વંસરી’ ઔર ‘કોકિલા’ કે કથાનક જાસૂસી કહાનિયોં કી ભાઁતિ હૈન । ‘ભારેલો અમ્બિન્’ મેં ૧૯૫૭ કે વિદ્રોહ કા પ્રભાવ વર્ણિત હૈ । ‘ક્ષિતિજ’ મેં આર્ય-અનાર્ય સંઘર્ષ હૈ । ‘કાલભોજ’ મેં વાપ્સા રાવલ કે સમય કા યુદ્ધ વર્ણિત હૈ । ‘જંજાવાત’ ઔર ‘પ્રલય’ મેં ઉન દોપોં કા વર્ણન હૈ, જો સ્વતંત્રતા-પ્રાપ્તિ કે વાદ ભારત મેં તથા દો મહાયુદ્ધોને વાદ વિશ્વ મેં આયે, સાથ હી યહ ભી વતાયા ગયા હૈ કિ કિસ પ્રકાર સંસાર સંકટ ઔર વિનાશ કી ઓરદુત ગતિ સે બઢ રહા હૈ । વાદ કે અપને કુછ ઉપન્યાસોં મેં ઇન્હોને નેતાઓં કી આલોચના કરતે હુએ વામપદ્ધિયોં કે વિચાર પ્રસ્તુત કિયે હૈ ।

મહાન् આલોચક વિશ્વનાથ ભટ્ટ ને રમણલાલ કો યુગમૂર્તિ વાતાકાર કી ઉપાધિ દી હૈ, ક્યોંકિ ગાંધીયુગ કે ગુજરાત કે લોગોં કા જીવન એવં ઉનકે વિચારોં કો ઇન્હોને બઢી સફળતાપૂર્વક ચિત્રિત કિયા હૈ । સામાજિક ઉપન્યાસોં કે લેખક કે રૂપ મેં યે વહૃતોં સે આગે બઢ ગયે હૈન । વહૃતોં કે મત સે ઇસ ક્ષેત્ર મેં ઇનકા નામ ગોવર્ધનરામ કે વાદ દૂસરા હૈ । ઇનકે પાત્ર મુખ્યત: મધ્યમવર્ગ કે શિપ્ટ ગુજરાતી નર-નારી હૈ, જિનમેં આદર્શવાદ કી ભાવના જાગૃત હૈ । કર્ડ આલોચકોં ને સકેત કિયા હૈ કિ ઇનકે વિભિન્ન ઉપન્યાસોં મેં કથાનક, પરિસ્થિતિ, ચરિત્ર-ચિત્રણ, વાતાવરણ આદિ કી સમાનતા રહતી હૈ । યે અપને વિચારોં કો ઉપન્યાસોં મેં પ્રસ્તુત કરકે ગોવર્ધનરામ કે ઢંગ પર વિચાર કરતે હૈ । ઇનકી બૌની યદ્યપિ વિસ્તારપૂર્ણ હૈ, ફિર ભી શિપ્ટ હૈ । ઇનમેં વ્યંગ્ય કરને કી ભી ક્ષમતા હૈ । કહાની કહને કા ઇનકા ઢંગ સ્પષ્ટ ઔર પ્રભાવપૂર્ણ હૈ । ઇનકે ઉપન્યાસ બહુત હી પ્રસિદ્ધ હુએ હૈન । ઇન્હોને ૨૫ સે અધિક ઉપન્યાસ લિખે હૈન ।

‘નિહારિકા’ ઇનકી કવિતાઓં કા સંગ્રહ હૈ, જિસ પર ‘કલાપી’ ઔર ન્હાના-લાલ કા પ્રભાવ સ્પષ્ટ હૈ । સાહિત્યિક આલોચના કે ક્ષેત્ર મેં ઇન્હોને ‘જીવન અને સાહિત્ય’ ભાગ ૧-૨ તથા ‘સાહિત્ય અને ચિત્તન’ લિખા હૈ । સયાજી સાહિત્ય

माला के अन्तर्गत आपने युवकों के लिए कई छोटी-छोटी पुस्तिकाएँ लिखी हैं। 'गईकाल' और 'मध्याह्नना मृगजल' मे इन्होंने अपने जीवन से सम्बन्धित कुछ घटनाओं का वर्णन किया है। ५ भागोंवाली 'आसरा' मे वेश्याओं का इतिहास है। 'गुजरातन् घडतर' मे इन्होंने गुजरात का ऐतिहासिक तथा सास्कृतिक विकास दिया है। इन्होंने हेनरी फोर्ड का जीवन अग्रेजी से गुजराती मे अन्दित किया है। 'सुवर्णरज' मे इनके ओजस्वी कथन, विचार और चुटीले सूत्र सगृहीत हैं। इनके ग्रथ 'भारतीय सस्कृति' मे इनके पाडित्य और शोवों की आकी मिलती है। इसे इन्होंने वडौदा विश्वविद्यालय की प्रेरणा से लिखा था, जिसमे आदिकाल से लेकर आजतक के भारतीय सस्कृति का इतिहास वडी विद्वत्ता के साथ प्रस्तुत किया गया है।

इस प्रकार उपन्यासों के अतिरिक्त आपने कविताएँ, नाटक, निवव, आत्म-चरित तथा साहित्यिक आलोचनाएँ भी लिखी हैं। ये रूस-भ्रमण को गये थे तथा अपनी यात्रा का वर्णन 'गशिया' और 'मानव-शान्ति' मे किया है। एकाकी-नाटकों के भी इनके ३ सग्रह हैं।

इन अनेक विविध विधाओं के होते हुए भी रमणलाल मुख्यत अपने उपन्यासों के लिए स्मरण किये जायेंगे और सामाजिक उपन्यासों के क्षेत्र मे इनका स्थान गुजरात मे वस्तुत बहुत ऊँचा है।

धूमकेतु

गौरीशकर गोवर्धनराम जोशी, जो 'धूमकेतु' नाम से प्रसिद्ध है, खेडावाल ब्राह्मण है। इनका जन्म सौगढ़ के अतर्गत गोडल के निकट वीरपुर मे सन् १८९२ मे हुआ था। ये जूनागढ से १९२० मे बी० ए० पास हुए तथा इनके प्रिय विषय थे साहित्य और इतिहास। कुछ समय तक अध्यापकी करने के बाद आप सर चीनु भाई के घर मे अध्यापक नियुक्त हो गये, जहाँ कई वर्षों तक रहे। साहित्य-क्षेत्र मे इनका मुख्य योगदान छोटी कहानियों और उपन्यासों का रहा है।

धूमकेतु के पूर्व कई लेखकों ने लघुकथाओं का क्षेत्र विकसित किया था, किन्तु धूमकेतु ने जिस रूप की स्थापना कलात्मक ढंग से की, उसकी पूर्णता उन्हीं से ब्रह्म। अग्रेजी से अनवाद करने वाले भी कई लेखक थे। नारायण

હેમચન્દ્ર, રણજીતરામ વાવા ભાઈ, મલ્યાનિલ, રામમોહનરાય દેસાઈ, રમણભાઈ નીલકઠ તથા મુન્શી જેસે લેખકો ને ભી ધૂમકેતુ કી શૈલી પર લિખને કા પ્રયત્ન કિયા। મલ્યાનિલ કી છોટી કહાનિયો કા સગ્રહ ‘ગોવાલણી અને બીજી વાતો’ હૈ। ઇન કહાનિયો મે આપને કલાત્મક રૂપ દિવ્યાયા હે ઓર આલોચકો કો યહ કહના પડતા હૈ કિ આધુનિકતા એવ કલાત્મકતા કી દૃષ્ટિ સે કહાની-લેખન મલ્યાનિલ સે આરભ હોતા હૈ। કિન્તુ દુર્ભાગ્ય સે ઇસ લેખક કા દેહાન્ત જલ્દી હો ગયા। શ્રીરામમોહન રાય દેસાઈ માસિક પત્રિકા ‘મુન્દરી મુંબોધ’ કે સમ્પાદક થે। ઇન્હોને સરલ શૈલી મે જીવન કી દૈનિક સમસ્યાઓ પર કહાનિયા લિખી હૈ। મુન્શી કે કહાની-સગ્રહ ‘મારી કમલા અને બીજીવાતો’ મે હમ ઇસ શૈલી કા વિકાસ પાતે હૈ। મુન્શી કી યે કહાનિયા ભી સામાજિક સમસ્યાઓ પર લિખી ગયી હૈ। લઘુકથા કે રૂપ કા ઉચ્ચતમ વિકાસ ધૂમકેતુ ને કિયા, જો કહાનીકાર કે રૂપ મે ન કેવળ ગુજરાત મે, વરન્ સારે ભારત મે પ્રસિદ્ધ હૈ ઔર ઇની એક કહાની કો સસાર કી શ્રેષ્ઠ કહાનિયો કે સગ્રહ મે સ્થાન મિલા હૈ, ઇની કુછ કહાનિયો કા અનુવાદ હિન્દી મે ભી હુઆ હૈ।

ધૂમકેતુ કે કહાની-સગ્રહ હૈ—તણરવા-ભાગ ૧ સે ૪, પ્રદીપ, અવશેપ પરિશેપ, ત્રિભેટો, મલ્લિકા, આકાશદીપ, વનકુંભ આદિ। ઇનકે ઉપન્યાસ હૈ—રાજમુગટ, પૃથ્વીશ, અજિતા, વાચિનીદેવી, ચૌલાદેવી, રાજસન્યાસી, કર્ણવિતી, રાજકન્યા, સિદ્ધરાજ જયસિહ, મહાઅમાત્ય ચાણક્ય આદિ। ઇન્હોને કઈ નાટક ભી લિખે હૈ, જેસે—‘પડ્ધા’, ‘એકલવ્ય અનેબીજા નાટકો’ આદિ। ઇનકે દ્વારા લિખે જીવન-ચરિત ‘હેમચન્દ્રાચાર્ય’, ‘પરશુરામ’, ‘નેપોલિયન’ આદિ મે સગૃહીત હૈ। જીવનપથ ઔર જીવનરંગ શીર્ષક કે અન્તર્ગત ઇન્હોને આત્મચરિત ભી લિખા હૈ। ઇતિહાસ, નિવધ તથા અન્ય વિષયો પર ભી ઇનકે ગ્રથ હૈ।

અપની છોટી કહાનિયો મે—જો ૧૫ સે ભી અધિક સગ્રહો મે સગૃહીત હૈ—ઇન્હોને દુર્બલ તથા પીડિત વ્યક્તિયો કા જીવન ચિત્રિત કિયા હૈ। ઇનમે માનવતા કા પુટ અધિક સ્પષ્ટ હૈ ઔર વિષય કો ચરમ સીમા તક અત્યન્ત ભાવુકતા કે સાથ લે જાને મે યે દક્ષ હૈ। ઇની કુછ કહાનિયો કો વિશ્વ ભર કી માન્યતા પ્રાપ્ત હૈ। ઇની સર્વશ્રેષ્ઠ કહાનિયા હૈ—મૈયાદાદા, જુમોભિશ્ટી, પોસ્ટ આફિસ, મશ્હૂર ગવૈયો, આદિ। ઇન્હોને અપની કહાનિયો કે પાત્ર સમાજ કે સભી વર્ગો

तथा जीवन के सभी क्षेत्रों से लिये हैं, साथ ही पुराणों से भी। मध्य युग, कृषक-जीवन, ग्राम्य जीवन, पीड़ित वर्ग इनके कथानकों के स्रोत हैं। इनकी शैली भावोत्पत्ति के लिए बहुत अनुकूल है, जो सशक्त है, काव्यात्मक है और प्रत्यक्ष है। दृश्य-चित्रण में ये कल्पना से काम लेते हैं। प्रत्येक कहानी में एक मुख्य भाव रहता है, जिसे केन्द्र बनाकर लेखक अपने कथानक, चरित्र-चित्रण, वातावरण और भावों का विकास करता है। कभी-कभी इनमें अत्युक्ति दोष भी आ गया है और विभिन्न कहानियों में चरित्र-चित्रण, परिस्थिति तथा वातावरण की समानता भी देखी जाती है। इतने पर भी ये गुजरात के सर्वश्रेष्ठ एवं भारत के श्रेष्ठ कहानी लेखकों में से एक माने जाते हैं, जो उचित ही है।

धूमकेतु ने कई उपन्यास भी लिखे हैं। इनके आरभिक उपन्यास उतने मफल नहीं हैं। गुजरात तथा मालवा की ऐतिहासिक घटनाओं पर इनके उपन्यास हैं और एक दूसरी पुस्तकमाला के अतर्गत इन्होंने गुरुकाल की ऐतिहासिक घटनाओं का वर्णन करते हुए उपन्यास लिखे हैं। चौलादेवी, वाचिनी देवी, आम्रपाली, वैशाली, महा अमात्य चाणक्य आदि इनके कुछ ऐतिहासिक उपन्यास हैं। मुन्हीजी की भाति इन्होंने भी अपने उपन्यासों में राजनीति कुशल एवं तड़क-भड़कवाले व्यक्तियों, साथ ही साधुआ आदि का चित्रण किया है। अनेक उपन्यासों में इन्होंने भी चमत्कारिक अथवा अति मानुषिक तत्त्वों का समावेश किया है। इन्होंने भिन्न-भिन्न प्रकार के चरित्रों को चित्रण करने का प्रयत्न किया है, किन्तु मुन्हीजी के पात्रों की तुलना में ये फीके और कुछ कम कलात्मक लगते हैं। इनकी दूसरी कृतियाँ हैं—निवध-सग्रह, एकाकी-नाटक, बालकों के लिए नाटक और कहानियाँ, विचारों और सूत्रों के सग्रह गुजराती साहित्य में अनेक प्रकार का योगदान होते हुए भी धूमकेतु का सबसे अधिक स्मरण होगा अधिकृत कहानी लेखक के रूप में।

मेघाणी

झवेरचन्द्र कालीदास मेघाणी दशा श्रीमाली जैन वणिक थे। इनका जन्म सन् १८९७ में सौराष्ट्र के चोटीला ग्राम में हुआ था। अपनी आरभिक अवस्था में आप ने सौराष्ट्र की रियासतों में भाटों तथा चारणों के मुख से लोक साहित्य

તથા લોકગીત સુને થે । તમી સે આપકી રુચિ ઉસ ઓર હુઈ ઔર આપને લોક-માહિત્ય કે સંગ્રહ કરને મેં વિશેપતા પ્રાપ્ત કી । લોકગીતોં કી રચના કરકે વડે જનસમૂહ કે સામને આપ ઉચ્ચકંઠ એવં મધુર ધૂન મેં ગાતે થે । જૂનાગઢ સે બી.૦ એ.૦ પાસ કરકે આપ પત્રકારિતા મેં પ્રવિષ્ટ હુએ । 'સૌરાષ્ટ્ર' કે તત્કાલીન સમ્પાદક શ્રી અમૃતલાલ સેઠ ને આપકો આમંત્રિત કિયા । પરિણામસ્વરૂપ આપકો અધ્યયન, પુસ્તક-સમીક્ષા ઔર લોકસાહિત્ય પર—જો આપકા પ્રિય વિપ્યથા—કામ કરને કા અવસર પ્રાપ્ત હુઆ । યહાઁ રહકર આપને લોકસાહિત્ય કા અચ્છા સંગ્રહ કિયા, ઉસકા વિધિવત્ અધ્યયન કિયા, કુછ ગ્રંથોં કા સમ્પાદન કિયા ઔર લોકકથા, લોકગીત એવં લોકજીવન પર અનેક કહાનીયાં તથા કવિતાએ લિખીં । વાદ મેં આપ વર્ષીએ કે પત્ર 'જન્મભૂમિ' મેં ચલે આયે ઔર કુછ વર્પોં કે વાદ સૌરાષ્ટ્ર કે રાણપૂર મેં 'ફૂલછાવ' કો ફિર સજીવ કિયા ।

યદ્યપિ ઇન્હોને ઉપન્યાસ, કહાની, કવિતા, સાહિત્યિક આલોચના—સભી કુછ લિખા હૈ, કિન્તુ ઇનકા મુખ્ય યોગદાન, જિસ પર ઇનકી સ્થાત્પના આધારિત હૈ, ઇનકી લોકસાહિત્ય-સેવા હૈ । ઇનકે મુખ્ય ગ્રંથ હૈ—સૌરાષ્ટ્રની રમધાર-૫ ભાગ; સોરઠી બહારવટિયા-૩ ભાગ; દરિયાપારના બહાર વટિયા; રઠિયાલી રાત—૪ ભાગ; ચુંડડી-૨ ભાગ; કકાવટી-૨ ભાગ; દાદાજીની વાતો; સોરઠી સન્તો; સોરઠી સન્તવાળી; પુરાતન જ્યોત આદિ । ઇનમે મેઘાણી જી દ્વારા સમ્પાદિત અથવા પુનર્લિખિત લોકકથાએ હૈન । ઇસ ઢંગ કા એક વિશાળ સાહિત્ય આપને સંગ્રહીત કિયા હૈ । આપને ગુજરાત એવં સૌરાષ્ટ્ર કે ઇતિહાસ પર આધારિત કર્દી ઉપન્યાસ ભી લિખે હૈ—જૈસે, સમરાંગણ; 'રા' ગંગાજલિયો; ગુજરાતનો જય આદિ । આપને સૌરાષ્ટ્ર જીવન કે વીરતાપૂર્ણ પ્રસંગોં કા વર્ણન બડી કુશલતા કે સાથ પ્રેરણાત્મક, સવલ તથા પ્રવાહપૂર્ણ શૈલી મેં કિયા હૈ । કથા કહને કી ચારણ-શૈલી કો આપને અચ્છી તરહ ગ્રહણ કર લિયા થા ઔર ઉસી આકર્પણ-ગુણ કે સાથ આપ કહાની લિખતે થે । ઇનકે કર્દી કહાની-સંગ્રહ હૈન ।

મેઘાણી જી કે કર્દી કવિતા-સંગ્રહ ભી હૈ, જૈસે યુગવન્દના, કિલ્લોલ, વેણીનાં ફૂલ આદિ । ઇનમે આપને તત્કાલીન સ્વતંત્રતા-આન્દોલન કે પ્રતિ દેશપ્રેમ એવં વીર ભાવોં કો વ્યક્ત કિયા હૈ । આપને ગૃહ-જીવન કા ભી અચ્છા ચિત્રણ કિયા હૈ વિશેપત: ઇસકે કરુણાપૂર્ણ અંગોં કા । ઇનમેં સે અધિકાંશ રચનાએ લોકભાષા મેં

तथा लोकगीतों की धुन में लिखी गयी है। इन गीतों की वहुत प्रसिद्धि हुई। लोगों ने प्रेरणा प्राप्त की। कुछ गीत तो अप्रेजी कविताओं का अनुवाद अथवा स्पान्तर थे, कुछ पुराने लोकगीतों पर आधारित थे और कुछ स्वतंत्र रचनाएँ थी। आपने वच्चों के लिए भी स्वरचित् कविताओं के संग्रह प्रस्तुत किये हैं। इनकी कुछ उत्तम कविताएँ हैं—शिवा जीनूँ हालर हु, घणरे बोले रे, कमूँबी रंग, कवि तेने केम गमे, तलवार्ग्नो वारसदार, कोईनो लाडकवायो। मेघाणी ने चारणी धुन के अनिरिक्त वगाली धुन में भी गीत लिखे हैं। इन गीतों में मधुरता, करुणा, वीरता, स्वदेश-प्रेम कट-कटकर भरा है। ये गाटकवि माने जाते हैं।

इन्हाने कुछ नाटक लिखे हैं, जैसे राणो प्रताप, शाहजहा आदि; और कुछ यात्रा सम्बन्धी पुस्तके भी लिखी हैं। दयानन्द सरस्वती, सत देवीशास, ठक्करवापा, वे देशदीप को आदि इनके द्वारा लिखित कुछ जीवनचरित हैं। वेरोनमा तथा पर्णिमण-२ भाग इनकी आलोचनाओं के संग्रह हैं। 'जन्मभूमि' के प्रसिद्ध 'कलम अने किनाव' स्तंभ के अन्तर्गत ये पुस्तक-समीक्षा लिखते थे। साहित्य-सर्गाक्षा का उच्चमन्तर आपने सदेव स्थिर रखा। आपने कुछ सामाजिक एवं राजनीतिक समस्याओं पर भी विचार प्रस्तुत किये हैं। उनकी शैली में हमें मधुर, उपयुक्त, अभिव्यक्त और सशक्त शब्द मिलते हैं, जो लोकवोली के हैं, साथ ही वॉलचाल के पद, शब्द और मुहावरे हैं, जिन्हे मेघाणी ने प्रस्तुत किया है। इन्हीं शब्दों-मुहावरों के प्रयोग से दूसरों ने भी वाद में गुजराती भाषा को समृद्ध किया। इस प्रकार गुजराती साहित्य को मेघाणी का वहुत बड़ा योगदान है।

चुनीलाल वर्धमान शाह

चुनीलाल वर्धमान शाह सौराष्ट्रान्तर्गत बढ़वान के जैन वणिक हैं, जिनका जन्म सन् १८८७ में हुआ था। अब ये मुरेन्द्र नगर में रहते हैं। इन्होंने पत्रकार-जगत में प्रवेश किया और वहुत समय तक ये 'प्रजावन्धु' के सम्पादन-विभाग में रहे। ये उसी पत्र में 'साहित्यप्रिय' उपनाम से साहित्यिक ग्रथों की समीक्षा किया करते थे। आलोचना का उच्च मानदण्ड आपने स्थापित किया। आपकी समीक्षा निर्णयात्मक, विचारपूर्ण और उच्च स्तरीय होती थी। उनके साहित्यिक

સ્તભ ને દૂસરો કે સમક્ષ આર્દ્ધ ઉપસ્થિત કિયા । પત્રકાર કી અપેક્ષા ઉપન્યાસ-કાર કે રૂપ મેળે આપકી સ્થાતી અધિક હૈ । પહોલે પહોલ ઇન્હોને જાસૂસી ઉપન્યાસ લિખે, વાદ મે 'પ્રજાબન્ધુ' કે લિએ ભેટ ઉપન્યાસ લિખને લગે । ઇન્હોને ૩૦ સે અધિક ઉપન્યાસ લિખે હૈ । ઇન્ફે કુછ ઐતિહાસિક ઉપન્યાસ ઉચ્ચકોટિ કે હૈ । યદ્વાપિ ઇનમે ઐતિહાસિક તત્ત્વ અધિક હૈ, ફિર ભી પાઠક કી રુચિ વની રહતી હૈ । ઇનકે કુછ શ્રેષ્ઠ ઉપન્યાસ હૈ—'કર્મયોગી રાજેશ્વર'—યહ મૂલરાજ સોલકી કા ચિત્રણ કરતા હુઅ સોલકી યુગ પર પ્રકાશ ડાલતા હૈ—, 'અવન્તીનાથ', 'નીલકઠનું વાણ', 'રૂપમતી' આદિ । 'જિગર અને અમી' ઇનકા સામાજિક ઉપન્યાસ હૈ, જો વહુત લોકપ્રિય હુઅ । 'એકલવીર' કિસી પુરાની હસ્તલિપિ કા રૂપાન્તર હૈ । ઇન્હોને કહાનિયાં ભી લિખી હૈ, જો 'એક દિયો મહેલ' તથા 'રૂપાનો ઘટ' આદ સગૃહીત હૈ । ઉનકી પ્રસિદ્ધ મુખ્યત ઉનકે ઐતિહાસિક ઉપન્યાસો કે કારણ હૈ । ઇનકી શૈલી પ્રવાહમય, શિષ્ટ ઔર સરલ હૈ ।

ગુણવન્તલાલ આચાર્ય

ગુણવન્તલાલ આચાર્ય જામનગર કે વડનગરા નાગર બ્રાહ્મણ હૈ, જિનકા જન્મ ૧૯૦૨ મે હુઅ થા । ઇન્હોને ઐતિહાસિક નાટક અધિક સખ્યા મે લિખે હૈ, સાથ હી સાહસિક ઔર જાસૂસી ભી । ઇનકા સમ્વન્ધ 'ફૂલછાવ' ઔર 'સૌરાષ્ટ્ર' પત્રો સે થા । 'સક્કરવાર સરફરોશ' ઔર 'હરારી' આદ ઉપન્યાસો મે ઇન્હોને સમુદ્રી સાહસો કા વર્ણન કિયા હૈ । ઇન્હોને ઇતિહાસ તથા દૂસરે દેશો કી દન્તકથાઓ કા અચ્છા અધ્યયન કિયા થા ઔર આપને ઉપન્યાસો મે ઉસકા ઉપયોગ ભી કિયા હૈ । ઇનકી શૈલી સબલ ઔર સોરઠ લક્ષણો સે યુક્ત હૈ । ઇન્હે સોરઠી સાહસ ઔર વીરતા કા વર્ણન કરને મે બડા આનદ આતા હૈ । ઐતિહાસિક ઘટનાઓ કો યે નયી પૃષ્ઠભૂમિ કે સાથ વર્ણન કરતે હૈ, તથા વર્તમાન યુગ કે લિએ ઉસસે પ્રેરણ ગ્રહણ કરને કી ચેષ્ટા કરતે હૈ । ઇનકે કુછ અન્ય પ્રસ્થાત ઉપન્યાસ હૈ, 'દરિયાલાલ', 'દેશદિવાન હાજી કાસમ તારી વીજલી' ।

अध्याय २२

रामनारायण तथा अन्य

रामनारायण विश्वनाथ पाठक प्रश्नोरा नागर थे। इनका जन्म धोलका तालुका के गाणोल ग्राम में सन् १८८७ में हुआ था। इनके पिता विश्वनाथ ने कुछ धार्मिक एवं दार्शनिक महत्त्वपूर्ण ग्रंथों का अनुवाद गुजराती में किया था, जैसे—पंचदशी, गीता शांकर भाष्य, महिम्नस्तोत्र, नचिकेता कुमुम गुच्छ आदि। रामनारायण ने दर्शनशास्त्र विषय लेकर बी० ए० पास किया; फिर वकालत पास करके सादरा में कई वर्षों तक वकीली करते रहे। अंत में गुजरात विद्यापीठ में गुजराती के प्राध्यापक हो गये। यहाँ रहकर आप अनेक परिश्रमी और प्रतिभासम्पन्न विद्यार्थियों के गुरु बने, जो आगे चलकर प्रसिद्ध विद्वान्, कवि और लेखक बने। आपने कहानियाँ, निवंध, कविताएँ लिखी हैं और कुछ साहित्यिक समीक्षाएँ, जो आप का मुख्य क्षेत्र था।

उनके आलोचनात्मक ग्रंथ हैं—अर्वाचीन गुजराती काव्य-साहित्य; अर्वाचीन काव्य-साहित्य नां वर्हणो; काव्यनी शक्ति; साहित्य विमर्श; आलोचना; साहित्यालोक; नर्मद-अर्वाचीन गद्य-पद्यनो प्रणेतो; प्राचीन गुजराती छन्दों और वृहद् पिंगल, जो इनका पिंगल संबंधी अमर ग्रंथ है। भिन्न-भिन्न विधाओं के इनके भिन्न उपनाम थे। ‘ये कहानी ‘द्विरेक’ उपनाम से, निबंध ‘स्वैरविहारी’ उपनाम से और कविता ‘शेष’ उपनाम से लिखते थे। इनकी कहानियाँ ‘द्विरेकनी वातो’ शीर्षक से ३ खंडों में संगृहीत हैं और कविताएँ ‘शेष ना काव्यो’ में। इनके सरल निबंधों का संग्रह ‘स्वैरविहार’ २ भागों में है। आपने कई ग्रंथों का संपादन किया है; उनमें कुछ चुनी हुई कविताएँ हैं और कुछ ‘कान्त’ की भी कविताएँ हैं; आनन्दशंकर ध्रुव के ग्रंथ भी उनमें सम्मिलित हैं। आपने ‘काव्यप्रकाश’ के प्रथम ६ उल्लासों का तथा ‘धम्मपद’ का अनुवाद किया है और तर्कशास्त्र पर गुजराती में एक पुस्तक लिखी है—प्रमाणशास्त्र प्रवेशिका।

सुन्दरम् एवं स्नेह-रश्मि जैसे लेखक इनके शिष्य थे। कुछ दिनों तक इन्होंने ‘युगधर्म’ का सम्पादन किया और कई वर्षों तक आप ‘प्रस्थान’ नामक मासिक

પત્ર કે સંપાદક રહે। ઇન દોનોં પત્રોં કા સ્તર બહુત ઊँચા થા। કુછ દિનોં તક યે બંવર્ડ કે એસ. એન. ડી. ટી. મહિલા મહાવિદ્યાલય મેં ગુજરાતી કે પ્રાધ્યાપક ભી થે। ઇન્હોને અપની એક પ્રતિભાસમ્પદ ઢાત્રા હીરા વહેન મેહતા સે વિવાહ કર લિયા। ઉસકે બાદ આપ બંવર્ડ કે ભારતીય વિદ્યાભવન કાલેજ મેં ગુજરાતી કે પ્રાધ્યાપક હુએ ઔર બાદ મેં આકાશવાળી ભારત મેં ગુજરાતી કાર્યક્રમોં કે પરામર્શદાતા હો ગયે। સન् ૧૯૪૬ મેં રાજકોટ મેં હોનેવાલે ગુજરાતી સાહિત્ય-પરિષદ કે અધિવેશન કે આપ અધ્યક્ષ નુને ગયે।

ઇનકી શૈલી તર્ક યુક્ત, કાંચ સદૃશ વિશાદ ઔર નિર્મલ, આડમ્વરહીન, મુખ્ય વિપય કી ઓર ઉન્મુક રહનેવાલી, અન્તરંગ અર્થ કો ખોલનેવાલી ઔર અનૂઠી હૈ। ઇનકી ઉકિત્યાં ઔર વ્યાખ્યાએં નવીન હોતી હૈ। સમીક્ષા કરતે સમય યે લેખક કી પ્રતિભા ઔર રસ કી પરખ તત્કાલ કર લેતે હૈ। ઇન્હોને સંસ્કૃત અલંકાર-શાસ્ત્ર કા વિધિવત્ અધ્યયન કિયા થા ઔર ઉસી આધાર પર ઇન્હોને ગ્રંથોં કી સમીક્ષાએં લિખી હૈ। ઇનકી આલોચનાઓં ને અનેક આધુનિક ગ્રંથકારોં કો પ્રોત્સાહિત કરકે ઉનકા માર્ગ-દર્શન કિયા હૈ। વલવન્તરામ ઠાકોર ઔર રામનારાયણ—ઇન દોનોં ને અપને આગે કી પીડી કે વહુત-સે સાહિત્યિકોં કો પ્રેરણ પ્રદાન કી હૈ। આલોચક કે રૂપ મેં ઇનકી ગણના રમણભાઈ કે સમકક્ષ હૈ। ઇનકા વિશ્લેષણ ગહન ઔર પૂર્ણ હોતા હૈ તથા ઉસકી ભાષા શિષ્ટ ઔર સ્પષ્ટ હોતી હૈ। ઇન્હોને પિંગલ વિપય મેં વિશેષતા પ્રાપ્ત કી હૈ ઔર ઇનકે સર્વોત્તમ ગ્રંથ ‘બૃહત् પિંગલ’ કો કેન્દ્રીય સરકાર સે પુરસ્કાર પ્રાપ્ત હુઅા હૈ। કહાનિયાં કે ક્ષેત્ર મેં ઇનકા સ્થાન ‘ધૂમકેતુ’ કે બાદ આતા હૈ। ખેમી-જક્ષણી આદિ ઇનકી કુછ શ્રેષ્ઠ કહાનિયાં હૈનું। ‘દ્વિરેફની બાતો’ મેં ઇનકી કહાનિયાં સંગૃહીત હૈનું। ‘સ્વર્વાર વિહાર’ મેં ઇનકે સરલ ઔર હાસ્યાત્મક નિબંધ હૈનું, જિનમે વ્યંગ, સહાનુભૂતિ ઔર હાસ્ય હૈ। ઇન્હોને સામાજિક જીવન પર ઇન નિબંધોં મેં બડી કુશલતા સે વિચાર કિયા હૈ।

વિજયરાય

વિજયરાય કલ્યાણરાય વૈદ્ય ભાવનગરી કે વડનગરા નાગર હૈનું। ઇનકા જન્મ ૧૮૯૭ મેં હુઅા થા। વિદ્યાર્થી અવસ્થા મેં હી યે ‘બીસમી સદી’ મેં લેખ

लिखते थे। बी० ए०, पास करने के बाद आपने साहित्यिक जीवन अपनाया और १९२० में मासिक पत्र 'चेतन' के सह-सम्पादक हो गये। आपने 'विनोद-कान्त' उपनाम से लिखना आरम्भ किया। 'हिन्दुस्तान' साप्ताहिक, मुन्शीजी के 'गुजरात' और 'युगधर्म' से भी आप का सम्बन्ध था। १९२४ में आपने 'कौमुदी' का प्रकाशन आरंभ किया, जिसका स्तर सदैव ऊँचा रखा। किन्तु आर्थिक कठिनाइयों के कारण 'कौमुदी' इन्हें बन्द करनी पड़ी। कई वर्षों तक ये सूरत के सार्वजनिक कालेज में गुजराती के प्राध्यापक रहे। कौमुदी के बाद आपने 'मानसी' आरम्भ किया। ये दोनों पत्रिकाएँ कभी मासिक रहीं, कभी त्रैमासिक। यद्यपि इनकी सामग्री अत्यन्त साहित्यिक और उत्तम रहती थी, किन्तु ग्राहक संख्या कम होने के कारण विजयराम सदा आर्थिक संकट से ग्रस्त रहते थे। श्री क० मा० मुन्शी के साथ काम करते हुए भी उनसे विजयराम का मतभेद था और इसीलिए इन्हें 'कौमुदी' आरंभ करनी पड़ी। बाद में यह मत-भेद दूर हो गया और आपने भारतीय विद्याभवन में पिछली शताब्दी के गुजराती-साहित्य के इतिहास पर बारह भाषण दिये। इनके भाषणों का सार 'गतशतकनुँ साहित्य' शीर्षक से प्रकाशित हुआ।

साहित्यिक आलोचना क्षेत्र में आपके ग्रंथ हैं—साहित्य-दर्शन, जुई अनेकतकी, गुजराती साहित्यनी रूपरेखा, वत्रीसनुं गन्थस्थ वाङ्मय एवं गतशतकनुँ साहित्य। इन्होंने कुछ कहानियाँ भी लिखी हैं, जैसे 'नाजुक सवारी' और 'प्रभात नारंग' आदि। इनका 'ऋग्वेदकालनु जीवन अने संस्कृति' ग्रंथ अध्ययन और पाठ्यपूर्ण है। 'शुक्रतारक' में आपने नवलराम का जीवनचरित लिखा है। सब मिलाकर इनके लगभग २० ग्रंथ हैं।

आलोचक के रूप में ये रामनारायण, विश्वनाथ भट्ट तथा विष्णु प्रसाद त्रिवेदी की कोटि के हैं। इनका अंग्रेजी साहित्य का अध्ययन बहुत गहन है। 'कौमुदी' और 'मानसी' में लिखने के लिए इन्होंने अनेक विद्वान् लेखकों को प्रेरित तथा आकृषित किया था। सादी भाषा पर ये बहुत बल देते थे। हां, इनकी शैली अवश्य जटिल है और कहीं-कहीं कठिन हो गयी है। इनका ग्रंथ 'गुजराती साहित्यनी रूपरेखा' बड़ा अध्ययनपूर्ण है, जिसमें विस्तार से सब कुछ दिया गया है, किन्तु उसकी भाषा जटिल और कठिन है। इनके 'गतशतकनुँ

‘સાહિત્ય’ દ્વારા પિછળી શતાબ્દી કે કુછ ઉન લેખકોં-કવિયોં પર નવીન પ્રકાશ પડે હૈ, જિનકે વિષય મેં ઇતની અચ્છી તરહ ઔર કિસી ગ્રંથ મેં વિચાર નહીં કિયા ગયા। આલોચક કી દૃષ્ટિ સે ઇનકા સ્થાન બહુત ઊંચા હૈ ઔર સમ્પાદક કે રૂપ મેં આપને ‘કૌમુદી’ તથા ‘માનસી’ જેસે અનેક પત્રોં કા કુશલ સમ્પાદન કરકે સાહિત્ય કી બહુત બડી સેવા કી હૈ।

વિષણુપ્રસાદ ત્રિવેદી

વિષણુપ્રસાદ રણછોડલાલ ત્રિવેદી ઉમરેઠ કે વાજ ખેડાવાલ ન્રાહ્યણ હૈ। ઇનકા જન્મ ૧૮૯૯ મેં હુએ થા એન્ન. એ. પાસ કરકે આપ સૂરત કે સાર્વજનિક કાલેજ મેં અંગ્રેજી ઔર ગુજરાતી કે પ્રાવ્યાપક હો ગયે। વહાઁ કઈ વર્ષોં તક આપ રહે ઔર વહાઁ સે અવકાશ ગ્રહણ કરને પર અબ આપ ‘ચુનીલાલ ગાંધી રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યુટ’ કે ડાઇરેક્ટર હૈને। આપને પહેલે ‘ગુજરાત’, ‘કૌમુદી’ ઔર અન્ય પત્રોં મેં લિખના આરંભ કિયા। ઇનકે પ્રિય વિષય હૈને, કાવ્ય, ચિન્તનાત્મક સાહિત્ય, સાહિત્યિક આલોચના તથા ભાષા શાસ્ત્ર। આપકી આલોચનાએ ઔર સમીક્ષાએ અધ્યયન પૂર્ણ ઔર વિચારપ્રધાન હોતી હૈ। ઇનકી ભાષા સુવ્યવસ્થિત, શુદ્ધ એવં ઉપયુક્ત કિન્તુ કુછ કઠિન હોતી હૈ। ઇનકા પાંડિત્ય ઔર અધ્યયન તત્કાલ પાઠક કો આકર્ષિત કરલેતા હૈ। એક આલોચક કી દૃષ્ટિ સે આપકા સ્થાન બહુત ઊંચા હૈ ઔર વર્તમાન આલોચકોં મેં તો આપ સર્વશ્રેષ્ઠ હૈને। અભી હાલ હી દિસંબર ૧૯૬૧ મેં કલકત્તા મેં હોનેવાલે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ કે અધિવેશન કે આપ અધ્યક્ષ ચુને ગએ થે। અધ્યક્ષીય પદ સે આપને અત્યન્ત સારગર્ભિત ઔર અધ્યયનપૂર્ણ ભાષણ દિયા થા, જિસમે આધુનિક સાહિત્ય કી પ્રવૃત્તિયોં પર અચ્છા પ્રકાશ પડતા થા। ઇનકે ગ્રંથ હૈને—વિવેચના, પરિશીળન, અર્વાચીન ચિન્તનાત્મક ગદ્ય ઔર ભાવના સૃષ્ટિ। અંગ્રેજી તથા સંસ્કૃત સાહિત્ય કા આપને અચ્છા અધ્યયન કિયા હૈ। આપ કે હી કથનાનુસાર આપ પર ગોવર્ધનરામ કા બહુત અધિક પ્રભાવ હૈ। પ્રકૃતિ સે આપ ચિન્તનશીલ હૈને ઔર સાહિત્યિક આલોચનાઓં મેં સાહિત્યિક સિદ્ધાન્તોંની સૂક્ષ્મતા પર આપ અધિક બલ દેતે હૈને। ઇનકે ‘અર્વાચીન ચિન્તનાત્મક ગદ્ય’ મેં આધુનિક ગુજરાતી સાહિત્ય કે ચિન્તનાત્મક ગદ્ય કી શાસ્ત્રીય ઢંગ સે વિવેચના કી ગયી હૈ ઔર યહ બડા વિદ્વત્તાપૂર્ણ ગ્રંથ હૈ।

विश्वनाथ भट्ट

विश्वनाथ मगनलाल भट्ट औदीच्य ब्राह्मण हैं। इनका जन्म १८९८ में भावनगर के पास हुआ था। अग्रेजी और सस्कृत विषय लेकर आपने बी.ए पास किया, फिर १९२० के आदोलन तथा 'भरुच केलवणी मडल' में भाग लिया। उसके बाद साहित्यिक गतिविधि के लिए इन्होने विजयराम के 'कोमुदी सेवकगण' में प्रवेश किया। १९२६ में आपने गद्य नवनीत का सम्पादन किया। गुजराती वर्णाकुलर सोसाइटी ने आपको पारिभाषिक कोश तैयार करने का काम सापा। आलोचक के रूप में आप बहुत ऊँचे उठे और रामनाराण, विष्णु प्रसाद, विजयराम तथा अन्य आलोचकों की कोटि में आ गये। इनके कुछ आलोचनात्मक ग्रन्थ हैं— साहित्यसमीक्षा, विवेचन मुकुर, निकपरेखा। रामनारायण और विष्णुप्रसाद के समान तो नहीं, फिर भी आप की शैली शिष्ट और पठनीय है। आपने 'नर्मदनु मंदिर' तथा 'निबध्मामाला' का सम्पादन किया है। आप शैली की विशिष्टता को बहुत पसद करते हैं। आप के कुछ अनूदित ग्रन्थ भी बहुत अच्छे हैं, जैसे प्रेमनो दम्भ, लग्न मुख, स्त्री ठाने पुरुष आदि।

डोलरराम मांकड

डोलरराम रगीलदास मांकड कच्छ के वडनगरा नागर हैं। इनका जन्म १९०२ में हुआ। आप पहले सस्कृत के प्राध्यापक थे, किन्तु बहुत दिनों से अब अलिया वाडा में एक कालेज चला रहे हैं, जो ग्रामीण क्षेत्र में एक प्रयोग के रूप में है। अल्कार शास्त्र और नाट्य-शास्त्र के आप विशेष पडित हैं और इन विषयों पर आपका अध्ययन बहुत गहन है। आपका ग्रन्थ 'काव्य विवेचन' बहुत पाइत्यपूर्ण है। आपके पौराणिक तथा भारतीयता विषयक निबध्नों में शास्त्रीय खोज का पता चलता है, साथ ही उनमें सतुलित विचार हैं। 'भगवान नी लीला' आपकी धार्मिक कविता है। आपकी गणना कुछ उन गिने-चुने पडितों में है जिन्होने रसशास्त्र का बड़ी सूक्ष्मता से विधिवत् अध्ययन किया है।

रामप्रसाद वक्षी

रामप्रसाद वक्षी बहुत दिनों तक पोद्वार हाई स्कूल साताकूज, बबई में सस्कृत के अध्यापक तथा प्रधानाचार्य थे। अल्कार और रसशास्त्र के आप दूसरे महा-

पंडित हैं। दर्शन शास्त्र पर भी आपका अच्छा अधिकार है। इन तीनों विषयों के द्वारा आपने साहित्य सर्जन में अच्छा योग दिया है।

धनसुखलाल कृष्णलाल मेहता

धनसुखलाल हास्यरस के प्रमुख लेखकों में से है। आपने उपन्यास, कहानियाँ, नाटक, अनुवाद ग्रंथ, आलोचनाएँ, रूपान्तर और आत्मचरित लिखा है तथा हास्यपूर्ण प्रसंगों का वर्णन किया है। ज्योतीन्द्र दवे के साथ मिलकर आपने 'अमे वधाँ' लिखा है। हास्यविहार, विनोदविहार, वार्ताविहार आदि आपके उपन्यास हैं और छेल्लोकाल आदि कहानियाँ हैं। 'धूम्रसर' गुलावदास ब्रोकर के सहयोग में आपने लिखा है। 'मरोजनुँ सूरत' में प्राचीन सूरत की कहानी है। आपने मोलियर के नाटकों का, शेरलाक होम्ज़ की जासूसी कहानियों का तथा मेटररिंक के निबंधों का अनुवाद भी किया है। अनुवादों एवं रूपान्तरों के अतिरिक्त हास्यरस का मौलिक साहित्य भी आपने प्रदान किया है। आप का व्यंग्य कटू अथवा आक्षेपयुक्त नहीं होता। समाज के मध्यमवर्गीय लोगों की दशा पर आपका व्यंग्य अधिक प्रकाश डालता है। ये अतिशयोक्ति द्वारा नहीं, वरन् वास्तविक घटना से हास्य उत्पन्न करने की चेष्टा करते हैं।

बटुभाई उभवाड़िया

बटुभाई एकांकी नाटक लिखने के लिए प्रसिद्ध हैं। 'बटुभाईनां नाटको' में इनके एकांकी संगृहीत हैं। इनके नाटक 'लोमहर्षिणी' का पाठक-जगत में बहुत बड़ा स्वागत हुआ। 'मत्स्यगंधा' और 'गांगेय' में मत्स्यगंधा और भीष्म के आख्यान बड़े प्रभावपूर्ण ढंग से वर्णित हैं, किन्तु पात्र पौराणिक नहीं वरन्, आधुनिक लगते हैं। बटुभाई की लेखनी से हास्य की फुलझड़ियाँ भी निकली हैं और इनके पात्र सजीव हैं। इनके 'शकुन्तला रस दर्शन' तथा 'मालादेवी' को विशेष स्थान मिली है। 'कीर्तिदाने कमलना पत्रो' में इन्होंने गुजराती के साहित्य और इतिहास पर पत्रशैली में विचार किया है। इनके कुछ निरोक्षण बड़े तीव्र और प्रभावोत्पादक हैं। आपने आधुनिक कहानियों के दो संग्रह भी उपस्थित किये हैं। नाटक लिखने में, नवीन विचार प्रस्तुत करने में, सहसा

दिशा परिवर्तन करने में और विषयों की विविधता में आपने इव्सन की शैली ग्रहण की है। आपके नारी पात्र चित्ताकर्षक और संवाद-प्रभावमय होते हैं। आप वातावरण को कल्पना द्वारा मनोरम बना देते हैं। आप सर्वप्रथम एकांकी लिखनेवाले हैं और सफल एकांकी-लेखकों में से एक हैं।

लीलावती मुन्ही

लीलावती मुन्ही एक सफल लेखिका है, जिनकी अपनी निजी शैली है। 'जीवनमांथी जडेली' में आपकी कहानियां हैं; जिनमें सामाजिक ममम्याओं पर प्रकाश डाला गया है। आपकी अंतर्दृष्टि अत्यन्त गहन और मनोवैज्ञानिक है, जिससे नर-नारियों के जीवन की कठिनाइयों को आप बहुत शीघ्र भाग लेती है। आपने विविध विषयों पर लिखा है, विशेषकर नारियों की दुर्दशा और सामाजिक असमानता पर। इनके नाटक 'कुमारदेवी' में गुप्तवंश की मग्नाती—जो चन्द्रगुप्त प्रथम की जीवनसंगिनी वनी—का चरित्र अत्यन्त मवल, प्रेरक, महत्त्वाकांक्षी और मनोरम है।

इनकी शैली सादी है, फिर भी उसमें एक आभा है। पहले आपका जीवन सीमित क्षेत्र में वीता, किन्तु श्री क० मा० मुन्ही के साथ विवाह होने के बाद दोनों को कला, साहित्य, सामाजिक कार्य, यिक्षा और राजनीतिक क्षेत्र में बहुत सफलता मिली और इनका मिलन अत्यन्त आनन्ददायी सिद्ध हुआ। विवाह के बाद आपने अपना ध्यान संसद, भारतीय विद्या भवन, स्त्री सेवासंबंध-जैगी संस्थाओं के विकास की ओर केन्द्रित किया। आपने निगम, विधानसभा और संसद में भी बड़ी लगन से काम किया। प्रदर्शनी, नाटक, संगीत, कला और साहित्य द्वारा आपने जनता की सौंदर्य-भावना जगाने का प्रयास किया। भारतीय विद्याभवन के कलाकेन्द्र का सफल संचालन आपने कई वर्षों तक किया। 'रेखाचित्रों अने बीजा लेखों' में आपने छोटे वाक्यों और सीधी शैली में अपनी अंतर्दृष्टि का उपयोग करते हुए अच्छे शब्द-चित्र प्रस्तुत किये हैं।

अध्याय २३

उन्नीसवीं शताब्दी के कुछ अन्य साहित्यकार

पंडित गट्टूलालजी—इनका जन्म १८०१ में जूनागढ़ में हुआ था। ये तैलंग ब्राह्मण थे। ९ वर्ष की अवस्था में ये अंधे हो गये थे। संस्कृत साहित्य और शास्त्रों के आप प्रकांड पंडित थे। इन्हें भारत मार्टण्ड की पदवी प्राप्त हुई थी। आप आशुकवि थे। संस्कृत और गुजराती में इन्होंने अनेक ग्रंथ लिखे। इनकी मृत्यु पर इनकी पत्नी ने बोलना छोड़ दिया और दूसरे दिन उनकी भी मृत्यु हो गयी।

हरजीवन कुवेरजी त्रवाड़ी-ऋषिराय—(१८३५-१९२७) ने दलपत-राम की शैली में अनेक प्रसिद्ध भजनों की रचना की, जिसमें काव्यत्व अच्छा है।

बलभजी हरिदत्त आचार्य—(१८४०) की रुचि शोध भारतीय संस्कृति की ओर अधिक थी। आपने गुजराती और संस्कृत में अनेक कविताएँ लिखी हैं तथा कुछ संस्कृत ग्रंथों और स्तोत्रों का गुजराती में अनुवाद किया है।

अनवरमियां काजी (ज्ञानी)—(१८४३-१९१६) ने गुजराती में कई पद और गरवियां लिखी हैं। आपने उर्दू में भी कविताएँ लिखी हैं, जो दार्शनिक और भक्तिरस प्रधान हैं। इनकी रचनाएँ सूफीमत की भाषा में प्रेमरूपा भक्ति का प्रतिपादन करती हैं।

लालशंकर उमियाशंकर—(१८४५) एक सार्वजनिक कार्यकर्ता, समाज-सुधारक और शिक्षा-शास्त्री थे। इनकी स्थाति लेखक के रूप में न होकर एक गणितज्ञ के रूप में विशेष है यद्यपि इन्होंने कई पुस्तकें लिखी हैं।

भाईशंकर नाना भाई भट्ट—(१८४५) आप एक सफल वकील थे। आपने अनेक नाटक और कहानियां लिखी हैं।

हरिकृष्णलाल शंकर दबे—सूरत के वडनगरा नागर थे। इनका जन्म १८४९ में हुआ था। ये राजकोट में राजकुमार कालेज के प्राध्यापक थे, जहाँ

सौराष्ट्र के अनेक भावी शासकों ने इनसे शिक्षा पायी थी। वे सब इनका बड़ा आदर करते थे। कुछ के तो जीवन भर आप पथ-प्रदर्शक रहे। इनके शिष्य गोंडल के राजा ने इनसे गोंडल में बस जाने की प्रार्थना की थी। इन्होंने अनेक ग्रंथ लिखे हैं, जिनमें गोंडल का इतिहास भी सम्मिलित है। गोंडल के राजा भगवतसिंहजी तथा उनकी रानी के आप साहित्य-गुरु थे। आपने सौराष्ट्र के शासकों को प्रेरित किया था कि वे दादाभाई नौरोजी की आर्थिक सहायता करें, जिससे दादाभाई का चुनाव ब्रिटिश पार्लियामेंट में हो सके। नृसिंहाचार्य, नाथूराम शर्मा, मणिलाल तथा दूसरों की भाँति ये भी सनातनी मत के थे। ग्रंथ-रचना के अतिरिक्त ये अखिल भारतीय ख्याति-प्राप्त संन्यासिगण के पोषक बन गये, जो भारतीय संस्कृति का प्रचार कर रहे थे। उनमें से मुख्य थे— कृष्णानंद, ब्रह्मानंद, प्रज्ञानानन्द और आनन्दाश्रम। इनके लिए आपने वाराणसी में एक मठ की स्थापना की और कृष्णानंद के ग्रंथ 'विचारत्रयी' का सम्पादन किया, जो धर्म और दर्शन का मौलिक, शोधपूर्ण और पांडित्यपूर्ण ग्रंथ है। लोक-मान्य तिलक ने अपनी गीता लिखने में इस ग्रंथ का आभार स्वीकार किया है।

अरजुन भगत—(१८५०-१९००) का ग्रामीण भाषा पर अच्छा अधिकार था। इन्होंने सीधी-सादी किन्तु प्रभावपूर्ण भाषा में अनेक कविताएँ लिखी हैं।

छोटालाल नरभेरामभट्ट—(१८५०) संस्कृत के अच्छे विद्वान् थे। वडौदा की प्राचीन काव्य माला से आपका सम्बन्ध था। आपने गुजराती में कई मौलिक ग्रंथ लिखे हैं तथा संस्कृत के दर्शन, आयुर्वेद और ज्योतिष विषयक ग्रंथों का अनुवाद भी किया है।

इन्दिरानंद ललितानंद पंडित—(१८५१) नर्मद और दयानन्द से अधिक प्रभावित थे। इन्होंने कुछ काव्य ग्रंथों की रचना की है, जो द्वितीय कोटि के हैं। आपने कुछ धार्मिक पुस्तकें भी लिखी हैं।

श्री मन्नृसिंहाचार्यजी— विस नगरा नागर का जन्म १८५४ में सूरत जिले के कडोद में हुआ था। आपने श्रेयः साधक वर्ग की स्थापना की, जिसकी ओर बहुत-से शिक्षित व्यक्ति आकर्षित हुए। अपने महान् व्यक्तित्व, आत्मिक बल, धर्म सम्बन्धी गहन अध्ययन, दर्शन, योग और मन्त्रशास्त्र के बल पर आप

વહ શક્તિ પુંજ બન ગયે, જિસને નવશિક્ષિતોં મેં આયી હૃદી અવિશ્વાસ કી લહર કો સમાપ્ત કર દિયા તથા ગુજરાત કી જનતા કે હૃદયોં મેં આર્થ ધર્મ ઔર સંસ્કૃતિ કે પ્રતિ ફિર વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કર દિયા। ઇન્હોને અનેક ગ્રંથ લિખે હૈન, જૈસે ભામિની-ભૂપણ, ત્રિભુવન વિજયી ખર્જુન, નૃસિંહવાણી વિલાસ, સિદ્ધાન્ત સિન્ધુ આદિ। ૪૩ વર્પ કી અલ્પાયુ મેં ઇનકા દેહાન્ત હો ગયા। ઇનકે સુન્દર કાર્ય કો ઇનકે વાદ છોટાલાલ જીવણલાલ ને ચાલુ રહ્યા | શ્રેય: સાધક વર્ગ ને 'મહાકાલ' જૈસે અનેક ધાર્મિક ઔર દાર્શનિક પત્રોં કા સમ્પાદન કિયા। છોટાલાલ કે વાદ નૃસિંહાચાર્ય કે પુત્ર ભગવાન् ઉપેન્દ્રાચાર્ય ઔર ઉપેન્દ્રાચાર્ય કી પત્ની જયન્તીદેવી દ્વારા યે કાર્ય આગે વડાયે જાતે રહે | ઇન્હોને તથા ઇનકે શિષ્યોંને ગુજરાત કો અનેક ધાર્મિક ઔર દાર્શનિક ગ્રંથ પ્રદાન કિયે |

કમલાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી—વડનગરા નાગર બ્રાહ્મણ કા જન્મ સૂરત મેં ૧૮૫૭ મેં હુआ થા | આપ અહ્મદાવાદ કે પ્રેમચંદ રામચન્દ્ર ટ્રેનિંગ કાલેજ કે પ્રિસિપલ થે | આપને પરમ્પરાગત ઔર આલોચનાત્મક દોનોં પ્રણાલિયોં સે અપના સંસ્કૃત કા અધ્યયન બડાયા ઔર અનેક શાસ્ત્રોં કે, વિશેપકર વ્યાકરણ કે, આસ્થા પંડિત હો ગયે | આપને ગુજરાતી વાચનમાલા તૈયાર કી ઔર 'કાવ્ય સાહિત્યમીમાંસા' તથા 'અનુભવ વિનોદ' આદિ ગ્રંથ લિખે | આપને સંસ્કૃત કે કુછ ગ્રંથોં કા સમીક્ષાત્મક સમ્પાદન કિયા, જૈસે ભણ્ટિ કાવ્ય, રેખાગળિત, એકાવલી, પ્રતાપરુદ્રીય, પઢ્ભાષાચન્દ્રિકા ઔર પ્રક્રિયા કૌમુદી | આપ વેદાન્ત કે અચ્છે જ્ઞાતા થે ઔર શંકર કે સૂત્ર ભાષ્ય કી ગુજરાતી મેં ટીકાએ લિખી હૈન | આપને ઇંગ્લેઝ કા ઇતિહાસ લિખા હૈ | આપને ગુજરાતી ભાષા કા બૃહ્દ વ્યાકરણ લિખા થા, જો અબ ભી બી૦ એ૦ ઔર એમ૦ એ૦ કે પાઠ્યક્રમ મેં હૈ | ભાવનગર મેં ૧૯૨૪ મેં હોનેવાલે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિપદ્દ કે અધિવેશન કે આપ અધ્યક્ષ ચુને ગયે થે | અનેક શાસ્ત્રોં કે પંડિત કે રૂપ મેં આપ કા માન પૂરે પ્રાન્ત મેં થા ઔર આપકી ગણના સર રામકૃષ્ણ ગોપાલ ભંડારકર કે સાથ હોતી થી |

ડાહ્યાભાઈ પીતામ્બરદાસ દેરાસરી—એક વિસનગરા નાગર બ્રાહ્મણ થે, જિનકા જન્મ સૂરત મેં ૧૮૫૭ મેં હુઆ થા | આપને કર્દી ગ્રંથોં કા અનુવાદ કિયા તથા કુછ મૌલિક ગ્રંથ ભી લિખે | આપને ગુજરાતી સાહિત્ય કા ઇતિહાસ 'સાઠીનું સાહિત્ય' લિખા ઔર 'કહાન ઉદે પ્રબંધ' કા સમીક્ષાત્મક સમ્પાદન કિયા તથા

सादी और सुपठनीय भाषा में काव्यानुवाद भी किया। आपने 'पौराणिक कथा कोष' की रचना की। आपकी कविताएँ 'बुलबुल' और 'चमेली' में संगृहीत हैं। आपकी कविताओं में मधुरता है तथा गेय हैं।

छगनलाल ठाकोरदास मोदी—सूरत के दशादिशावाक वणिक है, जिनका जन्म १८५७ में हुआ था। आप उन्नति करके बड़ौदा के विद्याधिकारी के पद पर पहुँच गये। आपने कई ग्रंथ लिखे हैं, जैसे इरावती, नलास्यान (सटीक) आदि। 'वृहत्काव्य दोहन' के कई भागों का सम्पादन करने में आप इच्छाराम सूर्यराम देसाई के सहयोगी थे। आप शिक्षा प्रेमी थे। सूरत का महिला विद्यालय आपकी ही प्रेरणा से स्थापित हुआ था। सूरत के एम० बी० बी० आर्ट्स कालेज को एक बड़ी रकम दान करने के लिए आपने अपने भाई मगनलाल को प्रेरित किया था। यह कालेज अब बहुत बड़ी संस्था के रूप में हो गया है।

श्रीमान् नाथूराम शर्मा—ओदीच्य सहस्र ब्राह्मण थे। इनका जन्म लीमड़ी के पास मोजीदंड में १८५८ में हुआ था। आपने सौराप्त्र के बीलखा में एक आश्रम की स्थापना की थी। आपके बाद आपके शिष्यों द्वारा अनेक आनन्दाश्रमों और श्रीनाथ मन्दिर की स्थापना हुई। आप संस्कृत साहित्य, योग, वेदान्त और अध्यात्म विद्या के अच्छे पंडित थे। आपने अनेक ग्रंथ लिखे और सार्वजनिक सभाओं में भाषण दिये। गुजरात की जनता की धार्मिक प्यास बुझानेवाले कुछ विशिष्ट व्यक्तियों में से आप एक हैं। गुजरात भर में आपके शिष्य थे। एक महा आचार्य के रूप में आपका आदर था। आप के ग्रंथों की संख्या लगभग १०१ है, जो विविध विषयों पर हैं, जैसे धर्म, दर्शन, योग और वेदान्त।

गोकुलजी झोला—जूनागढ़ के दीवान तथा गौरीशंकर झोला भावनगर के दीवान थे। दोनों बड़नगरा नागर ब्राह्मण थे। दोनों वेदान्ती ज्ञानी, चरित्रवान्, शिक्षा-प्रेमी और महान् व्यक्ति थे। आगे चलकर गौरीशंकर संन्यासी हो गये थे।

छगनलाल हरिलाल पंड्या—नडियाद के बड़नगरा नागर ब्राह्मण थे, जिनका जन्म १८५९ में हुआ था। आपने बाण की कादम्बरी का गुजराती (गद्य) में अनुवाद किया था। इस ग्रंथ के कई संस्करण निकले और इसका बड़ा सम्मान हुआ। आपके और भी कई ग्रंथ हैं।

१९३३ में लाठी में होनेवाले गुजराती साहित्य परिषद् के अधिवेशन के आप अध्यक्ष चुने गये थे। मृत्यु पर्यंत आप परिषद् के सभी अधिवेशनों में उपस्थित रहे। आप बंवई के स्माल काजेज़ कोट्ट के चीफ जज तथा हाईकोर्ट के एक जज थे। अन्य फारसी और वँगला के प्रकांड पंडित थे। आपने अनेक ग्रंथ लिखे तथा सम्पादित किये और फारसी-बंगाली के कई महत्वपूर्ण ग्रंथों का अनुवाद भी किया। कई वर्षों तक 'माडन रिव्यू' में आप गुजराती पुस्तकों की समीक्षा बराबर करते रहे। आपने गुजराती साहित्य का इतिहास अंग्रेजी में ३ खंडों में लिखा है। आप अंत तक नवीन तथा प्राचीन का योग-सूत्र बने रहे।

किलाभाई घनश्याम भट्ट—(१८६९) ने 'मेघदूत', 'विक्रमोर्वशीय' तथा 'पार्वती परिणय' का ललित गुजराती में अनुवाद किया।

मणिलाल छेबाराम भट्ट—(१८७०) का सम्बन्ध अनेक पत्रों से था।

अमृतलाल सुन्दरजी पठियार—(१८७०) ने साधारण पाठकों के लिए बहुत सरल भाषा में कई पुस्तकें लिखी हैं। इनमें से कई के शीर्षक 'स्वर्ग' शब्द से आरंभ होते हैं, जैसे स्वर्गनी कुंची, स्वर्गनी सीढ़ी आदि। आप एक वडे सामाजिक कार्यकर्ता भी थे।

नर्मदा शंकर देवशंकर मेहता--(१८७१) दर्शन शास्त्र के महापंडित थे और २ खंडों में 'हिन्द तत्त्वज्ञान नो इतिहास' लिखा है। आपने शक्ति संप्रदाय पर भी एक विद्वत्तापूर्ण ग्रंथ लिखा है और अखो के ग्रंथों का सम्पादन किया है।

दीपक बा देसाई--(१८७१) पेटलाद की बड़नगरा नागर महिला थीं। इनकी कविताएँ इनके 'स्तवन मंजरी' और 'खंडकाव्यो' में संगृहीत हैं और 'संजीवनी' में इन्होंने मराठी नाटक 'विद्याहरण' का रूपान्तर प्रस्तुत किया है।

हरगोविन्द प्रेमशंकर त्रिवेदी--(१८७२) मस्त कवि त्रिभुवन प्रेमशंकर के छोटे भाई थे। आपने 'शिवाजी अने जेवुनिसा' और 'काठियावाड़नी जूनी वातो' पुस्तकें लिखी हैं तथा कुछ गीत एवं खंडकाव्यों की रचना की है।

राममोहनराव जसवन्तराय देसाई--(१८७३) कई वर्षों तक महिलाओं की पत्रिका 'सुन्दरी सुवोध' के सम्पादक थे। आपने कहानियाँ, उपन्यास, कविताएँ और रास लिखे हैं। आपके दो उपन्यास 'योगिनी' और 'बाला' तथा कविता-संग्रह 'तरंगावलि' अधिक प्रसिद्ध हैं।

મગનલાલ ગણપતરામ શાસત્રી—(૧૮૭૩) ડેકન કાલેજ, પૂના મેં સંસ્કૃત કે પ્રાધ્યાપક થે તથા પુષ્ટિ માર્ગ કે અચ્છે વિદ્વાન્ થે। આપને સંસ્કૃત કે અનેક ગ્રંથોનું સંપાદન તથા અનુવાદ કિયા હૈ ઔર વલ્લભ સંપ્રદાય કે ૩૦ સે અધિક ગ્રંથોનું સમીક્ષાત્મક સંપાદન કિયા હૈ, જિનમેં ઇનકી વિદ્વત્તાર્થી પ્રસ્તાવનાંએ ભી હૈનું।

કૌશિકરામ વિઘ્નહરરામ મેહતા—(૧૮૭૪) ધર્મ તથા દર્શન કે અચ્છે જ્ઞાતા થે। આપને 'સર્વયાન' ગ્રંથ લિખા હૈ। 'મહાકાલ' ઔર અનેક અન્ય પત્રોનું આપ કે લેખ પ્રકાશિત હોતે થે।

ભિક્ષુ અખણ્ડાનન્દ—(લલૂભાઈ જગજીવન ઠકકર) —કા જન્મ બોરસદ મેં ૧૮૭૪ મેં હુંથા થા। આપ ૧૯૦૪ મેં સંન્યાસી હો ગયે। સાધારણ જનતા કે લાભ કે લિએ આપ વહુત સસ્તે દામોનું પુસ્તકોનું પ્રકાશિત કરતે લગે। કુછ સમય બાત આપકા પ્રયાસ 'સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલિય' કે રૂપ મેં પરિણત હુંથા, જિસને મમૂચે ગુજરાત મેં જ્ઞાન તથા શિક્ષા કે પ્રચાર કી અદ્ભુત સેવા કી હૈ। આપને કુછ અચ્છી પુસ્તકોનું ચુનીં ઔર ઉન્હેં સવકે લિએ સુલભ કર દિયા। અપને સતત પ્રયાસ, સચ્ચી લગન ઔર વ્યાવહારિક જ્ઞાન કે કારણ સસ્તી પુસ્તકોનું દ્વારા જન-સેવા કરતે આપકો મહાન् સફળતા મિલી।

મુનિ બુદ્ધિસાગર—(૧૮૭૪) ને 'અધ્યાત્મ જ્ઞાન પ્રસારક મંડલ' કી સ્થાપના કી ઔર અનેક ગ્રંથોનું પ્રકાશન કિયા, જિનમેં ભજન, ધર્મ ઔર દર્શન કી પુસ્તકોનું સમીક્ષિત હૈનું। આપને ગુજરાતી તથા સંસ્કૃત કે અનેક જૈન-ગ્રંથોનું સમ્પાદન ભી કિયા।

ભોગીન્દરાવ રત્નલાલ દિવેટિયા—(૧૮૭૫) એક ઉપન્યાસકાર કે રૂપ મેં અધિક પ્રસિદ્ધ હૈનું। આપકે દો ઉપન્યાસ 'મૃદુલા' તથા 'ઉપાકાન્ત', જિનમેં ગુજરાત કે નારી-જીવન કા ચિત્રણ હૈ, આપકો પ્રકાશ મેં લે આયે। આપને કઈ સામાજિક ઉપન્યાસ પ્રદાન કિયે હૈનું, જિનમેં સમાજ કી વર્તમાન પ્રમુખ સમસ્યાઓનું પર વિચાર કિયા ગયા હૈ। ૪૨ વર્ષ કી આયુ મેં આપકા દેહાન્ત હો ગયા।

વિદ્યાગૌરી રમણભાઈ નોલકંઠ—(૧૮૭૬) કા વિવાહ છોટી અવસ્થા મેં રમણભાઈ કે સાથ હો ગયા થા, કિન્તુ બિવાહ કે બાદ ભી આપને પઢાઈ બંદ નહીં કી ઔર બી.૦ એ.૦ પાસ હોનેવાલી ગુજરાત કી પ્રથમ મહિલા હોને કા ગૌરવ

प्राप्त किया। अपने पति के साथ आप साहित्य-सेवा करने लगीं। इनकी बहन शारदा बहन मुमन्तराय मेहता ने भी बी० ए० पास किया। इन दोनों बहनों ने कालेज जानेवाली लड़कियों के लिए मार्ग खोल दिया। दोनों ने शिक्षा तथा समाज की अच्छी सेवा की है। विद्यागौरी १९४३ में बड़ौदा में होनेवाले 'गुजराती-साहित्य-परिषद' के अधिवेशन की अध्यक्षा चुनी गयी थीं।

मगनभाई चतुरभाई पटेल—(१८७६) धर्म तथा दर्शन के अच्छे विद्वान् थे। आपने उपनिषद-ज्योति, गीता ज्योति तथा ब्रह्म मीमांसा ज्योति नामक ग्रंथ लिखे, गाकुन्तल का अनुवाद किया तथा कुमुमांजलि आदि में कविताएँ लिखीं।

हाजी महम्मद अलारखिया शिवजी—(१८७७) की रुचि सचित्र कलात्मक पत्रिका निकालने की ओर थी। १९१४ में आपने 'बीसमी सदी' आरंभ की, जो बहुत उच्चकोटि की थी। आपने इस पत्रिका को असाधारण स्तर की बनाया, भले ही ऐसा करने में आप निर्धन हो गये। अपने लेखों के अतिरिक्त आपने कई ग्रंथों का अनुवाद भी किया है। १९२१ में आपकी मृत्यु हो गयी। आपके मित्रों ने 'हाजी महम्मद स्मारक ग्रंथ' प्रकाशित किया।

हिमतलाल गणेशजी अंजारिया—(१८७७) ने अंग्रेजी काव्य-संग्रह 'गोल्डेन ट्रैजरी' की भाँति गुजराती कविताओं का संग्रह प्रकाशित किया, जो बहुत प्रसिद्ध हुआ। आपने 'साहित्य प्रवेशिका' नाम से गुजराती साहित्य का संक्षिप्त इतिहास लिखा। 'कविता प्रवेश' तथा 'संगीत मंजरी' भी आपकी पुस्तकें हैं और हाईस्कूल के विद्यार्थियों के लिए उपयोगी कुछ और पुस्तकें भी आपने लिखीं।

मुनि मंगल विजय—(१८७७) ने धर्म और दर्शन सम्बन्धी अनेक पुस्तकें गुजराती तथा संस्कृत में लिखीं और प्रकाशित कीं।

बाड़ीलाल मोतीलाल शाह—(१८७८) एक गंभीर चितक थे। आपने तीन पत्रों का सम्पादन किया और ३५ वर्षों तक साहित्य-सेवा करते रहे। आपने स्वतंत्र चितन से युक्त कई मौलिक एवं श्रेष्ठ ग्रंथ लिखे हैं। 'एक', 'आर्य धर्म', 'मृत्युना म्होमां', 'मस्तविलास', 'जैन दीक्षा' आदि आपके कुछ परिपक्व ग्रंथ हैं।

હરિપ્રસાદ વજરાય દેસાઈ—(૧૮૭૯) ને કહાનિયાં તથા જીવન ચરિત લિખે હૈને। સ્વાસ્થ્ય ઔર ઓષધિ આપ કા મુખ્ય વિષય થા। આપને લગભગ ૮ ગ્રથો કા પ્રકાશન ભી કિયા હૈ।

પુરુષોત્તમ વિશ્રામ ભાવજી—(૧૮૭૯) પ્રાચીન ઇતિહાસ, કલા તથા ભારતીય શાસ્ત્રો કે અચ્છે પડિત થે। કલા, હસ્તલિપિયો તથા પુરાતન વસ્તુઓ કા એક અસાધારણ સગ્રહાલય આપને બનાયા થા। આપને ધની વ્યક્તિયો કે સમુખ એક આર્દ્ધ ઉપસ્થિત કિયા। આપને 'સુવર્ણમાલા' નામ કી એક પત્રિકા આરભ કી, જિસમે બડે કલાત્મક ચિત્ર રહેતે થે। આપને કુછ પુસ્તકે તથા કહાનિયાં ભી લિખે હૈ, જિનકા મુખ્ય વિષય ઇતિહાસ હૈ।

પંડિત સુખલાલ સંઘરી—(૧૮૮૦) વચપન મે હી અધે હો ગયે થે, ફિર ભી બડી કઠિનાઈ સે આપને સસ્કૃત ઔર દર્શન શાસ્ત્ર કા અધ્યયન કિયા ઔર કર્ઝ શાસ્ત્રો કે આસ્થા પડિત હો ગયે। આપ હિન્દુ-વિશ્વ-વિદ્યાલય તથા ભારતીય-વિદ્યા-ભવન મે દર્શન વિભાગ કે અધ્યક્ષ થે। આપને જૈન-દર્શન-શાસ્ત્ર કે કર્ડ ગ્રથો કા સમીક્ષાત્મક સપાદન કિયા હૈ, જિનમે ઇનકી વિદ્વત્તાપૂર્ણ ટિપ્પણિયાં તથા પ્રસ્તાવનાએ હૈને। આપ યદ્યપિ જૈન હૈ, કિન્તુ આપ કે વિચાર ઉદાર ઔર પુરાતન હૈ। આપને પ્રાય સભી શાસ્ત્રો કા સૂક્ષ્મ અધ્યયન કિયા હૈ ઔર ઉનપર અધિકાર પ્રાપ્ત કિયા। આપકે નિવધો કા સગ્રહ કર્ઝ ભાગો મે હુઆ હૈ। આપ અખિલ ભારતીય સ્વ્યાત્તિ કે એક ઉચ્ચ દાર્શનિક એવ વિદ્વાન્ હૈ।

પ્રહલાદ ચન્દ્રશેખર દિવાનજી—(૧૮૮૧) ભારતીય શાસ્ત્રો તથા શોધ કે અચ્છે વિદ્વાન્ થે। આપને કર્ઝ વિદ્વત્તાપૂર્ણ વિસ્તૃત નિવધો કા પ્રકાશન કિયા તથા 'સિદ્ધાન્ત વિન્દુ' કા સપાદન કિયા હૈ। આપને 'ભગવદ્ગીતા' કી શદ્વ-સૂચી ભી તૈયાર કી। 'રશ્મિ કલાપ' મે આપકે ગુજરાતી નિવધ સગૃહીત હૈ।

ચિમનલાલ ડાહ્યાભાઈ દલાલ—(૧૮૮૧) બડૌદા કે પુસ્તકાલય વિભાગ મે થે। આપને કર્ઝ દુષ્પ્રાપ્ય તથા બહુમૂલ્ય પાડુલિપિયો કા સગ્રહ કિયા। જૈન-ભાડાર કી હસ્તલિપિયો કી તાલિકા બનાને કે લિએ આપકી નિયુક્તિ પાઠન મે હુઈ થી। આપકે શોધ-કાર્ય કે કારણ હી અનેક મહત્વપૂર્ણ હસ્તલિપિત પુસ્તકે પ્રકાશિત હુઈ તથા સસ્કૃત, અપબ્રશ ઔર પુરાની ગુજરાતી કે કર્ઝ ગ્રથો કા પતા ચલા। ઇનમે સે કર્ઝ કા સપાદન આપને કિયા। આપને જૈસલમેર,

सिरोही, बीकानेर, जोधपुर आदि के भांडारों का भी अवलोकन किया। आपने 'गायकवाड़ ओरिएन्टल सीरीज' के कुछ महत्वपूर्ण ग्रंथों का, 'प्राचीन गुर्जर-काव्य-संग्रह' और 'वेसन्त विलास' का सम्पादन किया तथा पाटन और जैसलमेर आदि पुस्तकालयों का सूचीपत्र तैयार किया।

गिरिजाशंकर वल्लभ जी आचार्य—(१८८१) वंवई के 'प्रिस आफ वेल्स' संग्रहालय के क्यूरेटर थे। आपने अनेक शोधपूर्ण निबंधों तथा 'गुजरातना ऐतिहासिक लेखों' का प्रकाशन किया।

जयसुखराम पुरुषोत्तम राय जोधीयुरा—(१८८१) बड़ीदा के शिक्षाविभाग में थे। आपने 'सवाजी साहित्य माला' तथा 'वाल-साहित्यमाला' के विकास में अच्छी सहायता की। आपने वैज्ञानिक शब्द-संग्रह तैयार किया। आपने कुछ मौलिक ग्रंथ लिखे और कुछ का अनुवाद किया।

जयेन्द्रराय भगवानलाल द्वारकाल—(१८८१) पहले एक पत्रकार थे, फिर सूरत में अंग्रेजी तथा गुजराती के प्राध्यापक हो गये। इनकी माता जसबा अच्छी कवयित्री थीं, जिन्होंने वेदान्त सम्बन्धी अनेक पदों की रचना की थी। जयेन्द्रराय की रुचि धार्मिक कामों की ओर अधिक थी। आपकी कविताएँ 'झरणां राठां अने ऊन्हां' में संगृहीत हैं। किन्तु सरल निबंध लिखने में आप अधिक कुशल थे और ऐसे निबंधों के कई संग्रह प्रस्तुत किये, जैसे 'थोड़ांक छुट्टा फूल', 'पोयणा' आदि। आपकी शैली शुद्ध, मधुर और मृदुलहास्य, प्रखर बुद्धिमत्ता तथा व्यंग्य से युक्त है। आप प्राचीनता के कट्टर पक्षपाती थे और साहित्य, धर्म तथा शिक्षा के विषय में आपने बहुत लिखा है।

सूर्य कृष्ण हरिकृष्ण दवे—(१८८१) ने गुजराती में अनेक पद तथा संस्कृत में कई स्तोत्र लिखे हैं। आप एक प्रमुख वैद्य थे। आपने ऋग्वेद मंहिता को विधिवत् स्वर कंठाग्र किया था। भक्तिसाहित्य और वेदान्त के आप अच्छे ज्ञाता थे।

हीरालाल त्रिभुवनदास पारिख—(१८८२) कई वर्षों तक गुजरात-वर्नाकुलर-सोसाइटी तथा गुजरात-साहित्य-सभा से संबंधित थे। बुद्धिप्रकाश में आप पुस्तकों की समीक्षा करते थे। आपने कई विद्वत्तापूर्ण लेख लिखे, पुस्तकें लिखीं और सम्पादित कीं तथा 'ग्रंथ अने ग्रंथकार माला' तैयार की।

દુંગરસિંહ ધરમસિંહ સંપટ—(૧૮૮૨) ને પત્રોમાં અધ્યયનપૂર્ણ લેખ લિખે, એક યાત્રા-પુસ્તક લિખી તથા કચ્છ કે વ્યાપાર ઔર નૌકા-ઉદ્યોગ પર પ્રકાશ ડાલા।

રણજીતરામ બાબા ભાઈ મેહતા—(૧૮૮૨) એક આર્દ્ધવાદી વ્યક્તિ થે, જિન્હોને અનેક સાહિત્યકારોં કો પ્રોત્સાહિત કિયા। આપ પ્રાચીન ઔર ર્વા-ચીન કો જોડનેવાળી કડી થે। આપને ગુજરાતી-સાહિત્ય-પરિષદ કી રૂપરેખા તૈયાર કી ઔર ઠોસ આધાર પર ઉસે પ્રસ્તુત કિયા। આપને ગુજરાત કી મહત્તમ કી કલ્પના કી ઔર અનેક કાર્યકર્તાઓં કો યોગ દેને કે લિએ પ્રોત્સાહિત કિયા। પત્રોમાં આપને કર્દી લેખ લિખે। ઇનીકી કાદાનિયાં તથા નાટક ‘સાહેવરામ આદિ કૃત્યાનો સંગ્રહ’ તથા ‘રણજીતરામના નિવન્ધ્યો’ મેં સંગ્રહીત હું। આપકા દેહાન્ત ૩૬ વર્ષ કી છોટી અવસ્થા મેં હો ગયા।

રાજેન્દ્ર સોમનારાયણ દલાલ—(૧૮૮૩) ને કુછ ઉપન્યાસ ઔર નાટક લિખે હૈ, જેસે ‘વિપિન’, ‘મોગલ સંધ્યા’ આદિ।

જગન્નાથ દામોદર ત્રિપાઠી—(૧૮૮૩) જો ‘સાગર’ નામ સે વિસ્થાત થે, ને કલાપી ઔર અખો કે ગ્રંથોં કા સમ્પાદન કિયા હૈ, જિનમે વિદ્વત્તાપૂર્ણ પ્રસ્તાવ-નાએં લિખી હું। આપ કવિ ઔર દર્શાનિક થે। આપને ગજલોં લિખી હૈ ઔર ગુજરાતી ગજલોં કે સંગ્રહ કા પ્રકાશન ‘ગુજરાતી ગજલિસ્તાન’ નામ સે કિયા। આપકી ગજલોં મેં સૂક્ષ્માત્મ ઔર વેદાન્ત કી ઝલક રહ્તી થી। આપકે અનુયાયી અધિક સંસ્થા મેં થે। ઉનીકી સંસ્થાઓં કે લિએ આપને કર્દી છોટી-છોટી પુસ્તકે લિખીં।

મોહનલાલ પાર્વતી શંકર દવે—(૧૮૮૩) સૂરત મેં સંસ્કૃત કે પ્રાધ્યાપક થ। આપને લેંડોર ઔર મૈક્ડાનલ કે ‘સંસ્કૃત-સાહિત્ય કા ઇતિહાસ’ કા અનુવાદ કિયા ઔર સી. બી. વૈદ્ય કે આલોચનાત્મક ગ્રંથ ‘મહાભારત’ કા ભી। આપકે સાહિત્યિક તથા આલોચનાત્મક અન્ય નિવંધ પુસ્તકાકાર પ્રકાશિત હું। આપકી શૈલી લલિત મધુર ઔર સંસ્કૃત-બહુલ હૈ ઔર આપકા વિવેચન પાંડિત્યપૂર્ણ હૈ।

વિનાયક નંદશંકર મેહતા—(૧૮૮૩) ને અપને પિતા કા જીવનચરિત ‘નંદશંકરજીવન ચરિત્ર’ નામ સે લિખ્યા। આપને એક નાટક ‘કોજાગરી’ ઔર એક પુસ્તક ‘ગ્રામોદ્વાર’ ભી લિખી।

चन्द्रशंकर नरमदा शंकर पंडिता—(१८८४) ने कविताएँ, कहानियां, निबंध, आलोचनाएँ और जीवनियां लिखी हैं। आपकी कविताएँ ‘स्नेहांकुर’ और ‘काव्य कुमुमांजलि’ में संगृहीत हैं। आप एक सामाजिक कार्यकर्ता और कुशल वक्ता थे।

ठक्कुर नारायण विसनजी—(१८८४) का उर्दू और बंगाली आदि भाषाओं पर अच्छा अधिकार था। आपने अनेक सामाजिक और ऐतिहासिक उपन्यास लिखे, जो गुजराती के लिए उपहार-ग्रंथ के अन्तर्गत थे। बाद में आपने ‘हिन्दू गौरव ग्रंथ माला’ के लिए लिखा। आपने कहानियां, नाटक, कविताएँ और धर्म तथा दर्शन-संवंधी पुस्तकें भी लिखी हैं, जिनमें कुछ मौलिक हैं तथा कुछ अनुवाद। आपकी कृतियों की संख्या बहुत अधिक है। जब से मुन्हीजी ने लिखना आरंभ किया, तब से आपके उपन्यासों की ख्याति मंद पड़ गयी।

शंकरलाल मगनलाल पंडिता—(१८८४) का दूसरा नाम मणिकान्त भी था। आपने ‘मणिकान्त काव्यमाला’ ‘गजल मां गीता’, ‘निर्भागी निर्मला’ आदि ग्रंथ लिखे हैं। आपकी कविताएँ बहुत अधिक प्रसिद्ध हुईं।

गिजूभाई भगवान जी बघेला—(१८८५) नृसिंह प्रसाद भट्ट द्वारा आरंभ किये हुए ‘दक्षिणापूर्ति वालभवन’ में सम्मिलित हुए और इसका वाल-भवन बनाया, जो वाल-शिक्षा की एक आदर्श संस्था है। वालकोपयोगी अनेक पुस्तकें आपने लिखीं। आपके विश्वास, निस्वार्थ सेवा, विधिवत् कार्य तथा संयोजन ने इस आन्दोलन को अत्यन्त सफल बनाया। आपने ‘वसंतमाला’, ‘वाल साहित्यमाला’, ‘मान्टेसरी शिक्षा प्रचारमाला’ के अन्तर्गत पुस्तकें लिखी तथा बच्चों के लिए अनेक कविताएँ, कहानियां आदि लिखीं और अंग्रेजी एवं मराठी की पुस्तकों का अनुवाद किया।

अतिसुखशंकर कमलाशंकर त्रिवेदी—(१८८५) बड़ीदा में दर्शन शास्त्र तथा गुजराती के प्राध्यापक थे और गारड़ा कालेज नवसारी के प्रिसिपल। ‘निवृत्ति विनोद’, ‘समहित्य विनोद’ आदि में आपके निबंध संगृहीत हैं। आपने तर्कशास्त्र मनोविज्ञान, नीतिशास्त्र आदि विषयों पर अंग्रेजी एवं गुजराती में लिखा है। आपने लघु और मध्य व्याकरण लिखे तथा अपने पिता के ‘बृहद-व्याकरण’ का पुनः सम्पादन किया। आपने कई पत्र-पत्रिकाओं में लिखा है और विगत ५० वर्षों से एक प्रमुख शिक्षा-शास्त्री के रूप में हैं।

મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈ—(૧૮૮૫) ને 'જૈન ગુર્જર કવિયો' નામક ગ્રથ કે ૩ ભાગો મે અનેક જૈન લેખકો કે ગ્રથો કા સમ્પાદન કિયા હૈ। સાથ હી ઉનમે અપની વિદ્વત્તાપૂર્ણ ભૂમિકાએ ભી લિખી હૈની। આપને 'જૈન સાહિત્યનો સખિસ્ત ઇતિહાસ' લિખા હૈ, જો તદ્વિષયક જાનકારી કે લિએ સર્વોત્તમ પુસ્તક હૈ।

હરસિદ્ધભાઈ બજુભાઈ દિવેટિયા—(૧૮૮૬) ગુજરાત વિશ્વવિદ્યાલય કે ૯ વર્ષો તક ઉપકુલપતિ રહે, સાથ હી હાઈકોર્ટ કે એક પ્રમુખ ન્યાયાર્થી ભી થે। આપને 'માનસશાસ્ત્ર' લિખા હૈ। ગીતા સમ્વન્ધી આપ કો પુસ્તક કો બડી પ્રેરણ હુઈ। અનેક પત્રો મે આપને નિવધ લિખે। આપ એક મહાન् શિક્ષા-પ્રેર્ણી હૈ ઔર આપના સમ્વન્ધ અનેક સસ્થાઓ સે હૈ।

શંકરપ્રસાદ છગનલાલ રાવલ—(૧૮૮૭) કર્ડ વર્ષો તક બવાઈની ફાર્બસ-સભા મે થે। આપને 'ભાગેલું ગામદડુ' લિખા, જો ગોલ્ડ સ્મિથ કે 'ડિજરેંડ વિલેજ' કા અનુવાદ હૈ। 'દયારામ જીવન ચરિત્ર' તથા 'પ્રવોધ બત્તીસી' ભી આપની લિખી પુસ્તકે હૈ। આપની કવિતાઓ કા સગ્રહ 'કથા વિહાર' મે હુઆ હૈ। પત્ર-પત્રિકાઓ મે આપને વિદ્વત્તાપૂર્ણ લેખ લિખે ઔર ક૦ માઠ મુન્દી કે સહયોગ મે સાહિત્ય-સસદ કે લિએ ભી બહુત-કુછ લિખા।

મુનિ વિદ્યાવિજય જી—(૧૮૮૭) એક અચ્છે વક્તા થે। આપને જૈનમત, ભારતીય સસ્કૃતિ ઇતિહાસ પર કર્ડ પુસ્તકે લિખી હૈ। આપને કર્ડ પત્રો કા સમ્પાદન કિયા હૈ। આપના એટિહાસિક ગ્રથ 'સૂરીશ્વર અને સમ્ભાટ' બહુત અધિક પ્રસિદ્ધ હુઆ ઔર ઇસકી પ્રેરણ ભી બહુત હુઈ। ઇસમે જૈનાચાર્ય હરિવિજય સૂરિ ઔર અકવર કી પરસ્પર ઘનિષ્ઠતા કા વર્ણન હૈ। આપને લોગો કો સમયાનુસાર ચલને કી સલાહ દી। આપ પ્રસિદ્ધ ગુરુ વિજય ધર્મ સૂરિને શિષ્ય થે।

મૂલચન્દ્ર તુલસીદાસ તેલીવાળા—(૧૮૮૭) વેદાન્ત કે વલ્લભ મત કે અચ્છે વિદ્વાન્ થે તથા સમ્પ્રદાય કે અનેક સસ્કૃત ગ્રથ લિખે ઔર સમ્પાદિત કિયે। ઉનમે વિદ્વત્તાપૂર્ણ ભૂમિકાએ ભી લિખી તથા ઉનમે સે કુછ ગ્રથો કે અનુવાદ કિયે।

મુનિ જિન વિજય જી—(૧૮૮૮) ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, શાન્તિનિકેતન તથા ભારતીય વિદ્યા ભવન મે થે ઔર અવ આપ રાજસ્થાન પુરાતત્વ મદિર મે હૈ। આપને પ્રસિદ્ધ સિધી જૈન પુસ્તક માલા કે ગ્રથો કા સમ્પાદન કિયા હૈ, અનેક પાડુલિપિયો કા સગ્રહ કિયા હૈ તથા પ્રાકૃત, અપભ્રણ, પુરાની ગુજરાતી ઔર

इतिहास तथा जैनमत के आप प्रमुख अधिकारी विद्वान् हैं। भारतीय धर्म तथा शोध के क्षेत्र में आपका सहयोग अनुपम है। आप कई ग्रंथों के लेखक तथा सम्पादक हैं। आप की खोजों से कई विषयों पर नवीन प्रकाश पड़ा है।

जीवणचन्द्र साकरचन्द्र ज्ञावेरी—(१८८८) ने 'आनन्द काव्य महोदहि' के ८ खंडों का सम्पादन किया है, जिससे गुजराती में बहुत अधिक जैन-साहित्य का समावेश हो गया है। उस विषय की जानकारी प्राप्त करने के लिए यह श्रेष्ठ ग्रंथ है तथा साहित्यिक दृष्टि से भी उत्तम है।

नृसिंहदास भगवानदास विभाकर—(१८८८) ने रंगमंच के लिए नाटक लिखे। पहला नाटक था 'सिद्धार्थ बुद्ध'। मुबई-गुजराती-नाटक-मंडली ने इनके ५ नाटक अभिनीत किये तथा लक्ष्मीकान्त-नाटक-समाज ने एक। ये सभी जननियत हुए। 'आत्मनिवेदन' आपके निबंधों का संग्रह है तथा 'निपुण-चन्द्र' आपका उपन्यास है। आप अद्भुत वक्ता भी थे। साहित्य के अतिरिक्त आपकी रुचि अनेक सामाजिक, राजनीतिक और आर्थिक समस्याओं की ओर भी थी। आप एक वकील थे। ३७ वर्ष की छोटी आयु में आपका देहान्त हो गया।

केशवलाल हरगोविन्ददास शेठ—(१८८९) ने 'स्वदेशगीतावलि', 'स्नेह संगीत', 'प्रभुचरण', 'रास-अंजलि', 'रासमंजरी' आदि काव्य-संग्रह दिये हैं। इन संग्रहों का अच्छा स्वागत हुआ है। आपने कुछ कहानियाँ भी लिखी हैं।

गोकुलदास द्वारकादास रायचुरा—(१८९०) ने लोक साहित्य के उद्धार के लिए बहुत बड़ी सेवा की है। अत्यन्त समृद्ध और स्पष्ट भाषा में आपने दोहों की रचना की और प्रभावपूर्ण प्राचीन शैली में कहानियाँ लिखीं। आपने मेघाणी के समान ही सौराष्ट्र का कीर्तिगान करके जंनसेवा तथा साहित्य-सेवा की है। नवनीत, रासमंदिर, काठियावाड़ी लोकवार्ताओं, काठियावाड़ी दुहा आदि आपके कुछ ग्रंथ हैं।

पंडित बेचरदास जीवराज दोशी—(१८९०) प्राकृत, पाली और अपभ्रंश के योग्य विद्वान् थे। गुजरात विद्यापीठ में आप इन विषयों को पढ़ाते थे और इन्हीं विषयों की ऐतिहासिक एवं समीक्षात्मक शोध की है। आपने कुछ संस्कृत और प्राकृत ग्रंथों का विद्वत्तापूर्ण सम्पादन तथा अनुवाद किया।

પ્રાકૃત વ્યાકરણ, ગિરનાર ચૈત્ય પરિપાઠી અને અપભ્રંશનું વ્યાકરણ, સન્મતિ-તર્કનું સમ્પાદન આદિ આપકે કુછ શ્રેષ્ઠ ગ્રંથ હોયાં।

મુનિ ન્યાય વિજય જી—(૧૮૯૦) સંસ્કૃત સાહિત્ય તથા દર્શન શાસ્ત્રોं કે અચ્છે વિદ્વાન થે। આપને સંસ્કૃત મેં પ્રાસાદિક કાવ્ય કી રચના કી હૈ। આપને સંસ્કૃત તથા ગુજરાતી મેં જૈનમત પર સ્વતંત્ર ગ્રંથ લિખે હૈ। આપકે દીક્ષા સમ્વન્ધી વિચારોંને એક વિવાદ ખડા કર દિયા, જિસસે વડ્ગૈદા સરકાર કો દીક્ષા સમ્વન્ધી નિયમ બનાને મેં સહાયતા મિલી।

જનાર્દન નાના ભાઈ પ્રભાકર—(૧૮૯૧) ને વિહારિણી તથા શરદિની આદિ મેં અચ્છે રાસ પ્રસ્તુત કિયે હૈને ઔર પત્રોં મેં સાહિત્યિક લેખ લિખે હૈને।

મંજુલાલ જમનારામ દવે—(૧૮૯૧) ને પત્રોં મેં લેખ લિખે હૈને। ટૈગોર પર થીસિસ લિખકર આપને ફાંસ સે સાહિત્ય કે ડાક્ટર કી ઉપાધિ પ્રાપ્ત કી। યૂરોપ ઔર એશિયા કે સાહિત્ય મેં પ્રતીકવાદ ભી આપને લિખા। ટૈગોર કે 'ડાકઘર' કા આપને અનુવાદ કિયા। આપકી પત્ની કનુ વહેન ભી સાહિત્ય-પ્રેમી થીં, જિન્હેને ટૈગોર કી 'ગીતાંજલિ' કા અનુવાદ કિયા ઔર પત્રોં મેં અનેક લેખ લિખે। કનુ વહેન ને કુછ અચ્છી કવિતાએँ ભી લિખી હૈને।

જુગતરામ ચુનીલાલ દવે—(૧૮૯૧) ને ગાંધીજી કે પ્રભાવ મેં આકર અપને આપકો સમાજ-સેવા કે લિએ અર્પણ કર દિયા। ગ્રામ-સેવા ઔર લોકશિક્ષણ કે કામ સે જો થોડા સમય આપ કો મિલતા થા, ઉસમે આપને કિંદુ પુસ્તકોં લિખીં, જિનકા શિક્ષા કી દૃષ્ટિ સે બાલકોં તથા પ્રૌઢોં કે લિએ વહૃત અધિક મૂલ્ય હૈ।

ઇન્દ્રુલાલ કન્હાયાલાલ યાજ્ઞિક—(૧૮૯૨) ને ભી સમાજ-સેવા કો હી જીવન કા મુખ્ય કાર્ય બનાયા। કુછ સમય તક આપને 'નવજીવન' 'યુગર્ધમ' કા સમ્પાદન કિયા। બાદ મેં આપને રાજનીતિ મેં પ્રવેશ કિયા। આપકી આત્મકથા બહૃત પ્રસિદ્ધ હુઈ, જિસમે રાજનીતિક આન્દોલન કા ઇતિહાસ ભી સમાવિપ્ત હૈ। કુમારનાં સ્ત્રી રત્નો, શહીદનો સંદેશ આદિ આપકે અન્ય ગ્રંથ હોયાં। આપ એક સશક્ત લેખક તથા નિર્ભય કાર્યકર્તા હોયાં।

શંભુપ્રસાદ છેલશંકર જોવીપુરા—(૧૮૯૨) કુસુમાકર નામ સે ભી પ્રસિદ્ધ હોયાં। અનેક પત્રોં મેં રહ ચુકે હોયાં। કવિતાએँ ઔર લેખ બરાબર લિખતે આ રહે હોયાં। ઇનકી કુછ કવિતાએँ બહૃત પસંદ કી ગયી હોયાં।

कंचनलाल बासुदेव मेहता—(१८९२) का उपनाम 'मल्यानिल' है। आप प्रथम आधुनिक कहानी-लेखक हैं। 'बीसमी सदी' में आप लिखा करते थे। आपका कहानी-संग्रह 'गोवालणा अने बीजी वातो' बहुत अधिक प्रसिद्ध तथा प्रशंसित हुआ। ४३ वर्ष की छोटी आयु में आपका देहान्त हो गया।

दुर्गांशंकर के बलराम शास्त्री—(१८९२) ने शैवमत तथा वैष्णवमत के इतिहास, विशेषकर गुजरात की पृष्ठभूमि पर, लिखे हैं। गुजरात के तीर्थों पर तथा पुराणों पर भी आपने लिखा। आपने ऐतिहासिक एवं शोधपूर्ण निबंध लिखे हैं तथा गुजरात का मध्यकालीन राजपूत इतिहास भी लिखा है। आपने कई ग्रंथों का सम्पादन किया तथा एक आयुर्वेद पत्र के भी आप सम्पादक थे। आपका 'ऐतिहासिक संशोधनो' एक विद्वत्ता पूर्ण ग्रंथ है। आयुर्वेद, वेदान्त, पुराण और इतिहास विषयों का आपका गहन अध्ययन था और इन विषयों के आप प्रमुख विद्वान् थे।

नर्मदा शंकर बालाशंकर पंडित—(१८९३) वैष्णवमत तथा चैतन्य सम्प्रदाय के गहन अध्येता थे। चैतन्य पर आपने कई पुस्तकें लिखी हैं। आपने कुछ अंग्रेजी तथा बंगाली के ग्रंथों का अनुवाद भी किया है, विशेषतः स्वामी विवेकानन्द और रामकृष्ण परमहंस के ग्रंथों का।

रतिपतिराम ऊधमराम पंडित—(१८९३) ने हर्ष की 'रत्नावली' का अनुवाद किया है तथा रामायण-महाभारत आदि महाकाव्यों का संक्षिप्ती-करण किया है। आपने जेम्स एलेन के 'ट्रामफैट' का अनुवाद 'विजयध्वज' नाम से किया। ३४ वर्ष की छोटी आयु में आपका देहान्त हो गया।

हीरालाल रसिकलाल कापड़िया—(१८९४) ने जैन दर्शन तथा भारतीय धर्म के कई ग्रंथ लिखे एवं सम्पादित किये हैं। इनमें से कुछ का प्रकाशन 'गाय-कवाड़ ओरिएन्टल सीरीज़' के अन्तर्गत हुआ है। आपने कुछ प्राकृत ग्रंथों का भी सम्पादन किया है, जिनमें गणित तिलक एक है। अनुवादसहित आपके सम्पादित कुछ महत्वपूर्ण ग्रंथ हैं—न्याय कुसुमांजलि, तत्त्वाख्यान, पद्मानन्द महाकाव्य, तत्त्वाधिगम सूत्र अने कांत जय पताका।

रतिलाल मोहनलाल त्रिवेदी—(१८९४) ने 'हिन्दना विद्यापीठो' लिखा है और साहित्यिक विषयों पर कुछ निबंध लिखे हैं।

ભરતરામ ભાનુસુલ્ખરામ શર્મા—(૧૮૯૪) ને પુરાતત્ત્વ-ઇતિહાસ આદિ વિપયોं પર કર્ડ પુસ્તકે લિખી હૈનું। અપને પિતા કે સાથ આપને કુછ ગ્રંથોં કા સમ્પાદન કિયા હૈ તથા ગુજરાતી-અંગ્રેજી-કોશ તૈયાર કિયા હૈ।

ડા. ચાર્લોટે ક્રૌઝે—(૧૮૯૫) કા દૂસરા નામ સુભદ્રા દેવી થા। યદ્વિપ્ય યે જર્મન મહિલા થીં, કિન્તુ ગુજરાતી ભાષા કી અચ્છી સેવા આપને કી હૈ। યે મુનિ વિદ્યાવિજયજી કે સાથ ગ્વાલિયર મેં રહ્તી થીં ઔર શ્રાવિકા કે સબ નિયમોનું કા પાલન કરતી થીં। આપ જર્મની તથા ભારત કે પત્રોં મેં બહુત અધિક લિખતી થીં। ઇન્હોને ‘નાસકેતરી કથા’ કા સમ્પાદન કિયા હૈ જો મધ્યયુગ કા રાજસ્થાની ઔર ગુજરાતી મિશ્રિત ગ્રંથ હૈ, સાથ હી ‘પંચાખ્યાન’ કા ભી સમ્પાદન કિયા જો પુરાની ગુજરાતી કે ‘પંચતંત્ર’ કા રૂપાન્તર હૈ। આપ કી વિશેષ રુચિ જનમત કી ઓર થી। આપને ગુજરાતી, અંગ્રેજી, જર્મન ઔર હિન્દી મેં કર્ડ પુસ્તકોં લિખી હૈનું।

ડા. રમણલાલ કનૈયાલાલ યાન્નિક—(૧૮૯૫) ને ભારતીય રંગમંચ વિપય પર લંડન મેં થીસિસ લિખી। આપને ગજેન્દ્ર બુચ કે ગ્રંથ ‘ગજેન્દ્ર મૌકિતકો’ કા સમ્પાદન કિયા તથા કર્ડ પત્રોં મેં વિદ્વત્તાપૂર્ણ લેખ લિખે।

હરિહર પ્રાણશંકર ભટ્ટ—(૧૮૯૫) કી રુચિ ઉચ્ચ ગળિત તથા જ્યોતિષ કી ઓર બહુત અધિક હૈ। આપ કવિતાએँ ભી અચ્છી લિખતે હૈનું। આપને ‘ગળિત કી પરિભાષા’ (હિન્દી) તથા ૩ ભાગોં મેં ‘ખગોલ ગળિત’ લિખા હૈ। ‘હૃદયરંગ’ આપ કી કવિતાઓં કા સંગ્રહ હૈ। ભૂગોલ કી કર્ડ પુસ્તકોં કા આપને અનુવાદ ભી કિયા હૈ।

નવલરામ જગન્નાથ ત્રિવેદી—(૧૮૯૫) ને કર્ડ આલોચનાત્મક ગ્રંથ લિખે હૈનું, જૈસે કેટલાંક વિવેચનો, કેતકીનાં પુષ્પો, નવાં વિવેચનો ઔર કલાપી।

વ્યોમેશચન્દ્ર જનાર્દન પાલક જી—(૧૮૯૫) ને કર્ડ પત્રોં મેં અનેક લેખ લિખે, પ્રિસિપલ ઎.૦ કે.૦ દ્વિવેદી કે સાથ ‘કાવ્ય-સાહિત્ય-મીમાંસા’ લિખા તથા વિદ્વત્તાપૂર્ણ ટિપ્પણ્યોં કે સાથ ‘ગદ્ય કુસુમ’ કા સમ્પાદન કિયા। ૪૦ વર્ષ કી આયુ મેં આપ કા દેહાન્ત હો ગયા। ઇન્કી મૃત્યુ કે વાદ ઇન્કે કુછ ગ્રંથોં કા પ્રકાશન ઇન્કી પત્ની જયમન ગૌરી ને ‘કિયા, જો એક શ્રેષ્ઠ કવિયિત્રી હૈનું ઔર જિન્હોને અચ્છી કવિતાએँ લિખી હૈનું।

रंजीतलाल हरिलाल पंडया—(१८९६) का दूसरा नाम काश्मलन भी है। आपने ११ सर्गोंवाली 'रामनी कथा' में रामायण की कहानी लिखी है तथा आपकी अन्य रचनाएँ 'काश्मलननां काव्यों' में प्रकाशित हैं। इनकी कुछ कविताएँ जैसे, शकुन्तला, जमदग्नि अने रेणुका आदि बहुत प्रशংসित हैं।

मंजुलाल रणछोड़दास मजमुदार—(१८९७) ने प्राचीन तथा मध्यकालीन गुजराती साहित्य के शोध, सम्पादन, और प्रकाशन की अच्छी सेवा की है। आपकी पत्नी चैतन्यवाला भी अच्छी साहित्य-सेविका थीं, जिन्होंने कला और साहित्य पर कई लेख लिखे। मंजुलाल ने अनेक ग्रंथ लिखे तथा सम्पादित किये, काव्य के रूपों पर आपने एक श्रेष्ठ ग्रंथ लिखा है तथा अब गद्य के रूपों पर एक सुन्दर ग्रंथ लिख रहे हैं। आपने लोक वार्ता साहित्य पर कई पांडित्य अध्याय लिखे और गुजरात की काल-क्रमणिका तैयार की है।

ज्योत्स्ना बहेन शुक्ला—(१८९७) ने दो अच्छे काव्य-संग्रह दिये, मुक्तिनारास और आकाशना फूल। आपने दो मराठी उपन्यासों का अनुवाद भी किया है। आप एक उत्साही और सच्ची समाज-सेविका हैं।

हंसाबहेन जीवराज मेहता—(१८९७) ने वालकों के लिए सरल और रुचिकर शैली में वाल वार्ताविल, त्रण नाटकों तथा वावलानां पराक्रमो आदि लिखा है।

रसिकलाल छोटालाल परीख—(१८९८) मूसीकार नाम से भी प्रसिद्ध, ने भारतीय धर्म पर विद्वत्तापूर्ण लेख लिखे। मूसीकार नाम से आपने कई अच्छी कविताएँ लिखीं।

नागरदास ईश्वर भाई पटेल—(१८९८) ने वाल साहित्य का विकास किया, जिसके लिए आपने वालकोपयोगी अच्छी कहानियाँ लिखीं, जिनमें कुछ जामूसी कहानियाँ भी हैं। वच्चों के पत्रों का सम्पादन भी आपने किया।

गगनबिहारी लल्लूभाई मेहता—(१९००) अमेरिका में भारत के राजदूत थे। आप प्रायः पत्र-पत्रिकाओं में साहित्यिक लेख लिखा करते हैं। आपने 'आकाशना पुष्पो' का प्रकाशन किया है। आप की लेखनी में हास्य का पुट रहता है।

अध्याय २४

उमाशंकर, सुन्दरम् तथा अन्य

उमाशंकर जेठालाल जोशी का जन्म १९११ में उत्तर गुजरात के प्राचीन ईदर राज्यान्तर्गत वामणा में हुआ था। आपका उपनाम 'वासुकि' है। १९३१ में प्रकाशित होनेवाले आपके ग्रंथ 'विश्वशान्ति' ने आधुनिक गुजराती काव्य में एक नयी आधारभूमि और नये युग का प्रारंभ किया है। इनके पूर्वयुगीन आचार्य थे दलपतराम, नर्मदाशंकर; तत्पश्चात्, नरसिंहराव, कान्त और नानालाल। इस आधुनिक कविता को जन्म देनेवाली कई बातें थीं। दो विश्वयुद्ध, भारत के राष्ट्रीय आन्दोलन, रूस की क्रान्ति, पश्चिम का नवीन आदर्श—इन बातों ने भारतीयों में एक जागृति, राष्ट्रप्रेम की भावना, स्वतंत्रता की उत्कट इच्छा, शिक्षा, समानता, सेवा, निर्धनों के प्रति सहानुभूति, मानव-मूल्य तथा आदर्श की भावना उत्पन्न की। विश्वविद्यालय की शिक्षा ने तथा साहित्यकारों की सामग्री ने भी लोगों को देश के दूसरे प्रान्तों के तथा अन्य देशों के साहित्य से परिचित कराया। उच्च परीक्षाओं में गुजराती भाषा का प्रवेश हो जाने से प्राचीन, मध्यकालीन तथा आधुनिक गुजराती साहित्य के समीक्षात्मक अध्ययन का अवसर प्राप्त हुआ। नानालाल तथा बलवन्तराय ने छन्दों में अनेक प्रयोग किये। नानालाल ने मधुर-ललित भाषा दी तथा बलवन्तराय ने अर्थघन प्रवाही और सबल शैली। काव्य के लिए विषय-क्षेत्र बड़ा विस्तृत हो गया। साहित्यकारों पर गांधीवाद, समाजवाद और साम्यवाद का प्रभाव पड़ा। लोकसाहित्य से भी काफ़ी प्रेरणा मिली। बंगाली साहित्य के अध्ययन ने तथा शांतिनिकेतन की शिक्षा ने गुजराती कविता में भी बंगाली छंदों का प्रवेश करा दिया। संस्कृत-काव्य की शिष्टता, वैदिक और उपनिषदीय, भाषा का गांभीर्य, नानालाल की आलंकारिक शैली, बलवन्तराय की प्रयोगशीलता, मध्यकालीन काव्य की विरासत—इन सबने आधुनिक गुजराती काव्य के निर्माण में सहायता दी।

इस काल में अनेक उर्मिकाव्यों, खंडकाव्यों, सोनेटों, मुक्तकों, लोक-गीतों, रासों, गजलों और अन्य विविध रूपों की रचना हुई।

यद्यपि 'शेष' नाम से रामनारायण पाठक ने तथा गजेन्द्र बुच ने वहुत पूर्व १९२२ में ही नयी शैली की कविता आरंभ कर दी थी, किन्तु इसका वास्तविक आरंभ उमाशंकर के 'विश्वशान्ति' नामक ग्रंथ से ही समझना चाहिए। बलवन्त-राय की शैली में चन्द्रवदन मेहता के 'यमल' में सोनेट मिलते हैं। सुन्दरम्, स्नेह-रश्मि, मनमुखलाल, मेघाणी, श्री धराणी तथा अन्य—इनमें से प्रत्येक ने अनेक रूपों, शैलियों और छन्दों में विविध विषयों पर लिखा है।

उमाशंकर का ग्रंथ 'विश्वशान्ति' ६ खंडों में है, जिसमें अहिंसा और शांति के लिए किये गये गांधी जी के प्रयत्नों की महिमा गायी गयी है। सम्पूर्ण ग्रंथ आदर्श की भावना से व्याप्त है तथा छन्द में गांभीर्य और भव्यता है। इसमें भव्य कल्पना, प्रसाद, माधुर्य, शिष्टता एवं प्रवाह है। इसमें पूर्ववर्ती तथा परवर्ती कवियों के काव्य के सर्वोत्तम तत्त्वों का सम्मिश्रण है। अन्यन्त तीव्र समालोचक नरसिंहराव को भी इस ग्रंथ की प्रशंसा करनी पड़ी।

उमाशंकर गुजरात कालेज अहमदाबाद में पढ़ते थे, किन्तु १९३० में आप असहयोग आन्दोलन में सम्मिलित हो गये। बाद में गुजरात विद्यापीठ में नाम लिखाया और काका साहेब कालेलकर के शिष्य हुए। आपने बंवई के एलफिफ्टन कालेज में भी शिक्षा पायी, जहाँ आप नरसिंहराव के विद्यार्थी थे। वहाँ से आपने प्रथम श्रेणी में गुजराती लेकर एम० ए० पास किया। आप कई संस्थाओं में—अहमदाबाद के बी० जे० विद्याभवन में भी—गुजराती के प्राध्यापक रहे और अब गुजरात-विश्वविद्यालय में गुजराती के डायरेक्टर हैं। आप एक मासिक पत्रिका 'संस्कृति' का सम्पादन भी करते हैं, जो बहुत ही उच्च स्तर की साहित्यिक पत्रिका है। 'विश्वशान्ति' ग्रंथ के प्रकाशित होते ही आपकी स्थानीय प्रतिभासम्पन्न कवि के रूप में हो गयी, जो मर्वंथा उचित है। इस ग्रंथ की भूमिका इनके गुरु काका साहेब कालेलकर ने लिखी थी तथा नरसिंहराव ने वड़ी प्रशंसा की थी। साहित्य अकादमी तथा अन्य समितियों में भी आप गुजराती साहित्य के प्रतिनिधि हैं। साहित्य-जगत के आज आप प्रमुख व्यक्ति हैं। काव्य के अतिरिक्त आपने साहित्य के और भी कई अंगों को पोषित किया है। आपने

કહાની, નાટક, ઉપન્યાસ, સાહિત્યિક આલોચના ઔર નિવંધ-સમીક્ષા કુછ લિખા હૈ તથા સમ્પાદન એવં શોધકાર્ય ભી કિયા હૈ।

આપકે કાથ્ય-ગ્રંથ હૈન—વિશ્વશાન્તિ, ગંગોત્રી, નિશીથ, ગુલે પોલાંડ, પ્રાચીના, આતિથ્ય ઔર વસત્ત્વવર્પા । ‘ગંગોત્રી’ મેં ગીત ઔર વૃત્તબદ્ધ કવિતાએ હુંને હૈન । ‘ગુલે પોલાંડ’ પોલડ કે એક કવિ કી કવિતાઓં કા ગુજરાતી સોનેટોં મેં સ્થપાન્તર હૈ, જિસમેં સોનેટ રૂપ કો સમજાનેવાલી વિદ્વત્તાપૂર્ણ પ્રસ્તાવના ભી હૈ । ‘નિશીથ’ મેં વધુત સે મનોહર ગીત હૈ । ઇસમેં અનેક ચિન્તન પ્રધાન કવિતાએ ભી હૈન । ‘પ્રાચીના’ મેં પૌરાણિક આખ્યાનોં પર આધારિત કવિતાએ હુંને હૈન । ઉમાશંકર ઔર સુન્દરમ આધુનિક ગુજરાત કે પ્રમુખ કવિ હૈન ઔર પ્રથમ શ્રેણી કે કવિયોં મેં ઇન્હોને સ્થાયી સ્થાન પ્રાપ્ત કર લિયા હૈ । ઉમાશંકર મેં આદર્શ, પ્રમાદ, નિર્મલતા, માધુર્ય, વિચાર સમૃદ્ધિ તથા દાક્ષિણ્ય આદિ ગુણ હુંને તથા ઇનકી ભાષા મેં આલ્ફાડકત્વ એવં અર્થગૌરવ હૈ ।

ઉમાશંકર ને ‘સાપના ભારા’ તથા ‘શહીદ’ મેં એકાંકી નાટક લિખે હૈન, જિનકી તુલના વદુભાઈ ઉમરવાડિયા તથા ચન્દ્રવદન મેહતા જૈસે એકાંકી લિખનેવાલોં કે નાટકોં સે ભલીભાંતિ કી જા સકતી હૈ । ઇનકી કહાનિયાં ‘ત્રણ અર્ધુવે’ અને બીજી વાતો, શ્રાવણી મેલો અન્તરાય મેં સંગૃહીત હુંને હૈન । આપને એક ઉપન્યાસ ભી લિખા હૈ; કિન્તુ કહાની-ઉપન્યાસ કે ક્ષેત્ર મેં આપ અન્ય પ્રમુખ લેખકોં કી સમાનતા નહીં કર સકે । આપને અનેક પાંડિત્યપૂર્ણ લેખ, શોધપૂર્ણ વિસ્તૃત નિવંધ તથા સાહિત્યિક આલોચનાએ લિખી હુંને હૈન । ‘અખો—એક અધ્યયન’ ઔર ‘પુરાણો માં ગુજરાત’ ઇનકે શોધસંબંધી દો વિદ્વત્તા પૂર્ણ ગ્રંથ હુંને હૈન । ‘સમસવેદન’ મેં ઇનકી સાહિત્યિક આલોચનાએ સંગૃહીત હુંને હૈન । આપને કલાન્ત કવિ કે ગ્રંથોં કા સમ્પાદન સ્વતંત્ર રૂપ સે તથા રામનારાયણ કે સાથ મિલકર આનંદ શંકર ધ્રુવ કે ગ્રંથોં કા સમ્પાદન કિયા હૈ; સાથ હી અખો કે છાપ્યોં કા ભી । શાકુન્તલ તથા ઉત્તરરામ ચરિત કે વધુત સુન્દર અનુવાદ આપને કિયે, જિનમેં પાંડિત્યપૂર્ણ ભૂમિકા ભી હૈ । ‘ગોપિટ’ મેં આપકે કુછ સાહિત્યિક તથા સમીક્ષાત્મક નિવંધ સંગૃહીત હુંને હૈ । ‘સંસ્કૃતિ’ મેં, જિસકે આપ સમ્પાદક હુંને, બરાબર વિવિધ સાહિત્યિક વિષયોં પર લિખા કરતે હુંને । સાહિત્ય કે વિવિધ રૂપોં પર આપને લેખની ચલાયી હૈ તથા કવિ કે રૂપ મેં એવં એક સાહિત્યિક કે રૂપ મેં આપકા સ્થાન સર્વોચ્ચ હૈ ।

सुन्दरम्

त्रिभुवनदास पुरुषोत्तमदास लुहार का जन्म भड़ोंच जिले के मातर ग्राम में १९०८ में हुआ था। इनके दो प्रसिद्ध नाम और हैं 'सुन्दरम्' तथा 'त्रिशूल'। आप गुजरात विद्यापीठ में प्रविष्ट होकर रामनारायण के शिष्य हुए। अपनी आरंभिक अवस्था में आप 'सावरमती' पत्र का सम्पादन करते थे। बाद में आप असहयोग आन्दोलन में सम्मिलित हुए फिर अहमदाबाद के ज्योतिसंघ में। महात्मा गांधी तथा श्री अरविन्द का आपके जीवन पर बड़ा प्रभाव पड़ा। पिछले कई वर्षों से आप अरविन्द आश्रम में हैं। यहाँ ये 'दक्षिणा' पत्रिका का सम्पादन करते हैं, जिसमें श्री अरविन्द के दर्शन की व्याख्या करने का प्रयत्न आप करते हैं। इनके निबंध, कहानियाँ, साहित्यिक आलोचनाएँ पुस्तकाकार संगृहीत हैं। इन्होंने एक यात्रा-पुस्तक लिखी है तथा 'मृच्छकटिक' का अनुवाद किया है।

'कोपा भगतनी कड़वी वाणी' में सुन्दरम् ने प्राचीन ढालों और भजनों का माध्यम अपनाया है तथा भोला भगत के चावखाओं (चावुक) की तरह समाज-वाद के प्रकाश में इन्होंने तत्कालीन समाज पर व्यंग्य किया है। वलवन्तराय की प्रयोगशीलता, अगेय कविता, प्रवाहिता तथा छन्द संबंधी नवीन प्रयोग का तथा गांधीजी द्वारा चलाये राष्ट्रीय आन्दोलन का इन पर बहुत प्रभाव था। 'काव्य मंगला' में ये सभी तत्त्व पराकाष्ठा पर पहुँचे दिखाई देते हैं। 'रंग रंग बादलिया', 'वसुधा' और 'यात्री' इनके अन्य काव्यसंग्रह हैं। 'वसुधा' के विषय गंभीर हैं और कवि की रुचि गेयता की ओर झुकी प्रतीत होती है। 'यात्री' संग्रह में इनका झुकाव अरविन्द के रहस्यवाद और दर्शन की ओर दीखता है। सुन्दरम् की कविताओं में भाव, प्रसाद, मुरेखता तथा भावना की अधिकता है, साथ ही विविधता भी। उमाशंकर की भाँति इनमें भी हमें आह्लादकत्व और अर्थगौरव मिलता है। दोनों आधुनिक गुजराती काव्य-क्षेत्र के प्रमुख प्रकाश-स्तंभ हैं, दोनों में विलक्षण प्रतिभा है और दोनों की प्रशंसा साहित्य-आलोचकों ने की है।

अरविन्द के महाकाव्य 'सावित्री' का अनुवाद सुन्दरम् ने गुजराती में किया है। आपने 'दक्षिणामन' नामक यात्रा-पुस्तक भी लिखी है, जिसमें उनकी

दक्षिण भारत की यात्रा का वर्णन है। मृच्छकटिक नाटक का आपने भाषान्तर किया है। आपकी कहानियों के संग्रह हैं—‘पियासी हीराकणी अने बीजी बातो’, ‘खोलकी अने नागरिका’ तथा ‘उत्रपन’। इन कहानियों में आपने अनोखे ढंग तथा प्रवाहपूर्ण शैली में नवीन विपयों पर लिखा है। अरविन्द-दर्शन का प्रचार आप ‘दक्षिणा’ द्वारा करते हैं, जिसके आप सम्पादक हैं।

किन्तु सुन्दरम् का सर्वश्रेष्ठ ग्रंथ ‘अर्वाचीन कविता’ है, जो साहित्यिक समीक्षा है। इसमें इन्होंने आधुनिक गुजरात के कवियों का स्पष्ट मूल्यांकन किया है, साथ ही योग्य कवियों की प्रशंसा भी की है। गहन और विस्तृत अध्ययन के बाद यह ग्रंथ लिखा जान पड़ता है, क्योंकि इसमें विभिन्न कवियों के गुण-दोष का विवेचन बड़ी सूक्ष्मता से किया गया है और कार्य के अनेक मोड़ों का भी सूक्ष्म दिग्दर्शन है। ऐसे महान् कवि द्वारा लिखित यह ग्रंथ सचमुच अनूठा है। निस्सन्देह इसमें एक दोष भी बताया जाता है कि कुछ छोटे कवियों की प्रशंसा आवश्यकता से अधिक की गयी है। तथा कुछ प्रमुख कवियों का गुण घटा कर कहा गया है। फिर भी यह अव्ययनपूर्ण एक ठोस कृति है, जिसमें अत्यन्त निर्भयता से अपना मत व्यक्त किया गया है।

X   X   X

चन्द्रबदन चीमनलाल मेहता—(१९०१) का प्रेम आरंभ से ही नाट्य-कला और रंगमंच की ओर था। आप एक कवि और नाटककार हैं। इनके नाटकों में नये विचार और कार्य, सजीव संवाद तथा विपयों और पात्रों की विविधता होती है। आप स्वयं एक कुशल अभिनेता हैं। आपने अनेक नाटकों का दिग्दर्शन तथा निर्दर्शन किया है। अव्यवसायी कलाकारों के रंगमंच के विकास के लिए आपने बहुत परिश्रम किया है। आपके नाटक रंगमंच की दृष्टि से बहुत अच्छे होते हैं। आपके कुछ नाटक हैं—आगगाड़ी, नागा बाबा, रमकड़ांनी दुकान, धरा गुर्जरी, प्रेमनु मोती, पांजरापोल, संताकुकड़ी आदि। आपके नाटक गंभीर भी हैं और सुगम भी। आपकी गणना प्रमुख नाटककारों में है। ‘आगगाड़ी’ में आपने रेलवे कर्मचारियों के जीवन का यथार्थ चित्रण किया है। नाटक के विविध रूपों पर आपने अपनी कुशलता की परीक्षा की है—जैसे शृंगार रस पूर्ण, ग्राम्य गीतमय, संगीत नाटक, प्रहसन, एक पात्र अभिनीत,

ऐनिहासिक, मूक अभिनय, यथार्थवादी और आदर्शवादी। आपने रतन, इलाकाव्यों तथा रुडोरवारी में कविताएँ लिखी हैं। बलवन्तराय से प्रभावित होकर सोनेट लिखने वालों में आप सर्वप्रथम हैं। 'इलाकाव्यों' में आपने भाई-बहन के प्रेम का वर्णन किया है। रतन एक प्रवाही दीर्घकाव्य है। आपकी कविताओं की रचना तो अत्यन्त परिष्कृत है, किन्तु भावों की कमी है। 'वाध गठरिया' और 'छोड़ गठरिया' में आपने अपना जीवन चरित लिखा है। तेजपूर्ण, सवल और प्रत्यक्ष शैली के कारण ये दोनों ग्रंथ बहुत अधिक पसंद किये गये हैं।

ज्योतीन्द्र हरिहर शंकर दबे—(१९०१) की हास्य एवं व्यंग्य लेखक की दृष्टि से अधिक है। आपमें सूक्ष्म निरीक्षण, कुशाग्र बुद्धि, गहनता, मर्मभेदी अन्तर्दृष्टि, रचनात्मकता और विधा है। हास्य के अधिक से अधिक रूपों में आपने लिखकर हास्य-भावना को जागृत किया। मारी नोंध पोथी, रंग तरंग (भाग ? से ६), हास्यतरंग, पानना बीड़ा, अल्पात्मानु आत्म पुराण, रेतीनी रोटनी तथा वीर्यल अने वीना इनकी अपनी कृतियाँ हैं और धन सुख-लाल मेहता के साथ में आपने 'अमे वधा' लिखा। इन सभी में सूक्ष्म तथा बौद्धिक हास्य प्रचुर मात्रा में है तथा विपय की विविधता भी है। हास्य रम का साहित्य रचने में आप की समता रमणभाई नीलकंठ से की जाती है। ज्योतीन्द्र को श्लेष आदि शास्त्रिक चमत्कार में बड़ा आनन्द आता है, अतः गंभीर तर्क और अवल वाणी का उपयोग अधिक मिलता है। इनका हास्य स्वाभाविक और शिष्ट होता है। आपने साहित्यिक आलोचनाएँ भी लिखी हैं, किन्तु गुजरात की जनता का ध्यान विशेषतः अपने छोटे सरल निबंधों तथा सूक्ष्म परिहासों द्वारा ही आकर्षित किया। पहले आप सूरत कालेज में गुजराती के प्राध्यापक थे, अब घाटकोपर (बंवई) कालेज में हैं। कई वर्षों तक आप बंवई सरकार के प्राचीन साहित्य के अनुवादक थे। कुछ समय तक आप क० मा० मुन्दी के 'गुजरात' पत्र के सम्पादक रहे और अब आप 'समर्पण' के सम्पादक हैं, जो भारतीय विद्याभवन का गुजराती मासिक पत्र है।

पूजालाल रणछोडदास दलबाडी—(१९०१) पर विवेकानंद, रामकृष्ण और अरविंद का बहुत गहरा प्रभाव रहा है। स्वभावतः आपका जीवन एक आश्रम-जीवन रहा और आपने अध्यात्म, योग तथा भक्ति संबंधी विषयों पर

चिन्तनपरायण काव्य की रचना की। वर्तमान काल में भक्तिकाव्य का पोषण भोलानाथ, नरसिंह, खबरदार, न्हानालाल, केशवराम हरिराम भट्ट तथा दूसरों के द्वारा हुआ, किन्तु अभी हाल में भक्तिकाव्य का पोषण मुख्यतः पूजालाल के द्वारा तथा अंशतः मुन्दरम् और बेटाई के द्वारा हुआ। पारिजात, ऊर्मिमाला, जपमाला, गीतिका तथा अनेक अनुवाद गुजराती साहित्य को पूजालाल की देन है। प्रमुख आलोचकों ने भावना, कल्पना तथा सहज भक्ति के तत्त्व से युक्त आपकी कविताओं को सराहा है और आज आप सात्त्विक भाव, भक्ति तथा अध्यात्म के प्रमुख कवि हैं।

चन्द्रशंकर प्राणशंकर शुक्ल—(१९०१) ने कुछ विशिष्ट विद्वानों के—जैसे गांधी जी और राधाकृष्णन् आदि—कठिन ग्रंथों का गुजराती में अनुवाद किया है। इनके अनुवाद मूल ग्रंथ-से लगते हैं।

राजेन्द्र गुलाबराम बुच—(१९०२) ने अपनी बी० ए० तथा एम० ए० की परीक्षाओं में संस्कृत तथा पुरानी अंग्रेजी विषय लिये थे और अपनी योग्यता के कारण छात्रवृत्ति प्राप्त की। बाद में आप सूरत कालेज म अंग्रेजी के प्राध्यापक हो गये। संस्कृत, अंग्रेजी तथा गुजराती साहित्य का आपका अध्ययन बहुत विस्तृत था, किन्तु २५ वर्ष की युवावस्था में ही आप का देहान्त हो गया। आप एक होनहार लेखक थे। आपकी मृत्यु के बाद आपकी कविताओं, निबंधों और लेखों का संग्रह ‘गजेन्द्र मौकितको’ नाम से प्रकाशित हुआ, जिसमें रमणलाल याजनिक ने भूमिका लिखी है। आपकी कविताएँ आधुनिक गुजराती काव्य-क्षेत्र की निधि हैं।

करसनदास नरसिंह माणेक—(१९०२) करांची से बी० ए० पास करन के बाद गुजरात विद्यापीठ में पढ़ने के लिए आये। बाद में आपने पत्रकारिता स्वीकार की और जन्मभूमि कार्यालय में आप प्रविष्ट हुए। इनके काव्य-संग्रह हैं—आलबेल, महेताबने मांडवे, कल्याण यात्री तथा वैशंपायननी वाणी। आपकी कविताएँ भावपूर्ण तथा भाषा सशक्त और प्रासादिक हैं। आपने नव-लिका और नाटिकाएँ भी लिखी हैं। आपके व्यंग्यकाव्य बहुत प्रसिद्ध हैं, जो आनन्दादायी सभारंजनी शैली में लिखे हुए हैं।

जयमन गौरी व्योमेशचन्द्र पाठकजी—(१९०२) मोहनलाल दवे की

पुत्री और कमलाशंकर त्रिवेदी की नातिन हैं। आपने बहुत-सी कविताएँ तथा निबंध लिखे हैं और अपने पति वैभेशचन्द्र पाठकजी के ग्रंथों का सम्पादन भी किया है। तेजछाया, सूरदास अने तेनां काव्यो, गुणमुन्दरीना राम, रास विवेचन आदि इनकी कुछ कृतियाँ हैं। इनकी बहन चन्द्रिका का पाठकजी ने भी कुछ कविताएँ लिखी हैं।

झीणाभाई रत्नजी देसाई—(१९०३) का उपनाम ‘स्नेहरश्मि’ है। आप अहमदाबाद में एक मुव्यवस्थित स्कूल के प्रिसिपल हैं। आपकी रचित कविताएँ ‘अर्धर्ष’ तथा ‘पनघट’ में और कहानियाँ ‘तूटेला नार’, ‘गाता आसो-पालव’ और ‘स्वर्ग अने पृथ्वी’ में संगृहीत हैं। इनकी कविताओं में बंगाल की लय और गेयता है। इनकी ‘एकोऽहं बहुस्याम्’ कविता सर्वश्रेष्ठ मानी जाती है। इनके गीत ऊर्मिप्रधान होते हैं। कहानी लिखने में इन्होंने धूमकेतु का अनुसरण किया है। गुजरात के आप प्रमुख शिक्षा-शास्त्री हैं तथा स्कूल के विद्यार्थियों के लिए विविध विषयों की पाठ्य पुस्तकें भी लिखी हैं।

नगीनदास नारणदास पारेख—(१९०३) ने बंगाली तथा हिन्दी की कई पुस्तकों का अनुवाद गुजराती में किया है। इनके अनूदित ग्रंथों में मूल ग्रंथों के गुण मुरक्खत हैं। चुनून अने बीजी वातो, परिणीता, पल्ली समाज, विसर्जन, चन्द्रनाथ आदि इनके कुछ अनूदित ग्रंथ हैं।

सुन्दरजी गोकुलदास बेटाई—(१९०४) नरसिंह राव के विद्यार्थी थे। अब आप ‘गुजराती हिन्दु स्त्री मंडल’ नामक संस्था में गुजराती के अध्यापक हैं। ज्योतिरेखा, इन्द्रधनु और विशेषांजलि आपके काव्य-संग्रह हैं। ‘गुजराती साहित्य मां सोनेट’ नाम का आपने एक विद्वत्तापूर्ण निबंध भी लिखा है। इनकी कविताओं में मार्दव, संयम, चिन्तन और प्रभुप्रेम दिखाई देता है। अध्यात्म तथा भक्ति संबंधी कविता करने में आपकी रुचि अधिक है। आपकी शैली शुद्ध और प्रासादिक है। इनके ‘ज्योतिरेखा’ संग्रह में नरसिंहराव ने भूमिका लिखी है।

किसनसिंह गोविंद सिंह चावडा—(१९०४) अरविन्दाश्रम में रह चुके हैं। बंगाली, मराठी, हिन्दी साहित्य का आपने अच्छा अध्ययन किया है तथा इन भाषाओं की कई पुस्तकों का अनुवाद गुजराती में किया है। कर्वेनुं आत्म-

ચરિત્ર, ગરીબની હાય તથા જીવનનો દર્દ (પ્રેમચન્દજી કી કહાનિયાં), હિન્દી સાહિત્યનો ઇતિહાસ આપકે કુછ અનૂદિત એવં સ્વતંત્ર ગ્રંથ હૈનું।

ઇન્ડિલાલ ફૂલચન્દ ગાંધી—(૧૯૦૫) ને કુછ કવિતાએँ તથા નાટકાએં લિખી હૈનું। ખંડિત મૂર્તિઓ, શતદળ, ગોરસી, આદિ આપકી કવિતાઓં કે સંગ્રહ હૈનું તથા ‘અન્ધકાર વચ્ચે’ આદિ નાટકાઓં કે આપકે ઊર્મિગીત મંજુલ તથા કર્ણ-પ્રિય હોતે હૈનું ઔર આપ કે નાટકોં મેં દૃશ્ય કી અપેક્ષા થાચ્ય ગુણ અધિક હૈ।

કેશવરામ કાશીરામ શાસ્ત્રી—(૧૯૦૫) વર્તમાન સમય કે પ્રસિદ્ધ શોધ-વિદ્વાન્ હૈનું ઔર વિદ્વત્તા તથા અધ્યયનપૂર્ણ અનેક ગ્રંથ લિખે, જૈસે આપણા કવિયો, કવિચરિત, અભર અને શબ્દ, સંશોધનને માર્ગે, ગુજરાતી સાહિત્યનું રેષાદર્શન અનુશીલન આદિ। આપને પ્રાચીન તથા મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્ય કે કર્ડ ગ્રંથોં કા સમ્પાદન ભી કિયા હૈ। આપ કટૂર પુષ્ટિમાર્ગી હૈનું તથા મહાપ્રભુજી કા જીવન ચરિત એવં કર્ડ સામ્પ્રદાયિક ગ્રંથ લિખે હૈનું। આપ ભાષા શાસ્ત્ર, પ્રાચીન કાચ્ચ, પુરાતત્વ તથા પુષ્ટિ માર્ગીય વૈષ્ણવ સાહિત્ય કે પ્રકાંડ વિદ્વાન્ હૈનું। આપને મૌલિક ગ્રંથ ભી લિખે તથા અનેક મહત્વપૂર્ણ ગ્રંથોં કા અનુવાદ એવં સમ્પાદન ભી કિયા। આપકે ગ્રંથ ‘કવિચરિત’ તથા ‘આપણા કવિઓ’ અમૂલ્ય હૈનું, જિનમે મધ્યકાલીન કવિયોંને વિષય મેં અત્યન્ત દુર્લ્લભ તથા ઉપયોગી જાનકારી હૈ।

બચુભાઈ પ્રભાકાર શુબ્લ—(૧૯૦૫) કી શિક્ષા શાંતિનિકેતન તથા જર્મની મેં હુઈ। આપને ભાષા વિજ્ઞાન પ્રવેશિકા તથા કુછ નાટક લિખે હૈનું। જૈસે, શુક્લશિક્ષા, મંડૂક કુંડ, દેવયાની આદિ। આપને કુછ ઉપન્યાસ ભી લિખે હૈનું, જો યા તો રૂપાન્તર હૈનું યા અનુવાદ। ટૈગોર ઔર વંગલા સાહિત્ય કા ઇનપર બહુત પ્રભાવ હૈ। ઇનકે કુછ મૌલિક ઉપન્યાસ ભી હૈનું।

યશવન્ત સવાઈલાલ પંડ્યા—(૧૯૦૬) ને એકાંકી તથા પૂરે નાટક લિખે હૈનું જૈસે પડ્દા પાછલ, બદનમંદિર, અ૦ સૌ૦ કુમારી, શરતના ઘોડા તથા બાલ-નાટકો। ઇનકે સંવાદ સજીવ ઔર વિષય નવીન હોતે હૈનું। પરમ્પરા-રહિત ઢંગ સે નવીન વિચાર પ્રસ્તુત કરકે આપને લોગોં કા ધ્યાન આકર્ષિત કિયા હૈ।

જયન્તીલાલ મફતલાલ આચાર્ય—(૧૯૦૬) શાંતિનિકેતન મેં રહ્યું હૈનું ઔર ટૈગોર તથા અરવિંદ સે કાફી પ્રભાવિત હૈનું। વંગલ કે મધ્યકાલીન સંતોં કે સાહિત્ય કા આપને અચ્છા અધ્યયન કિયા હૈ ઔર આપકી રુચિ રહ્યાવાદ

की ओर अधिक है। आपने 'मध्यकालीन भारतीय संस्कृति' नामक ग्रंथ तथा रहस्यवाद पर अनेक निवंध लिखे हैं। बंगाली के कई ग्रंथों का आपने या तो अनुवाद या रूपान्तर किया है। आपने कुछ बाल गीत और कविताएँ भी लिखी हैं।

अम्बेलाल तारणजी जोशी—(१९०६) ने कहानी-लेखक के रूप में साहित्यिक जीवन आरंभ किया। १९३२ में इन्होंने इंग्लैड का इतिहास लिखा और १९३६ से प्रमुख वकीलों, उद्योगपतियों और राजनीतिज्ञों की जीवनियां आप लिख रहे हैं, जिनमें सर चिमनलाल, भूलाभाई देसाई, होरमस जी एडेन-वाला, सर होमी मेहता, महात्मा गांधी, जवाहरलाल नेहरू, मोरारजी देसाई, वल्लभ भाई पटेल, डा० राजेन्द्रप्रसाद, राजगोपालाचारी, पट्टाभि सीतारमैया, टंडनजी तथा अन्य की जीवनियां हैं। इनमें से कुछ तो हजार-हजार पृष्ठों से भी अधिक हैं। जिनकी जीवनी इन्होंने लिखी है, उनके लेखन से पर्याप्त उद्धरण जोशीजी ने दिये हैं तथा उनके जीवन को कई दृष्टियों से देखा है। जीवनी लिखने में इन्होंने विशेषता प्राप्त कर ली है और आज ये गुजरात के आदर्श जीवनी-लेखक माने जाते हैं। इनकी शैली शुद्ध, आनन्दप्रद और सरल है; सामग्री बहुमूल्य तथा पूर्ण है। आप बंवई विश्वविद्यालय की सिडीकेट के सदस्य और प्रमुख शिक्षा-शास्त्री हैं। सामाजिक तथा राजनीतिक समस्याओं की ओर भी आपकी काफी रुचि है। आप एक अच्छे वक्ता भी हैं। जीवनियों के अतिरिक्त भी आपने कई पुस्तकें लिखी हैं और कई पुस्तकें लिखने का संकल्प किया है।

मनसुखलाल मगनलाल झबेरी—(१९०७) पहले गुजराती के प्राध्यापक थे और अब पोरबंदर में एक कालेज के प्रिंसिपल हैं। आप एक प्रमुख कवि साहित्यिक आलोचक हैं। आपके काव्य-संग्रह हैं—आराधना, अभिसार, फूलदोल, चन्द्रदूत तथा आलोचनात्मक पुस्तकें हैं—थोड़ा विवेचन लेखो, वर्चेषणा, गुजराती साहित्यनु रेखा दर्शन आदि। आपने कुछ ग्रंथों का सम्पादन भी किया है तथा गुजराती भाषा के कई व्याकरण लिखे हैं, जो बहुत प्रसिद्ध हैं। इनकी शैली शिष्ट एवं संस्कृतमय है और इनकी कविताओं में छन्द, भाव, विचार, चिन्तन तथा वर्णन की विविधता है। आपने कठिन छन्दों में भी बड़ी

સરળતા સે રચના કી હૈ ઔર આધુનિક કવિયોં મેં ઇનકા ઉચ્ચ સ્થાન હૈ । આલોચના લિખને મેં આપ નિર્ભેકિતા સે કામ લેતે હૈનું તથા વિષય પર બડી સૂક્ષ્મતા સે વિચાર કરતે હૈનું ।

સારા ભાઈ મણિલાલ નવાબ—(૧૯૦૭) ચિત્રકલા તથા સ્થાપત્ય કે ગૃહન વિદ્યાર્થી હૈ તથા મન્ત્રશાસ્ત્ર મેં ભી રુચિ રહ્યે હૈ । ઇન વિષયોં કે કર્દી ગ્રંથોં કા સમ્પાદન આપને કિયા હૈ, યથા જૈનચિત્ર કલ્પદ્રૂમ, શ્રી ભૈરવી, પદ્માવતી કલા આદિ; સાથ હી જૈન ધર્મે કુછ ગ્રંથોં એવાં સ્તોત્રોં કા ભી સમ્પાદન કિયા હૈ । અત્યન્ત ધૈર્ય તથા પરિશ્રમપૂર્વક આપને કલા કે અનેક દુષ્પ્રાય નમૂને એકત્ર કિયે હૈનું ।

રમણલાલ પીતામ્બરદાસ સોની—(૧૯૦૭) ને વાલસાહિત્ય કી કર્દી પુસ્તકે લિખી હૈ । આપને યુદ્ધગીતોં કા સંગ્રહ ‘રણનાદ’ નામ સે પ્રકાશિત હુઆ હૈ । આપને કુછ વંગાલી-પુસ્તકોં કા અનુવાદ ભી કિયા હૈ ।

રમણલાલ નરહરલાલ વકીલ—(૧૯૦૮) વંવર્દી કે એક પ્રમુખ હાઇ સ્કૂલ કે પ્રસિપલ હૈનું । આપને ‘ઉરતન્ત અને નાટ્યકલા’ નામક પુસ્તક લિખી હૈ, જિસમેં નાટક પર એક નિવંધ હૈ । ‘પ્રણય કાવ્યો’ આપની કવિતાઓં કા સંગ્રહ હૈ । આપની પત્ની પુણ્ય વકીલ ને ભી કુછ કવિતાએँ લિખી હૈનું । કર્દી વર્ષોં તક રમણલાલ ને એક ગુજરાતી માસિક પત્ર કા સમ્પાદન ભી કિયા હૈ ।

હરજીવન સોમંધા—(૧૯૦૮) ને વિભિન્ન પ્રદેશોં કી સામાજિક રીતિયો, ઇતિહાસ, ભૂગોળ તથા વિજ્ઞાન કો વિશેષ દૃષ્ટિ મેં રહ્યે હૈ । પૃથ્વીનો પહેલો પુત્ર, સમાજના ત્રીજા અંગ, પુનરાગમન, જીવન નું ભેર (જહર) આદિ ઇનકે કુછ ઉપન્યાસ હૈ । વાલ-સાહિત્ય કી પુસ્તકે ભી આપને લિખી હૈનું । ૩૪ વર્ષ કી અલ્પાયુ મેં આપકા દેહાન્ત હો ગયા ।

ગુલાબદાસ હરજીવનદાસ બ્રોકર—(૧૯૦૯) ને કહાનિયાઁ ઔર નાટકાએ લિખી હૈનું । લતા અને બીજી વાતો, વસુન્ધરા અને બીજી વાતો, ઊભીવાટે સત્ય પરવાર્યું નથી ઇનકી કૃતિયાઁ હૈનું । ‘ધૂમ્રસેર’ નાટક આપને ધનસુખલાલ કે સાથ મિલકર લિખા । આપકે પાત્ર અધિકતર શિષ્ટ સમાજ કે ઉચ્ચ મધ્યમવર્ગ સે લિએ હુએ હૈનું । પાશ્ચાત્ય સાહિત્ય કા આપકા અધ્યયન વિસ્તૃત હૈ । આપને પાશ્ચાત્ય લેખકોં કી કુછ ઉત્તમ કહાનિયાં કા રૂપાન્તર કિયા હૈ, તથા કુછ મૌલિક કહાનિયાઁ ભી લિખી હૈનું । આપકા મુખ્ય વિષય બહુત છોટા હોતા હૈ તથા

सादे, किन्तु प्रभावपूर्ण ढग से आप मानस-व्यापार पर अधिकार कर लेते हैं। आपका मनोवैज्ञानिक विश्लेषण बड़ा गहन और सूक्ष्म होता है तथा कहानी-क्षेत्र में आपको बहुत बड़ी सफलता मिली है। आपने अनेक विद्वत्तापूर्ण तथा आलोचनात्मक निबंध भी लिखे हैं। आज ये गुजरात के प्रमुख कहानीकार हैं। आपकी उत्तम कहानियों का सग्रह पृथक्रूप में है। इनका रचना-कौशल बड़ा कलात्मक होता है और बड़ी सफलता तथा प्रभावपूर्णता के साथ ये अपने पात्रों में मगल तत्त्व का समावेश कर देते हैं।

जयन्तकृष्ण हरिकृष्ण दवे—(१९०९) एक प्रतिभाशाली लेखक, प्रसिद्ध विद्वान् तथा बवई-बार के प्रमुख एडवोकेट हैं। आपका विद्यार्थी-जीवन बहुत ही उज्ज्वल था, जिसमें आपने अनेक महत्त्वपूर्ण पुरस्कार जीते। श्री क० मा० मुन्द्री के अधीन रहकर आपने वैधानिक शिक्षण प्राप्त किया। कुछ समय तक आप राजस्थान के बासवाडा राज्य में चीफ जस्टिस थे। सस्कृत और धर्मशास्त्र विषयक इनके पाडित्य ने हिन्दू-विधान में इन्हे प्रामाणिक व्यक्तित्व प्रदान किया है। पृथ्वीचन्द्र के धर्मशास्त्र विषयक पाडित्यपूर्ण ग्रन्थ 'व्यवहार प्रकाश' का सम्पादन इन्होंने समीक्षात्मक ढग से किया है। वर्तमान समय में आप बवई-विश्वविद्यालय की सिनेट तथा बनारस-सस्कृत-विश्वविद्यालय के सदस्य हैं तथा हिन्दू-विधान के आधे समय के प्राध्यापक हैं। सस्कृत की सेवा के लिए आप सदा तत्पर रहते हैं। भारत सस्कृत-आयोग की सिफारिश पर भारत सरकार द्वारा स्थापित 'दि सेट्रल बोर्ड आफ सस्कृत स्टडीज' के आप सदस्य हैं और सस्कृत आयोग के भी सदस्य थे। 'सस्कृत-विश्व-परिषद्' के आप इसके जन्म से ही मानद प्रधान मन्त्री हैं। आप भारतीय विद्या भवन के मानद डायरेक्टर तथा 'भवन्स जर्नल', 'भारती' एवं 'भारतीयविद्या' पत्रों के प्रबन्ध सम्पादक हैं। १२ वर्षों से अधिक समय तक आप गुजराती साहित्य-परिषद् के मन्त्री रहे हैं।" (भवन्स बुक युनिवर्सिटी) भारत के तीर्थों तथा मुख्य स्थानों पर इनके लेखों का सग्रह 'इम्मार्टल इडिया' (अमर भारत) नाम से ४ भागों में हुआ है। इन निबंधों को बहुत प्रसद किया गया तथा चारों भागों के कई सस्करण प्रकाशित हो चुके हैं, साथ ही कई विश्वविद्यालयों में भारतीय सस्कृति विषय की पाठ्यपुस्तकों के रूप में स्वीकृत हुए हैं। वैदिक, पौराणिक तथा महाकाव्य संबंधी साहित्य

ને, એતિહાસિક ઘટનાઓં કે વિવરણ ને તથા ધાર્મિક આન્દોલનોં કે વર્ણન ને ઇન પુસ્તકોં કો બહુત મૂલ્યવાન् તથા પાંડિત્યપૂર્ણ બના દિયા હૈ। ઇન નિવંધોં મેં સે કર્દી કા અનુવાદ ભારત કી વિભિન્ન ભાપાઓં મેં હુआ હૈ। આપને સાહિત્યિક તથા દાર્શનિક વિષયોં પર ભી અનેક વિદ્વત્તાપૂર્ણ નિવંધ લિખે હૈનું। ગુજરાતી-સાહિત્ય-પરિપદ કે પ્રધાન મંત્રી કી હૈસિયત સે આપને 'ગુજરાતી સાહિત્યનો સુવર્ણ મહોત્સવ' તથા 'અર્વાચીન સાહિત્ય પ્રવાહ' પ્રકાશિત કિયા હૈ। સોમનાથ જ્યોતિર્લિંગ પ્રતિષ્ઠા કે અવસર પર આપને 'સોમસ્તવરાજ' કી રચના કી તથા અન્ય અનેક સંસ્કૃત-કાવ્ય રચે। વિભિન્ન પત્રોં મેં પ્રકાશિત આપકે ગુજરાતી લેખોં તથા રેડિયો પર દિયે હુએ ભાપણોં કી સંખ્યા બહુત અધિક હૈ ઔર વિષય-ક્ષેત્ર ભી વિસ્તૃત હૈ। દ્વારકા પીઠ શંકરાચાર્ય દ્વારા આપકો 'વિદ્યાવાચસ્પતિ' કી ઉપાધિ પ્રાપ્ત હર્દી।

જયન્તી ઘેલાભાઈ દલાલ—(૧૯૦૯) કી રુચિ રંગમંચ કી ઓર અધિક હૈ ઔર આપને સામાજિક નાટક લિખે હૈનું, જેસે જવનિકા, બીજો પ્રવેશ, ત્રોજો પ્રવેશ આદિ। આપકે પિતા ઘેલાભાઈ દેશી નાટક કંપની કા સંચાલન કર રહે થે। અતઃ નાટકોં કી ઓર જયન્તી દલાલ કી રુચિ ઉનકે પિતા કી દેન હૈ। નાટક સમ્વન્ધી આપકા અધ્યયન ઔર અનુભવ બહુત અધિક હૈ। આપકે સંવાદ સજીવ, તર્કયુક્ત ઔર વ્યાંગ્યાત્મક હોતે હૈનું। સોયનું નાકુ, બસ કન્ડકટર ઔર અવતરણ આપકે નાટકોં મેં સે હૈનું। આપને કુછ રેડિયો-રૂપક ઔર દૂસરે નાટક ભી લિખે હૈનું। આપને કુછ ઐસે સુગમ ઔર સજીવ એકાંકી લિખે હૈનું, જો રેડિયો મેં પ્રસ્તુત કરને કે લિએ બહુત ઉપયુક્ત હૈનું। 'પોરટ્રેટ આફ એ રિબેલ ફાદર' કા અનુવાદ આપને 'બલવાખોર પિતાની તસવીર' નામ સે કિયા હૈ તથા ટાલસ્ટાય કે મહાનું ઉપન્યાસ 'વાર એંડ પીસ' કા રૂપન્તર 'પાદરનાં તીરથ' મેં કિયા હૈનું। ઇનકી અન્ય પુસ્તકેં હૈનું 'પગદિવાની પઢી તેથી', 'ધીમું અને વિભા' આદિ।

કાન્તિલાલ બલદેવરામ વ્યાસ—(૧૯૧૦) પહ્લે ઎લફિન્સ્ટન કાલેજ, વંવરી મેં ગુજરાતી કે પ્રાધ્યાપક થે ઔર અબ ગુજરાત મેં એક કાલેજ કે પ્રિસપલ હૈનું। આપ પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિ ઔર સાહિત્ય, પ્રાચીન ઔર મધ્યકાળીન ગુજરાતી સાહિત્ય, દર્શન ઔર અલંકાર શાસ્ત્ર કે વિશેષજ્ઞ હૈનું। 'વંસન્તવિલાસ' કા સમ્પાદન બડી કુશલતા સે આપને કિયા હૈ ઔર 'ગુજરાતી

भाषानुं व्याकरण अने शुद्ध लेखन' तथा भाषावृत्त अने अलंकार' जैसी स्वतंत्र पुस्तकों भी लिखी हैं। आपने विद्वत्तापूर्ण कुछ निवंध भी लिखे हैं, जिनके लिए आपको पुरस्कार मिला है, साथ ही एक प्रमुख भाषागास्त्री और शोध विद्वान् के रूप में महान् स्थानी भी आपको प्राप्त हुई है।

मुरलीधर रमाशंकर ठाकुर—(१९१०) गुजराती के प्राध्यापक हैं। आपने अनेक कविताओं की रचना की है, जो 'सफर अने बीजा काव्यों' में संगृहीत हैं। 'मेलों' आपके वाल-गीतों का संग्रह है।

कृष्णलाल जेठालाल श्रीधराणी—(१९११) दक्षिणामूर्ति संस्था में पढ़ते थे, जहाँ इनके अध्यापक थे नाना भाई और हरभाई। बाद में आपने गुजरात विद्यापीठ में शिक्षा पायी, जहाँ महात्माजी तथा काकासाहेब कालेलकर का इनपर बहुत प्रभाव पड़ा। आपने एकांकी नाटक लिखे हैं, जिनमें टैगोर का रहस्यवादी पुट और काव्यमय वातावरण है। 'बड़लों' और 'पीलां पलाश' (वाल-नाटक), 'पियो गोरी' (सामाजिक नाटक), 'जवक ज्योत', 'मोरना इंडा' तथा 'पद्धिनी' आदि आपके कुछ नाटक हैं। 'मोरना इंडा' आपने इब्सन की शैली में लिखा है। 'कोडियां' आपका काव्य-संग्रह है, जिसमें कुछ मनोरम गीत हैं।

मोहनलाल तुलसीदास मेहता—(१९११) 'सोपान' नाम से अधिक प्रसिद्ध हैं। आप कई वर्षों तक 'जन्मभूमि' के सम्पादक थे और कई दूसरे पत्रों का भी सम्पादन आपने किया। आपने कई उपन्यास और कहानियां लिखी हैं। गांधी जी तथा राष्ट्रीय आन्दोलन से आपको काफी प्रेरणा मिली है। इनकी पत्नी लाभु बहेन भी एक अच्छी लेखिका हैं। 'सोपान' की लिखी पुस्तकें बहुत हैं, जिनमें अंतररनी वातो, संजीवनी, प्रायश्चित, सांझवानां जल, लगन, एक समस्या, विदाय आदि सम्मिलित हैं। आपने मानव-प्रकृति का अच्छा अध्ययन किया था और बहुत अधिक परिमाण में लिखा है।

दुर्गेश तुलजाशंकर शुक्ल—(१९११) ने कहानियां, उपन्यासों, नाटिकाओं की रचना की है और कविताओं का एक संग्रह प्रस्तुत किया है। दुर्गेश ने अपनी कहानियों और नाटिकाओं में समाज के निम्नवर्ग का चित्रण किया है। 'पृथ्वीना आंसु' इनके प्रतीकात्मक तथा यथार्थवादी दोनों प्रकार के नाटकों का

સગ્રહ હૈ। ‘પડના પતિકા’, “હૈયે ભાર”, ‘મેઘલી રાતે’ ઇનકે કુછ અન્ય એકાકી નાટક હૈ। ‘ઉત્સવિકા’ મેં સ્કૂલી લડકો કે લિએ લિખી હુઈ નાટિકાએં હૈ, જો બહુત પ્રસિદ્ધ હુઈ હૈ। ‘જ્ઞાની’ મેં ડા. અવસરે કી ૩૦ મરાઠી કવિતાઓ કા પદ્યાનુવાદ હૈ। ઇનકા ‘સુન્દરવન’ એક પ્રસિદ્ધ સામાજિક પ્રહસન હૈ, જો અગ્રેજી કા રૂપાન્તર હૈ। પૂજાના ફૂલે, છાયા, પલ્લવ આદિ ઇનકી કહાનીયાં હૈ। પાત્રો કે મનોવૈજ્ઞાનિક વિશ્લેષણ મેં ઇનકા મન બહુત લગતા હૈ।

અનન્તરામ મળિંશંકર રાવલ—(૧૯૧૨) ગુજરાત કાલેજ મેં ગુજરાતી કે પ્રાધ્યાપક તથા બાદ મેં એક કાલેજ કે પ્રસિપલ થે। આપને સાહિત્યિક આલો-ચના સબધી કર્દી પુસ્તકે લિખી હૈ, જૈસે રાઈનો પર્વનું વિવેચન, સાહિત્ય વિહાર, ગધાક્ષત, ગુજરાતી સાહિત્ય, ‘કલાપી’ નો કાવ્ય કલાપ, પ્રેમાનદ કૃત નલાભ્યાન આદિ। એક સાહિત્ય-આલોચક કે રૂપ મેં આપ અપને વિષય કા અધ્યયન બહુત વિસ્તાર ઔર સૂક્ષ્મતા સે કરતે હૈ તથા ઇની જલ્દવાજી કભી નહી કરતે કિ કોઈ મહત્વપૂર્ણ વાત છૂટ જાય। યદ્યપિ આલોચ્ય લેખક કે પ્રતિ આપકી સહાનુભૂતિ રહતી હૈ, કિન્તુ કૃતિ કે દોષો પર દૃષ્ટિ ગયે વિના નહી રહતી। ગધાક્ષત ઔર સાહિત્ય વિહાર મેં ઇનકે કુછ અધ્યયનપૂર્ણ વિવેચન હૈ, જો ન્હાનાલાલ, શામલ, ગુજરાતી નાટક સાહિત્ય કે વિકાસ તથા અર્વાચીન સાહિત્ય આદિ પર અચ્છા, પ્રકાશ ઢાલતે હૈ। આપને ગુજરાતી સાહિત્ય કે મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્ય કા બહુત સુન્દર ઇતિહાસ લિખા હૈ। આપને કુછ શ્રેષ્ઠ ગ્રથો કા સમ્પાદન ભી કિયા હૈ, જિનમે વિદ્વત્તાપૂર્ણ ભૂમિકાએં લિખી હૈ। ઇનકે વિવેચન વિસ્તૃત, સૂચનાઓ સે પૂર્ણ, નિષ્પક્ષ ઔર સહાનુભૂતિપૂર્ણ મૂલ્યાનવાલે હોતે હૈ, ઇનમે સમભાવ રહતા હૈ। યે ગુજરાત કે પ્રમુખ આલોચક હૈ ઔર યદ્યપિ ઇની આલોચના ઠોસ, પાડિત્ય પૂર્ણ ઔર સૂક્ષ્મ હોતી હૈ, કિન્તુ આક્રમણાત્મક નહી હોતી।

પન્નાલાલ ન્હાનાલાલ પટેલ—(૧૯૧૨) સાબરકાઠા કે એક ગાવ કે હૈ। ઇનકે મિત્રો ને ‘પ્રસ્થાન’ ઔર ‘ફૂલછાવ’ આદિ પત્રો મેં લિખને, કે લિએ પ્રોત્સાહિત કિયા ઔર ઇન્હોને ગ્રામ-જીવન કા ચિત્રણ કરને વાલે ઉપન્યાસ લિખના આરભ કિયા। ચલ-ચિત્રો કી કહાનીયાં ભી આપને લિખી, કિન્તુ બાદ મેં ઇસે છોડ દિયા ઔર ઉપન્યાસ હી લિખતે રહે। ગ્રામ નૈવાસી હોને કે કારણ ગ્રામ્ય જીવન કા આપકો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થા, એક તો ઇસ કારણ, દૂસરે કહાનીકાર કી વિલક્ષણ

प्रतिभा तथा स्पष्ट परिस्थितियों और नाना प्रकार के वास्तविक पात्रों के निर्माण की शक्ति होने के कारण शीघ्र ही ये प्रकाश में आकर प्रमुख उपन्यासकार बन गये। 'मलेला जीव' आपका प्रथम उपन्यास था, जिसमें ग्रामीणों के करुणाजनक प्रेम की कहानी वर्णित है। 'मानवीनी भवार्ड' आपका सर्वोत्तम उपन्यास है, जिसमें दुष्काल के समय गरीब ग्रामीणों की यातनाओं का वर्णन है। भीरु साथी, सुरभी, योवन, पाछले वातो, वलामणा, खेतरने खोले इनके कुछ अन्य उपन्यास हैं। ग्राम्य जीवन के चित्रण करने में जितनी सफलता आपको मिली है, उतनी सफलता नगर-जीवन के चित्रण करने में नहीं मिली। लोक भाषा तथा ग्रामीण मुहावरों के प्रयोग से स्वाभाविकता और बढ़ गयी है। जीवोदाद, सुख दुखना साथी, पोनेतर ना रग, वात्रकना काठे में आपकी कहानियाँ तथा जमाईराज में नाटक सगृहीत हैं। वर्तमान समय में गुजरात के आप प्रमुख उपन्यासकार हैं।

इन्द्रवदन उमियाशंकर वसावडा—(१९१२) यद्यपि जूनागढ़ के थे, किन्तु आपका वचपन राजस्थान में दीता, क्योंकि आपके पिता कोटा में नौकरी करते थे। आपने हिन्दी और गुजराती दोनों भाषाओं में लिखा है। 'रामू भगी' और 'घर की राह' आपके हिन्दी उपन्यास हैं, जिनकी प्रशसा प्रेमचन्द जी ने भी की थी। 'घर की राह' का अनुवाद वाद में गुजराती में भी हुआ। गुजराती में आपने शोभा, गगाना नीर, चदा, प्रमाण आदि उपन्यास तथा कुछ कहानियाँ लिखी। आपके विषय, वर्णन, सवाद आदि आकर्षक होते हैं। आपके उपन्यास गुजरात में बहुत प्रसिद्ध हैं।

प्रह्लाद जेठालाल पारेख—(१९१२) की कविताओं के सग्रह है वारी बहार और सरवाणी। आपकी शिक्षा दक्षिणामूर्ति भवन तथा शातिनिकेतन में हुई और शिक्षा-क्षेत्र की ओर चले गये।

नाथालाल भाणजी दवे—(१९१२) का काव्य-सग्रह 'कालिन्दी' है और 'भद्रा' तथा 'नवुजीवतर' आपके कहानी-सग्रह हैं। 'विराट जागे' नाम का एक नाटक भी आपने लिखा है। टैगोर के रहस्यवाद से आपको प्रेरणा प्राप्त हुई और आपने प्रासादिक कविताएँ लिखी।

मनुभाई राजाराम पंचोली—(१९१४) 'दर्शक' उपनाम से लिखते हैं

और सौराष्ट्र के एक दक्षिणामूर्ति स्कूल में काम करते हैं। गावीजी, स्वामी आनन्द, नाना भाई, रविशंकर महाराज तथा मेघाणी से आप बहुत प्रभावित हैं। आपने सगकत शैली में कई उपन्यास लिखे हैं, जैसे बन्धन अने मुक्ति, प्रेम अने पूजा, बन्दीघर, दीप निर्वाण, तथा झेरतो पीधा छे जाणी जाणी। आपके उपन्यासों में बड़ी मार्मिक परिस्थितियाँ होती हैं और चरित्र-चित्रण अत्यन्त प्रभावोत्पादक होता है। आप इतिहास और स्कृति के अच्छे विद्वान् हैं। आपका गम्भीर चितन न केवल आपके उपन्यासों में, बरन् 'आपणो वैभव अने वारसो' तथा 'त्रिवेणी तीर्थ' जैसी पुस्तकों में भी स्पष्ट है। आपका प्रथम उपन्यास 'जलियावाला' है, जो १९३५ में प्रकाशित हुआ था।

मुकुन्दराम विजयशंकर पट्टणी—(१९१४) 'पाराशर्य' उपनाम से लिखते हैं और अब तक दो काव्य-सग्रह प्रस्तुत कर चुके हैं—'अर्चन' और 'सृति'।

प्रेमशंकर हरिलाल भट्ट—(१९१५) गुजराती के प्राध्यापक थे और अब प्रिसिपल हैं। आपने कविताएँ और साहित्यिक आलोचनाएँ लिखी हैं। 'चयनिका' और 'धरित्री' इनके काव्य-सग्रह हैं। इनकी कविता में गेयता-तत्त्व होता है और भाषा प्रासादिक होती है। इनकी समीक्षाओं का सग्रह 'मधुपर्क' है। 'जीवतरनी वाजी' नाम का एक उपन्यास भी आपने लिखा है।

ईश्वर भाई मोती भाई पटेल—(१९१६) 'ईश्वर पेटलीकर' के नाम से अधिक प्रसिद्ध हैं। आप का जन्म पेटली गाव में आ था और एक गाव में अध्यापक के रूप में आपने जीवन आरभ किया। 'प्रजाबधु' के चुनीलाल शाह के सम्पर्क में आये और धारावाही रूप में अपना प्रथम उपन्यास 'जनमटीप' लिखने लगे, जो बहुत पसन्द किया गया। एक के बाद एक आपने कई पत्रों का सम्पादन किया, जैसे 'पाटीदार', 'आर्यप्रकाश', 'रेखा' आदि। इनके उपन्यासों में हम प्रभावपूर्ण चरित्र-चित्रण, देहातियों की मुहावरेदार सबल भाषा, वास्तविक परिस्थितिया, आकर्षक कथावस्तु और तत्कालीन समाज के नर-नारियों का मानसिक सघर्ष पाते हैं। इनके दूसरे उपन्यास हैं—लख्या लेख, धरतीनो अव-तार, पखीनो मेलो, पाताल कुबो, कलियुग, हैयासेगडी, तरणाओये डंगर आदि। आपकी कहानियों के सग्रह है—ताणा वाणी, पटलाईना पेच, पारसमणि, नव-लिकाओ आदि। रमणलाल देसाई का आप पर बहुत प्रभाव है। समाज-

सुधारक की दृष्टि से आप अनेक सामाजिक समस्याओं पर विचार करते हैं। आप गुजरात के प्रमुख उपन्यासकारों में से हैं।

भोगीलाल जयचन्द्र सांडेसरा—(१९१७) ने प्राचीन तथा मध्यकालीन गुजराती साहित्य के अनेक ग्रंथों का सम्पादन किया है और भाषा विज्ञान, भारतीय धर्म संबंधी शोध तथा जैन-साहित्य के अच्छे विद्वान् हैं।

हरिवल्लभ चुन्नीलाल भाषाणी—भाषाविज्ञान, प्राचीन तथा मध्यकालीन गुजराती साहित्य, अपभ्रंश तथा प्राकृत साहित्य के प्रकांड पंडित हैं। आपने 'वांगव्यापार' नामक ग्रंथ में भाषाविज्ञान संबंधी अपने लेखों को प्रकाशित किया है और भारतीय विद्याभवन के कई ग्रंथों का सम्पादन किया है, जिनमें सिर्थी-जैनमाला भी सम्मिलित है।

चुन्नीलाल कालीदास मदिया—(१९२२) ने ग्राम्य जीवन चित्रित करने-वाले उपन्यासों से साहित्यिक जीवन आरंभ किया। आपने घूघवतो पूर तथा पद्यजा आदि में कहानियां लिखीं। 'जय गिरनार' में आपने प्रवास वर्णन लिखा और 'हुं अने पारी बहु' नाटक। 'व्याजनो वारस', 'पावक ज्वाला' और 'इंधन ओछां पड़्या' मदिया के सर्वश्रेष्ठ उपन्यास माने जाते हैं, जिनकी बड़ी प्रशंसा हुई है। इनमें शक्तिमती लोकभाषा और सौराष्ट्र का वातावरण है। कहानी-लेखन में भी इन्हें काफी सफलता मिली है। केवल ग्राम जीवन ही नहीं, वरन् नागरिक जीवन को चित्रित करने की भी चेष्टा आपने की है। इद्वसन, चेखोव, ओनील और सारोयान आपके प्रिय लेखक हैं और इन सबका प्रभाव आपकी कृतियों में यत्र-तत्र स्पष्ट है। साहित्य के विविध रूपों में सफलतापूर्वक आपने सर्जन किया है। आप उच्चकोटि के साहित्यकार हैं विविध रूपों वाले अनेक साहित्य-ग्रंथ अभी और रचने की आपकी अभिलापा है।

आधुनिकतम् काव्य-जगत् का झुकाव अतिशय अर्थवनता, अगेयता, यथार्थ-वाद और प्रवाहिता के विरुद्ध है। इसकी प्रतिक्रिया स्वरूप हम फिर गेयता, शब्द तथा गीत-माधुर्य, छन्द-वंधन, लोकप्रिय होने का प्रयास, सभारंजनत्व का तत्त्व, कोमल-कांत पदावली और मधुर ध्वनि से गायन आदि पाते हैं। राजेन्द्र-शाह, निरंजन भगत, वेणीभाई पुरोहित, अविनाश व्यास, पिनाकिन् ठाकोर, उशनस्, हसित कच, जयन्त पाठक, अनामी प्रजाराम तथा अन्य अनेक कवियों

મે ઉપર્યુક્ત વિશેષતાએँ પાયી જાતી હૈની। ઇસ વિકાસ કો મુશાયરા, કવિ-સમ્મેલન, રેડિયો-કાર્યક્રમ તથા નૃત્યનાટિકાઓ આદિ સે કાફી પ્રોત્સાહન મિલા હૈ। શયદા, ઘાયલ, રાદેરી આદિ મે ગજબ-શૈલી ભી સુજીવિત હૈ।

×   ×   ×

ઉપર્યુક્ત કવિ તથા લેખકો કે અતિરિક્ત ઔર ભી બહુત-સે સાહિત્ય સર્જક હૈ, જિન્હોને અપને-અપને ઢગ સે સાહિત્ય કે વિવિધ ક્ષેત્રો મે યોગ દિયા હૈ। ઉનકે નામ ઇસ પ્રકાર હૈ —

કાથ્ય—જનાર્દન પ્રભાસ્કર, દેશલ જી પરમાર, જહાગીર માણિકજી - દેસાઈ, ભાનુશકર વ્યાસ (વાદરાયણ), કોલક, રામપ્રસાદ શુક્લ, હરિશ્ચન્દ્ર ભટ્ટ, રમણલાલ દેસાઈ, પતીલ, અમીદાસ કાણકિયા, રતુભાઈ દેસાઈ, પ્રીતમ દાસ મજમૂદાર, મૂલજી ભાઈ શાહ, દુલા ભગત, સ્વપ્નસ્થ, રમણીક અરાલવાલા, પ્રવોધભટ્ટ, ગોવિન્દ સ્વામી, પ્રજારામ રાવલ, સુરેશ ગાંધી, મકરન્દ દવે, ભોગી-લાલ ગાંધી, નિરજન ભગત, તનસુખ ભટ્ટ, રાજેન્દ્ર શાહ, સુધાશુ, જેઠાલાલ ત્રિવેદી, મનુહદવે, વેણીભાઈ પુરોહિત, પ્રશાન્ત, અવિનાશ વ્યાસ, જયન્ત પાઠક, અનામી, મોહિનીચન્દ્ર, ઉશનસ્, નન્દકુમાર પાઠક, રતિલાલ છાયો, હસિન વુચ, જશ ભાઈ પટેલ, પ્રિયકાન્ત મળિયાર, પિનાકિન, ઠાકોર, ગોવિન્દ હ૦ પટેલ, ઉપેન્દ્ર પડ્ચા, ગીતા કાપડિયા, ગની દહીવાલા, રમેશ જાની, બકુલેશ જોશીપુરા, ચમ્પકલાલ વ્યાસ, ચન્દ્રિકા પાઠક જી તથા અન્ય।

ગજલ—શયદા, અમૃત ઘાયલ, અસીમ રાદેરી, વરકત વીરાણી, ગની, અમીન આજાદ, નસીમ આબુવાલા, પતિલ, જમીયત પડ્ચા, અકવર, માણેક, વેણીભાઈ પુરોહિત, વાલમુકુન્દ તથા અન્ય।

ઉપન્યાસ—જયભિક્ષુ, કૃષ્ણપ્રસાદ ભટ્ટ, રામચન્દ્ર ઠાકુર, રાજેન્દ્ર સોમ-નારાયણ, ચન્દુલાલ વ્યાસ, ધનશકર ત્રિપાઠી, મોહન લાલ ઘામી, બચુભાઈ શુક્લ, રામનારાયણ નાગરદાસ પાઠક, પુષ્કર ચન્દરવાકર, નિરજન વર્મા, જયમલ્લ પરમાર, સોપાન, ગોવિન્દભાઈ અમીન, વિનોદિની નીલકઠ, યશોધર મેહતા, નીરુદેસાઈ, ધીરજલાલ, ધનજીભાઈ શાહ, પ્રેમશકર હ૦ ભટ્ટ, પ્રવોધ મેહતા, ઉછરગરામ ઓજા, રઘુનાથ કદમ, ચદુલાલ દલાલ, પ્રાણલાલ મુનશી, દિલહર ભચેચ તથા અન્ય।

नाटक—जयन्ती दलाल के अतिरिक्त यशोधर मेहता ने भी अनेक प्रकार के नाटक लिखे हैं, जैसे रणछोडलाल अने बीजा नाटको, जिनमे इन्होने पांच महापुरुषों के चरित्र सशक्त-प्रभावपूर्ण ढग, उत्तम चरित्र-चित्रण तथा सजीव सवादो द्वारा प्रस्तुत किये हैं। इनके कुछ प्रहसन भी हैं, जैसे 'घेलो बबल' और 'मबो-जबो' आदि। शिवकुमार जोशी ने भी कई सामाजिक नाटक लिखे हैं, जिनमे मानसिक सधर्ष तथा पात्रों की विविधता है। ये नाटक शास्ट्र तथा रगमच के लिए बहुत ही उपयुक्त हैं। आपने कई रेडियो-रूपक भी लिखे हैं। 'सुमगला', 'अधारा उचेलो' आपके लिए नाटक हैं। डाह्याभाई घोलशाजी, मूलशकर मूलाणी, प्रागजी डोसा, जशवन्त ठाकोर, फीरोज आटिया, अनन्त आचार्य, भगवानदास भूखणवाला, अदी मर्जबान, गजेन्द्रशकर पडचा, इन्दुलाल याज्ञिक, भास्कर ब्हारो, गोविन्द भाई अमीन तथा अन्य नाटककार भी हैं। अन्तर्महाविद्यालय नाटक प्रतियोगिताओं, रेडियो-रूपकों तथा सरकार द्वारा आयोजित प्रतियोगिताओं ने नाटक के विकास में बड़ा योग दिया है।

कहानी—पुष्कर चन्द्रवाकर, भवानी शकर व्यास, उमेदभाई, रमणिकलाल जयचन्द्र दलाल, मुरली ठाकुर, चन्दुलाल पटेल, रमणलाल सोनी, पूर्णनन्द भट्ट, जयन्ती खन्नी, अशोक, हर्ष, ब्रजलाल मेघाणी, सत्यम्, बकुलेश, सुरेन्द्र त्रिपाठी, देवशकर मेहता, स्वप्नस्थ, कुन्दनिका कापडिया, डाह्याभाई पटेल, विनोदिनी नीलकंठ तथा अन्य।

महिला साहित्यकार—दीपकवा देसाई, जसबा दूरकाल, लीलावती मुन्ही, सुमति लल्लूभाई शामलदास, जयमनगौरी पाठक जी, विद्यावहेन नीलकंठ, शारदावहेन मेहता, विजयालक्ष्मी त्रिवेदी, सरोजिनी मेहता, ज्योत्स्ना युक्ल, तारावहेन मोडक, श्रीमती चालोंटे, हीरावहेन पाठक, विनोदिनी नीलकंठ, चैतन्यबाला मजमूदार-हसावहेन मेहता, कुदनिका कापडिया, गीताकापडिया, चन्द्रिका पाठकजी, धीरुबहेन पटेल, लाभुबहेन मेहता, रम्भावहेन गाधी, धैर्यवाला वोरा, सरला जगमोहन, कलावती वहोरा, प्रेमलीला मेहता तथा अन्य।

हास्य-साहित्य—दलपतराम, नवलराम, रमणभाई, नरमिहराव, क० मा० मुन्ही, धनसुखलाल, ज्योतीन्द्र दवे, गगनविहारी मेहता, किशोर वकील, औलिया

જોશી, મસ્ત ફકીર, જાગીરદાર, જડુરાય ખંધડિયા, રામૂ ઠક્કર, બેકાર, બકુલ ત્રિપાઠી, ચિનુભાઈ પટવો, મૂલરાજ અંજારિયા તથા અન્ય ।

શોધ-વિજ્ઞાન—પંડિત સુખલાલ જી, જિન વિજય જી, દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી, કેકાશાસ્ત્રી, પંડિત બેચરદાસ, મધુસૂદન મોદી, ડા. ટી. ઎ન. દવે, પ્રવોધ પંડિત, દનાત્રય ડિસ્કલકર, એરચ તારાપોરવાલા, હસમુખ સાંકલિયા, ગૌરી-પ્રસાદ જ્ઞાલા, કાન્તિલાલ વ્યાસ, ડોલરરામ માંકડ, સાંડેસરા, ભાયાણી, મંજુ-લાલ મજમૂદાર ।

પ્રક્રીણ—અમૃતલાલ પદ્ધિયાર, નટવરલાલ ઇચ્છારામ, ન્હાનાલાલ ચ.૦ મેહતા, ડા. જહાંગીર સંજાણા, પોપટલાલ ગો. શાહ, ફીરોજ દાવર, મનહરરામ મેહતા, નાગરદાસ પટેલ, બચુભાઈ રાવત, મળિલાલ ઇચ્છારામ, ડા. હરિપ્રસાદ દેસાઈ, રત્નમણિરાવ જોટે, અમ્બાલાલ પુરાણી, વીરચન્દ ગાંધી, મોતીલાલ ઘોડા, રામલાલ પુ. મોદી, નાનાભાઈ ભટ્ટ, પ્રભુદાસ ગાંધી, હરભાઈ ત્રિવેદી, રવિશંકર રાવલ, મનુભાઈ જોઘાણી, નટવરલાલ બીમાવાલા, સ્વામી આનન્દ, રવિશંકર મહારાજ, રંગ અવધૂત, મગનલાલ પ્રભુભાઈ દેસાઈ, શિવશંકર શુક્લ, ધર્માનંદ કોસામ્બી, પુરાતન બુચ તથા અન્ય ।

વિવેચન—વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી, વિજયરાય, વિશ્વનાથ ભટ્ટ, અનન્તરાય રાવલ, ઉમાશંકર, સુન્દરમ્, નવલરામ ત્રિવેદી, મનમુખલાલ જ્ઞવેરી, ધીરુભાઈ ઠક્કર, રામપ્રસાદ શુક્લ, બિપિન જ્ઞવેરી, ભૂપેન્દ્ર ત્રિવેદી, ઉપેન્દ્ર પંઢ્યા, કાન્તિ-લાલ વ્યાસ, ચન્દ્રકાન્ત મેહતા, હીરા બહેન પાઠક ।

સાહિત્ય-સામગ્રી

અનુબાદ—કાલિદાસ, ભવભૂતિ, ભાસ, ગીતગોવિન્દ, કાદમ્બરી, નાગાનન્દ, મુદ્રારાક્ષસ, સ્તોત્ર તથા વેદાન્ત કે સંસ્કૃત ગ્રંથ; અંગ્રેજી સે શોકસપિયર, ઇબ્સન, ટાલ્સટાય, હ્યુગો, મોપાસાં, ઇમર્સન, ચેખોવ, ગોલ્ડસ્મિથ, લૈન્ડોર, પ્લેટો આદિ; બંગાલી સે શરત્ બાબુ, બકિમચન્દ્ર, ટૈગોર, સેનગુપ્ત, સાન્યાલ, સૌરીન્દ્રમોહન આદિ; હિન્દી સે પ્રેમચન્દ્ર, જાનેન્દ્રકુમાર, સિયારામશરણ, રાહુલ સાંકૃત્યાયન આદિ; મરાઠી સે ખાંડેકર, અત્રે, તિલક, પેંસે, ફડકે, સાને ગુરુજી ।

પત્ર-પત્રિકાએ—બુદ્ધિપ્રકાશ, ગુજરાતશાલા પત્ર, જ્ઞાન પ્રસારક, દાંડિયો,

प्राचीन काव्य त्रैमासिक, सुदर्शन, ज्ञानसुधा, समालोचक, वसन्त, साहित्य, वीसमी सदी, महाकाल, प्रातःकाल, सुन्दरी सुबोध, गुजरात, सुवर्णमाला, कौमुदी, मानसी, गुणमुन्दरी, नवचेतन, ऊर्मि, पुरातत्त्व, युगधर्म, प्रस्थान, कुमार, कविता, शिक्षण अने साहित्य, नागरिक, अखण्डानन्द, संस्कृति, दक्षिण, सर्मषण, फार्बस त्रैमासिक, प्रजाबन्धु, फूलछांव, जन्मभूमि, नवजीवन, हरिजन आदि ।

संस्थाएँ—ज्ञान प्रसारक मंडली, पुरातत्त्व मंदिर, गुजरात साहित्य सभा, गुजरात विद्यासभा, साहित्य परिपद्, भारतीय विद्या भवन, गुजरात विद्यापीठ, फार्बस गुजराती सभा, सस्तुं साहित्य कार्यालय, गुजरात संशोधन मंडल, विविध विश्व विद्यालय ।

बाल-साहित्य—गिजुभाई वघेका, नानाभाई सोमाभाई, भावसार, नागर-दास पटेल, जीवराम जोपी, गारदाप्रसाद वर्मा, किशोर गांधी, मनुभाई जोधाणी तथा अन्य ।

काव्य के रूप—महाकाव्यों का प्रयास, खंडकाव्य, ऊर्मिगीत, रास, गजल, सोनेट, करुण प्रशस्ति, प्रतिकाव्य, देशभक्ति काव्य, वालकाव्य, भजन, मुक्तक आदि ।

गद्य के रूप—ऐतिहासिक, सामाजिक तथा जासूसी उपन्यास; वर्णनात्मक, चिन्तनात्मक, साहित्यिक और सुगम निबंध; जीवनचरित्र, आत्म चरित्र, रेखाचित्र, डायरी, नोंधपोथी, पत्र-साहित्य; नाटक-दीर्घ, एकांकी, धार्मिक, ऐतिहासिक, सामाजिक, प्रणय एवं साहसयुक्त, दृश्य, श्राव्य, गद्य में—पद्य में, संगीत, प्रहसन, यथार्थवादी, आदर्शवादी आदि; साहित्यिक समीक्षा के ग्रंथ; हास्यरस का साहित्य; वाल साहित्य; तत्त्वज्ञान-साहित्य; संशोधन; राजनीति; अनुवाद; सामयिक तथा वर्तमानपत्र-साहित्य आदि ।

अध्याय २५

व्याकरण तथा भाषा-विज्ञान आदि

पाणिनि ने अनेक व्याकरण-शास्त्रियों का उल्लेख किया है, जिनमें १२ के नाम 'अष्टाव्यायी' में हैं। बोपदेव ने इन्द्र-चन्द्र तथा अन्य छ का उल्लेख किया है। कात्यायन, पतञ्जलि तथा दूसरों ने पाणिनि की परंपरा को ही विकसित किया। इन संस्कृत-व्याकरणाचार्यों के अतिरिक्त प्राकृत में भी कई व्याकरण-ग्रंथ पाये जाते हैं; जिनमें वररुचि, चंड, हेमचन्द्र, त्रिविक्रम तथा लक्ष्मीधर के व्याकरण प्रमुख हैं। प्रथम भाग के प्रथम अध्याय में हम यह बता चुके हैं कि किस प्रकार अपभ्रंश से गुजराती का विकास हुआ। हेमचन्द्र के व्याकरण 'सिद्धहैम' के अंतिम अध्याय में अपभ्रंश-व्याकरण का वर्णन है।

आधुनिक काल में १९ वीं शताब्दी के आरंभ से ही अनेक विद्वानों ने गुजराती भाषा का व्याकरण लिखा है। डूमैड (१८०८), फार्बस (१८२९), गंगाधर (१८४०), राम से (१८४२), बालफोर (१८४४), क्लार्क्सन (१८४७), लेकी (१८५७) नर्मदाशंकर (१८५६), होप (१८५९), भृचा (१८५९), शापुरजी (१८६७), टेलर (१८६७), हरगोविंद दास और लालशंकर (१८६९) महीपतराम (१८८०), मंचेर शाह पालनजी के कोवाद, टिसडल (१८९२), बेस्ट, तथा कुछ अन्य।

राय बहादुर कमलाशंकर प्राण शंकर त्रिवेदी का 'बृहद् व्याकरण' १९१९ प्रकाशित हुआ। इन्होंने १९१६ में 'लघु व्याकरण' तथा १९१७ में 'मध्य व्याकरण' भी प्रकाशित किये थे। आप संस्कृत के प्रकांड विद्वान्, महाभाष्य तथा अन्य ग्रंथों के आरूढ़ पंडित और प्रमुख वैयाकरण थे। राजकीय पुस्तक माला के अन्तर्गत आपने 'षड्भाषा चन्द्रिका' तथा अन्य ग्रंथों का सम्पादन भी किया। आपके विचारों से विशेषकर व्युत्पत्ति विभाग—यद्यपि कुछ विद्वान् सहमत नहीं रहे, तथापि आपके पांडित्यपूर्ण विवेचन बहुत उपयोगी सिद्ध हुए

है और आज भी कई विश्वविद्यालयों में गुजराती के बी० ए० तथा एम० ए० के विद्यार्थियों के लिये 'बृहद् व्याकरण' के कुछ उत्तम अध्याय सर्वसम्मति से स्वीकृत किये गये हैं। इन अध्यायों का संशोधित संस्करण इनके पुत्र प्रिसिपल ए० के० त्रिवेदी ने—जो कई वर्षों तक बड़ौदा कालेज में गुजराती के प्राध्यापक थे, प्रकाशित किया है।

स्कूल-कालेजों के लिए गुजराती के अध्यापकों-प्राध्यापकों ने व्याकरण लिखे, जैसे मनसुखलाल ज्ञवेरी, कान्तिलाल व्यास, केशवराम शास्त्री तथा अन्य। अधिकांश व्याकरणों में संस्कृत तथा प्राकृत व्याकरणों की शैली और परिभाषा का अनुसरण किया गया है। गुजराती एक जीवित और विकासोन्मुख भाषा है, अतः एक ऐसे व्याकरण की आवश्यकता अभी भी है, जिसमें सभी वर्तमान प्रयोगों, मुहावरों तथा बढ़ते हुए वहुविध रूपों पर विचार किया गया हो। दूसरे शब्दों में रूढिवद्व व्याकरणों के स्थान पर एक वर्णनात्मक व्याकरण ग्रन्थ लिखा जाना चाहिए, जो नवीन और प्रचलित धारणा के अनुकूल हो। अनेक विभक्तियों को कैसे पहचाना जाय? प्रत्ययों और अनुस्थितों में भेद कैसे किया जाय? प्रवक्ता-कथन (direct Speech) तथा अन्य-कथन (Indirect Speech) में अन्तर कैसे किया जाय? क्या व्याकरण का सरलीकरण संभव है? इन तथा इनसे सम्बन्धित अन्य प्रश्नों पर विचार अवश्य किया गया है, किन्तु नयी धारणाओं के अनुकूल कोई सम्पूर्ण व्याकरण अभी तक नहीं लिखा गया।

भाषा-शास्त्र के क्षेत्र में इस समय तक बड़ा महत्वपूर्ण कार्य हुआ है। व्रजलाल शास्त्री, नर्मदाशंकर तथा नवलराम ने इस विषय का अध्ययन आरंभ किया। व्रजलाल शास्त्री के ग्रन्थ 'गुजराती भाषानो इतिहास' तथा 'उत्सर्ग माला' बड़े उपयोगी हैं। नर्मदा शंकर ने अपने व्याकरण में तथा 'नर्मकोश' की भूमिका में इस विषय का विवेचन किया है। नवलराम ने १८७३ में 'व्युत्पत्तिपाठ' लिखा, जो उस समय स्कूल-कालेजों में बहुत प्रचलित था। बीम्स, प्रियर्सन, टेसीटोरी तथा अल्फ़ेड मास्टर कुछ यूरोपीय लेखक हैं। रामकृष्ण गोपाल भांडारकर तथा गुणे ने भी तुलनात्मक भाषाशास्त्र का विवेचन किया है।

यद्यपि केशव हर्षद ध्रुव, आनन्दशंकर ध्रुव, कमलाशंकर त्रिवेदी तथा रमण-

ભાઈને ભાષાશાસ્ત્ર વિષય પર કુછ-ન-કુછ લિખા હૈ, કિન્તુ નરસિંહરાવ દિવેટિયા કા પ્રયાસ સબ મેં ઉત્તમ હૈ। 'વિલ્સન ભાષાશાસ્ત્રીય વ્યાખ્યાન માલા' કે દો ભાગોં મેં ઇસ વિષય કા આપને ગહન અધ્યયન પ્રસ્તુત કિયા હૈ, જો અત્યન્ત મહત્ત્વ-પૂર્ણ તથા મૌલિક હૈ। ઇનકી રુચિ પાંડિત્ય, શુદ્ધતા તથા પરિશ્રમ કી ઓર અધિક થી। યદ્યપિ ઇસ ક્ષેત્ર મેં ઇનકે વિચાર નવીન થે, તો ભી ઇનકે ગ્રંથ કા અધિકાંશ અબ ભી આદર કી વસ્તુ માના જાતા હૈ।

સી.૦. પી.૦. પટેલ, ડા.૦. ટી.૦. એન૦. દવે, કેશવરામ શાસ્ત્રી, પંડિત બેચરદાસ, ડોલરરાય માંકડ, વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી, મુનિ જિન-વિજયજી, ભોગીલાલ સાંડેસરા, કાન્તિલાલ વ્યાસ, હરિવલ્લભ ભાયાણી, મધુસૂદન મોદી, પ્રબોધ પંડિત, મંજુલાલ મજમૂદાર તથા દૂસરોં ને ભી ઇસ વિષય પર લિખા હૈ।

પિગલ વિષય પર દલપત્રરામ, નરમદાશંકર, હીરાચંદ કહાનની, જીવરામ ગોર, રણછોડ ભાઈ ઉદયરામ, કેશવ હર્પદ ધ્રુવ, ખબરદાર તથા રામનારાયણ પાઠક કા અમર ગ્રંથ 'બૃહત્પિગલ' હૈ।

અલંકાર ઔર રસશાસ્ત્ર પર નરમદાશંકર, છોટાલાલ નરમેરામ ભટ્ટ, સવિતા-નારાયણ, રણછોડભાઈ ઉદયરામ (નાટ્યશાસ્ત્ર), કવિ નથુરામ સુંદરજી (નાટ્યશાસ્ત્ર એવં કાવ્યશાસ્ત્ર), રામનારાયણ પાઠક, ધ્રુવ, ડોલરરાય માંકડ, રામપ્રસાદ બક્ષી તથા લક્ષ્મીનાથ શાસ્ત્રી કે ગ્રંથ હૈને।

अध्याय २६

उपसंहार

दयाराम के बाद गुजराती साहित्य पर पाश्चात्य सभ्यता का गहरा प्रभाव पड़ा। धर्म के अतिरिक्त साहित्य में दैनिक जीवन, समाज-सुधार आदि के विषय भी स्थान पाने लगे। समितियाँ और मंडल बने; छापाखाना शुरू हुआ; सरकारी स्कूल खुले; गुजराती में पाठ्य-पुस्तकें लिखी गयीं; सुसंस्कृत अंग्रेज अधिकारी गुजराती साहित्य के प्रति रुचि रखने लगे; “इंडियन नेशनल कॉंग्रेस” की स्थापना १८८५ में हुई, जिससे गुजरात को भी अन्य प्रान्तों के सम्पर्क का लाभ मिला।

दलपतराम ने ऐसी कविता लिखी, जो सभारंजनी थी और जिसमें शब्द तथा अर्थ की चमत्कृति थी। नर्मदाशंकर के काव्य में प्रेम, वीरता, आत्मचित्तन, प्रकृति-वर्णन और उद्बोधन सब कुछ था। १८५७ में बंबई विश्वविद्यालय की स्थापना हुई, जिसके फलस्वरूप पंडितयुग का आगमन हुआ, जिसमें लेखकों और कवियों का संस्कृत तथा अंग्रेजी का अच्छा अध्ययन था।

नर्मदाशंकर का देहान्त १८८६ में हुआ और १८८७ में नरसिंहराव ने अपनी ‘कुसुम माला’ प्रकाशित की। इसी वर्ष गोवर्धनराम के ‘सरस्वतीचन्द्र’ का पूर्वार्ध प्रकाशित हुआ। विषय तथा भाव को व्यक्त करने में नरसिंहराव ने विशेष कला का परिचय दिया और उन्होंने प्रकृति, परमात्मा, जन्म, मृत्यु एवं इसी प्रकार के अन्य गंभीर विषयों पर चिन्तनात्मक कविताएँ लिखीं। ये बड़े संयम से लिखते थे, वर्णविन्यास और अभिव्यक्ति के सम्बन्ध में बहुत सावधान रहते थे तथा संस्कृत और अंग्रेजी साहित्य के अच्छे विद्वान् थे। आप गुजरात में आधुनिक काव्य के मार्गदर्शक थे। अपने सुदीर्घ साहित्यिक जीवन में आपने कई काव्य-संग्रह प्रदान किये। रमणभाई ने कुसुममाला की नयी कविता का स्वागत किया। वे उन चिन्तन प्रधान काव्यों को, जिनमें भाव तत्त्व की प्रमु-

ખતા હો, ઉત્તમ કાવ્ય માનતે થે । મણિશંકર ભટ્ટ—કાન્ત—ને શ્રેષ્ઠ ખંડકાવ્ય રચે । ઇનકે જીવન મેં આંતરિક સંઘર્ષ બहુત થા, ઇસલિએ યે બહુત ભાવુક થે । ઇનકે ખંડકાવ્ય શબ્દ, અર્થ, ભાવ, સૌન્દર્ય, વૃત્તિ ઔર અલંકાર કી દૃષ્ટિ સે નિર્દોષ ઔર ઉત્તમ હૈ । યદ્વાપિ ઔરોંની અપેક્ષા ઇનકે કાવ્ય કા પરિમાણ કમ હૈ, કિન્તુ બલવન્તરાય ઠાકોર જૈસે આલોચક ને ઇન્હેં પિછલે સૌ વર્પોં કા સર્વશ્રેષ્ઠ કવિ માના હૈ ।

નાનાલાલ કા ‘વસન્તોત્સવ’ ૧૯૦૫ મેં પ્રકાશિત હુઆ । ગુજરાતી કાવ્ય-ક્ષેત્ર મેં ઇનકા આગમન વસન્તऋતુ કે આગમન કે સમાન માના જાતા હૈ । ઇન્હોને અપદ્યાગદ્ય અથવા રાગવદ્ધ ગદ્ય લિખા । વડી ઉત્સુકતા કે સાથ ગુજરાત મેં ઇસ ગદ્ય કી સરાહના હુઈ । કિન્તુ વાદ મેં કોઈ ભી સફળ અનુકરણ નહીં કર કર સકા । ઇન્હોને ગુજરાત કા સમૂચા વાતાવરણ બદલ દિયા ઔર અપને તેજસ્વી શબ્દોં સે પાઠકોં કો વશીભૂત કર લિયા । ભાવના કી અપૂર્વતા, અર્થ-ગૌરવ, પદ-લાલિત્ય, અલંકારોં પર અધિકાર તથા ઉનકા અધિકતા સે પ્રયોગ, વાક્યાટક, પ્રાચીન આર્ય-સંસ્કૃતિ કે પ્રતિ આદર કી ભાવના, રચના કા અધિક પરિમાણ— ઇન સબ ગુણોંને ઇન્હેં ગુજરાત કા સર્વોત્તમ કવિ બના દિયા । જીવન કે આદર્શો તથા ભાવનાઓં કા ચિત્રણ કરને મેં આપકો આનન્દ પ્રાપ્ત હોતા થા । અપની ડોલન શૈલી સે ઇન્હોને ગદ્ય-પદ્ય દોનોં કો સમૃદ્ધ કિયા । ઇનકે રાસ ઔર ઝર્મિ-ગીત અત્યન્ત કાવ્યાત્મક તથા અદ્વિતીય હૈન, જિનમેં સે કુછ તો એસે હૈન જો સંસાર કી કુછ સર્વોત્તમ રચનાઓં મેં સ્થાન પા સકતે હૈન । ‘કલાપી’ ને સ્પષ્ટતા ઔર ઈમાનદારી કે સાથ સાદે પ્રવાહપૂર્ણ સંસ્કૃત-છંદોં મેં રચના કી તથા સફળ ગજલેં ભી લિખીં, જિનમેં પ્રેમ ઔર આંમુઓં કી પ્રધાનતા હૈ । ગજલ લિખના બાલાશંકર ને આરંભ કિયા થા, ફિર ‘કલાપી’ મણિલાલ ઔર સાગર ને ઉનકા અનુસરણ કિયા । મણિલાલ ને ‘આત્મનિમજ્જન’ તથા ‘અભેદોર્મિ’ મેં પ્રેમ એવં અદ્વૈત કા વર્ણન કિયા હૈ । પારસી કવિ ખબરદાર ને ૧૯૦૧ સે લિખના આરંભ કિયા ઔર શુદ્ધ સંસ્કૃત શૈલી મેં કર્ઝી કાવ્ય-સંગ્રહ દિયે, જિનસે છંદોં પર ઉનકા અધિકાર સિદ્ધ હોતા હૈ । અંગ્રેજી કે ‘બ્લેક વર્સ’ કી તરહ આપને ગુજરાતી મેં ભી મુક્તધારા તથા અમીરી મહાછન્દ મેં લિખને કા પ્રયોગે કિયા । આપને કુછ રાષ્ટ્રગીત, તસ્વચિન્તન કી કવિતાએં તથા કુછ અચ્છે પ્રતિકાવ્ય લિખે । બોટાદકર ને પાંચ

काव्य-संग्रह प्रदान किये, जिनमें संस्कृत शब्दों की बहुलता है पर समझन में सरल हैं। छन्दों पर आप का अच्छा अधिकार था। जन्मशंकर बुच-ललित जी ने कुछ अच्छे गीतों की रचना की है।

रमणभाई भावतत्त्व को काव्य के लिए परम आवश्यक मानते थे, नानालाल भावना को महत्त्व देते थे और बलवन्तराय ठाकोर विचार तत्त्व को काव्य का सर्वोत्तम अंग समझते थे। ठाकोर का कहना था कि विचार प्रधान कविता द्वि जोत्तम जाति की है और केवल इसी शैली में महाकाव्य की रचना हो सकती है। आपने अनेक छन्दों का प्रयोग किया तथा प्रवाहपूर्ण पृथ्वीछन्द और सोनेट का सन्निवेश सफलता पूर्वक किया। इनके अनुसार काव्य के लिए गेय तत्त्व आवश्यक नहीं है। आंसूभरी दुर्बल कविताओं के आप घोर विरोधी थे। ठाकोर ने नयी पीढ़ी के कवियों को प्रभावित किया और उनके कुलगुरु बन गये। इस काल में और भी अनेक साहित्यकार हुए हैं, जैसे हरि हर्षद धुव, बालाशंकर कंथारिया, केशवराम हरिराम भट्ट, छोटालाल नरभेराम भट्ट, श्रीमन्तुसिंहाचार्य, सागर, त्रिभुवन प्रेमशंकर, नथुराम सुन्दरजी, डाह्याभाई देरासरी तथा अन्य।

नयी पीढ़ी के कवियों ने जैसे ठाकोर को अपना कुलगुरु बनाया, उसी प्रकार उन्होंने गांधीजी से जीवन तथा जनता को एक नवीन दृष्टि से देखना सीखा। गांधीजी एक विश्ववन्द्य युगपुरुष थे और वे सादी, प्रत्यक्ष तथा गौरवपूर्ण शैली में अनेक समस्याओं पर ऐसे सबल ढंग से विचार करते थे कि समूचे वातावरण को बदल देते थे। उन्होंने भारत को अपने प्राचीन वैभव पर अभिमान करना सिखाया। उन्होंने सत्य-अहिंसा तथा अन्य मौलिक सिद्धान्तों पर जोर दिया। सर्वोदय, विश्वप्रेम, सर्वधर्म समभाव, निर्धनों तथा दलितों के प्रति सहानुभूति, राष्ट्रीय आन्दोलन, जिसका उन्होंने संचालन किया—इन सब वातों ने और विश्व-युद्ध, पश्चिम की नयी विचारधारा, रूस का समाजवाद तथा साम्यवाद, पुरानी गुजराती, संस्कृत और अंग्रेजी का अध्ययन, अन्य प्रान्तों के साहित्य का अध्ययन इन सबके कारण एक परिवर्तन उपस्थित कर दिया और कविता को एक नया रूप प्रदान किया। परिणामतः भाषा में प्रसाद गुण और वाक्-छटा आयी, कठोरता को हटाने का प्रयत्न किया गया। नये छन्दों का प्रयोग हुआ। सभी विषयों पर कविता लिखी जाने लगी। निर्धनों तथा दलितों के प्रति प्रेम

કી અભિવ્યક્તિ હુઈ। કવિતા મેં લોકભાષા કો ભી સ્થાન મિલા। કાન્ત, નહાનાલાલ ઔર ઠાકોર કા પ્રભાવ દૃપ્તિગોવર થા। (ઇસ કાલ કે પ્રમુખ કવિ હૈને ચન્દ્રવદન મેહતા, રામનારાયણ પાઠક, મેઘાણી, ગજેન્દ્ર બુચ, સુન્દરમ્ તથા ઉમાશંકર) પાઠક ને અપને સંગ્રહ 'શેષના કાવ્યો' મેં વિવિધ વિષય દિયે હૈને। ગજેન્દ્ર કા દેહાન્ત કમ ઉત્ત્ર મેં હો ગયા થા, ફિર ભી ઉનકી કવિતાએ 'ગજેન્દ્ર મૌકિતકો' મેં સંગૃહીત હૈને, જિનમેં સે કુછ તો બહુત હી કલાત્મક હૈને। મેઘાણી ને 'યુગવન્દના', 'એક તારો' ઔર 'રવીન્દ્ર વીણા' કી રચના કી। સુન્દરમ્ કે ગ્રંથ હૈને, 'કાવ્ય મંગલા', 'કોપા ભગતની કડ્વી વાણી' ઔર 'વસુધા માત્રા'। ઉમાશંકર ને 'ગંગોત્રી', 'નિશીથ', 'આતિથ્ય', 'પ્રાચીનતા', 'વસન્ત વર્ષા' આદિ કાવ્ય-પુસ્તકે લિખ્યાં। (સુન્દરમ્ ઔર ઉમાશંકર ઇસ યુગ કે પ્રમુખ કવિ હૈને તથા દોનોં ને સ્થાયી સાહિત્ય કા નિર્મણ કિયા। સુન્દરમ્ મેં ઊર્મિ, ચિન્તન, ભાવ, પ્રસાદ, સુરેક્તા તથા ભાવનાવૈવિધ્ય હૈને। ઉમાશંકર મેં નિર્મલતા, આદર્શ, પ્રસાદ, માધુર્ય, વિચાર-સમૃદ્ધિ તથા દાક્ષિણ્ય હૈને। દોનોં કી શૈલી રોચક હૈને। ચન્દ્રવદન મેહતા ને બાલ-જીવન તથા ભાઈ-વહન કા પ્રેમ 'ઇલા કાવ્ય' મેં ચિત્રિત કિયા હૈને। પૂજાલાલ ને અપને 'પારિજાત' ઔર 'ऊર્મિમાલા' મેં વિશિષ્ટ વિશ્વાસ તથા દાર્શનિક ચિન્તન સે યુક્ત ભવિત સમ્વબન્ધી સંચે કાવ્ય કા સર્જન કિયા હૈને। કરસન માનિક ને કુછ વ્યંગ્યાત્મક કાવ્ય તથા રોચક ગીત લિખે હૈને। ઇનકે ગ્રંથ હૈને 'આલબેલ', 'મહોવતને માંડવે', 'કલ્યાણી', ઔર 'વૈશંપાયનની વાણી'। સ્નેહરશિમ ને 'અર્ધ્ય' ઔર 'પનઘટ' મેં કુછ અચ્છે ગીત ઔર બંગલા શૈલી મેં કુછ કુછ કવિતાએ લિખી હૈને। બેટાઈ ને 'જ્યોતિરેખા', 'ઇન્દ્રધનુ' તથા 'વિશેષાંજલિ' મેં સંયમ તથા કોમલતા કે સાથ પ્રભુ-પ્રેમ એવં ચિન્તન પર કુછ અચ્છી કવિતાએ લિખી હૈને। ઇન્દુલાલ ગાંધી ને, 'ખંડિત મૂર્તિઓ' તથા અન્ય સંગ્રહોં મેં અચ્છે ગીત લિખે હૈને। મનસુખલાલ જ્ઞાવેરી ને વિશુદ્ધ શૈલી મેં સંસ્કૃત-બહુલ કાવ્યોં તથા ખંડકાવ્યોં કી રચના કી હૈ, જિનમેં છન્દોં કી વિવિધતા હૈ। ઇનકે ગીતોં મેં વર્ણન, ભાવ-વિચાર ઔર ચિન્તન હૈ। ઇનકે કુછ ખંડકાવ્યોં ને આધુનિક ગુજરાતી કાવ્ય-ક્ષેત્ર મેં ઇન્હેં ઊંચા સ્થાન દિલાયા હૈ। પતીલ, બાદરાયણ, સ્વપ્નસ્થ, રમણીકલાલ, અરાલવાલા, બાલમકુન્દ પટેલ, દુર્ગેશ શુક્લા, નિરંજન ભગત, નાથાલાલ દવે, મકુન્દ પારાશર્ય, પ્રિયકાન્ત મનિયાર, રાજેન્દ્ર શાહ તથા દૂસરે

कवियो ने भी अपनी रचना द्वारा काव्य की इस नवीन धारा को समृद्ध किया है।

काव्य के यथार्थवाद, विचार प्रधान, अगेय और प्रवाही गुणों की प्रतिक्रिया वर्तमान काल मे हुई। कवि-सम्मेलनों और मुशायरों का आयोजन हुआ, रेडियो तथा नृत्य नाटिका मे गाये जानेवाले गीतों को शब्द-माधुर्य तथा सगीत प्रदान किया गया, छन्द-बन्धन और लोकप्रियता फिर लौट आयी, कर्णप्रिय और तेजस्वी शब्दों का प्रयोग तथा जन-समूह के समक्ष गाकर कविता-पाठ करना—इन तत्त्वों का प्रवेश फिर हुआ। निरजन भगत, राजेन्द्रशाह, वेणीभाई पुरोहित, अविनाश व्यास, पिनाकिन ठाकोर, उशनस, हसित बच, जयन्ती पाठक, अनामी, प्रजाराम तथा दूसरे कवियों मे ये गुण पाये जाते हैं। गजल लिखने वालों मे शैदा, अमृत घायल, असीम रादेरी, बरकत वीराणी, गनी, अमीन आजाद, नसीम, आबूवाला, पतील, जमियत पड़चा, अकबर मानिक, वेणीभाई, बालमुकुन्द तथा दूसरे हैं।

अब तक गुजराती मे एक भी महाकाव्य की रचना नहीं हुई। अनेक छन्दों का प्रयोग अवश्य हुआ है, जैसे वनमाली, अपद्यागद्य, पृथ्वी मुक्तधारा, अनुष्टुभ्। गीत और आख्यानों की सरूप्या अधिक है, खड़काव्य भी कम नहीं मिलते, जिनमे कुछ बहुत सफल और सर्वगुण सम्पन्न हैं। इन खड़ काव्यों के रचयिता हैं कान्त, नरसिंहराव, खबरदार, बेटाई, मनसुखलाल तथा अन्य। अनवर, अर्जुन भगत, त्रिभुवन प्रेमशकर तथा दूसरों ने गरबी और भजन लिखे हैं। गीत-काव्यों के रचयिता हैं भोलानाथ, नरसिंहराव, खबरदार और ललित। दीर्घ काव्यों के नाम हैं स्नेह मुद्रा, विभावरी स्वप्न, कलापीनो विरह, स्मरण सहिता, विश्वशान्ति, एकोऽह बहुस्या, इन्द्रधनु, खाखना पोपणा, स्मशानमा आदि। दौलतराम पड़चा ने महाकाव्य के ढग पर 'इन्द्रजितवध' लिखा तथा इसी ढग पर भी राव भोलानाथ ने 'पृथुराज रासा' की रचना की है। दोनों ने सस्कृत के महाकाव्यों की शैली ग्रहण की है। यद्यपि महाकाव्य लिखने के प्रयत्न अनेक हुए, किन्तु सफल एक भी नहीं हुआ। इस दिशा मे दौलतराम और भीम राव के प्रयास प्रशसनीय हैं।

आधुनिक गुजराती गद्य का विकास नर्मदाशकर के बाद आरभ हुआ।

ઇન્હોંને શુદ્ધ, પ્રવાહ પૂર્ણ ઔર સબલ શૈલી મેં નિવંધ, જીવનચરિત્ર, આત્મચરિત્ર, નાટક, ઇતિહાસ ઔર આલોચનાએ આદિ લિખીં । યે એક પ્રકાર સે ગદ્ય-લેખન કે માર્ગદર્શક બને । ઇની કુછ નિવંધ તો બહુત હી અધ્યયનપૂર્ણ હૈની । નવલરામ એક ઉચ્ચકોટિ કે આલોચક, સંતુલિત વિચારવાળે તથા અંતર્દ્રષ્ટા થે । ઇની શૈલી સાદી, કિન્તુ મધુર હૈ । તત્પ્રશ્વાત् પંડિતયુગ કા આગમન હુआ । ઇસ યુગ મેં વિદ્વત્તા, ગહન અધ્યયન, ઠોસપન, સંસ્કૃત-વદુલ-ભાષા, પ્રૌઢતા ઔર કહીં-કહીં દુર્વોધતા થી । મનસુખરામ, ગોવર્ધનરામ, મણિલાલ, નરસિંહરાવ, રમણભાઈ, બલવન્તરાય ઠાકોર, આનન્દશંકર—ઇની સે પ્રત્યેક ને અપને-અપને ઢંગ સે ગદ્ય કો પુણ કરને મેં યોગ દિયા । મણિલાલ તથા આનંદશંકર કા ગદ્ય સર્વોત્તમ માના જાતા હૈ । ઇસકે બાદ ગાંધીજી આયે । યે યુગપુરુષ થે ઔર ઇન્હોંને અનેક લેખકોં કો પ્રોત્સાહિત કિયા । ઇની શૈલી સચોટ, અર્થઘનમય એવં મિતાક્ષરી થી । પ્રાચીન સંસ્કૃતિ કે લિએ આદર, લોકસાહિત્ય, દલિતોને પ્રતિ પ્રેમ, સેવા-ભાવ, ભારત ગૌરવ આદિ ગુણ ઇન્હીની કે પ્રભાવ સે આયે તથા અધ્યાત્મરંગ મેં રંગી હુઈ એક જીવન દૃષ્ટિ ભી લોગોં કો ગાંધીજી સે મિલી । કાલેલકર, મશરૂવાલા, મહાદેવ, ભાઈ, નરહરિ પરીખ ઔર ચન્દ્રશંકર શુક્લ કુછ એસે લેખક હૈની, જો ગાંધી જી કે સાથ રહ્કરક કામ કરતે થે । કન્હૈયાલાલ મુન્દી અપને ગદ્ય મેં સરસતા, જીવન-ઉલ્લાસ, ઓજસ્, પ્રવાહિતા, કથારંગ, કલાવિધાન, નાટકીયતા ઔર ચિત્રાત્મક નિરૂપણ લે આયે । ઇન્હોંને ગદ્ય કે લગભગ સભી રૂપોં મેં લિખા હૈ । ગોવર્ધનરામ સામાજિક ઉપન્યાસ લિખને મેં સર્વશ્રેષ્ઠ થે ઔર મુન્દી એતિહાસિક ઉપન્યાસ લિખને મેં । રમણભાઈ મેં માધુર્ય, સૌષ્ઠવ ઔર નાગરિકતા હૈ । મેધાણી લોકભાષા કા ઓજસ્ લે આયે । રામનારાયણ મુખ્ય વિષય કો ગ્રહણ કરકે સૂક્ષ્મતા સે વિશ્લેષણ કરતે હૈની । ઇની શૈલી સહજ, વિશદ ઔર અન્યન્ત શુદ્ધ હૈ । ધૂમકેતુ કો બુદ્ધિગત સંવિધાન કે સાથ ઊર્મિતત્વ ચિત્રિત કરને મેં આનંદ આતા હૈ । સમીક્ષા ઔર સાહિત્યિક આલોચનાઓં કે લિએ વિજયરામ ને એક નવીન ઔર શિષ્ટ શૈલી ગ્રહણ કી હૈ । વિષ્ણુપ્રસાદ ને ઉત્તમ ઢંગ સે આલો-ચના કે સિદ્ધાન્તોની નિરૂપણ કિયા હૈ । ઇસ પ્રકાર અનેક રૂપોં મેં ગુજરાતી ગદ્ય ને શક્તિ, વૈવિધ્ય એવં સંસ્કાર અર્જિત કિયા । યે શિષ્ટ સંસ્કાર જનતા કી સાધારણ ભાષા, દैનિક પત્રોં, રેડિયો, રંગમંચોં, સભાભવનોં તથા સાહિત્યિક

पत्रो मे दृष्टिगोचर होते हैं। अब उच्च शिक्षा के लिए गुजराती भी माध्यम बन गयी है तथा उन अनेक क्षेत्रों के अतिरिक्त, जिनमे गुजराती गद्य ने समृद्धि और सामर्थ्य प्राप्त की है, अनेक नये क्षेत्र भी खुल गये हैं, जिनमे इसका विकास हो सकता है।

उपन्यास-क्षेत्र मे 'करणघेलो' सर्व प्रथम उपन्यास था और 'सरस्वतीचन्द्र' सर्वश्रेष्ठ सामाजिक उपन्यास। मुन्ही ने अपने ऐतिहासिक उपन्यासों तथा प्रतापी और जीवन्त पात्रों के निर्माण के कारण इस क्षेत्र मे सर्वोच्च स्थान प्राप्त किया। चुनीलाल वर्धमानशाह, धूमकेतु, रमणलाल देसाई, दर्शक, जयभिक्षु, गुणवन्तराय आचार्य, रामचन्द्र ठाकुर, मजुलाल देसाई, पन्नालाल, पेटलीकर, जयन्ती दलाल, रामू अमीन, शिवशकर शुक्ल तथा कुछ दूसरों ने भी ऐतिहासिक उपन्यास लिखे हैं। न्हानालाल, राममोहनराय, जसवन्तराय, मुन्ही, रमण-लाल, धूमकेतु, चुनीलाल वर्धमानशाह, पन्नालाल, पेटलीकर, चुनीलाल मडिया तथा कुछ दूसरों ने सामाजिक उपन्यास दिये हैं।

अनुवाद-क्षेत्र मे बगाली से टैगोर, सोरीन्द्रमोहन, बनफूल, निरुपमा देवी तथा दूसरों की कृतियों का अनुवाद हुआ है, मराठी से वा० म० जोपी, अत्रे, साने गुरुजी, आटे, खाडेकर तथा दूसरों का, हिन्दी मे प्रेमचन्द्र, जैनेन्द्रकुमार तथा दूसरों का। टालस्टाय, पर्ल बक, कुछ साम्यवादी उपन्यासकारों तथा अन्य कृतियों का भी गुजराती मे अनुवाद हुआ है। गाधी जी तथा मुन्ही के गुजराती ग्रथों का अनवाद भारत की अन्य भाषाओं एवं अंग्रेजी मे भी हुआ है।

कहानी, एकाकी, सरल निवध—इन रूपों को पत्र-पत्रिकाओं, समाचार-पत्रों तथा साहित्यिक प्रतियोगिताओं से प्रोत्साहन मिला। कहानी-क्षेत्र मे मलयानिल, मुन्ही, धूमकेतु, रामनारायण, मेघाणी, गुलाबदास ब्रोकर, पन्नालाल, पेटलीकर, मडिया तथा दूसरों मे से प्रत्येक ने अपने विशेष ढंग से कहानी-लेखन मे सफलता पायी है।

नाटकों का उतना विकास नहीं हुआ, जितना उपन्यास-कहानियों का। कुछ शिष्ट नाटक रगभूमि के अनुकूल नहीं थे। किन्तु इधर हाल मे नाटकों के प्रति रुचि बढ़ी है। सरकार द्वारा आयोजित प्रतियोगिताओं, रेडियो, संस्थाओं, अन्तर्राष्ट्रीय-विद्यालय-प्रतियोगिताओं तथा बर्बई, अहमदाबाद और अन्य स्थलों मे

स्थापित अव्यवसायी-नाटक-मंडलों के कारण लोगों का ध्यान साहित्य के उस रूप की ओर फिर गया है, जो दृश्य और श्राव्य दोनों है। रमणभाई, न्हानालाल, ठाकोर, मुन्ही, लीलावती मुन्ही, उमरवाडिया, चन्द्रवदन मेहता, उमाशंकर, धनसुखलाल मेहता, शिवकुमार जोशी, यशोधर मेहता, जयन्तीदलाल, मडिया, तथा दूसरों ने इस क्षेत्र में महत्वपूर्ण योग दिया है।

मोपासां, चेखोव, सारोयान के नाटकों का; बंगाली से टैगोर और द्विजेन्द्र-राय के, संस्कृत से कालिदास, भवभूति, भास, विशाखदत्त, हर्ष, शूद्रक तथा तथा दूसरों के एवं शेक्सपियर, शा, इब्सन, बेरी तथा दूसरों के नाटकों का अनुवाद गुजराती में हुआ। उरेडियो द्वारा इस क्षेत्र में बहुत प्रोत्साहन और मार्ग-दर्शन मिला। चन्द्रवदन मेहता ने रेडियो-रूपान्तर करने में सबका मार्ग-दर्शन किया।

हास्यरस का साहित्य लिखने में रमणभाई, ज्योतीन्द्र दवे, धनमुखलाल, दूरकाल, रामनारायण, उमाशंकर, मुनिकुमार, नवलराम त्रिवेदी, मस्त फकीर, जदुराय खंडिया, बकुल त्रिपाठी तथा अन्योंने अधिक योग दिया है। पत्र-पत्रिकाओंके कारण भी इसके विकास का अच्छा अवसर मिला।

साहित्यिक आलोचकों में नवलराम पंडता, मणिलाल, रमणभाई, नरसिंह-राय, ठाकोर, आनन्दशंकर, केशवलाल ध्रुव, मुन्दी, रामनारायण पाठक, कालेल-कर, विष्णुप्रसाद, विजयराय, विश्वनाथ, उमाशंकर, सुन्दरभू, अनंतराय रावल, मनसुखलाल झवेरी, कान्तिलाल व्यास, धीरभाई ठक्कर, मंजुलाल मजमूदार-यशवन्त शुक्ल, नवलराम त्रिवेदी, हीरा पाठक के नाम उल्लेखनीय हैं तथा विभिन्न विश्वविद्यालयों के गुजराती एवं संस्कृत के कुछ प्राध्यापकों का नाम भी सम्मिलित किया जा सकता है। पत्रों तथा रेडियो का अयलोकन विभाग, पी एच. डी. के विद्यार्थियों के शोध-निबंध, ठक्कर वसनजी व्याख्यान माला जैसी व्याख्यानमालाएँ तथा ग्रन्थों की आलोचनाएँ—इन सबने मिलकर विवेचन साहित्य को बहुत आगे बढ़ाया है।

गुजराती साहित्य के विभिन्न कालों का इतिहास लिखने वाले हैं गोवर्धन-राम, देरासरी, हिम्मतलाल अंजारिया, कृष्णलाल झवेरी, मुन्नी, विजयराय वैद्य, अनन्तराय रावल, केशवराय शास्त्री, मनमुखलाल झवेरी, रामप्रसाद शुक्ल तथा सुन्दरम् ।

गुजराती साहित्य का संवर्धन करनेवाली प्रमुख संस्थाएँ हैं—गुजरात विद्यासभा, बड़ोदरा राज्य का प्राच्य विद्या मंदिर, भारतीय विद्या भवन, गुजराती साहित्य परिषद्, गुजरात विद्यापीठ तथा विभिन्न विश्वविद्यालय। शोध-क्षेत्र के विद्वान् हैं—दलपतराम, भगवानलाल इन्द्रजी, केशवलाल धुव, नरसिंहराव, हरगोविन्ददास कांटावाला, मुनि जिनविजय जी, रसिक लाल परीख, दुर्गाशंकर शास्त्री, केशवराम शास्त्री, सांडेसरा, सांकलिया, कान्तिलाल व्यास, भायाणी, मंजुलाल मजमूदार, पंडित बेचरदास, विष्णुप्रसाद त्रिवेदी, टी. एन. दवे, मधुसूदन मोदी, प्रबोध पंडित तथा अन्य।

कंठस्थ लोकसाहित्य तथा लोकवार्ता साहित्य पर सबसे पहले शोधकार्य करनेवाले हैं दलपतराम। वाद में मेघाणी ने इस क्षेत्र में बहुत काम किया, जिनका अनुसरण रायचुरा, मधुबाई पटेल तथा दूसरों ने किया।

गुजराती का प्रथम कोश नर्मदाशंकर ने तैयार किया। गुजरात विद्यापीठ ने जोडणी कोश निकाला। विश्वकोष की भाँति कई भागों में भगवद्गोमंडल कोश तयार हुआ। पोपटलाल शाह ने विज्ञान विषयक पारिभाषिक कोश तैयार किया। इसी प्रकार यशवंत नायक, विठ्ठलदास कोठारी, अरविन्द कार्यालय, विश्वनाथ भट्ट तथा दूसरों ने अनेक विषय के पारिभाषिक कोश तैयार किये। बड़ोदरा सरकार ने वैधानिक शब्दों का कोश तैयार कराया। ये सभी कोश बड़े परिश्रम से तैयार किये गये हैं।

विश्वनाथ भट्ट ने निवन्धमाला में चिन्तनात्मक निवंधों का मूल्यांकन किया है और विष्णुप्रसाद ने गुजराती में चिन्तनात्मक गद्य पर बहुत महत्वपूर्ण ग्रंथ लिखा है। गोवर्धनराम, मणिलाल, आनन्दशंकर, किशोरलाल, गांधीजी, कालेलकर, नथुराम शर्मा, नृसिंहाचार्य, नर्मदाशंकर मेहता तथा दूसरों ने अनेक दार्शनिक, धार्मिक, सामाजिक एवं अन्य समस्याओं पर मार्मिक तथा गंभीर विचार प्रकट किये हैं। गांधीजी, मुन्दी, न्हानालाल, रमणलाल, धूमकेतु तथा दूसरों के विचार-कण संगृहीत किये गये हैं।

सिद्धान्तसार में मणिलाल तथा नर्मदाशंकर मेहता ने तत्त्वज्ञान का इति-हास लिखा है। नरहरि परीख तथा मगनभाई देसाई ने गांधीवाद का विवेचन किया है। रविशंकर महाराज, रंग अवधूत, हरकान्त शुक्ल, बवलभाई मेहता

તथા દૂસરોં ને અપને-અપને ઢંગ કે ચિન્તન પ્રસ્તુત કિયે હૈને। ચન્દ્રશંકર શુક્લ ને કઈ દાર્શનિક ગ્રંથોને કે ઉત્તમ અનુવાદ દિયે હૈને। છોટાલાલ માસ્ટર, કૌશિકરામ મેહતા તથા મગનભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ ને ભી સાહિત્ય-સર્જન કિયા હૈને। કેદાર-નાથ જી તથા વિનોબા ભાવે ને અપની વિચાર સરળી ઢારા લોગોનો કો પ્રભાવિત કિયા। અમ્બાલાલ પુરાણી તથા સુન્દરમ્ અરવિન્દ કે તત્ત્વજ્ઞાન સે લોગોનો કો પરિચિત કરા રહે હૈને। પંડિત સુખલાલ જી કા અસાધારણ પાંડિત્ય ઔર દર્શન કા ગહન અધ્યયન ઉન્નેકે લેખોનો ઔર સંપાદિત ગ્રંથોને મેં પરિલક્ષિત હૈને। કલા એવં સ્થાપત્ય મેં રવિશંકર રાવલ, હ્રિપ્રસાદ દેસાઈ, વચુભાઈ રાવત, અમ્બાલાલ પુરાણી તથા રણછોડલાલ જ્ઞાની કે નામ પ્રમુખ હૈને। ઇતિહાસ તથા સમાજ શાસ્ત્ર કે ક્ષેત્ર મેં ભગવાનદાસ ઇન્દ્રજી, દુર્ગાશંકર, મુન્ઝી, રમણલાલ, વિજયરાય, રત્ન-મણિરાવ, અમૃત પંડ્યા, મુનિ જિનવિજયજી, ગિરજાશંકર આચાર્ય, સાંડેસરા, સાંકલિયા, માંકડ, રામલાલ મૌદી તથા અન્ય પ્રમુખ હૈને। ભોગીલાલ ગાંધી, નીરુ દેસાઈ તથા દૂસરોને સમાજવાદ, સામ્યવાદ આદિ કા પરિચય દિયા। રસ-શાસ્ત્ર તથા અલંકારં પર વિશેષ રૂપ સે માંકડ, રામપ્રસાદ વક્ષી તથા દૂસરોને લિખા હૈને। ગોવર્ધનરામ, નંદશંકર, મુન્ઝી, વિશ્વનાથ તથા ન્હાનાલાલ ને સાહિત્યિક વ્યક્તિત્વોનું કા જીવન ચરિત લિખા હૈને। અસ્વેલાલ જોશી તથા દૂસરોને રાજનીતિક નેતાઓની જીવનિયાં લિખી હૈને। આત્મચરિત્ર મેં ગાંધીજી, નર્મદ, નારાયણ હેમચન્દ્ર, કાલેલકર, મુન્ઝી, ધનસુખલાલ, રમણલાલ, ચાંપસી ઉદેશી, ધૂમકેતુ, ચન્દ્રવદન મેહતા, ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિક તથા દૂસરોને નામ હૈને। જવાહરલાલ નેહરૂ તથા રાજેન્દ્રપ્રસાદ કે આત્મચરિત્રોનું કા ગુજરાતી મેં અનુવાદ હુએ હૈને।

નરસિંહરાવ, લીલાવતી મુન્ઝી, રમણલાલ તથા દૂસરોને ને રેખાચિત્ર પ્રસ્તુત કિયે હૈને; નરસિંહરાવ, મહાદેવભાઈ, મનુબહન તથા દૂસરોને ડાયરી લિખી હૈને; પત્ર-સાહિત્ય કે નિર્માતા હૈને—કલાપી, કાન્ત, વાલાશંકર કંથારિયા, સાગર, ગાંધીજી, કાલેલકર, ભિક્ષુ અખણ્ડાનન્દ, મેઘાણી, અમ્બાલાલ પુરાણી। કાલ્પનિક નોંધપોથી ગુપ્તા ને તથા કાલ્પનિક પત્ર ઉમરવાડિયા ને લિખે।

બાલ સાહિત્ય મેં ગિજુભાઈ, નાનાભાઈ, સોમાભાઈ, નાગરદાસ પટેલ, જીવન-રામ જોશી, નટવરલાલ બીમાવાલા, શારદાપ્રસ્નાદ વર્મા, કિશોર ગાંધી, મનુભાઈ જોઘાણી તથા દૂસરોને અમૂલ્ય યોગદાન દિયા હૈને।

गुजराती के प्रमुख सामयिक पत्रों (जिनकी सूची पिछले अध्याय में दी गयी है), साहित्य विषयक संस्थाओं, सस्तुँ-साहित्य-कार्यालय जैसी प्रकाशन-संस्थाओं तथा विभिन्न विश्वविद्यालयों ने गुजराती पुस्तकों के प्रकाशन में बड़ी सहायता दी है।

रणजीतराम सुवर्ण चन्द्रक, महीडा सुवर्णचन्द्रक, नर्मद चन्द्रक आदि पुरस्कारों, सरकारी पुरस्कारों, संस्थाओं एवं विश्वविद्यालयों की भापणमालाओं, रेडियो-प्रतियोगिताओं, कवि-सम्मेलनों, मुशायरों तथा कलाकेन्द्र आदि के कार्यक्रमों द्वारा भी साहित्य को पर्याप्त प्रोत्साहन प्राप्त हुआ है।

गुजराती साहित्य के विकास का यह विवरण एक संकेतमात्र है। सीमित स्थान होने के कारण कहीं-कहीं तो विशिष्ट धाराओं का उल्लेखमात्र करके ही संतोष करना पड़ा है।

अंततोगत्वा गुजराती साहित्य के आधुनिक काल का सारस्वत प्रवाह संतोषजनक है तथा गुजरात के लिए गौरव का विषय है। इसमें सर्जन एवं चिन्तन दोनों हैं। प्रभु-प्रार्थना के साथ गुजराती साहित्य का यह पर्यवेक्षण हम समाप्त करते हैं तथा आशा करते हैं कि भविष्य में इसकी और भी अधिक उन्नति होगी, एवं भारत की अन्य भगिनी-भाषाओं तथा संसार की अन्य भाषाओं के साहित्य के बीच यह अपना स्थान बनायेगा।

પરિક્ષાણ-૧

ગ્રન્થ-સૂચી

- ૧—અનન્તરાય રાવલ—ગન્ધાક્ષત, સાહિત્યવિહાર, ગુજરાતી સાહિત્ય (મધ્ય-કાલીન)
- ૨—આનન્દશંકર ધ્રુવ—આપણો ધર્મ, દિગ્દર્શન, કાવ્યતત્ત્વ વિચાર, સાહિત્ય-વિચાર।
- ૩—ઉમાશંકર જોશી—અખો એક અધ્યયન, સમસંવેદન, ગુલે પોલાંડ, ગોષ્ઠિ।
- ૪—કાન્દૈયાલાલ મુન્દી—Gujrat and its Literature, અર્વાચીન સાહિત્યનો પ્રધાનસ્વર-જીવનનો ઉલ્લાસ, આદિ વચ્નો।
- ૫—કમલાશંકર ત્રિવેદી—પાઠ્ય વૃહ્દ વ્યાકરણ (Ed. Prin. A., K. Trivedi)
- ૬—કાન્તિલાલ બ્યાસ—સંપાદન—વસન્તવિલાસ
- ૭—કૃષ્ણલાલ જ્ઞાવેરી—Milestones in Gujarati Literature, Further Milestones, the Present state of Gujarati Literature, Development of Gujarati Literature.
- ૮—કેશવલાલ ધ્રુવ—સાહિત્ય અને વિવેચન, પદ્યરચનાની ઐતિહાસિક સમાલોચના, કાદમ્બરી, પંદરમા શતકનાં ગુર્જરકાવ્ય।
- ૯—કેશવરામ શાસ્ત્રી—આપણા કવિઓ, કવિચરિત ભાગ ૧-૨ ગુજરાતી સાહિત્યનું રેખાદર્શન।
- ૧૦—ગણેશજી અંજારિયા—સાહિત્ય પ્રવેશિકા
- ૧૧—ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી—Classical poets of Gujrat, દયારામનો અક્ષરદેહ, સાક્ષર જીવન
- ૧૨—ગ્રન્થ અને ગ્રન્થકાર ભાગ ૧-૧૦
- ૧૩—ગ્રન્થસ્થ વાડ્ઝમય (વાર્ષિક વિવેચનો)

१४—चन्द्रशंकर शुक्ल—Gandhi's View of Life

१५—जयन्तकृष्ण दवे—अखेगीतानुं तत्त्वचिन्तन, जु० सा० प० नो सुवर्ण-महोत्सव
अने अर्वाचीन सारस्वत प्रवाह, 1st P. E. N. Conference
Report: Gujarati Literature Immortal India Vols
1 to 4 (Chapters Connvled with Gujarat)

१६—झवेरचन्द मेघाणी—सोरठी सन्तवाणी

१७—डोलरराय मांकड—काव्य विवेचन

१८—डाह्याभाई देरासरी—साठीनु साहित्य

१९—दुर्गाशंकर शास्त्री—शैब संप्रदायनो इतिहास, वैष्णव संप्रदायनो इतिहास

२०—धीरभाई ठक्कर—गुजराती साहित्यनी विकासरेखा भाग १-२

२१—नरसिंहराव दिवेरिया—मनोमुकुर भाग १-४, प्रेमानन्दनां नाटको,
Gujarati Language and Literature Part 1-2

२२—नर्मदाशंकर कवि—जूनुं नर्मगद्य

२३—नर्मदाशंकर महेता—शक्ति अने शक्ति संप्रदाय

२४—नवलराम त्रिवेदी—केटलांक विवेचनो

२५—नवलराम पंड्या—नवलग्रन्थावलि

२६—न्हानालाल कवि—आपणां साक्षर रत्नो

२७—न्हानालाल स्मारक, अंक

२८—परिषद् प्रमुखनों भाषणो

२९—बलवन्तराम ठाकोर—लिरिक, कविता शिक्षण, विविध व्याख्यानो, आपणी
कविता समृद्धि

३०—भोगीलाल सांडेसरा—प्राचीन गुजराती साहित्यमां वृत्तरचना

३१—मंजुलाल मजमुदार—मध्यकालीन गुजराती साहित्यनां स्वरूपो

३२—मध्यकालनो साहित्य प्रवाह

३३—मनसुखलाल झवेरी—थोडा विवेचन लेखो पर्येषणा, गुजराती साहित्य नुं
रेखादर्शन

३४—मोहनलाल देसाई—जैन साहित्यनो संक्षिप्त इतिहास, जैनगुरुंर कविओ
भाग १-२

- ૩૫—રતન માર્શલ—ગુજરાતી પત્રકારિત્વનો ઇતિહાસ
- ૩૬—રમણભાઈ નીલકંઠ—કવિતા અને સાહિત્ય ભાગ ૧-૪
- ૩૭—રામનારાયણ પાઠક—અર્વાચીન ગુજરાતી કાવ્ય સાહિત્ય, અર્વાચીન કાવ્ય-સાહિત્યનાં વહેણો, સાહિત્ય વિમર્શ, આલોચના, સાહિત્યલોક, વૃહત્ત પિંગલ, પૂર્વાલાપ
- ૩૮—રામપ્રસાદ શુક્લ અને વિપીન જ્ઞાવેરી—આપણું સાહિત્ય
- ૩૯—વિજયરાય વૈદ્ય—સાહિત્ય દર્શન, ગુજરાતી સાહિત્યની રૂપરેખા, ગતશતકનું સાહિત્ય
- ૪૦—વિશ્વનાથ ભટ્ટ—સાહિત્ય સમીક્ષા, વિવેચન મુકુર, નિકષરેખા, નિબન્ધમાલા
- ૪૧—વિષ્ણુ પ્રસાદ ત્રિવેદી—વિવેચના, પરિશીલન, અર્વાચીન ચિન્તનાત્મક ગદ્યા અખા, ઉપર પ્રસ્તાવના
- ૪૨—સુન્દરજી બેટાઈ—ગુજરાતી કવિતામાં સોનેટ
- ૪૩—સુન્દરમ્—અર્વાચીન કવિતા
- ૪૪—હરિવલ્લભભાયાણી—વાગ્યાપાર
- ૪૫—હીરાવહેન પાઠક આપણું વિવેચન સાહિત્ય

પરિશાસ્ત-૨

Thesis submitted in different Universities

(E)=English, (G)=Gujarati, (H)=Hindi, (P)=Published

1. A study of Gujarati Language in the 16th Century (U. S.) *T. N. Dave*, London, 1931, Ph. D. (E) P.
2. A study of the Shadāvashya ka Tatwāvabodha of Tarunaprabha *Prabodh Pandit*, London, Ph. D. (E).
3. A model of 15th Century Gujarati Prose (with special reference to the Yogasastra Bälāvabodha by Somasunder Suri) *Ramanlal G. Bhatt*, Bombay, 1945, M. A. (E).
4. Doubtful authorship of some of the works of Premānand (A Gujarati Poet of Medieval Period) *P. N. Vakil*, Bombay, 1947, Ph. D. (G) P.
5. Ramanbhai, a study *B. J. Jhaveri*, Bombay, 1949, Ph. D. (G).
6. Narasimha Rao Divetia, *Susmitā Mehd*, Bombay, 1950, Ph. D. (G) P.
7. Swara-Bhara Ane Teno Vyāpar *G. D. Patel*, Bombay, 1950, Ph. D. (G) P.
8. History of Gujarati Novel *R. I. Patel*, Bombay, 1950, Ph. D. (E) Partly P.
9. A critical survey of the three dramas Roshadarshikā satya bhamākhyanā, Panchaliprasannākhyana, and Tapatyākhyana : *Dushyantray D. Pandya*, Bombay, 1951, Ph. D. (G).
10. Treatment of nature in the Medieval Gujarati Literature : *Taralikā L. Dave*, Bombay, 1951, Ph. D. (G).

11. Medieval forms of Gujarati literature *C. H. Mehta*, Bombay, 1952, Ph. D. (G) P.
12. Monilāl Nabhubhai Dvivedi, a study : *D. P. Thaker*, Bombay, 1953, Ph. D. (G).
13. Dr. Anandshankar Bapubhai Dhruva in his writings : *J. C. Pandya*, Bombay, 1954, Ph. D. (G).
14. Raje—a study (with a retrospect of his predecessors' poems on Identical subjects : *R. N. Jani*, Bombay, 1955, Ph. D. (G).
15. Dialect of character, a linguistic study : *Bahanuprasād R. Choksey*, Baroda, 1956, Ph. D. (G) being P.
16. A critical Edition of the Simhāsana Batrishi (1463 A. D.) of Malyachandra with a comparative study of that story in Gujarati literature) : *Ranjitbhai M. Patel*, Baroda, 1956, Ph. D. (G).
17. Dalpatram, an approach to his poetry : *T. P. Bhatt*, Bombay, 1957, Ph. D. (G).
18. Madhyakālin Gujarati Sāhityamā Bhāgavata mūlak kathās : *Parvati G. Sapara*, Bombay, 1957, M. A. (G).
19. Ranchhbhbhai Udayram Ek Natakkār Tarike : *S. I. Patel* Gujarati; 1957, Ph. D. (G).
20. Kalapi Ek Adhyayan : *I. K. Dave*, Gujarat, 1958, Ph. D. (G)
21. Gujarati Vartā Sahityamā Parsi Lekhakono Phālo : *M. H. Parekh*, Gujarat, 1958, Ph. D. (G).
22. Gujarati Charitra Vāngmaya : *V. R. Bhatt*, Gujarat, 1958, Ph. D. (G).
23. Premanand-Shāmalnā Samayni Lok-Sthiti ane tenu Premānand ane Shāmalā Karavelu Darshan Parts 1-2. *I. J. Bhatt*, Gujarat, 1958, Ph. D. (G).
24. Ramanlāl Desai, his mind and Art : *H. M. Doshi*, Bombay, 1958, Ph. D. (G).

25. Vallabh Mevādo, Ek Adhyayan ; *J. G. Shah*, Bombay, 1959, Ph. D. (G).
26. Kavi Nākar, Ek Adhyayan : Chimanlal S. Trivedi, Bombay, 1959, Ph. D. (G).
27. Bhalornā Dashama-skandhanā Bhāvageetoni Adhikrit Vāchanā Ane Tatkālin Gujarati Bhāshānu Swarup : *D. T. Dosbi*, Gujarat, 1959, Ph. D. (G).
28. Tuljaram krit "Abhimanyu Akhyan" in Adhikrit Vāchanā Ane Gujarati Sahityamā Abhimanyuni Kathano Vikas : *S. I. Jesalpura*, Gujarat, 1959, Ph. D. (G).
29. 1920 Pachnini Gujarati Kavitani Sanskritik Bhoomika, tena Paribalo ane Siddhi : *J. N. Pathak*, Gujarat, 1959, Ph. D. (G).
30. Nākarnā Nalākhyān-ni Adhikrit Vāchanā ane Madhya-kalin Gujarati Sahityama Nalakhyanno Vikās : *P. V. Patel*, Gujarat, 1960, Ph. D. (G).
31. A critical edition of Jnāna Gita of Narahari (1816 A. D.) with a study of the life and work of the author and the tradition of Jnanamargi poets in old Gujarati literature : *Suresh H. Joshi*, Baroda, 1960, Ph. D. (G).
32. Meera, her life and work : *N. L. Jhaveri*, Bombay, 1960, Ph. D. (G).
33. A critical study of old Gujarati Rasa form as determined from the specimens available between 12 th and 18th century A. D. : *Bharati Madbu Kant Vaidya*, Bombay, 1960, Ph. D. (G).
34. The Development of literature of Nala and Damayanti with special reference to Gujarati literature : *Ramanlal G. Shah*, Bombay, 1960, Ph. D. (G).
35. Kevaladvaita in Gujarati Poetry : *Y. J. Tripathi*, Baroda, 1952, Ph. D. (E) P.

36. A critical Edition of Panchadoodani Vartā in old Gujarati Prose (before v. s. 1738) with a comparative study of literary works on the same theme in Sanskrit and Gujarati : *Samabhai D. Parekh*, Baroda, 1961, Ph. D. (G).
37. Hindi Aur Gujarati Krishna Kavya ka Tulanātmak Adhyayan (15th, 16th, 17th centuries A. D.) : *Jagadish Gupta*, Prayāg, 1953, Ph. D. (H).

